

Г. Шаймурдиев

ТАНДАМАЛИ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

Сафұан Шаймерденов

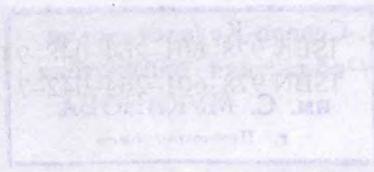
ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

Үш томдық

3

Шаймас
БаспаҮні

Алматы 2011

УДК 821.512.122

ББК 84 Қаз 7-4

Ш 18

*Қазақстан Республикасының
Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
“Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару”
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Шаймерденов С.

Ш 18 Таңдамалы шығармалар жинағы. Үш томдық. – Алматы: «Таймас»
баспа үйі, 2011.

3-т. – 320 б.

44532

ISBN 978-601-264-048-9

Көрнекті жазушының бұл үшінші томының ауқымы аса кең. 40–45 жылға созылып келе жатқан әдеби де мәдени, әлеуметтік ғұмыр керуенінің қай тізбегінде болмасын автор үн қоспаған, ой толғамаған тақырып кемде-кем. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына байланысты жастарды қорғап сөйлеген сөзі де осында. Қазақ халқының тағдыры, көші-қон жөнінде де еліміздің егемендік алуына байланысты алғаш жан даусын қосқандардың бірі – осы Сафуан Шаймерденов.

УДК 821.512.122

ББК 84 Қаз 7-4

© Шаймерденов С., 2011

© «Таймас» баспа үйі, 2011

Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкітік құқықтары
«Таймас» баспа үйіне тиесілі

БІРІНШІ БӨЛІМ

ПІКІРЛЕР

СЫРЛАСУ*

Сұрақ: Жазушы болмысы дегенді қалай түсінесіз?

Жауап: Көпке мәлім, жазбайтындардың ішінде жазушы болмайды. Табиғат саған қабілет-талант бергені рас болса, сен өзінді өнер жолына бағыштап, ат жалын тартып мінген соң – аз ба, көп пе, әйтеуір бірдемелерді жазып жүруің әбден кәміл. Осы ретте жазушы алдынан екі сауал, екі проблема келіп шығады: Нені жазу керек? Қалай жазу керек? Ұлылығың да, сорлылығың да осы екі сұраққа жауапты қалай бере алатыныңнан көрінбек. Қалай жазу керек – бұл шеберлік мәселесі. Ал нені жазу керек дегенге дүниетанымың, өмір сүрген ортаң, көзбен көріп, бастан кешкен өмірлік жолың, іс-тәжірибен жатады. Бір сөзбен айтқанда, мұны тақырып таңдай білу дейді. Ал екеуі қосылып талант дәрежесін анықтамақ. Егер сен халқыңның тағдырындағы көкейкесті мәселелерді көтере алып, соны оқырман көкейінен шығарар болсан, эне, талантыңның күш-қуаты сонда. Ал күйкі тірліктің болымсыз күйбеңімен айналысып, жазғаныңды оқырман көкейіне қондыра алмасаң бейшаралығың.

Жазушы және тақырып. Бұл екеуінің арақатынасы тіпті қызық. Кейде тақырып шіркінің жазушыны өзі іздейді. Кейде жазушының тақырыпты іздеп жүретіні де болады. Қызық деп отырғаным – өзі келген тақырыпты жазушының танымауы, қабылдамауы мүмкін. Кейде іздеп барған жазушыға тақырыптың көрінбей, еленбей қалуы да ғажап емес. Жазушының көрген-білгендерінің бәрін бірдей қағаз бетіне түсіре бере алмайтыны немесе Жазушылар одағынан арнайы творчестволық командировка алып, колхоз, совхоз, завод, фабрика аралап келіп, кейде ештеңе де жаза алмайтыны соның салдары.

*Жазушының алпыс жылдық мерейлі тойына орай теледидар тілшісімен екеуара сырласу ретіндегі бұл диалог кезінде көгілдір экран арқылы берілген арнайы сұхбат-эңгіме болатын.

Бұл, әрине, тәртіпке түсіп қалыптасқан, қағидаға айналған шындық емес, жалпы шындық. Себебі өзі келген тақырыптан да, командировка арқылы іздеп барып табылған тақырыптан да туған ұлы шығармалар толып жатыр. Мәселен, соның алғашқысына М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын, ал соңғысына А. Фадеевтің «Жас гвардиясын» жатқызуға болады.

Осы күнге дейін жазғандарыма көз жүгіртсем, көп ретте тақырыптың өзі маған келіпті. Содан кейін алдыма түк мақсат қоймай, білмекке құмарлық, көрмекке құмарлық жетегінде ел аралап жүріп кездестірген тақырыптарым бар. Ал ананы жазайын, мынаны жазайын деп алдыма мақсат қойып, елге шығып жазған шығармам мүлде жоқ. Рас, Жазушылар одағының творчестволық командировкаларын пайдаланған кезім болған. Бірақ ол командировкалардың жемісі көркем очерк, эссе-суреттемелерден әрі аспапты.

С ұ р а қ: Әуелі «Болашаққа жол», кейін «Инеш» аталып, өңделіп, қайта жарық көрген тұңғыш романыңыз туралы кезінде көп айтыс-таластар туды. Кереғар пікірлер айтылды. Соның себебі неде?

Ж а у а п: Менің білуімше, ол пікірді осы күні де бір ізге түсті, қалыптаса қойды деу қиын. Көкке көтере мақтайтындар да, «анау еді, мынау еді» деп мұрынын шүйіретіндер де қазірде де кездеседі. Сұрағыңа жауап берместен бұрын аз-кем болса да романның туу тарихына тоқталуды жөн көріп отырмын. Жасырмай айтайын: «Инеш» романының дүниеге келуіне менің дүниетанымымдағы иненің жасуындай десең де кертартпа ұғымның барлығы себеп болды. Соғыстан кейінгі қазақ жастарының өмірі мен мінез-құлық, жан дүниесінде туып келе жатқан өзгерістерге бір есепте көрсетілген қарсылық романға лейтмотив болғандай. Ол өзгеріс-жаңалық аласапыран кезде ауылда дүниеге келіп, жоқ-жітік, аштық құрсауында етекбасты болып өскен, жастық шағының қызуы мен арманды, алабұртқан көңілін соғысқа жалматтырып, түкті кермей, түкті естімей, дүниеге бой алдырып өскен мына біздерге әлгі өзгеріс-жаңалықтар, әсіресе қала тәрбиесіндегі қыз балалар бойынан бадырайып тұратындай еді. Сондай мінез-құлықтар мен жүріс-тұрыстарды, киім киіс пен боянып-тарануларды ерсі көретінбіз. Ол кезде Инеш секілді қыздар некен-саяқ ғана болса, қазір мындап саналады. Және де жаңағы мындап саналатын бүгінгі жаңашыл қазақ қыздарының қасында елуінші жылдардың Инештері жіп есе алмай қалды. Бірақ бұл жерде анықтай кететін бір гәп – сыртқы сұлулық, ішкі сұлулық дегендердің үйлесімі. Айталық, ішкі жан дүниесі бай, білімді, адал қыздар әдемі киініп, боянып жүрсе – оның несі ерсі? Әрине, түк ерсілігі жоқ. Ерсілігі жоқ емес-ау, қайта жарасымды. Бұл менің бүгінгі ұғымым. Ал елуінші жылдардағы менің, мен секілді жолдан өтіп келген, өмірбаяны маған ұқсас жас азаматтардың

ұғымы басқаша еді ғой. Дөрекілеу болса да айтуға тура келеді, «битке өкпелеп, тоңынды отқа салма» деген дана мақалды ол кезде ескерген ешқайсымыз болмаған-ды. Іші тұнып тұрған алтын болса да, сыртына қарап бағалай салатынбыз. Мансұқ ете салатынбыз. Бір қызығы, осы күні үніле қарасам, жеке басымның көзқарасы әлгіндей болғанымен, іштей наразы болып отырсам да, Инешті өзім жек көрмеймін. Сол себепті Инеш образы сәтімен бедерлі шыққан. Оның қасында ізгіліктің үлгісі ретінде алған жағымды образым – Мәулен әлдеқайда солғын, тар шеңберде қалып қойыпты. «Инеш» романының жарық көргеніне отыз жылдан асты. Осы жылдардың ішінде бұл кітап қазақшасы, орысшасы бар, алты рет басылды. Тиражы үш жүз мыңнан асты. Бұл табыстың сыры, жаңағы айтқанымдай, авторлық көзқарас пен Инеш мінез-құлқының қабыспай жатқанында ма деп шамалаймын.

Ал, енді негізгі сұраққа жауап берейін: шынында да, «Инеш» романы неліктен кереғар пікірлер туғызып келді? Оның сыры мынада болса керек-ті: орыс оқырмандарында «жас кезімізде Лермонтовты жақсы көруші едік, есейе келе Пушкинді көбірек ұнататын болдық» деген көпке белгілі пікір бар. Бұл нені танытады? Бұл – әр жастағы оқырманның өзіне жақын жазушысы, шығармалары болады дегенді танытады. Бұл – орыс әдебиеті үшін басы ашық дүние. Ал қазақ әдебиеті үшін осы шындықты сыншылар да, оқырмандар да ескере бермейтін секілді. «Инеш» романы туралы әлі күнге қалыптаспаған айт-тыс-таластар мен кереғар пікірлердің бір суыртпағы осында жатқан секілді. Осы романим жөнінде оқырман қауымнан ұзын-ырғасы мыңнан астам хат алдым. Сол хат жолдаушылардың жас шамасына қарасам, олар орта мектептің алтыншы-жетінші кластарынан бастап, жоғарғы оқу орындарының екінші-үшінші курстарының оқушы-студенттері екен. Бұл кітаптан олар алған әсердің айтары жоқ. Ал одан арғы жастағылар «Инеш» романына, шынымды айтсам, салқындай бастайды. Бұдан туатын қорытынды – «Инеш» романының өз оқушысы бар. Екінші себеп – Инештің өз басының қосқыртыс, күрделі образ болып шыққандығында. Жағымды болса – аппақ, жағымсыз болса – қап-қара кейіпкерлерге үйреніп қалған жұрт бұл бейнені қай категорияға жатқызарын білмей дал болады. Инеш біреулерге сұлулық пен нәзіктіктің, алғырлық пен тазалықтың үлгісі іспетті көрінсе, енді біреулерге ұшпа мінез жеңілтек, әке дәулетінің арқасында ештеңені көрмей өскен, кекірт мінездің кердең бейнесі ретінде танылады. Ал автор болса, таласушыларға төрелік жасағысы келмейді. Өзімнің анық білетінім: менің бұл туыным қазақ прозасындағы студенттер жайлы, қазақ интеллигенциясы жайлы жазылған тұңғыш роман. Ал Инеш болса, қазақ әдебиетінде бұрын кездеспеген тың образ.

С ұ р а қ: 1974 жылы ВЦСПС пен СССР Жазушылар одағының

жүлдесіне ие болған «Жыл құсы» повесіңіз қалай туды? Қазіргі қазақ әдебиетіндегі жұмысшы бейнесі қай деңгейде деп ойлайсыз?

Ж а у а п: Мен жоғарыда тақырыптың жазушымен кездесуінің үш жолы болатындығын айттым. «Инеш» романының тақырыбы маған өзі келген болса, мына «Жыл құсы» повесінің тақырыбымен мен ойда жоқта кездестім. Бұл шығарманың басты қаһарманы Битабар Елбаев өмірде болған адам. Ол 1885 жылы қазіргі Жезқазған облысының Жаңаарқа ауданында дүниеге келіп, сол жерде – Иманақ тауының бауырында 1964 жылы жетпіс тоғыз жасында қайтыс болған. Зираты Сәкен Сейфуллин атындағы совхоздың Бірлік атты бөлімшесінің жерінде. Ол шынында да түйе көтерген, құдыққа түсіп кеткен сиырды суырып алған ерен адам. Мен онымен 1950 жылы наурыз айының алтысы күні «Лениншіл жас» газетінің тапсырмасы бойынша ел аралап жүріп, Иманақ тауының бауырындағы шарқы шағын Бірлік атты колхозда кездестім. Биекең сөзге сараң, біртоға кісі болса керек, көпке дейін сұрақтарыма «бар-жоқ» деген секілді тоқ етерін ғана айтып, үнсіз қалып отырды. Кейін ақсақал көңілінің кілті табыла қалған кезде қағаз-қарындаш алсам, қытығына тиіп қисайтып алып жүрмес пе екем деп қорыққандығын соншалық, әңгімесін тек отырып тындадым. Мұның барлығы повесть соңындағы «Кілт» деп аталатын тарауда сол күйінде айна-қатесіз баяндалған. Шындап келгенде, менің жазғаным Битабардың өз айтқандары. Сөйтсе де бұл туынды Битабардың өмірбаянына арналған документальды повесть емес, көркем шығарма. Ал көркем шығармаға, қалай болған күннің өзінде де, еркіндік керек екені өзінен-өзі түсінікті ғой деп ойлаймын. «Жыл құсы» араға он тоғыз жыл салып, 1969 жылы жарық көрді. Жаңағы өзің айтқандай, ВЦСПС пен СССР Жазушылар одағының жұмысшы тақырыбына арналған шығармалар конкурсында жүлделі орынға ие болды. Сөйтсе де, шынымды айтсам, «Жыл құсы» – жұмысшы туралы жазылған шығарма емес. Менің бұл туындым дүниенің астан-кестені шығып, заман толқындарының жалында өтіп жатқан әлеуметтік, саяси өмірдегі ұлы өзгерістер мен жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас, қайшылықтарға, сөніп жатқан, өніп жатқан жаңа тіршілік-тағдырлардың қактығысына арналған шығарма. Бұл ерекшелікті бір сыншылар түсінді. Енді бір сыншылар түсінбеді. Түсінген сыншылар Битабар образын қазақ әдебиетінде бұрын-сонды болмаған, ұлттық характерді дәл де шынайылығымен танытатын тартымды да ерекше жасалған образ деді. Ал түсінбеген, жә түсінгісі келмеген сыншылар бұл повесть ескі феодализм дәуірін көксейтін, Қазақстандағы алып өндірістерді жоққа шығаратын шығарма деді. Әрине, Совет заманында дүниеге келіп, феодализм дегенді естігенім болмаса, көрмеген мына мен – қалай десең де, тісім шыққан адаммын ғой, жөнімен

мақталсам – асып та кетпеспін. Жөнсіз де жосықсыз сынға іліксем – жасып та қалмаспын. Бірақ сонау отызыншы жылдардың аяқ кезінде, жә болмаса елуінші жылдардың бас кезінде әдебиет майданында кейбіреулердің машықты құралына айналған дөкір қарудың жетпісінші жылдардың екінші жартысында, айдың-күннің амаында маған сілтенуі сондай өкінішті-ақ. Осы орайда ұлы Конфуцидің мына бір дана сөзі еске түседі: «Трудно найти черную кошку в темной комнате, особенно тогда, когда ее там нет», – дейді философ. Қара болсын, ақ болсын, жоқ мысықты іздеу – ешкімге абырой әпермеген, әперуге тиісті де емес деп білемін.

С ұ р а қ : *«Марғау» повесін жазарда осындай тақырыпты көтерген жазушылардың әсері болды ма?*

Ж а у а п : Бұл повесімнің қазақша толық аты «Ит ашуы» («Жұлдыз» журналында «Ашу» деген атпен жарияланды). Рас, хайуанат жөнінде жазылған шығармалар тым көп: Джек Лондон – «Ақ азу», Лев Толстой – «Холстомер», Мұхтар Әуезов – «Көксерек», Сәкен Сейфуллин – «Қызыл ат», Гавриил Трепольский – «Қара құлақ, ақ Бим» және тағы-тағылар... Шынымды айтсам, бұл шығармалардың бірде-бірі «Ит ашуын» жазуға мұрындық бола алған жоқ. Бір қызығы, «басқа жазушылар жазған екен, мен неге жазбаймын» дейтін әлсіздік менде жоқтың қасы. Қайталап айтуыма болады – осы күнге дейін жазып келгендерімнің бәрі де не өзі мені іздеп тапқан, немесе ел аралап жүріп, ойда жоқта өзім кездестірген тақырыптар.

Ертерек жылдардың бірінде Индира Гандидің мақаласын оқып отырып мен мынадай бір пікірге тап болдым: «Один из наших великих поэтов, размышляя над парадоксами жизни, сказал, что сложнее всего то, что просто – человеку нередко труднее всего быть человеком», – депті Индира Ганди. Шынында да, ойланатын пікір. Өйткені, мәселен, әу баста сиыр болып жаралған мал сиыр болмаймын деп қанша мәңгіресе де, өзгере алмайды ғой. Жылқы мен есек те, қой-ешкі, шошқа да, жер бетіндегі тіршілік иесінің бәрі де осылай. Ал әу баста адам болып жаралған адам – адам боламын деп тырмысқан күннің өзінде де адамдық биіктен шыға бермейді екен. Себеп?.. Осы бір себепті іздеп қатты толғанып жүргенімде жолым түсіп Алматы облысының Кеген ауданына бардым. Кездескен адамдардың бірі ит туралы маған мынадай бір қызық оқиғаны айтып бергені: күзде қой отарлары таудан қыстауға қарай көшкенде бір шопанның иті жоғалып кетіпті. Әрі іздеп, бері іздеп, шақыра-шақыра таппаған соң, қасқыр жедіге жорыпты да, ол байғұс көшіп кете берген. Қыс өтеді. Келер көктемде әлгі шопан бұрынғы үйреншікті ізімен таудағы жайлауға келе жатса, былтырғы қой жусатып, демалған бір жерінен иті шыға келіпті. Өкпелегені сондайлық, шақырса келмейді. Жакындаса, үреді де шегіне береді.

Бұған не болған деп бақса, шопан иті көшкен жұртта ұмыт қалған ескі тонды күзетіп қысты өткізіпті...

Жазылар повестің кілті осы оқиғадан кейін табылды. Адам арасындағы күрделі де қиын, қат-қабат қатынастар, адалдық пен арамдық, зұлымдық пен зорлық, өтірік көлгірсу – міне, мұның бәрі де ит көзімен, ит түйсігі арқылы беріледі. Шындап келгенде, бұл әдеби әдіс ғана. Әйтпесе, ит де, құс де, бәрібір, көркем әдебиеттің зерттейтіні, түбегейлеп келгенде, адам өмірі, адам психологиясы екені айтпаса да түсінікті емес пе.

Сұрақ: *«Мәжнүн талдағы» кейіпкерлеріңіздің прототиптері туралы айтып бермес пе екенсіз?*

Жауап: «Мәжнүн тал» – өнер адамының творчестволық жолында кездесер қиындықтар жайында жазылған хикая. Халық алдындағы жауапкершілік дегеннің не екенін сезінбесе, өнердің талантты деген өкіліне де қатер көп: арзанға түсер атақ-даңқ; бүгін бар да, ертең жоқ, сабын көпіршігі секілді, жалған бедел; оңай жолмен: ойы жоқ, көркемдігі жоқ плакаттар жазу арқылы келген ақша... – Міне, мұның бәрі де өнердің талантты деген өкілдерін құрдымға жіберер, ал өнердің өзін жоққа шығарар эззіл жол. Повестің бас геройы суретші Бағлан шын мағынасындағы талант иесі. Бірақ осы бір эззіл жолға қалай түскенін байқамай қалған. Осы қиындықтар ойда жоқта кездескен зерделі қызға ынтықтық, ғашықтық арқылы шешіледі. Бұл да әдебиеттік әдіс-прием. Осыны түсінгендер авторлық ойды ойламаған жерден дәп басса, түсінбегендер бұл шығарманы ғашықтар туралы хикая деумен жүр. Десе – десін. Автор айтарын айтып, жазарын жазды. Ал таласу, таласпау оқырман, сыншы қауымның шаруасы. Бұл повестің прототипі жолынан жаңылып жүрген талантты өнер иелері, оқыған, бірақ іздегенін таба алмай, дегеніне жете алмай жүрген барлық қазақ қыздары.

Сұрақ: *Қазақ прозасының қазіргі деңгейі қандай? Прозамыздағы келешегінен үміт күттіретін жасаң лек – жастардан кімді атап едіңіз?*

Жауап: Қазақ прозасының елуінші-алпысыншы жылдардағы хал-күйі жөнінде мен баспасөз бетінде біршама пікір айтқан адаммын. Ол пікірлерімді бұл жерде қайталамай-ақ қояйын. Жеке бір шығармалардың жаманы да, жақсысы да жарық көріп жатқанымен, тұтастай алғанда Сейфуллин, Майлин, Әуезов, Мұқанов, Мүсірепові бар проза жаман болмаса керек. Менің ұғымымша, қазіргі қазақ прозасының одақтық көлемнен қарағанда орыны алдыңғы қатарда. Ал оның кейбір шығармалары дүниежүзілік әдебиеттің жақсы туындыларымен иіндесіп тұра алады. Әдебиетке жетпісінші жылдарда келген жастардың ішінде де мені қуантатын жазушылар аз емес. Мәселен, Марал Сқақбаев, Есенжол Домбаев, Дулат Исабеков, Жақсылық Түменбаев, Кәдірбек Сегізбаев т. т. Бастапқы үшеуі көлем

жағынан ірі де, уақ та шығармалар беріп жүргенімен, менің ойымша, әңгіме жанрының шеберлері. Және бір қуанарлығы – осы жігіттердің қайсысы болмасын әдебиеттің классикалық стилін ұстанады. Дулат Исабековтың «Ақырамаштан наурызға дейін» деген әңгімесін оқығанымда көз алдыма Николай Гогольдің өзі тіріліп келгендей болды. Дулаттың да айтып отырғаны «Как поспорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» әңгімесіндегі адам болымсыздығы. Бірақ суреттеу шеберлігіне келетін болсақ, Исабеков әңгімесі классикалық үлгіден әсте кем дей алмайсың. Ал Есенжол Домбаевтың «Сор қабақ» атты әңгімесінің көлемі он-он бес беттен аспайды. Бірақ көтеріп тұрған жүгі кірпіш романдардан әлдеқайда артық. Осы шағын әңгімеде бүкіл бір халықтың мінез-кұлқы, психологиясы, бір сөзбен айтқанда, бар болығы, өткені мен келешегі көркем сурет арқылы көз алдыңнан өтеді. Өнер күдіреті деген, міне, осы болса керек. Өкінерлігі сол – ең озық американ новеллашыларының дәстүрінде жазылған осы әңгіменің жарық көргеніне он шақты жыл болып қалса да, бір сыншының көңілін аударма алмай келеді. Жақсылықты тани білу ұлылықтың белгісі болса керек. Ал танымау, көре білмеу – ездiк.

Сұрақ: *Ұлылық туралы пікіріңізді кеңейте түссеңіз қайтеді?*

Жауап: Менің ұғымымша, ұлылық – өзгенің өзінен артықшылығын тани білу, мойындай білу болса керек. Надандар данышпандарды қай заманда да танымаған. Танымағаны былай тұрсын, менсінбеген, өзінен төмен санаған. Данышпан Абай: «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы, Өлсең жаман боларсың боқтан-дағы. Меніменен сен тең бе деп таласады, Білімсіздік белгісі ол баяғы», – деп бекер айтпаған ғой. Және де даналық сөзін көр соқыр надандардың көзін шұқып айтып отыр ғой. Мәдениеті озық елдер езіндегі жылт етердің бәрін бағалап, көтере білген. Орыстар да солай. «Могучая кучка» деген ұғымның шығуы соның айғағы. Могучая кучка демекші, Ғ. Мүсірепов осы ұғымды қазақ топырағына дарытып, қазақ совет әдебиетінің өзінің алдындағы өкілдері – Сәкен Сейфуллин мен Бейімбет Майлинді, Ілияс Жансүгіров пен Мұхтар Әуезовті, Сәбит Мұқановты «алыптар тобы» деп атады. Өзі де сол аталған классиктермен деңгейлес жүрсе де, оларды өзінен жоғары қойды, артық бағалады. Ғабеннің бұл ісі кейінгілерге үлгі болса керек-ті.

Сұрақ: *Қазіргі әдебиет сыны туралы не айтар едіңіз?*

Жауап: Біреулер сынды бар дейді. Біреулер жоқ дейді. Тіпті аты дардай бір сыншымыздың «қазақ әдеби сынында Белинскийдің жоқ болатын себебі – Пушкиннің жоқтығынан», – деп көкігені бар. Бұл кісі күлерлік сөз ғой. Сонда не, Мұхтар Әуезов тақияңа тар келіп тұрма? Жаңағы алыптар тобына жататын ірі тұлғаларды сөз етпеген күннің өзінде, ақын Мұқағали Мақатаев пен жазушы Тахауи

Ахтановты қайда қоямыз. Менің ұғымымда қазіргі сынымызға ойшылдық жетіспейді. Ойшылдық жетіспеген соң аналитикалық талдау шеберлігіміз көбінесе жалаң социология, тұрпайы марксизм ырқынан шыға алмай қалады. Жоғарыда «Жыл құсы» повесіме байланыстыра айтқанымдай, жоқ мысықты іздеп, жалаулатып жүретініміз де содан. Бұл – бір. Ендігі бір жетіспейтін нәрсе – халық алдындағы жауапкершілік сезімі. Бір кезде әдеби сынымызда жіберген ағаттықтар мен жолсыздықтарды, керек десеңіз заңсыздықтарды бүгін ешкімге айтпай жауып тастасақ, бәрі де ұмыт болады деп ойлаймыз. Қандай күйкі ұғым десеңізші. Әдебиетіміздің үлкен өкілдері халық алдындағы жауапкершілік дегеннің не екенін терең түсіне білген. Кейін тарихта екі ұшты ұғым тұмауы үшін кезінде жіберген қателігі болса баршаға паш етіп мойындап отырған. Соның бір айғағы – кәдімгі Сәбит Мұқанов. Сәбең 1924 жылы Абайды мансұқтап, «Қара тақтаға жазылмандар, шешендер» деген мақала жазған болатын. Кейін Абай жөніндегі осы мақаласындағы пікірінің қате екенін түсініп, тағы да барша жұртқа паш етіп: «Онда айтқан пікірлерім марксизм қағидаларын дұрыс түсінбегендіктен кеткен мүлде теріс пікірлер, Абай шын мағынасындағы халық ақыны», – деп Абайдың рухынан кешірім сұраумен өтті. Міне, ұлылық деп осыны айт. Біздің көркем әдебиет сынының тарихында кеткен қателік жалғыз осы ғана ма екен? Жок, осы ғана емес. Бірақ жіберген қателіктерін мойындаған сыншыны мен әлі көрген де, естіген де емеспін. Түйеқұс басын құмға тықса, жасырындым деп ойлайды екен. Түйедей болып теңкиіп жатқан басқа денесінде шаруасы жоқ. Біздің кейбір аға қаламдастарымыз сол түйеқұсқа ұқсап кетіп жүрген жоқ па екен?

С ұ р а қ : *Қазақ драматургиясы бар ма? Бар болса, Одақтық аренаға шыға алмай жүрген себебі неде?*

Ж а у а п : Қазақ драматургиясы бар. Ал пьесаларымыз одақтық сахнадан көрінбей жүрсе, жоқтығынан емес, өзіміздің қырсығымыздан. Айталық, Тахауи Ахтановтың осыдан он шақты жыл бұрын жазылған «Әке мен бала» пьесасы – Европа театрларының қайсысының болса да сахнасын көркейте алатын шығарма. Ал осы пьесаның күні бүгінге дейін орысша жөні бүтін аудармасы жоқ. Одақтық аренаға шыға алмай жүргеніміздің тағы бір себебі – біздің драматургияда сөз қуалап кетушілік салқыны сезіледі. Бұл ерекшелік өз сахнада ұлттық психикаға оң түсіп жатқанымен, орысшаға аударғанда көркемдік қасиетінен айрылып, жұтаңсып, солғын тартып қалады.

С ұ р а қ : *Драматургияға кеш келсеңіз де, Сіздің де облыстық, республикалық театрларда жүрген, жүріп жатқан бес-алты пьесаңыз бар ғой. Солар жөнінде айтсаңыз.*

Ж а у а п : Біраз пьесаларымның бары рас. Бірақ шынымды айтар

болсам, мен өзімді драматургияда прозадағыдай мықты сезінбеймін. Драматургияның прозамен төркіні бір деп жатады. Менің ұғымымша, бұл жанрлардың бір-бірінен жөні де, тегі де бөлек. Сол ерекшелікті аңғармаған жазушы драманың кілті дегеннің не екенін біле бермейді. Керек десеніз, ондай кілт болады деп олардың ойламауы да мүмкін. Сол себепті көбіміз жазған пьесалар көркем шығармадан гөрі базарда кездескен адамдардың өзара сауда-саттық сөздеріне көбірек ұқсап кететін секілді.

С ұ р а қ : *Сіз бұл пікіріңізбен әлгінде драматургия жөнінде айтқандарыңызды теріске шығарып, қазақ драматургиясы жоқ деушілерді қоштап кетіп отырған жоқсыз ба?*

Ж а у а п : Жоқ. Мен бұл жерде пьеса жазғысы келетін, бірақ жаза алмай жүргендер жөнінде ғана айтып отырмын. Әңгіме әр түрлі айлашарғылармен пьесаларын сахнаға шығартып, бірақ табысқа жете алмай жүргендер жөнінде. Шіркін-ай, пьесаларын қойдыруға жұмсаған амал-айлаларын пьеса жазу өнеріне жұмсаса, керемет туындылардың куәгері болар ма едік, әлде қайтер едік?!

С ұ р а қ : *Сіз өзіңізді драматургтер сапына қоспасаңыз да, «Дөкей келе жатыр» атты комедияңыз, міне, он жылдан бері Жасөспірімдер театрының сахнасынан түспей келеді. Ең болмаса, осы пьесаңыздың туу тарихы жөнінде бір-екі ауыз сөз айтсаңыз?*

Ж а у а п : Шығарманың өміршендігі өмір шындығының дәлдігіне байланысты. Бұл комедиямдағы Көпейдің прототипі – өзімнің туған ауданымдағы бір кезде ауылдық советтің председателі болған Кенжеғұл Бөкішев деген кісі. Кенжекең ешкімге зияны жоқ, біреуге болмасын демейтін, кең пейіл адам. Бір әлсіздігі – мақтаныңқырап сөйлеуді ұнататын. «Өй, тәйірі, со да сөз бе, ауданға барып, басшыларға кіреміз де мынау дұрыс, ал мынауың дұрыс емес деп айтамыз» деп есіңкіреп отыратынын өзім де талай көргенмін. Оның бұл айтқандарын жұрт болса күле жүріп тыңдайтын. Себебі ананы-мынаны тындырғыш батырың өлердей қорқақ, нағыз қоян жүректің өзі еді. Оның осы әлсіздігін білетін аупартком секретары бір жолы ел аралап жүріп дағдылы колхоз кеңсесіне емес, ауылдық советтің кеңсесіне келіп ат басын тіреген ғой. Кенжеғұл байғұста ес жоқ. Аупартком секретарының сұрақтарына жөндеп жауап та бере алмайды. Сонда секретарь: «Бөкішев жолдас, сен өзін колхоз шаруашылығына қолқабыс тигізбейді екенсің, істің мән-жайынан мүлде бейхабарсың, жүр, дала костарын аралаймыз», – деп машинасына отырғызыпты да алып кетіпті. Жол-жөнекей, әйтеуір, бір ретін тауып Кенжекең үйіне хабар айтқан. «Хатшының беті жаман, осыдан аман оралсам, алдын алайық, жылы-жұмсағынды асып, арағынды әзірлеп қой» ғой сондағы әйеліне жолдаған сәлемі. Күздің қара суығында бұлар көп

жерді аралап, ақыры арып-ашып, жаурап үйге оралса, үй іші жып-жылы, дәмді еттің исі бұркырап тұр. Бұлар көңілденіп тамаққа отырады. Кенжекең сыйлы қонағына бір-екі рюмка арақ берейін деп биік темір керуеттің желбегейін көтеріп қалса, ар жағында бір шыны, екі шыны да емес, самсап бір жәшік арақ тұр. Батырдың тағы да зәре-құты қашады. Арақ бермейін десе, даладан тоңып келгендерге сондай обал. Берейін десе, секретарь кереует астындағы бір жәшік арақты көріп, «Ә, Бөкішев жолдас, колхозға неге көмектеспейтініңді енді білдім, үйіңе жәшіктеп әкеп, күні-түні арақ ішуден қолың тимейді екен ғой», – десе, не бетін айтады. Осылай қиналып отырғанда тамақ та желініп бітеді. Ішіне ел қонып, жылынып жайланған секретарь: «Жолдас Бөкішев, тамақ сондай дәмді екен, әттең, бір жүз грамы жетпеді», – депті. Сонда қиналғанынан өле жаздап отырған Кенжеғұл өзінің шалағай орысшасымен тіпті бір дөрекі сөзді айтып жіберіп, – *Пить ты не знал, не пить ты не знал, товарищ секретарь*, – деп санын бір-ақ сокқан ғой.

Мұндай оқиға жата ма, ел ішіне бірден тарап кетті. Ұзақ жылдар бойына нешік түрлі қитұрқы әңгімелердің дәнекері болған еді. «Дөкей келе жатыр» комедиясының арқауы осы оқиға. Ия, бар болғаны арқауы ғана. Өйткені автордың бар айтпағы бір су жүректің қалай қорыққаны жөніндегі анекдот қана болса, онда шығарма жазудың да қажеті болмас. Автор идеясы әріде. Ол идея жетпісінші жылдардың орта шенінде осы комедия көптеген облыстық театрларда және республикалық жас-өспірімдер театрында қойыла бастаған кезде мерзімдік баспасөз бетінде кеңінен талданған да әділ бағасын алған. Сол себепті бұл пьесам жөнінде бұдан артық басқа бірдемелерді айтуды жөн көрмеймін.

Бір қызығы, мен проза жанрында әбден қалыптасып болған соң ғана драматургия жанрына үзеңгі салдым. Осы ретте прозаның драмалық шығармаларына қандай әсері болды, ол жағын дәп басып айта алмаймын. Ал драматургиядағы ізденулерімнің ізі кейінгі жазған прозалық шығармаларымда сайрап жатыр десем де болғандай. Драматургия мені жинақылыққа, сараң сөзділікке, көрініс айқындығына, тартыстың нанымды дәлелдерін іздеп табуға, өткінші эпизодтарды бет алды жоғалтып жібермеуге үйретті. Бір ғана мысал: «Ит ашуының» бас кезінде қырғыз Сәршеннің қаншығымен Марғаудың ылығысып қалатын жері бар. Мен басында мұны жәй күлкі үшін, Айғанның еркектер туралы айтар әзіл-пікіріне тиек болсын деп ғана алған едім. Осы тұста ойыма драматургияның «сахнаға мылтық ілінсе – атылуға тиіс, шеге қағылса – ең болмаса біреу асылып қалуға тиіс» деген қағидасы түсті. Кейінгі бір эпизодта Сәршеннің Қырғыны Марғаудың баласы болып орынымен суреттелуі, соның арқасында бұл көріністің ойнап кетуі драматургияның әсері.

С ұ р а қ : Сіз елуінші жылдардың аяқ кезінде, алтысыншы жылдар-

дың бас кезінде көркем аудармамен де айналыстыңыз. Айталық, үндінің ұлы жазушысы Рабиндранат Тагордың «Күйреу», «Гәуірмаһан» романдарын, «Алтын сағым» деген атпен әңгімелер жинағын аударып бастырдыңыз. Тиіп-қашып Лев Толстойға да барғаныңызды білеміз. Осы өнерде қандай принцип ұстандыңыз? Ал егер көркем аудармада айта қаларлық принцип ұстанған болсаңыз, онда бұл өнерден кейінгі кезде неліктен қол үзіп кеттіңіз?

Ж а у а п : Байқаймын, сұрағыңның қитұрқысы бар секілді. Ама не, жауап беруге тырысайын. Творчестволық қай өмірбаянға үңілме, айнамай алдыңнан шығар бір фактіге жолығысатын секілдісің. Ол факті көптеген жазушылардың жазушы болып қалыптаса бастаған кезінде көркем аудармамен шұғылданатыны. Айталық, жиырмасыншы-отызыншы жылдардағы Әуезовтің, Мүсіреповтің творчествосына зер салып көріңіз. Не болмаса, елуінші жылдардағы Әлімқұловтың, Ахтановтың, Нұрпейісовтің қалыптасу жолын қадағалаңыз. Бәрі де көркем аудармамен айналысқан да, жүре қойып кеткен. Менің ұғымымша, көркем аударма жазушының қалыптасу, қанат қатайту жолындағы үзенгі қағыс, дәлірек айтсам, трамплин сияқты. Осы дәстүрден мен де аттап кетпесем керек. Бірақ басқаларды қайдам, көркем аудармада менің өзімдік принципім бары рас. Орыс тілін екіншісі білген қазіргі заманда талғап, таңдамай кез келген классиктің қолға іліккен шығармасын қазақшаға аударып бастыра берудің қисыны жоқ секілді. Кез келген қазақ оқырманы кез келген классикті орыс тілінде де оқып, ләззат ала алады. Сонда қазақ тіліне кімді аударуға тиіспіз? Біріншіден, қазақ тақырыбына жазылған шығармалар, екіншіден, қалың қазақ оқырманына рухы, тақырыбы мен табиғаты жақын шығармалар аударылғаны дұрыс. Классиктердің ішінен менің Тагорды таңдаған себебім – осы жазушы шығармаларының қазақ халқына рухы мен табиғаты да, тақырыбы да үйлесіп жатады. Ол суреттеп отырған оқиғалар мен өмір көріністерін құтты бұрынғы бір заманда қазақ даласында, қазақтар арасында өткендей сезінесің. Адамдардың мінез-құлық, психологиясы да түп-тура қазақтардың мінез-құлық, психологиясындай. Бір сөзбен айтқанда, Тагор шығармаларын оқығанда қазақ туралы сен айтпағанды ол айтып, сен жаза алмағанды ол жазып тастағандай әсер аласың. Менің көркем аудармамдағы бар сырым осы.

С ұ р а қ : Әдебиеттегі ұстазым деп кімді айтар едіңіз?

Ж а у а п : Менің қазақ әдебиетіндегі ұстаздарым – Бейімбет Майлин мен Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов. Бейімбеттің реализмі, Мұхтардың қазақ сахарасындай кең құлашы мен тереңдігі, Сәбиттің халықтығы, Ғабиттің астарлап сөйлейтіндігі, юморы ұнайды. Ал Сәкеннің нақтылығына басымды ісем де болады. Энгельстің Бальзак жөнінде айтқан көпке мәлім пікірін

қазақ топырағына ыңғайлап, Сәкенге арнасақ – әбден орынды. Өйткені «Тар жол, тайғақ кешуді» оқығанда алар ләззатың мен мағлұматың соншалық, сол отты жылдар туралы жазылған барлық тарихтық-ғылыми шығармалардан бұл кітаптың құны әлдеқайда артық дегің келіп тұрады. Бірақ, бір қызығы, өзіме ұстаз тұтқан осы жазушылардың біріне де мен еліктеген емеспін. Творчестволық жолымның бастауында маған қатты әсер қалдырып, еліктіріп әкеткен бір жазушы болған. Ол – Юрий Трифонов. Мен «Инеш» романын аяқтап қалған кезде осы жазушының «Студенттер» деген повесі жарық көрді. Лиризмге тұнып тұрған, шуақты көктем күнінің бояуындай жұмсақ та тартымды туындыны оқығаннан кейін кейбір концепциямды өзгертуге, кейбір кейіпкерлерімді қайта мүсіндеуге мәжбүр болдым. Бір сөзбен айтқанда, Юрий Трифонов маған шығарманы қалай жаман жазбау керек екенін үйретті.

Сұрақ: *Жаңағы сұраққа жалғастырып тағы бір сауал қойғым келіп отыр...*

Жауап: Қоя беріңіз.

Сұрақ: *Бүгінгі жазушы қандай болуы керек? Өзіңізді сондай жазушымын деп ойлайсыз ба?*

Жауап: Мұныңыз менің жазушы туралы ұғымымның жоғары екенін біліп алып қойылып отырған сұрақ секілді екен... Ұғымымның биік екені рас. Бүгінгісі болсын, бұрынғысы болсын, *мен жазушыны өз халқының рухани көсемі деп танымын*. Ел басына күн туған қиынқыстау заманда жазушының саяси көсем де болып кеткен кездері бар. Ал осындай анықтама бере отырып, өзім туралы бірдеме деуім, бері салғанда, парықсыздық.

Сұрақ: Әр жазушының шығармалары өзіне ұқсайды деген ұғым бар. Олай болса, қазіргі кезде «Раушан коммунист», «Тар жол, тайғақ кешу», «Абай жолы», «Ботагөз», «Оянған өлке» сияқты шығармалардың тұмау себебі бүгінгі жазушыларымыздың ішкі жан дүниесінің жұтандығынан емес пе екен?

Жауап: Рас, жазушының қай шығармасы болмасын өз өзегін өртеп, ащы толғақпен келетін өз миының жемісі. Өз нәрестесі. «Мадам Бобари кім?» – деп сұрағандарға, «Мадам Бобари ма, мадам Бобари – бұл менің өзім», – деп Флобер бекер айтпаған ғой. Бірақ бұдан Флоберді әйел болып кетті деп түсінуге тіпті де болмайды. Өз дамуының логикалық жолына бағынған шығарма кейіпкерлерінің кейде автордың ырқынан шығып, оның дегеніне көнбей кететін кезі бар. «Қандай өкінішті, Татьяна күйеуге шығады деп ойламаған едім!» – деп Пушкин бекерге налымаса керек. Олай болса, жазушы шығармалары өзіне ғана ұқсайды деп кесіп-пішіп айтуға болмайды. Ұқсайтыны да болады, ұқсамайтыны да болады. Мысалы, Жан Жак Руссо өмірде әпенділеу кісі екен. Бірақ оның «Юлия немесе Жаңа

Элоиза» деген ұлы туындысынан әпенділіктің нышаны да білінбейді. Осы орайда қазақ жазушыларынан да мысал келтіруге болады. Айталық, Әбдіжәмил Нұрпейісов өмірде өзі қандай болса, шығармалары да дәп сондай. Ал Тахауи Ахтанов жөнінде олай дей алмайсың. Өнердегі Тахауи мен өмірдегі Тахауи бір-біріне мүлде ұқсамайды. Сондықтан да қазақ әдебиетінде, жаңағы өзің атаған шығармалар секілді, тұлғалы дүниелердің туу, тұмауын жазушының жан дүниесінің жұтаң, жұтаң еместігінен іздеу – қате. Ұлы шығармаларды ұлы талант қана туғыза алады. Ал ұлы таланттар, тарихтың бір бетбұрыстарында дүниеге келетін секілді. Бірақ бұдан отқа қарап қалдық деген ұғым тумаса керек. Құдайға шүкір, біздің қазіргі прозамызда ауыз толтырып, мақтанып айтарлық туындылардың барлығын талай жерде айтқанмын.

С ұ р а қ : Өмір шындығы... әдеби шындық... Шындықты осылай бөлуде жасандылық жоқ емес пе екен?

Ж а у а п : Жасандылық бар дей алмаймын. Бұл жерде анықтайтын бір мәселе – әдеби шындықтың негізі өмір шындығында жататындығы. Өмір шындығы ештеңеге де тәуелді емес. Ал әдеби шындық өмір шындығына тікелей тәуелді. Өмір шындығына сүйенбеген, содан нәрленбеген әдеби шындықтың бәрі де жалған. Ал жалғандық ешқашан да шындық болып табылмаған ғой. Бұрын да бірер жерде айтқанымдай, Белинскийдің мына пікірін тағы да қайталасам ба деймін. Ұлы сыншы «Өнер роза гүлінің өзін алмайды, сол гүлдің аңқыған иісін алады да, өз гүлін жасайды», – дейді. Неге бұлай? Бұлай болатын себебі – өмір шындығын сол қалпында әдебиетке көшіру көп жағдайда қарабайырлыққа, нанымсыздыққа, керек десен, тіпті парықсыздыққа апарып соқтыруы мүмкін. Өз творчествомнан мынадай бір мысал келтірейін: менің «Жыл құсы» повесімнің басты қаһарманы Битабар – Балуан Шолақпен күрескен, ит жығыс түскен балуан. Бұл 1903 жылы Иманақ тауының бауырында өткен оқиға. Битабар онда он сегіз жаста, ал Балуан Шолақ болса, отыз жетіден отыз сегізге қараған шағы. Мен мұны Битабардың өз аузынан естідім. Бірақ жалған деп күдіктене алмаймын. Өйткені, біріншіден, мен білетін, менің түсінігімдегі Битабар – мақтануды білмейтін кісі. Екіншіден, Биекең әңгімесін сол кездесуде бірге болған, әлгі 1903 жылғы оқиғаның тірі куәгері – сексен жастағы Жұмаділда қарт растаған-ды. Міне, бұл өмір шындығы. Ал сонда мен қайтуым керек? Өмір шындығы осылай екен деп, Битабарды Балуан Шолақпен белдестіріп, ит жығыс түсіруім керек пе? Сонда мен не ұтам? Балуан Шолақтың өзімен белдесіп, тең түскен Битабардың оқырман алдында беделі өсер ме? Меніңше, өспейді. Қайта қазақ халқының ұғымында ұлылық пен сұлулықтың, әнші-серілік пен иен күштің иесі, өнерпаз да киелі бейнеге айналып кеткен Балуан Шолақтың жағасына «боқмұрын» ауыл баласының

қол апаруы – парықсыздық, кісі танымастық болып шығады. Оның есесіне ақсақал сыйлаған қара жорғаны Балуан Шолақтың Битабарға беріп кетуі де өмірде болмаған оқиға. Мен, өз ұғымымша, осы жерде көп нәрсені ұттым ғой деп ойлаймын. Балуан Шолақтың киелі жағасына қол апарғызбай, Битабардың кісілігін таныттым (кітапта Балуан Шолақ Битабарға түйе көтергені үшін бата береді). Соған орай теке жәуіт арғымақты Битабарға сыйлаттырып, Балуан Шолақтың да ұлылығын паш еттім. Дән риза болған Битабар бұл жерде де сыпайылық білдіріп, жорға тізгінінің Шолақтың қолы тиген жерінен ғана сүйіп алып, алғысын айтады. Жаман итше арсаландап, балуанға асылып жатпайды. Міне, әдеби шындықтың осы секілді китұрқылары көп. Оны елемеген, өмір шындығының ырқынан шыға алмай қалған жазушы, сөз жоқ, қарабайырлыққа душар болмақ.

С ұ р а қ : *Бақыт дегенді сіз қалай түсінесіз?*

Ж а у а п : Алпысыншы жылдары газеттен оқыған бір хабар күні бүгін де есімнен кетпейді. Бразилияның ну орманының шалғай жатқан бір түкпірінде абао дейтін халық бар екен. Әлгі халықтың саны не бәрі он төрт-ақ адам. Өсудің орнына өшіп, осыншама азайып кетуіне олардың өздері кінәлі көрінеді. Абаода ақыл-парасат өнерімен, күш-қуатымен араларынан оза шыққан біреуі болса, қырық жілік қып сойып, жеп қоятын бір жаман дәстүр бар екен. Ұғымдарынша, жаңағы өнерлінің қасиет-қабілеті етін жегендерге дарымақ. Міне, бақытсыздықтың тамыры қайда жатыр! Ал осы жұрт қазір аз болса да жаңағы әдетінен күрт айнып, дарындыларының етін жемейтін болса, сөйтіп, қырық-елу жылдың ішінде өніп-өсіп көбейер болса, мен онда оларды бақыттылардың санатына қосқан болар едім. Бақыт – меніңше, келешегіңнің барлығы. Мұны тұтастай бір халыққа да, жеке бір адамға да арнап айтуға болады. Елуінші жылдардың аяқ кезінде Халықаралық Лениндік сыйлыққа ие болған атақты Индонезия жазушысы Такин Ходо Хмеингу: – Шығармаларыңыздың ішінен қайсысын жақсы дей аласыз, – деп сұраған тілшіге: – Менің керемет бір жақсы шығармам бар. Ол әлі жазыла қойған жоқ, – деп жауап берген-ді. Хмеингу жақсы шығармасын жаза алды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Бірақ сол кезде жетпістен асып кеткен қарт жазушының мына оптимизмі мені қайран қалдырады. Атқарған ісінді місе тұтпау алға ұмтылдырады. Ал мұндай жазушы «ештеңені тындыра алмадым-ау» деп өмірден өкініп кетсе де бақытты болмақ.

С ұ р а қ : *Сіз неліктен сирек жазасыз?*

Ж а у а п : Сирек жазу немесе жиі жазу әр жазушының табиғатына байланысты ма деймін. Гончаров атақты «Обломовты» жиырма жыл жазған ғой. «Романыңды осыншама ұзаққа неге создың?» деушілерге, – Адам нәрестені де тоғыз ай, тоғыз күн көтеріп, тоғыз

сағат толғатып дүниеге әкеледі. Ал мен болсам, Обломов секілді отыз жастағы сақалды жігітті бас-аяғы жиырма-ақ жылда дүниеге келтірсем, шүкіршілік демейсіндер ме! – деп жауап беріпті. Менін ойлануым, толғатуым ұзақ. Ал пісіп жеткен дүниелерді тіпті де тез жазамын. Айталық, он тоғыз жыл толғантқан Битабар хикаясын мен бір жарым айдың ішінде жазып тастадым. «Інеш» романының бірінші жартысы екі жыл жазылса, қалған жартысы екі жарым айда тәмамдалды. (4.10 – 16.12.1951). «Мәжнүн тал» он төрт күнде (23.02 – 9. 03.1977.). «Қыр гүлі» атты пьесам үш күнде дүниеге келген. Ал отыз бес жыл ойдан шықпаған «Дөкей келе жатыр» комедиясының «Сарыағаш» санаторийінде ем-дом қабылдап жүргенімде бас-аяғы жиырма күнде соңғы нүктесі қойылған.

Жазушы әр түрлі. Мәселен, енді не жазарын білмей дал болып жүретін де ағайындарды білемін. Ал мені қалай жазам деген сұрақ қинамаса, нені жазам деген сұрақтың қиналтқан, тығырыққа әкеп тіреген кезі болған емес. Шынымды айтсам, қазір басымда көп жылдан бері мазамды кетіріп жүрген, бірақ илеуі қанбаған жиырма шақты әңгіменің, он шақты повестің тақырыбы бар. Олардың қайсысы қай уақытта жарық дүниеге келеді? Оны келешек көрсетеді.

Ал не себепті мен осыншама ұзақ ойланамын? Көкірегіндегі ойларды қағазға түсіре беруге болмай ма? Мендегі өткелі жоқ өзен, жә болмаса, асуы жоқ тау секілді бір қиындық – көңілімде сайрап тұрған ой-пікірдің қағазға түсер кезде көбінесе әрі қарай өсіп, өрбімеуі, балапандамауы. Сондай кезде тіпті сәлем хат жазудың өзі оңайлыққа түспейді. Осы мінімді өзім жақсы білем де, шабыттың құсы басқа жақта шалықтап жүрген кезінде өзімді өзім зорламаймын. Жазу столына келіп отырамын, ештеңенің ыңғайы келмесе, тұрып жүре беремін. Өзімді-өзім күштеу деген менде жоқ мінез.

Сұрақ: *Сіз жылдың қай мезгілінде, тәуліктің қай шағында жазасыз?*

Жауап: Жас кезімде түнде отырып жазушы едім. Өйткені түнде істеген жұмыс өнікті келеді. Қазір өйте алмаймын. Жыл мезгілінен әсіресе көктем айлары ұтымды. Әрине, мұны шамамен, кейбір шығармаларымның тууы көктемге орайласқан соң ғана айтып отырмын. Әйтпесе шабыттың құсы жыл құсы емес, шынтуайтқа келгенде, маусым талғамайды. Ал шабыт дегеннің өзі не сонда? Біреулер шабыт – бұл еңбек дейді. Жазу столына күнде шұқшиып отыру керек, күнде қадалып әлде бірдемелерді жазуың керек. Рас, мұндай да жазушылар бар. Шабыттың таянышы еңбек екенін мойындау жөн. Сөйтсе де шабыт еңбектің топырыш торысы емес екенін де есімізден шығармауға тиістіміз. Солтүстік Қазақстанның Тауағаш деген жерінде нақыштап домбыра тартып, бипаздап ән салатын қоңыр дауысты Темірғали

Хасенов деген сұлу кісі болды. Ол өзі он алты жасында атақты Үкілі Ыбырайдың қасына еріп, ел аралап, ән салған, Ыбекең айтқан әңгімелерді жадында ұстап қалған кәрі құлақ еді. Сол Темкең марқұм айтқан-ды: Үкілі Ыбырайға шығарар әні түсінде көк дөненге мінген үкілі сұлу қыз болып көрінеді екен. Сол қыз әнді тура қарап тұрып салса, ол әнді Ыбырай ертеңіне шығарады екен. Егер қырындап кетіп бара жатып шырқаса, ол ән бір жетіден кейін дүниеге келеді екен. Бұл Темірғали Хасеновтың Үкілі Ыбырайдың өз аузынан естіген әңгімесі. Көк дөненге мінген үкілі қыз шабыт құсы емей немене сонда?

Қалай еңбектенсең, олай еңбектен, шабыттың келер кезі болатынына мен ден қоямын. Шабыт келген кезде түсімде өлең жазған, әлдебір әңгімелердің оқиғасын құрып әуреленген кездерім толып жатыр. Мен жоғарыда «Жыл құсы» повесін он тоғыз жылдан кейін жазғанымды айттым. Әрине, осындай ұзақ жыл бойы Битабарымды сандыққа салып тастаған жоқпын. Қайта-қайта қолға алып, қайта-қайта жазып, көңілден шықпаған соң тастап кетіп жүргенмін. Сондай бір ретте, алпыс тоғызыншы жылдың көктемі болатын, түсімде: «Кеше кештетіп төгіле жауған қара жаңбыр жер бетін шайып кеткен екен» деген осы туындымның алғашқы сөйлемі тіліме оралды. Оянып кеттім де, ұмытып қалмай жазып қояйын деп жазу столына отырып едім, ар жағы, шынында да, әлгі қара жаңбыр секілді төгіліп кетті. Бір кезде көз салсам, айналам жап-жарық. Ұсақ әріптермен маржандай тізілтіп түсірген беттерді санасам, он шақты... Осыдан кейін жазу столынан бас ала алмағанымды айтпасам да түсінікті деп білемін.

С ұ р а қ : *Сұлулықты қалай ұғасыз?*

Ж а у а п : Менің түсінігімше, сұлулық деген ұғым әр қилы. Қазақ «Сұлу – сұлу емес, сүйген сұлу» дейді. Мән беріңіз: бұл мақалда сұлу болмаса да – сұлу деген түсінік тұр ғой. «Сұлуынан жылуы» дейді халық тағы да. Бұл – мазмұнға ден қою. Асылы, түр мен мазмұны қабысып, бірі-біріне әр беріп, көркейіп тұрса, шын сұлулық деп соны айт.

С ұ р а қ : *Сіз бағалайтын әйел бойындағы қасиеттер?*

Ж а у а п : Егер менің творчествома зер салсаңыз, қай шығармамда болмасын, әйел образдары бар: отызыншы жылдардың Бибігүлі, қырқыншы жылдардың Қарғашы, елуінші жылдардың Инеші, жетпісінші жылдардың Әспеті. Өз ойымша, өзім мүсіндеген осы образдарда соңғы қырық-елу жылдағы қазақ әйелдерінің мінез-құлық, сана, таным мен психология өзгерістері сатылап бейнеленген. Қазақ ұғымындағы үлгі тұтарлық әйел қасиеттері: биязылық, көнтерлілік, адалдық пен тазалық, сүйрендеп өсек айтпаушылық, мінез жұмсақтығы, т. т. Осы ұғымдардан, тегі, мен де алыстап кетпеймін ғой деймін.

С ұ р а қ : *Қазақ спорты туралы не айтар едіңіз?*

Ж а у а п : Қазақ әу бастан-ақ спортты жақсы көрген халық. Ат жа-

рыс, бәйге, қыз қуу, сайыс, көкпар, т. т. Шындап келгенде, аң аулау, қасқыр қуу, бүркіт, қаршыға салып, саятшылық құру – спорттың рахат-ләззаты мол түрі. Кезі келгенде осы секілді ойын-сайыстарды қызықтайтыным бар. Қазіргі спортта Серік Қонақбаевты, Жақсылық Үшкемпіровты ұнатамын. Олар халқымыздың мерейін өсіріп, даңқын көтеріп жүрген жігіттер. Солардың қатарында менің балам Саянымның да жүргенін мақтан етемін. Жанкүйерлер білуі тиіс, бұл бала КСРО чемпионы атағын тоғыз рет жеңіп алды ғой. 1981 жылы халықаралық дәрежедегі спорт шебері деген құрметті атаққа ие болды.

«Сүйер ұлын болса, сен сүй,
Сүйсінерге жараса ол», –

деп данышпан Абай айтқандай, Саяным жүріс-тұрыс, мінез-құлық жағынан өзі қатарлы, өзінен кейінгі қазақ жастарына үлгі бола алатын, сүйсінерлік бала екенін айтсам, осындай бала тәрбиелеп өсірдік деп ата-анасы мақтан етсе, артық болмайтын шығар деп ойлаймын.

С ұ р а қ : *Осыған жалғас тағы бір сұрақ... Қазіргі қазақ жастары, қазақ студенттері туралы не айтар едіңіз?*

Ж а у а п : Қазіргі кезде «Жас кезімізде біз қандай едік, бүгінгі жастар ондай емес қой? Барға, дайынға ие» деген секілді ренішті пікірді жиі естуге болады. Өз басым мұндай пікірге қосыла алмаймын. Адам қай дәуірде өмір сүрсе, сол дәуірдің жемісі. Сол кезеңнің күйтін күйттейді. Жоғын жоқтайды. Дәстүрін қабылдап, машығына айналған іс-әрекеттерін қуалайды. Егер бүгінгі жас жиырмасыншы-отызыншы жылдардың жастарына ұқсар болса, мұның өзі үйлесімсіздік болып тұрар еді. Әлгі секілді ренішті пікірлер, қазіргі жастарға көңіл толмаушылық секілді пиғылдар бәз-баяғы «ата мен бала» дейтін шешімі қиын проблема салқыны. Ұлы Абай:

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Қорқамын кейінгі жас балалардан, –

деп қамығады. Осындағы Абай қорқатын «кейінгі жас балалары» – біздің аталарымыз, әкелеріміз ғой. Ал біздің ата, әкелеріміздің не тындырғанын санап тауыса алмайсың. Санаудың да қажеті жоқ. Өйткені XX ғасырдың бірінші жартысындағы азаматтардың ұлы-ұлы істер атқарғаны, неміс басқыншыларына төтеп бергені, әлемді фашизм алапатынан аман сақтап қалғаны баршаға аян. Олай болса, бүгінгі жастар да – жаны сау, тәні сау азаматтар. Ал олар бізге ұқсамайтын болса, оған өкінудің қажеті жоқ. Қайта несімен ерекше, несімен бізден артық, соған зер салуымыз керек.

Бір сөзбен айтқанда, ертеңгі күннің тірегі бүгінгі жасөспірімдер екеніне мен кәміл сенемін.

1982 ж.

ХАЛЫҚТЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ҚАЛАЙ ТУАДЫ?

Енді бір жарты айдан кейін өтейін деп жатқан съезіміздің күн тәртібінде бірнеше мәселе тұр. Ал сайып келгенде шешер проблемамыз біреу-ақ. Ол – социалистік бай шындықтың әдебиетімізде қалай сәуленіп келе жатқанын анықтау. Егерде осы мәселе өзінің әділ де тура шешімін тапса, бүгінгі әдебиетіміздің жәйі де белгілі болады. Жетістігіміз аталады. Кемшілігіміздің беті ашылады. Алдағы міндеттеріміз де айқындалады. Съезд алдында бір мәселе жайлы – атап айтқанда қазіргі прозамыз туралы өз түйгендерімді ортаға салуды жөн көремін.

Қазақстан жазушыларының 1939 жылы өткен екінші съезі мен алдағы үшінші съезінің арасында ұлы-ұлы табыстарға толы он бес жыл жатыр. Бұл жылдардың әлеуметтік, экономикалық және рухани өмірімізде таңғажайып із қалдырғаны көпке аян. Сондай жетістік көркем әдебиетімізде де баршылық.

1939 жылы өткен екінші съезге қазақ жазушылары көбінесе шағын формалы жанрмен – қысқа әңгімелер, шағын-шағын повестермен ғана келген еді. Көлемді шығармалардан Сәбит Мұқановтың жалғыз «Жұмбақ жалауы» ғана болатын. Сол себепті ол съездің жазушыларға жүктеген міндеті – шағын формалы жанрмен үлкен әдебиет жасауға болмайды, үлкен әдебиет тек үлкен прозамен ғана жасалады. Социалистік реализм әдісіне бет бұру керек, роман жанрын туғызу керек деген мәселелерге сайған болатын. Біз бүгін сол екінші съезд қойған талаптарды орындап шықтық деп айта аламыз. Біз социалистік реализм әдісіне бет бұрып ғана қойғанымыз жоқ, оны шын мағынасында меңгере де бастадық. Социалистік реализм әдісі қазіргі қазақ совет прозасында өзінің тұрақты тұғырын тапты. Шын реалистік тұрғыда үлкен-үлкен романдар туды. Әр кезде әр қилы тақырыпқа жазылған «Абай», «Ботагөз», «Қазақ солдаты», «Шығанақ» романдары халқымыздың мақтанышына, рухани өміріміздің азығына айналды. Екінші съезге жас келген қазақ совет әдебиеті қазір көп ұлтты еліміздің мәдени өмірінің сапынан өзіне лайықты орынын алды.

Прозамыз жанрлық жағынан да кеңейді. Беллетристиканың мемуар, публицистика салалары туды. Жарық жұлдыздай бір жарқ етіп сөнген Баубек Бұлқышевтың Ұлы Отан соғысы жылдарында жазған публицистикалық мақалаларын прозадағы осы саланың жарқын бір бастауы деп қарауымыз керек. Ұлы істердің қырағы барлаушысы ретінде көркем очерк те туып, қалыптасты. Прозамыздың тақырыбы да сан-салалы бола бастады. Қазір социалистік өміріміздің әдебиет шеңберінен тыс қалып жатқан бірде-бір қыры жоқ дей аламыз. Оны осы жылдарда жазылған көлемді шығармаларды атап өтудің өзінен-ақ көруге болады.

Мұхтар Әуезовтің «Абай», «Абай жолы» романдары мен Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ өмірін қамтиды. Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романы соғыс алдындағы және Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан еңбекшілерінің жанқиярлық еңбегін суреттейді. Ғабиден Мұстафин бұл жылдарда колхоз тақырыбына екі роман берді. Ұлы Отан соғысы және тыл өмірі туралы «Қазақ солдаты», «Курляндия», «Жас түлектер» романдары туды. Менің студенттер өмірінен алып жазған «Болашаққа жол» романым да осы кездің жемісі. Ғабдол Сланов әр тақырыпқа төрт роман берді. Сол секілді Әбу Сәрсенбаевтың революция қарсаңындағы қазақ балықшыларының өмірін қамтитын «Толқында туғандар» романын, мектеп өмірінен алып жазылған Мұқан Иманжановтың «Алғашқы айлары» мен Бердібек Соқпақбаевтың «Он алты жасар чемпионын», «Алыстағы ауылдасын» атауға болады. Әдебиетімізде тың тақырыбы да тыс қалып жатқан жоқ. Әрине, бұл тақырыпқа көлемді шығармалар кешеулеп тууы мүмкін, оған уақыт керек. Ал республикалық баспасөз бетінде қазірдің өзінде басылып жатқан көркем очерктердің ішінде көңіл аударарлықтары бар екенін айтқанымыз жөн. Бұл жөнінде жас жазушы Бердібек Соқпақбаевтың «Әдебиет және искусство» журналының сегізінші санында жарияланған «Тыңға сапар» деген көлемді очеркін атаймыз. Бердібек тың өмірінің тың жайларын жеңіл де ойнақы тілмен жеткізіп бере алған.

Прозамыздың тақырыбы кеңеюі, сөз жоқ, оның белсенділігін арттырды. Горький сөзімен айтқанда орыстың XIX ғасырдағы әдебиетінің өмірге өктем араласып, оған белгілі әсерін тигізуі үшін жүз жыл керек болса, бізде бұл мәселе он бес жылдың ішінде шешіліп отыр. Әдебиетіміздің осы белсенділігі қазіргі жағдайымызды қазақ жазушыларының екінші съезі қарсаңындағы жағдаймен салыстырсақ, тіпті айқын көрінеді. Ол жылдарда өндіріс тақырыбына екі-ақ шығарма, атап айтқанда жас жазушы Саттар Ерубаевтың «Менің құрдастарымы» мен Ғабиден Мұстафиннің «Өлім не өмір» атты повестері ғана болатын. Ал Әлжаппар Әбішевтің «Армансыздарында» көбіне-көп он алтыншы жылдың оқиғалары суреттеліп, соңы бүгінгі күн тамашамен ғана бітетін. «Жұмбақ жалау», «Теміртас» романдары арғы өмірге арналған туындылар еді. Ал қазір бүгінгі күнді жазуға түгел бет бұрдық. Керек десең, көркем әдебиет қоғам алдында тұрған келелі мәселелерді кеңінен шешуге құштарлық танытып отыр.

Айталық, Ғабиденнің «Миллионерінде» басқа проблемалармен қатар, жеке меншік мәселесі көтерілген. Ал Мұқан Иманжанов болса, политехникалық оқу жұмысын партияның XIX съезінің қарсаңында оқушы жұртшылықтың алдына проблема етіп тартты. Бұл шығармалардың көркемдік сапасы жөнінде сөз басқа. Алайда тақы-

рыбы жағынан ілгергі күн мәселелерін көтергендерін атап өткеніміз жөн.

Очерк, әңгімелер жинақтарын, альманах, антологияларды есептемегенде, бұл мерзімде отыздан астам роман, повесть жарыққа шықты. Соның жартысына жуығы кезінде орыс тіліне аударылып, бүкілодақтық оқушы қолына тиді. «Абай», «Ботагөз», «Қазақ солдаты», «Миллионер» романдары ондаған шет тілге де аударылды.

«Ботагөз» романын қазақ совет прозасындағы төл басылардың бірі деп санай аламыз. Бұл роман бүгінгі кемелденген прозамыздың қарыштап өсуіне, «Абай» сияқты көркем де көлемді туындының дүниеге келуіне жол ашты. Ал Әуезовтің «Абай» романдары қазақ совет прозасының қалыптасуын жеделдетті. Әдебиетке қояр талап дәрежесін шырқау биікке көтерді. Жазушылық өнерден дәмесі бар жас та, жасамыстар да «Абайдан» кем шығарма жазбауға тырысады. Әрине, бұл нұрлы талапты әркім әр дәрежеде жүзеге асырады ғой. Сонда да алдында үлгін тұрғанға не жетсін. Соңғы кезде бірталай жастар көлемді шығармаларымен әдебиетке бірден келіп қосылды. Ал бұл құбылыстың өзі «Ботагөз», «Абай» романдарымен тікелей байланысты екеніне ешкім де шүбәланбасқа керек.

Әрине, аз жылдың ішінде айтарлықтай табысқа жетуіміздің басты себебі – әдебиетке талапты жастардың келіп қосылуы, кадрларымыздың өсуі.

Екінші съезге бүгінгі ең жас жазушылардың дәрежесінде келген талант иелері қазір толысып, кемелденген, шеберліктің сырларын меңгерген әйгілі жазушыларға айналды. Олардың көпшілігі қазір бүкілодақтық, қала берді дүниежүзілік аренаға шықты.

Орыстың және батыстың классикалық әдебиеті мен орыс совет әдебиетінен үйренуіміз де оқушылық еліктеуден шығып, шын творчестволық сипатқа ие болды.

Менің ойымша, социалистік реализм әдісі жаңа әдіс болғандықтан, оның шешілмеген проблемалары да көп. Социалистік эстетикамыз әлі қалыптасу үстінде. Бірақ социалистік эстетиканың, социалистік реализмнің негізгі принципі осы ғасырдың басында-ақ анықталған болатын. Оны анықтаған ұлы Ленин. Оны сол кездің өзінде-ақ жүзеге асыра бастаған ұлы Горький.

Совет әдебиетінде үлкен өмірдің жарқын бояулы келбеті көрінуге тиісті. Совет әдебиеті жаңа заманды өз қолымен жасап жатқан озық адамдардың күрделі де жан-жақты образдарын, бір сөзбен айтқанда, сол заманның өз образын жасауға тиісті. Бұл күнде әдебиетіміздің салмағы мен тереңдігін танытар күш социалистік эстетиканың осы бір принципінде жатыр.

Құнды шығарма дегенде, біз, ең алдымен, сол шығармада жаңа сана-

дағы адамдардың ой-арманы, мінез-кұлқы мен іс-әрекеті қай дәрежеде суреттелді, міне, соған үңілеміз. Сол шығармадағы басты кейіпкер өз дәуірінің өкілі есебінде көріне алды ма, жоқ па, осыған назар аударамыз.

Социалистік эстетиканың осындай биік тұрғысынан қараған күннің өзінде де біздің әдебиеттің проза саласында сондай шынайы, күрделі образдардың барлығын атап айта аламыз.

Мысалға Сәбит Мұқановтың «Ботагөз» романындағы Асқарды алыңыз. Мұхтар Әуезовтің Абайы мен, эпизодта ғана көрінсе де, Тоғжаны, Ғабиден Мұстафиннің Шығанағы мен Мейрамы, жас жазушы Әбдіжәмил Нұрпейісовтің Есейі, жә болмаса, Әбішевтің Сәулесі – міне, осылардың бәрі де жұртшылыққа үлгі боларлық, іске, адалдық пен адамшылыққа құлшыңтар өнегелі образдар. Олар әлдеқашан кітап бетінен шығып, завод, фабрикалардағы, колхоз далаларындағы, жоғары оқу орындарындағы совет адамдарының аға-інісі, апа-қарындастары болып кеткен.

Бұл образдардың халық құрметіне бөлену себебі неде? Менің ойымша, оның басты себебі – бұл образдардың өз дәуірінің толыққанды өкілі болып шығуында.

Мысалға Асқарды алайық. Ол өзінің әлеуметтік, саяси қызметін ауылдық мектептің қатардағы мұғалімдігінен бастайды да, қазақ санасының өзіндей баяу өзгеріп, ұзақ жолды, талай ауытқуларды басынан кешіреді. Сөйтіп, романның аяғында шын революционер дәрежесіне көтеріледі. Ал дамудың бұл процесінде терең мән бар. Асылында, Асқар ХІХ ғасырдағы ұлы ағартушы ақын, ғалымдар – Абай мен Шоқан, Ыбырай идеяларын Октябрь революциясымен жалғастыратын образ. Асқар бейнесі арқылы автор өз романында үлкен идеяны ашады. Ол мынау: революциядан бұрынғы қазақ халқы үшін осы Асқар жүріп келген жолдан басқа жол жоқ. Басқа жолдың бәрі де қазақ халқын бақытсыздыққа, теңсіздікке апарады. Бұл идея романда бірінші империалистік соғыс қарсаңындағы, соғыс кезіндегі, Октябрь революциясы, азамат соғысы жылдарындағы қазақ өмірін кең де шынайы суреттеу арқылы айқын ашылады. Ал тереңірек ойлап қарайтын болсақ, осы идеяның басы дүниеге кейінірек келсе де, әртінірек жылдарды қамтитын «Абай» романында жатқанға ұқсайды. Көп томды романның қолда бар үш томы, әрине, революция заманынан алыс жатыр. Ол тіпті Асқар аттанған межеге де жақындай алмауы мүмкін. Алайда автордың кең қамтулы ой толғанысы жоғарыда біз мезгеген бағытта.

Абай 1904 жылы дүниеге салды. Ал сол кездегі Абай кім еді? Заман қандай еді? Абай мистик емес-ті. Сонымен қатар ол революционер де бола алған жоқ. Абайдың соңғы жылдары 1905 жылғы буржуазиялық-демократиялық революцияның қарсаңындағы дүрмек жылдары бо-

латын. Абай болса, жақындап келе жатқан осы ұлы күштің, ұлы өзгерістің мәнін де, келешегін де түсіне алған жоқ. Абай бір жағынан заманы қажытқан, торығу салқыны соққан, күйзеліске ұшыраған жан болса, екінші жағынан ақындық өнердің бар сиқырын меңгерген ұлы ақын, өз заманының ұлы ойшылы, гуманисті. Өлер алдындағы Абайда осындай қосқыртыс қайшылық бар. Әрине, бұл жазылып жатқан кітапқа нұсқаған ой ұшықтары. Қалай десең де, Абай басында өнеге көп. Ол ең алдымен жаман заманның жақсы өкілі. Сол себепті «Абай» романы өз заманының бар ірік-шірігін әшкерелеп ғана қоймайды, сол заманның жақсылық нормасын да Абай арқылы алдына тартады. Бір кезде Белинский Онегиннің өзін қоршаған ортаны теріске шығаруын оның ұнатарлық сипаты деп таныған болатын. Біздің ұғымымызша, Абай образында да осындай ұнамды сипат бар. Абайды бізге жақындатар да осы сипаты. Әдебиетімізде бұлардан басқа да, атап айтқанда, ғалымдар мен студенттердің, колхозшылар мен жұмысшылардың, еңбекші әйелдер мен жауынгерлердің жағымды образдары бар. Мен солардың ішінен Асқар мен Абай образына «егер герой өз дәуірінің толық көрінісі бола алса ғана құнды да көркем шығады» деген пікірді дәлелдеу үшін ғана толығырақ тоқталдым.

Әрине, өз дәуірінің шын мағынасында өкілі бола алатын образ жазудың қилы-қилы жолы бар. Тіпті бір тақырыптың өзіне де әр жазушы әр түрлі жағынан келуі ықтимал. Сөйтсе де қай жазушыға болмасын өмірді өзінің бар шындығымен көрсету үшін бір мәселені бір тұрғыдан шешіп алуы керек. Ол – конфликтті мәселесі. Тартыссыздық теориясының әдебиет шаруашылығына тигізген зиянының аз болмағанын жиі айтамыз. Алайда тартыссыздықтың да көрінісі әр қилы екенін көбіміз осы күнге дейін аңғара алмай жүрміз. Мәселен, ұнамды кейіпкердің бейнесін жасау үшін не қажет? Ең бірінші қажеттілік – ұнамсыз геройдың да, ұнамды геройдың өзі секілді, ірі, ақылды, оның үстіне жырынды болып көрінуінде. Екі жақтың іс-әрекетін шынайы дамытып, шын тартыстарды нанымды суреттеу үстінде ғана ұнамды кейіпкер образын жасай аламыз. Ал біз болсақ осы қағиданы осы күнге дейін ескермей келе жатырмыз. Біз ұнамсыз кейіпкерді көбіне жанды қуыршақ есебінде ғана алып келдік. Қарғашаны жығу екінің бірінің қолынан келеді. Онда тұрған не ерлік бар? Нақтылап айтсақ, тартыссыздық теориясының бір көрінісі, міне, осында жатыр. Көркем шығарма көп қабатты үлкен үй іспеттес. Ал сол үйдің қабырғасы дұрыс қаланғанымен, төбесі дұрыс жабылмаса, қайтер еді? Сол секілді көркем шығармадағы бір жетіспейтіндіктің екінші бір кемшіліктің басы болып кететінін әманда ескеріп отырғанымыз жөн.

Ғабиден Мұстафин өзінің жазушылық сәтті сапарының басын шу дегеннен бүгінгі дәуірден бастаған жазушы. Алайда «Миллионер»

повесін жаңағы тартыссыздық теориясының салқыны соққанын айтпасақ, авторға жанымыздың ашымағандығы деп білемін. Повестегі басты тартыс не? Жаңашыл Жомарттың тоқырап қалған Жақыппен келіспеушілігі ме? Әлде еңбек иелерінің сараң табиғатпен күресі ме? Егер біріншісі десең, ол тартыс кітаптың елу-алпыс бетінен әрі аспайды. Ал екіншісі дейін десең, қасарысып жатқан табиғатты да, оның бермесін тартып алып жатқандарды да көрмейсің. Әйтеуір, кітаптың соңында екі-үш айдың ішінде «жасалған» керемет істерді көрме ара-лағандай тамашалап жүргендерді ғана кездестіресің. Осы секілді жеңілдік екінші бір кемшілікті туындатады. Ол «Миллионердің» елу-алпыс бетінен арғы жағының композициялық жібінің мүлде босаң, сылқ түсіп кететіндігі. Ал мұндай кемістіктер көбінесе саяздықтан, өмірді тану жолындағы ізденудің аздығынан туатынға ұқсайды. Бұл ретте мысалға Ғабдол Слановты алсақ та болады. Оның творчестволық портфелінде көлемді-көлемді төрт шығарма бар. Және бәрі де бүгінгі күн тақырыбына арналған дүниелер.

Өткен жылы жазушының «Шалқар» романы Москвада басылып шықты. Романның негізгі идеясы — колхоз өмірін гүлдендіре беру. Бірақ көркем шығармада жалаңаш идея деген болмайды ғой. Көркемдік бейнесін таппаған автор пиғылын идея деп түсіну қате. «Шалқар» романында да жаңағы идея авторлық пиғыл күйінде қалып қойған. Оның басты себебі — жалған конфликтіде жатыр. Романның басында Тасеген орманына жол салу мәселесі көтеріледі. Біреу жолды орманнан тіке колхозға тарту керек дейді. Екінші біреу станцияға тарту керек деп таласады. Алғашқының екіншіге келтірер қарсы дәлелі — жол станцияға тартылса, орман аудан уысынан шығып кетеді дегенге саяды. Ал осы проблема болып па? Бұдан туатын қорытынды: есте қалар жан-жақты ірі де күрделі образдар ірі оқиғалар арқылы ғана жасалынады. Болымсыз, жасанды оқиғаларды суреттеумен ірі тұлғалар бейнесін мүсіндеу мүмкін емес.

Бұл айтқандарымыз образ жасаудың бір ғана қырын қамтиды. Ал оның басқа қырлары да бар емес пе? Айталық, ұнамды геройдың ұлттық бейнесі... Орыс, қазақ немесе латыш, сақа... Ұнамды болғандықтары себепті бір-біріне егіз қозыдай ұқсап тұрулары керек пе сонда бұлардың?

Осында басқа ұлт адамдарының образын қалай жасау керек деген сұрақ жиі қойылып жүр. Кейбір жазушылар бұған жауапты тілден іздейтін секілді. Рас, қазақ романындағы орыс Полевой, не Щербаков қазақша, атап айтқанда Сәбитше, не болмаса, Ғабиденше «жүзің неге сынық?», «бәрекелді», «ақыры қайырлы болсын», — деп тұрса, әрине, келіспейді. Бірақ ұлттық ерекшелік жалғыз тілде ғана емес қой. Ұлттық ерекшелік, ең алдымен, психикадан көрінуге тиісті. Міне,

осы ерекшелік ескерілгенде ғана әр халықтың өзіне тән ұлттық бейне жасалынады.

Өз басым «Шығанақ» романын Ғабиден Мұстафин творчествосындағы ең сәтті шығарма деп қараймын. Сәттілік тамыры Шығанақ бейнесінің нанымдылығында. Шығанаққа мейлі костюм кигіз, мейлі оны орысша сөйлет, бәрібір, Шығанақтың қазақ екені бірден танылады. Өйткені мінез-құлық, психика, өмір сүру салты жағынан, ұлттық дәстүрдің озық үлгілерін өз бойына жинай білгендігі жағынан ол қайтсе де қазақ болып көрінеді. Сәбит Мұқановтың «Сырдариясындағы» Сырбай қарттың бейнесі де дәп осылай болып шыққан. Бұлар барынша бедерлі де тартымды, өнегелі қарттар. Ал Полевой мен Щербаков туралы бұлай дей алмайсың. Меніңше, олардың екеуі де шыққан, бар образдар. Бірақ олар орыс өкілі болып көрінбейді. Полевой психологиясы жағынан кәдімгі Сырдария бойының қазағы да, ал «Қарағанды» романындағы Щербаков атам заманнан бері Қарағанды даласында мал баққан атам қазақ болған да шыққан.

Әдебиеттің негізгі материалы тіл екенін бәріміз де білеміз. Шығарманың тартымды, тартымсыздығы ең алдымен тілге байланысты. Ал осы қағиданы біле тұра, көбіміз әр кейіпкердің мінез-құлқына, іс-әрекетіне қарай сөз саптауын дараламайтынымыз былай тұрсын, керек десеніз, тіл шеберлігі деген проблеманы теріс түсінетіндігімізді қайтерсің! Халқымыз өсіп, байып, мәдениеттеніп келе жатыр дейміз. Ал осы өзгерістер ұлттық психикамыз бен дүниетанымымызға, этикалық, эстетикалық ұғымдарымызға, сөз саптауымызға әсерін тигізіп жататынын елей бермейміз. Ал бұл әдебиетімізде қатты еленуге тиісті процесс. Мен «Абай» романынан толып жатқан сөз айшықтарын кездестіремін. Абай да, басқа кейіпкерлер де, автордың өзі де тым мәнерлеп шешен сөйлейді. Бұл роман құнын, сөз жоқ, көтереді. Өйткені Абай заманындағы қазақтарға шешен сөйлеу дәстүр болған. Алайда Мұхтар Әуезов ертең бүгінгі қазақ өмірінен роман жазып, ондағы геройларын, дәл «Абай» романындағыдай, шетінен шешен сөйлететін болса, анау айтқан табысқа жете алмас еді деп жоримын.

Осындай ескерер бір жайға қарамастан, геройларын нақыл сөзбен тақпақтатып, шешен сөйлету бүгінгі күн тақырыбына жазып келе жатқан Ғабиденнің машығы десек те болғандай. Рас, кейбір характерлерді ашу үшін біреулерін мақал-мәтелдетіп шешен сөйлету керек ақ шығар. Ал бүгінгі күн тақырыбын тандап алған автор бар геройын суырылып тұрған тілмар етіп алса, ұтылғандық деп білемін. Бүгінгі өмір тамырын дөп баспағандық бұл.

Мысал келтірейін.

«Шығанақ» романындағы екі жас Жанбота мен Амантайдың өзара махаббат жайындағы диалогтары мынадай болып келеді.

«Жанбота таранып, каранып тұрып-тұрып суға қойып кетті. Амантай атып түсіп, бар киімін сыпырып алды.

– Өй, әдепсіз!! – деді Жанбота көре салып.

– Сен әдепсіз! – деп Амантай киімді басып алды.

– Мен неге әдепсіз?

– Е, менің көзімше неге жалаңаштанасың?

– Қашан сенің көзіңше? Жаңа келдің ғой жалақтап.

– Жоқ, мен манадан бері көріп жатқанмын.

– Көзің тойса, киіміңді бер.

– Көңілім әлі тойған жоқ. Шық бері!

– Шықпаймын...

– Ендеше отыр солай, – деді де Амантай киімді қолтықтап жүре берді.

– Токта, токта! – деді Жанбота шыдай алмай. Амантай қайта оралды.

– Не айтасың?

– Сен қазақтың ескі салтын істедің. Лайық па осы бойыңа?

– Өзгесін білмеймін, қазақтың осынысы ұнайды маған.

– Мәдениеттен безіп пе ең?

– Малталап езер уақытым жоқ...

– Махаббат нәзік нәрсе, домбайыңа көне бере ме?

– Жоқ, махаббат берік нәрсе. Балталасаң да сынбайды. Кейбіреулер өңдеймін деп мойынын қылдай, сирағын шидей қылады да, сынып кетсе ойбай сап отыра қалады. Менің махаббатым дөкірлеу болар, бірақ сынуға жоқ. Өмірге кетеді.

– Әй, тентек, рас па осы сөзің? – деді Жанбота».

Екі жас, міне, өстіп ұғынысады. Бұл Мұстафиннің жуан мойын, балпаң аяқ махаббаты. Шын махаббат көрінісі жас пен кәріні қатар толқытуға тиіс қой. Ал мына жолдар толқытудың орнына езу тартқызады. Оның себебі – автордың мына жерде өзі мүсіндеп отырған геройларының жан дүниесіне үңілмегендігінде. Көпке мәлім, бұрын жәй әзілдесіп ғана жүрген жастар бірін-бірі шын сүйіп қалған болса, сол сәттен бастап олар басқа бір хал кешпеуші ме еді! Әзіл-ойын өз жайына қалып қоймайтын ба еді! Махаббаттың беріктігі оның мойнының жуандығы мен дөкірлігінде емес, қайта сондайлық нәзіктігінде. Махаббат неғұрлым терең де жалынды, адал болса, соғұрлым нәзік көрінбекші.

Тіл шеберлігі деген мәселені қозғап отырып, махаббат жайына көбірек тоқталған себебім – махаббат тіл шеберлігін, сол шебер тіл арқылы жан дүниесінің қат-қабат толқын-иірімдерін әрі нәзік, әрі әдемі жеткізуді талап етеді. Ал біз болсақ, мұндай сырына үңіле бермейміз. Жаңа тақырыпқа жазылған шығармаларда махаббаттың тым дөкір, тым онай да жайдақ, атүсті шешіліп жататыны да содан болса керек-

ті. Сүйіспеншіліктің басты шарты норманы асыра орындау болып шығатыны да сол.

Шынын айтқан жөн, біздің бүгінгі әдебиетте Абай мен Асқарға, не болмаса Шығанақ секілді бедерлі бейнелердің дәрежесіне көтеріле алған бірде-бір әйел кейіпкер жоқ. Керек десеніз, революция заманының героинясы Ботагөзге теңесе алатыны да бар еді дей алмайсың. Қай шығарманы алма, онда әйелдер бар. Бірақ сол әйел кейіпкерлердің шарқы шағын, ұсақ болып келетінін байқаймыз.

Шеберлік мәселесіне толып жатқан стиль, әдіс-тәсілдер, әр жазушының өзіндік ерекшеліктері де кіреді. Ал жазушы ерекшелігі оның дүниетануымен, эстетикалық көзқарасымен тығыз байланысып жататынын байқаймыз. Осы тұрғыда шығарманың көркемдігі дегенді қалай түсінуге болады? Көркемдіктің басты критерийі неде?

Көркемдіктің бірінші белгісі – меніңше, сол шығарманың халықтығында. Көркем шығарма ең алдымен халықтың арман-тілегін, қаһармандық ісін, мінез-құлқы мен психологиясын кең түрде жиынтықтап беруге тиісті. Ондай шығарма көпке түсінікті, шын мағынасында қарапайым болып келмек. Бірақ осы «көпке түсінікті, қарапайымдылық» деген категорияларды көбіміз өзімізше түсінетін секілдіміз. Мен бұл құбылысқа сол өзімізше түсінудің біршама зияны болғандықтан көңіл аударып отырмын.

Сәбит Мұқанов, сөз жоқ, асқан дарын иесі. Қазақ совет әдебиеті Мұқановқа екі жағдайда қарыздар. Біріншіден, ол қазақ совет әдебиетінде алғашқы қалам тартқан, алғашқы тың бороздасын салған жазушының бірі. Екіншіден, Мұқанов қазақ совет әдебиетінің жас кадрларын өсіру жолында күні бүгінге дейін қажырлы жұмыс жүргізіп келеді. Мәселенің шынына барсақ, әдебиетімізге алғашқы толқыннан кейін келген ақын-жазушылардың бәрі дерлік кезінде Мұқановтан көмек алған. Мұқановтан үйренген. Біз бұл шындықты тарихтан жасырып қалмақшы емеспіз. Ал оның «Ботагөз» романы шынында да қазақ совет прозасының алғашқы қарлығаштарының бірі, әрі күні бүгінге дейін қасиетін жоғалтпай келе жатқан сәтті туындысы. Көрбілтелейтін не бар, сол Сәбит Мұқановыңыз соңғы он бес жылдың ішінде көбіне орта қол шығармалар беріп келеді. Сондай орта қол дүниесінің бірі – «Сырдария» романы. Бір қызығы, Сәбең бұл кітабына өзі білгенінің бәрін реті келсін, келмесін тықпалай берген. Мұнда образды ашуға септік етпейтін, негізгі сюжеттік желіге қабыса бермейтін естеліктер де, аңыздар да көп. Негізгі қаһармандар істе, еңбекте көріне бермейді, ал партия қызметкерлері құр ақыл айтқыш ғана дәрежесінен аса алмаған. Романның тілінде де сырдаңдық бар. «Өйтті», «бұйтті» деген құрғақ баяндаулар басым да, тартымды картиналар аз. Адам психологиясына сүңгіп, оқырманын тебірентер нәзік

шегіністер жоқтың қасы. Ал жазушының «Біздің заманның батырлары» атты екінші бір романы мүлде сәтсіз болып шықты. Ойлап қарасақ, Сәбең басындағы осы сәтсіздіктердің негізгі себебі манағы шеберлік деген мәселенің төңірегінен келіп туатын секілді. Сәбең халыққа түсінікті, қарапайым әдебиет үшін күресемін дейді. Бірақ ол осы қарапайымдылықты теріс мағынада түсінеді де, шығармаларының көбін қара дүрсін, қарабайыр етіп алады.

Социалистік эстетика халыққа түсініктілік дегенді көркемдіктің биік шыңы деп қарайды. Ал көркемдік тұғырында тұрған құнды шығармалардың бәрі бірдей талғамы мен сауаты төмен баз біреулерге түсінікті бола да бермеуі мүмкін.

Партияның XIX съезінің қарарында совет адамының идеялық және мәдени дәрежесінің өскендігі, ал оның талғамы әдебиеттің ең озық үлгілерінің негізінде партия арқылы тәрбиеленетінін ескерудің қажет екені айтылды. Ал қарабайыр шығармалар қашанда совет адамының талғамын өсіре алмақ емес.

Партия жазушыларға «шындықты жазындар» деді. Социалистік реализм әдісінің басты критерийі осы. Көркем әдебиет өмір шындығын бұрмаламай, қайшылықтарымен тұтас көрсете алса ғана құнды.

Ал өмірді әсірелеп, боямалап көрсетудің оқушы үшін зияны көп. «Сынықтан басқаның бәрі де жұғады» дегендей, боямалы шығармалар оқушының талғамын бұзады, теріс түсінікке итермелейді. Егер әдебиетімізде өмірлік тартысқа құрылған бірді-екілі тәуір шығармалар көріне қалса, сыншыларымызбен қатар, оқушыларымыздың да «өмірде мұндай оқиға болмайды, социалистік шындыққа жала» деп байбалам салып, жалаулата бастайтыны да содан. Олар өз айналасынан небір оқиғалардың күнде куәсі болып отырады. Куәсі бола тұра, байбалам сала береді. Өне, бұл көркем әдебиетке деген ұғымның терістігі, талғамның төмендігі.

Өмірді боямалап, сырлап көрсету көбінесе Ғабиден Мұстафин мен Мұқан Иманжановта жиірек байқалып қалатын секілді. «Миллионер», «Алғашқы айлар» сондай боямалыққа құрылған шығармалар екенін жасыра алмаймыз. Ал бұл жағдай аты аталған екі шығарманы да конфликтсіздікке сүйреп тұр.

Иманжанов «Алғашқы айлар» повесінде оқушыларға политехникалық білім беру секілді маңызды мәселені сөз етеді. Бірақ авторлық ниет пен оның көркемдік шешімінің арасы кереғар. Бұл сәтсіздіктің басты себебі осы повестегі коллизияның жасандылығында. Автордың суреттеуінше, ауылдағы еңбек адамдары бір бөлек те, оқуды жаңа бітіріп келген жас жігіт бір бөлек. Барлық істің бастамасы осы оқу бітіріп келген жас жігіт Жақыпбектен таралып жатады. Егер Жақыпбек бұл ауылға келмесе ше? Онда бірде-бір мәселе шешілмейтін секілді.

Өмірді боямалап, әсірелеп көрсетуге кезінде Лениннің өзі қарсы болған. Бұл жөнінде көсем бюстін жасаған ағылшын мүсіншісі Клер Шериданмен Ленин әңгімесінің біз үшін үлкен мәні бар.

Клер Шеридан өз еңбектерінің, соның ішінде «Жеңіс» атты мүсінінің суреттерін Ленинге көрсеткен. Ол жөнінде Клер Шеридан былай дейді: «Он резко сказал мне, что «Победа» ему не нравится, он уверял, что сделала ее слишком красивой. Militarизм и война безобразны и отталкивающи. Ни героизм, ни самопожертвование не могут этого изменить. В этом недостаток буржуазного искусства: оно всегд приукрашивает.

Я сердито взглянула на него.

– Вы обвиняете меня в буржуазном искусстве.

– Я обвиняю вас, – ответил он.

Он посмотрел за тем на бюст Уинистона.

– Это сам Черчилль! Вы прихорошили этого, но прощу вас не прихорошивать меня»*.

Көріп отырсыздар, көсеміміз Ленин өмірді боямалап, сырлап көрсетуді буржуазиялық искусствоның әдеті деп айыптайды.

Әдебиеттік тәжірибеден туатын бір қорытынды бар: орыс совет әдебиетінде болсын, қазақ совет әдебиетінде болсын талантты жазушылардың бірде-бірі тартыссыздық теориясына ұрынған жоқ. Олардың шығармаларынан боямалылықты кездестірмейсің. Мұндай қатеге ұрынып жүргендер не жастар, немесе екінші, үшінші мәнді жазушылар.

Ал осы құбылыстың себебі неде? Оның себебі социалистік өмір шындығын көркемдік електен жазушының қалай өткізе алуында. Қазіргі жіті қимылдың заманында кездейсоқтықтан маңызды белгілерді ажырата білу оңайға түсе бермейді. Өткен заманның жазушыларына қарағанда бүгінгі күн жазушыларының міндеті ауырырақ та, жұмысы қиынырақ. Өткен заманда тарих доңғалағы енжар қозғалды. Жаңару, өзгеру, өсу процесі баяу жүрді. Сол себепті әр түрлі әлеуметтік құбылыс көріністері де өз мәнін жылдар бойы жоғалтпайтын. Ал қазір кешегі күнгі дүниені дүр сілкіндірген оқиға бүгінгі күнге кем соғады. Ал ертеңгі күннің зердесіне салсаң, қолбайлау болып қалуы да мүмкін. Олай болса, тез жаңғырып, өзгеріп жатқан өмірдің қай құбылысы кездейсоқ, қай құбылысы тип бола алады? Мұны ажырату үшін үлкен талантқа қоса алғырлық пен болжағыштық керек. Білім керек, социалистік қоғамның даму заңдарын терең зерттесең ғана табысқа жете аласың. Әйтпеген күнде дарынды деген жазушының өзі де сәтсіздікке ұшырамақ.

*«Ленин о литературе».

Партияның XIX съезінде айтылғанындай-ақ, типтілік – бұл әлеуметтік құбылыс. Ол өмірде тым жиі де, сонымен бірге тым сирек те кездесуі мүмкін. Бұл қағиданы білгенімізбен, іс жүзінде осы типтілік мәселесі төңірегінде сүріне беріп жүрген жоқпыз ба? Оның себебі өмірде былай қарасаң тип секілді, бірақ әлеуметтік мәні жоқ кездейсоқ құбылыстар көп ұшырасады. Типті ондай құбылыстар әлеуметтік мәнінің жоқтығын да танытпайды. Ал оның тамырын табу үшін шын мағынасында болжағыштық, көрегендік керек болады.

Кезінде ала-құла талас тудырған Ахмет образын қазір жұрттың бәрі теріске шығарып жүр. Типті «Миллионердің» авторына өмірде жоқ нәрсені тауып алдың деген кінә да тағылды. Рас, Ахмет образы қазір сын көтермей қалды. Бірақ Ахмет жазушы Ғабиденнің бос қиялының жемісі емес еді ғой. Ахмет пиғылы бұдан біраз жыл бұрын болған. Сөйтсе де бұл тип пе еді? Әрине, тип емес еді. 1953 жылғы Орталық Партия Комитетінің Қыркүйек Пленумының қаулысындағы осы жеке меншік мал туралы пункт кездейсоқ алынбаған. Оның тамыры Ленин ілімінде жатыр. Колхозшының жеке меншігіндегі малы колхоздың көмекші шаруашылығы есепті. Қоғамның материалдық, экономикалық қуаты артқан сайын жеке меншік шаруашылығы өзінен өзі бірте-бірте кеми бермек. Егер жазушы Ахмет образын осы тұрғыда алып, қорланған колхоздың табысына қарап тәртіптелетін еңбек бөлісті дұрыс суреттеу арқылы жеке меншіктің бірте-бірте жойылу процесін көрсетсе, міне, бұл шынайы да типтілік болып шығар еді. Бұдан туатын бір қорытынды бар: қай шығармада болмасын, типтік деп алған құбылыстың әлеуметтік мәнін, арғы төркінін анықтап алмайынша, конфликті мәселесі шешілмекші емес. Ал бұл мәселе шешілмесе, шығарманың композициялық түзілісі де, оқиғалардың өрбуі де шешімін таппағаны. Егер жазушы өзі суреттеп отырған өмір құбылысының типтік мәнін айқындап алса, оны әрі қарай әдейі өсіріп, өткірлеп, бояуын қалындата беруіне әбден болады. Бұл, міне, партияның XIX съезінің әдебиет пен өнер қайраткерлеріне тайға таңба басқандай етіп анықтап берген мәселесі.

Менің ұғымымша, типтіліктің мазмұнына сай қилы-қилы формалары болмақ. Тип өзінің мазмұны жағынан екі категорияға бөлінеді. Біріншісі – сайып келгенде социалистік бастама, екіншісі – ескінің қалдығы. Ескінің қалдығы дегенде толып жатқан қалдық бар. Айталық, феодалдық-патриархалдық, капиталистік, тағы сондай қалдықтар. Әлеуметтік осы формацияларды әр халық әр түрлі дәрежеде өткерген ғой. Олай болса, мен бұдан мынадай қорытынды шығарамын: айталық, бір республикада тип болып саналатын құбылыс екінші бір республикада тип болмай шығуы мүмкін.

Адамзат қоғамындағы халықтардың жаманы жоқ. Мейлі дөкей,

мейлі көпей болсын, бәрібір – әрбір ұлттың басқа ұлттардың бірінде жоқ, тек өзіне ғана тән, өзіндік сапалық ерекшелігі, өзіндік өзгешелігі болмақ. Осы ерекшеліктер арқылы дүниежүзілік мәдениеттің қоры молығады. Көп ұлтты халқымыздың жалпы социалистік мәдениетіне біздің қазақ халқының да қосар үлесі мол деп білемін.

«Чем многостороннее, всеобъемлющее, глубже общее содержание народной жизни, чем больше в ней истинного, разумного, действительного, – тем человечественнее такой народ, тем он более бывает представителем человечества», – дейді ұлы Белинский.

Қазақ халқының қазіргі өмірі бай да мазмұнды. Бірақ бұл халықтың осындай үлкен жолға шығып, құлашын кеңге сілтегеніне не бәрі жиырма бес-отыз-ақ жыл болды ғой. Олай болса, феодалдық-патриархалдық көшпелі өмір қалыптастырған көп кеселден осы отыз жыл ішінде түгел арылып болдық деу – әншейін мақтан.

Шын реалистік шығармада өз халқының жақсы-жаман ерекшеліктері түгел көрініс табуға тиісті. Сонда басқа халықтардан айырмашылығын да бадырайып көрініп тұрады. Осы тұрғыда жаман еліктеудің, бір ұлттық әдебиетте жасалған типтік образды дайын күйінде көшіре салудың толып жатқан кеселі болатынын баса айтқанымыз жөн. Жаман еліктеу біздің соңғы жылдары дүниеге келген пьесаларымыздан көбірек байқалып жүр. Бірақ ол еліктеудің сырын ашу бұл жердегі басты мақсат болмағандықтан, тек проза саласынан бір ғана мысал келтіруді жөн көреміз.

Мұқан Иманжановтың 1948 жылы шыққан, тұтас алғанда көңіл аударуға тұрарлық жинағында ¹ «Гүл» деген әңгімесі бар. Осы әңгімені оқығанда әлдебір себептен Тургеневтің «Әкелер мен балалар» романы есіне түседі.

Түсінбей, сырттай үстірт оқыған адамға «Әкелер мен балалар» романының мазмұны мынадай: Базаров жолдасына еріп каникул кезінде деревняға кетеді. Кейін қолын жарақаттап алады да, өліп қалады. Ақыры бір төмпешіктің басында тұрған күйінішті ата-ананы көреміз. Тургенев романының философиялық терең мазмұнына үңілмесек, XIX ғасырдағы орыс қауымына тән проблеманы көтеріп отырғанын елемесек, сюжет сұлбасы Иманжановта да дәл осылай.

Бұл әңгіменің екінші абзацы: «Аты Арман еді оның. Атына лайық өзі де арманда кеткен, жастай қыршынынан қиылған жан еді», – деп басталады. Не сұмдық болып қалды екен деп әрі қарай оқысаң, оқиға былай екен: сүйген қызы қысқы каникулға кеткенде Арман деген жігіт лимонад ішіп, тамағына суық тигізіп алады да, өліп қалады. Содан

¹ Бұл жинақ туралы сол жылы баспасөзде «Жастық келешегімнен бақытты» деген мақала жазып, көңіл аударарлық жағына көбірек тоқталғанмын.

кейін сүйген қызы мен адал досының жан күйініші... Ақыры төмпе-шікке айналған мола... Басында өскен гүл... Мола басына тәуап етуге келген сүйген жары, сүйікті шешесі, адал досы... басы осы ғана.

Мұқан Иманжанов осы әңгімесімен не айтпақ болды екен? Ол жағы маған қараңғы. Мен совет әдебиетінде трагедияға жол жоқ деген үзілді-кесілді пікірден мүлде аулақпын. Бірақ мынадай түк мағынасы жоқ арзан трагедияға, түсінбей, үстірт еліктеуге мүлде қарсымын. Бұл әңгіме Иманжановтың жасырақ кезінде 1940 жылы жазылған екен. Ол жөнінде әңгіме қозғамаса да болатын еді. Бірақ жас жазушы арада сегіз жыл өткен соң шыққан жинағына енгізіп отыр. Бізге күдік салары да осы факт. Біз оған мұндай жалған трагедиядан, сентиментализмнен аулақ бол дегенді ғана айтқымыз келеді.

Шындыққа жүгінетін болсақ, бүгінгі күн тақырыбына жазылған шығармалар жаңа өмірдің тереңіне батыл бойлап, бар қасиеттерінің жиынтық образын жасай алмай келе жатқанын мойындауға тиіспіз.

Мысал келтірейікші. Повестің аты – «Қайнар». Авторы – Жәрдем Тілеков.

«Бұлардың өзара терминдері гектардан он, немесе он бес центнер астық емес, қойдан екі кило жүн. Сондықтан Сарқыт өзін ауыр артиллеристің орнына қойып, Құрманбайды қол гранатшы деп келемеждей бастап еді, оны Мария тоқтатып тастады. Өйткені оның көз алдындағы жүні қырқылып болған еділбай тұқымдас құнан қой құйрығын зорға көтеріп орнынан азар тұрды, салмағын өлшетіп көріп еді, сексен бес килограмм тартты. Оның бір кило жүн беретіні даусыз. Оның өзі көп қойдың ішіндегі ең семізі, ең жүндесі болсын-ақ, бірақ ол өзге бәсеңдерінің жыл аяғына дейін өзіндей болып семіру мүмкіншілігіне айғақ сияқтанды».

Осындағы сауатсыздық пен надандықты, суреттеу тәсіліндегі олақтықты, тіпті бір кило жүнді беруші кім? Қой ма, әлде Мария ма? Түсініксіз екенін былай қойғанның өзінде, автордың не айтқысы келіп отырғанын аңғару қиын. Мынадай жолдарды оқығаннан кейін жаңа өмірдің образын жасап жатырмыз деп қалайша ұялмай айта аламыз?

Тап осындай кемшілік пен қарабайырлық Тиесов шығармаларынан да кездесіп қалып отырады. Тиесов – жиырмасыншы жылдардан бері әдебиетпен айналысып келе жатқан адам. Отыз жыл әдебиеттік стажы бар осы азамат соғыстан кейін бір үміт күттіріп қалып еді. Егер шын жазушы болса, сілкінетін, оянатын шағы келді ғой деп шамалағанбыз. Бірақ сонымыз қазір күдікке айналып кетті. Ал оның өзі редактор болып тұрған кезінде «Әдебиет және искусство» журналында жарияланған «Құтқару» повесі сол күдіктен оны құтқарып ала алған жоқ. Автор осы повесінің басында мал қораның қиын төгіп жүрген қойшымен кездеседі. Тиесов осы кездесуді былай суреттейді:

«Үлкен қораның батыс жақ бүйіріндегі кішкене есігіне таяна бергенімде қолында қи ойып жүрген күрегі бар... қара сақалды қара кісі қарсы алды...

Табаны жалпайып кеткен пимасының тобықтан төменгі жағы істеп жүрген жұмысының бояуымен боялған».

Бұл шығарманың сиқы осы.

* * *

Мен мақаламның басын «Халықтық шығарма қалай туады?» деген сұрақпен бастаған едім. Өз ұғымымша, халықтық шығарма халық сүйген, халық махаббатына бөленген геройлары болса, сонда ғана дүниеге келеді.

Айталық, Абай – халықтың белгілі өкілі. Кәрінің де, жастың да Абай туралы өзіндік пікір-түсінігі, ұғымы бар. Бір жақсысы, Мұхтар Әуезовтің «Абай» романындағы Абай бейнесі сол көптің ұғымымен үндесіп келеді. Белинский айтқандай, дарынды Әуезов Абайды «таныс-бейтаныс» дәрежесіне көтере алған. Менің ойымша, бұл романның халық сүйіп оқитын құнды туынды болып кетуінің сыры осында болса керек. «Ботагөз» романындағы Асқар да, «Шығанақ» романындағы Шығанақ та, «Қазақ солдатындағы» Қайырғали да сондай «таныс-бейтаныс» дәрежесіне көтеріле алған бедерлі образдар. Мұның басты себебі Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов та, Ғабит Мүсірепов пен Ғабиден Мұстафин да сол өздері жазып отырған заманды, ол кездегі адам психологиясын жақсы білген. Ал кейінгі кездегі жастар психологиясын көбіміз жете біле бермейтін секілдіміз. «Миллионердегі» Жомарт образының схема дәрежесінде қалып қоюының, жалаң шығуының сыры осында жатқан секілді.

Бүгінгі күн тақырыбына жазылған кітаптың геройлары сол кітаптың өз оқушылары екенін ескермеуге болмайды. Егер де жазушы суреттеп отырған жаңағы оқушы жұртшылық өмірін солардың өзінен көрі артығырақ, жітірек білмесе, сәтсіздікке ұшырамақ. Көпке таныс құбылысты бейтаныс дәрежесіне көтеру асқан шеберлікті қажет етеді. Ұлы Гоголь «Несколько слов о Пушкине» деген мақаласында: «Чем предмет обыкновеннее, тем выше быть поэту, чтобы извлечь из него необыкновенное, чтобы это необыкновенное было между прочим совершенная истина», – дейді. Ұлы жазушының бұл тамаша пікірінің мәні бүгінгі жазушылар үшін тіпті айрықша.

Мен жоғарыда біз социалистік реализм әдісіне бет бұрып қана қойғанымыз жоқ, сонымен қатар оны меңгере де бастадық дедім. Әдеби бұл процесте әр жазушы әр қырынан көрініп келе жатқан секілді. Біреуіміз образ сомдауда, екіншіміз композиция құруда, ал үшінші,

төртіншіміз оқиғалар өрбітуде икемділік танытатындаймыз. Егер социалистік реализм әдісін советтік озғын әдебиеттің тамаша үйі десек, сол үйдің біріміз қабырғасын қаласақ, біріміз есік-терезесін жасап, үшіншіміз шатырын қабыстырып жатырмыз. Көркем әдебиетіміздің архитектуралық ансамблі, міне, осылай тумак. Бірақ, бұл тамаша үйдің ішкі жиһазы көлемді-көлемді романдардан ғана тұрмауға тиісті. Біз прозамыздың шағын жанрын да ұмыт қалдырмауға тиіспіз. Ал шағын жанрдың бүгінгі халі жақсы емес екені көпке мәлім. Шынына келсек, біздің прозамыздың ірге тасы осы шағын жанр – әңгіме, новелла арқылы қаланғанын қалайша естен шығармақпыз? Жиырмасыншы-отызыншы жылдарда қазіргі көрнекті жазушыларымыздың бәрі дерлік әңгіме, очерктер жазған. Олар қазір бұл жанрдан қол үзіп кетті. Ал әдебиетке кейін келген жас жазушылар шағын жанрға мән бермейді. Жоқ, әдебиеттің бұл жанрын ұмыт қалдыруымыз дұрыс емес. Өйткені шағын жанрдың атқарар қызметі айырықша. Шағын жанр әдебиеттің де, әдебиетшінің де белсенділігін арттырады. Партия мен үкіметіміздің күнбе-күнгі шақыруына жазушыларымыз әуелгі кезде осы шағын жанрмен жауап беруге тиісті. Партияның өткен жылғы Қыркүйек Пленумындағы тарихи қаулысына жақын арада бір жыл толады. Осы бір жылдың ішінде талай-талай жаңалық, ұлы-ұлы бетбұрыстар болып жатыр. Қазақстанда осы жазда алты миллион гектардан астам тың жер көтерілді. Ондаған жаңа совхоз бой түзеді.

Басқа республикалардан мыңдаған жастар ағылып келіп жатыр. Ал осындай істердің көркем әдебиетімізде әлі күнгі татымды ізі жоқ. Рас, аз мерзімнің ішінде бұл тақырыпқа роман жазбадыңдар деп бізге ешкім де айып тақпайды. Көлемді шығармалар үшін көлемді уақыт керек. Айналып келгенде, тың тақырыбы шағын жанрда көрінбей жатыр деп кінәлайды.

Рас, «ана тақырыпты жазба, мына тақырыпты жаз» деп жазушыны ешкім де қыстай алмайды. Қыстаумен жақсы шығарма тумайтыны ежелден белгілі. Оның үстіне кешегі тақырып, бүгінгі тақырып деп бөлудің де жөні жоқ. Кейде тарихи тақырыпқа жазылған жақсы шығармамен бүгінгі күннің де көкейкесті мәселесін көтеріп, бүгінгі күн тақырыбына жауап беруге де болады. Кейде бүгінгі күн тақырыбына жазылған жаман шығармамен түк жаңалық айта алмай қалуың да мүмкін.

Мысалға «Бірінші Петр» романын алайық. Бірінші Петрдің романдағы бар қызметі – орыс халқының ұлттық санасын, мәдениетін көтеруге, Еуропаның қуатты мемлекеттерімен иығы тең орыс мемлекетін құруға саяды. Құру, жасау, құрылған, жасалғанды орнықтыру бұл романның негізгі идеясы. Ал осы идея біздің бүгінгі социалистік қоғамымыздың «құру», «жасау» принциптерімен әуендеспей ме? Сөз

жок, әуендеседі. Олай болса, «Бірінші Петр» романының ұлы істерге көтеру жолындағы әсері бүгінгі күн тақырыбына жазылған қай кітабыннан болса кем түсе қоймайды. Ендеше басты міндет – қай тақырыпқа болмасын, көркемдігі жоғары, құнды шығарма беру. Бірақ бұдан бүгінгі күн тақырыбынан қол үзу керек деген қорытынды тымасқа керек. Жазушы тамаша өмір сүріп, тамаша істер жасап жатқан адамдардың арасында жүріп, олар туралы қалам тартпауы мүмкін емес. Өйткені творчестводағы еріктілік өз заманына қызмет етумен үндесіп жатады.

«Свобода творчества легко согласуется с служением современности: для этого не нужно принуждать себя писать на темы, насиловать фантазию, для этого нужно только быть гражданином, сыном своего общества, и своей эпохи, усвоить себе его интересы, слить свои стремления с его стремлениями, для этого нужна симпатия, любовь, здоровье, практическое чувство истины, которое не отделяет убеждение от дела, сочинение от жизни. Что вышло, глубоко запало в душу, то само собою проявится вовне», – дейді Белинский.

Біз бәріміз де заман алдындағы жауапкершілігімізді түсініп, өз қоғамымыздың адал ұлы, адал азаматы бола алсақ, сөйтіп, өз мүддемізді өмір сүріп отырған дәуіріміздің мүддесімен бұрынғыдан да ұштастыра білсек, міне, сонда әдебиетіміздің бүгінгі дәрежесі бұдан да биікке көтеріледі. Өйткені біз талантқа жарлы халық емеспіз.

1954 ж.

ТАЛАНТ КӨЗІ – ӨМІР

«Ақын неғұрлым терең болса, оның өнер дүниесі де өзіне тән келеді, тек ұлы ақындар емес, былайғы жақсы ақындардың да жай ақындардан өзгешелігі – олардың өрісінде өзіне тән, дербес белгілі сипаттары болады, олардың өз басының сыры да, поэзиясының сыры да осы өзгешелігінде жатыр».

В. Белинский.

1

Сын предметі – көркем шығарма. Бірақ шығарма оңай жолмен жасалмайды. Ол талант иесінің ақыл, ойынан, қанатты қиялынан, объективті болмыстың түрлі құбылыстарын түйсінуінен, ізденуі мен толғануынан барып туады. Көркем шығарма – қажырлы еңбектің, уақыттың жемісі.

Шығарма жазғанның бәрі бірдей талант иесі емес. Талант тірегі – өмір. Сол өмірден нәр алуына қарай әр ақынның өз күші, өз шама-шарқы, таланты бар. Сол себепті олар жасаған шығармалардың көркемдік дәрежесі, мазмұн тереңдігі, қамтуы әр түрлі бола береді. Өйткені көркемөнер бос қиял дүниесінен тумайды, өмірден туады.

«Действительность прекрасна сама по себе, прекрасна по своей сущности, по своим элементам, по своему содержанию, а не по форме. В этом отношении действительность есть чистое золото, но и не очищенное, в куче руды и земли: наука и искусство очищают золото действительности, перетопляют его в изящные формы»¹.

Объективті өмірдің күнделікті, күйкі сан алуан құбылыстарынан сол алтынды – шындықты аршып алу үшін күш, білім, бір сөзбен айтқанда талант керек. Әр ақын оны өзінше тазалайды, өзінше аршиды. Тіпті аршуға шамасы жетпей, оқушысына сол күйінде ұсынатындары да болады. Ондайлардың сол алтынды тазартуға ақындық сезім-қабілеті жетпей қалуы да мүмкін. Сөйтіп, ақын жерден, өмірден қол үзіп аспан дүниесінде шарықтай тұрып алады. Әдетте мұндай ақындардың жырлайтын тақырыбы: ай, күн, аспан, жұлдыздардың жымыңдауы болып отырады.

Бірінші жағдайда ақын тандап алған тақырыбын меңгере алмайды. Екінші жағдайда жазуға тақырып таба алмайды. Тақырып тапқан күннің өзінде де сол тақырыптың өзінен тууға тиісті драмалық тартыс түйінін таба алмайды. Бірінші жағдайда да, екінші жағдайда да ақын бейшара, ақын сорлы. Оның өзіндік әдеби беті, ерекшелігі жоқ.

¹ В. Белинский. Сочинения. Т. 1. Стр. 641.

Оқушы алдында өз жауапкершілігін сезіну бар да, соған лайық шығарма беру бар. Қайтсе де оқушы зәрулігін Саин ерте сезінгенге ұқсайды. Ақын бұдан 15 жыл бұрын жазған өзінің «Інілеріме» деген өлеңінде оқушысымен былай әңгімелеседі:

Ақын:

Сырсыз емен, сырым көп,
Қасымда күнде сырласым.
Жазайын өлең өрнектеп,
Інішегім тілек қылғасын.
Тындашы, қалқам, кәнекей
Ақын ағаң жырласын.

Оқушы:

Жырлашы аға, жырлашы,
Су ма екен жырың, бал ма екен?
«Тындашы – дейсін – тындашы».
Мен тындары бар ма екен?

Біз Саинды сырсыз ақын деп айта алмаймыз. Оған дәлеліміз де, сол себепті қақымыз да жоқ. Сыншы көңілін аударып отырған ақынның мына жолдары:

Жазайын өлең өрнектеп,
Інішегім тілек қылғасын.

Бұл жолдар ақынның ең алғаш әдебиет майданына араласа бастаған кезде-ақ өз оқушысына берген уәдесі сияқты. Ақын осы уәдесін қалай орындап келеді екен?

Әр халықтың өзіне тән поэзиясы болады ғой. Көркем әдебиеттің мазмұн тереңдігі, өмірді қамтуы, сөз жоқ, сол халықтың білім және мәдениет дәрежесінің жоғары болуына байланысты. Аз жылдың ішінде мәдени, білімді, іргелі елдің бірі болып отырған еліміздің өскен, жан-жақты, мазмұнды әдебиетіне ақын Саинның қосқан жаңалық үлесі қайсы? Ия, ақын жырларының «біз тындары бар ма екен», сірә? Қалам ұстағанына 20 жыл болып қалған, төселген ақынымыз сол жылдардың ішінде, ұлы-ұлы жеңістер мен табыс жылдарында заман рухына, еңбек қимылына барабар, оқушы талғауына лайық, терең мағыналы көркем шығармалар бере алды ма? Ақынның өзіне тән ерекшелігі, шеберлігі қайсы? Саин шығармаларының «суы қайсы, балы қайсы?», міне, біздің бүгінгі мақаламыздың арқауы болып отырған осы сауалдарға жауап беруді қарастыралық.

2

Саин қолына 30-жылдарда қалам алды. Қазан революциясы орнағаннан бергі 30 жылдың соңғы 20 жылымен ақын бірге жасап келеді. Қаламымен де, білегімен де сол үлкен өмірді құруға шама-

шарқынша ат салысып келеді. Осы жылдардың ішінде ақын оқушыларына ірілі-уақты 6 жинақ ұсынды. Оның бірінші жинағы «Бақыт жыры» деген атпен 1935 жылы, екінші жинағы «Алтын таң» деген атпен 1938 жылы баспадан шықты.

Бұл жинақтарында ақын жаңа тұрмыстың жарқын жағын жырлауға тырысады. Конституция, бақыт таңы, бұрынғы езілген елдің енді іргелі, мәдениетті елге айналғаны, жас өнерпаздар, астықты колхоздың қырманы, міне, Саинның ол жылдары көңіл аударған тақырыптары осылар еді.

Саин сол жылдардың өзінде-ақ ақындық міндетті анықтап алғысы келеді. Тап ақынының алдына қатты талаптар қояды.

Тап ақыны тартынба!
Бұл екпінді қарқында.
Сөз кезегі келгенде,
Ақ алмастай жарқылда!
Артта қалма, алға, ұмтыл,
Ілес ұлы қарқынға? –

деп құрылып жатқан жаңа өмірді жырлау – совет ақынының қасиетті борышы екенін айтады.

Ақынға осындай талап қойған Саин өзінің сол жылдардағы шығармаларында жаңа өмірдің революциядан бұрынғы ескі өмірден артықшылығы неде екенін ашуға тырысады. Бұл көбіне ақын жырларында екі өмірді бетпе-бет қойып салыстыру, шендестіру әдістері арқылы беріліп отырады. Сол әдіс арқылы ескі өмірдің жауыздығын, жеркеніштілігін айтып, жаңа, социалистік дәуір адам баласының ең бір бақытты шағы екенін жырлайды.

Мұндай салыстыра жырлауда, шынын айтсақ, жаландық, схематизм бары байқалады. Ақын ескі өмірден жаңа өмірге көшу жолдарын, соның заңдылығын ашып бере бермейді. Ашып беруге талпынбайды да. Бірақ мұны Саинның міні деуден аулақпыз. Ол кез үшін, қалай болса да, осы әдістің өзі керек еді.

Қазан революциясы кенеттен туып, кездейсоқ орнаған жоқ. Өзінің толық заңдылығы, даму тарихы бар. Россияда социализмнің орнауы таң қаларлық құбылыс емес-ті. Осы тұрғыда сол кездегі оқушы жұртшылық жаңа өмірдің неге орнағанынан көрі, несі артық екенін білуге ынтығатын. Ақын екі өмірді салыстыру арқылы сол «несі артық?» деген сұраққа жауап беруге тырысады.

Әр дәуірдің өзіне тән талғамы, ақынға қояр талабы болады. Қазір де ұсақ өлеңдер, лирикалар оқушы талғауынан шығып қалған жоқ. Біздің заманға қысқа өлеңдер де, лепті лирика да керек. Бірақ поэзияның бұл түрі жан-жақты үлкен, бай өмірдің түрлі құбылыс, көріністерін түгелдей қамтып, бірден өз бойына сіміре алмайды. Өмірдің тартымды

баяулы кең полотно, картинасын жасауға шама-шарқы, құлашы жетпейді. Үлкен өмір, сөз жоқ, көлемді шығармаларды талап етеді.

Бұл күнде совет оқушылары әдебиет майданының жауынгерлеріне ұлы социалистік өмірдің тамаша картиналарын жаса, жаңа ниет, жаңа сападағы адамдардың – совет адамдарының қасиетін ашып бере аларлық нанымды образдар жаса деп отыр. Мұның өзін заман талабы, социалистік құрылыстың талғауы деп білуге керек.

Осы үнге құлақ қойған ақын Саин 1938 жылдардың өзінде-ақ құлашын кенге сермейді. Енді көлемді, сюжетті шығармалар беруге талпынады. Ақынның бұл талпынуы босқа кетпеді. Ол 1939 жылы «Досыма хат» деген сюжетті поэма жазды.

Поэма бастан-аяқ хат түрінде жазылған. Совет жауынгері өз досына шекарада болған бір оқиғаны көркем тілмен, шебер баяндап береді.

Бұлай хат түрінде поэма жазу, әрине, әдебиет тарихында онша жаңалық емес. Тіпті осындай әдіспен Достоевский роман да жазған болатын. Сөйтсе де, бұрын-соңды қазақ әдебиетіне кірікпеген шығарма жазудың бұл әдісін Саин өте орынды пайдаланған.

Поэманың мазмұнын екі-ақ ауыз сөзбен айтуға болады: совет жауынгері шекара заңын бұзған дұшпан қызды заставаға алып келеді. Бар болғаны осы. Бірақ бұл – поэманың өзегі ғана. Ақын осы тақырыпты баспалдақ ете отырып, тартымды эпизод құрады. Сөйтіп, оқушыға «Жау жоқ деме, жар астында» деген тамаша сақтану қағидасын ескертеді. Дұшпан өз мақсатын орындау жолында айла-мекерліктің сан алуан түрлерін қолданып бағатынын айтады.

Поэма көркем тілмен, шебер жазылған. Ақын қат-қабат, сезімнің сан алуан толқуларын, тартыс кезеңдерін ықшамды, айқын етіп, тым-тәуір суреттеп отырады. Бір сөзбен айтқанда «Досыма хат» поэмасы Саин творчествосынан елеулі орын алады.

Бұдан кейін ақын ескі өмірден алып «Күлэнда» атты поэма жазды. Бұл поэма көркемдік жағынан да, мазмұны жағынан да Саин творчествосындағы елеулі табыс. Саин осы поэмасы арқылы өзінің едәуір өскенін, қалыптасып қалған ақын екенін байқатты.

Ақын бұл поэмасында бұрын-соңды басқа да ақын, жазушылардың қаламына ілігіп жүрген тақырыпты – бас бостандығы, әйел бостандығы тақырыбын алып жыр етеді.

Асылында қазақ совет поэзиясындағы ең шұрайлы, көркем шығармалардың өзі осы әйел бостандығы тақырыбына жазылды десек – қателеспеген боламыз. Сәбиттің «Сұлушашын», Исаның «Құралай сұлуы» мен «Ақбөпесін» қазақ поэзиясының алтын қоры деп қарауға керек.

Бұл үлгілі шығармалардың «Күлэндаға» қатты әсері тигенге ұқсайды. Ақын соларға бірқыдыру еліктеп те отырады. Еліктеу теріс

емес. Бірақ еліктеудің екі жолы бар. Бұл жөнінде сөзді Белинскийге берелік: «...быть под неизбежным влиянием великих мастеров родной литературы, проявляя в своих произведениях упроченное ими литературе и обществу, и рабски подражать – совсем не одно и то же; первое есть доказательство таланта жизненно развивающего, второе – безталантности»¹.

«Күләнда» оқушысын тапқан, өз келбеті бар туынды. Олай болса, қазақ әдебиетінде Сәбит, Иса салған дәстүрлі жолды ақын Саин творчестволық бағытта сәтті дамыта білді демекпіз.

* * *

Ұлы Отан соғысы жас социалистік қоғамның барлық слойын түгел қамтыды.

Совет азаматтары батыстан шығысқа қарай жылжып келе жатқан қатер бұлтына қарсы өз жерін, өз елін, мекенін қорғауға аттанды. Байтақ еліміздегі алып өмір бірінші күннен бастап-ақ «майдан үшін» деп дем алды. Осы жолда жұмысшылар мен колхозшылар, ақындар мен студенттер, ғалымдар мен солдаттар өздерінің күш-жігерін бір арнаға топтастырды.

Совет ақындары да бірінші күннен бастап жауынгерлер сапына қосылды. «Біздің совет заманының ең талантты ақыны» В. Маяковскийдің:

«И песня
И стих
Это
Бомба и знамя...» –

деген жалынды сөзі Совет Одағындағы бар жазушылардың қолға ұстаған туы болды.

Совет ақыны Саин да соғыстың алғашқы күндерінде-ақ майданға аттанды. Әрине, бұл жолдың қиын жол, бүкпе, қалтарысы көп қатер жолы, сын жолы екенін ақын анық түсінді. Ол ең алдымен өз Отанының азаматы. Сол себепті:

Жеткіз мені!
Қарсы алсын өрт пен жалын,
Саған, жолдас, қолбасшы жалынамын,
Кескілескен айқаста бір сынайын,
Кердең басқан көшеде ақын жанын, –

дейді Саин. Әрине, бұл арада ақын солдатша емес, ақынша сөйлеп отыр. Бірақ мұнда азаматша, солдатша сезіну бар. Отанға деген шексіз ыстық махаббат бар.

¹ В. Белинский. Сочинения. Т. 2. Стр. 569.

Жұмағали сол күндерден бастап автоматымен бірге жалынды сөздерін де жауға кезеді.

Қанды жорық жолына бірге аттаншы,
Жарып шығар кеудемді өлендерім, –

деп ақын әдебиетті жауды жеңер күшті құралдардың бірі деп түсінеді.

Ұлы Отан соғысы Саин творчествосына зор әсерін тигізді. Ақынға жаңа тақырып, жаңа мазмұн берді. Жұмағалидың осы жылдарда жазған өлендері уытты, тартымды, өткір болып келеді. Онда Отан әмірі, совет адамдарының қаһарманды істері терең лиризммен астасып жатады. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Саин творчествосының құнды болып шығуының бір себебін сол шығармаларға тақырып болған майданның қиын-қыстау кезеңдері мен солдаттың ауыр қатерлі өмірін оның өз көзімен көріп, өз басынан кешіргенінде деп білуге керек.

«Искусство начинается тогда, когда человек снова вызывает в себе чувства и мысли, испытанные им под влиянием окружающей его действительности и придает им известное образное выражение»¹.

Сол қатерлі жолда кездескен ауыр жайлар, ерлік істер, күйініш-сүйініштер, партизандар арасындағы шын ынтымақ, достық – ақынның осы жылдарда жазған шығармаларының бас тақырыбы болды.

Партизан тобында жүрген әр тілде сөйлейтін совет адамдарының мақсат, тілегі біреу-ақ. Олар ел кегі, Отан мүддесі үшін күресті. Жорық жолы партизандарды бұрынғыдан да топтастыра түсті. Олардың арасында тату бірлестік, айнаымас достық, коммунистік достық орнады.

Осы достық Саин шығармаларының негізгі арқауы болып отырады. Ақын совет жауынгерлерінің арасындағы достықты жатық тіл, терең сезіммен жырлайды.

Сағындым сені, достарым,
Сағындым, ерлер, бәрінді.
Сағындым күрес, майданды,
Сағындым от пен жалынды.

Тағдырымды бір қосқан,
Сағындым орыс баласын.
Сағындым достық құшағын,
Сағындым орман ағашын.

Бұл өлеңде ақын мылтық даусынан алыста, «тыныш» өмірде, украин қызының қолында емделіп жатқан жаралы партизанның жан, сезім толқынын, күйініш-сағынышын шебер суреттейді. Бірақ бұл сағынышы өткен күндерді босқа қиялдап, тағдыр үкіміне қол қусы-

¹ Г. Плеханов. Сочинения. Т. 14. Стр. 2.

рып отырған дәрменсіз жанның сары уайымы емес. Ауыр күндер, қатерлі жол шындап шығарған достықтың күреске шақырған өктемді үні. Бұл үнде жарық күнге, бақытты келешекке ұмтылушылық бар. Бірақ оның арман-тілегі, көз тіккен жарық жұлдызы қамсыз, рақат күн, тыныш өмір емес. Өмір, ақын пікірінше, күреспен, еңбекпен ғана сәнді, көрікті.

Бер қаруды, бер майдан,
Күреспен өмір артықсың.
Телміріп мұнда жатқаннан,
Тең ұрыста жан шықсын, —

дейді жаралы партизан. Өйткені адамды күрес шындайды. Бейбіт еңбекте, бақытты өмірге жеткізетін күрес екенін ақын жақсы түсінген.

Ақын майдан өмірінің алуан түрлі салаларын алып жыр етеді. Ол оққа ұшып, аманатын айта алмай, өліп бара жатқан қимас достың жан тәсілімін де, жараланған жауынгердің ауыр халін де шебер, батыл суреттейді. Онда қайғы да, зар да, арман да бар. Бірақ солардың өзі оқушысын қайғының түпсіз дариясына жетектеп кетпейді. Сол қайғы — қуаныш қайғысы, сол зар қуаныш зары секілді. Онда оптимизм басым. Бұл жырларда өмір бар, күрес бар, Отанға деген ыстық махаббат, келешекке деген жарқын сенім бар. Өмір бар жерде, өмірге сенім бар жерде қайғы бола ма? Жоқ, болмайды. Ақын «Жеңіс сағаты» деген өлеңінде бұл шындық жайлы былай суреттейді:

Сарғая күткен ұлы күн,
Шұғыласы бүгін жарқ етті.
Бағына талай миллионның
Баянды жеңіс күн жетті.
Сүйінші елден сұрадық,
Жұбайын күткен жар күлді,
Жаным дер бауыры жауда өлген,
Жарқырап қайғы зар күлді,
Сілкінді дүние қайратпен,
Киімін шешіп қан басқан
Отырды солдат айбатпен,
Етігін шешіп шаң басқан,
Көңілді көктем шағындай.
Құлпырды әлем сол бір шак,
Сүйісті ғашық жарындай
Адамды өмір құшақтап.

Партизандар осы жолда, жорық жолында шыныққан адамдар. Ауыр күндер, сын сағаттар, неміс басқыншыларының жазықсыз халыққа көрсеткен зорлық, зомбылығы оларды қаталдыққа, әдісқойлыққа үйреткен. Әрбір өртенген село, жазықсыз асылған жандар партизандардың жауға деген өшпенділігін арттыра түскен. Осы қаталдық, ашынған жандардың көк толқыны партизан жырларында айқын көрініп, жар-

қын бейнеленіп отырады. Ақын бұл қаталдықтың қайдан пайда болғанын да аша кетеді.

Катал-катал партизан,
Қаңтардан да алды тар.
Катал бол деп үйреткен,
Туған бала, сүйген жар.

Ақын алған тақырыбын сезіне, толғана жырлайды. Оның Отан соғысына арналған лирикаларында кесек қимыл, түйінді ой бар («Есімде Айдар өзені», «Днепрге қарады», «Жаралы партизан жырлары» тағы басқалар). Ақынның бұл өлеңдерінде героизм романтикалық әуенде көтеріңкі беріледі. Бұл әдіс ақын шығармаларын тартымды етіп жіберген. Ақын осы өлеңдерімен күреске үндейді. Бірақ ол даяр, жансыз схемаға жүгірмейді, ақынның өзіндік әдісі бар. Ол көбіне ерекше сұрау әдісін қолданып, белгілі бір адамның атынан сөйлеп отырады. Сөйтіп, оқушыға ой тастайды, көңіліне қозғау салады. Мысалы:

Жайланып қару-жараксыз,
Жатырмын мұнда мен неге?
Өр жүрегім тағатсыз,
Жабырқау тарттың сен неге?
Майдандас достан айырып,
Жансауға ма мен алған?
Сәулетсіз қара тіршілік,
Еттім қашан сені арман?

Ақын мұнда жаралы жауынгердің психологиясын, ішкі дүниесін шебер ашып берген.

«Партизан жырларында» артық сөз жоқ. Ақын талғампаз. Ойын ықшамды, динамикалы сөздермен беріп отырады. Саин жасаған картиналар шындыққа үйлесімді-ақ. Онда өмір бар, іс, қимыл бар.

Ауыр бір минут басталды,
Айта алмас адам тіл жетіп.
Ат қойдык неміс қолына
Күн аңдысқан түн бекіп.
Дірілдеп кетті жер мен көк,
Дүмпуге ұлы шыдамай,
Дүниеге қайран еттім мен
Қалайша тұр деп құламай.
Жер бауырлап жөңкіле.
Танк ұмтылды, қызды айқас,
Салмағына шыдамай,
Қақ жарылды қара тас
Сүзгілесті көк темір.
Жекпе-жекте екі дай.
Дірілдеп жер құйқасы.
Жарқылдады нажағай.
Жалынменен аралас

Ер ұмтылды, ез қалды?
Ебелек өмір ұшқыны
Бір басылды, бір жанды,
Қаркылдап күлді сұм ажал
Қабырға тартып, қан жұтып.
Жаңбырдай жерге оқ жауды,
Серейді өлік, ақты сел.
Жарасын баса қолымен,
Ызалы алға жүгірді ер.

Осы жолдарды оқығанда ұлы дүмпуге шыдамай теңселіп, шайқалып кеткен дүние, сүзгілесіп жатқан көк темір, нажағайша жарқ-жұрқ ойнап, зулап аққан оқ, дірілдеп ұйыған қан, серейген өлік, жарасын қолымен басып, жан ашуымен ілгері ұмтылып бара жатқан жауынгер, қыскасы соғыстың қорқынышты бір жанды картинасы көз алдына келеді.

Осы жылдарда ақынның сезімі де, қаламы да, тілі де өткірленіп кеткен. Ол майдандағы әрбір құбылыстардың өзіне лайық, көкейге қонымды теңеулерді тауып алады.

Жұмылды-ау көзің тас болып,
Қараңғы тартқан бейуактай.

Саин мұнда ауыр жараланған аяулы достың жүзінен тіршілік белгісі өшіп бара жатқан бір сәтті қараңғы тартқан бейуаққа теңейді. Жаксы, образды теңеу. Ойды затқа балауды Саиннан бұрын ешкім де қолданған емес-ті.

Өткіздім сенде көп айлар,
Қалдырдым сенде көп ойлар.

Бұл жолдар Саинның өзіне тән сұлу, көркем жолдар. Әдетте оқтың ұшуын көп ақындар «зулап», «ағып» деген кесемшелер арқылы беретінді. Ал Саин үстінен қым-қиғаш оқтар ұшқан Донецкті былай суреттейді:

Жарқабағың шыңылдап,
Кешті мөлдір суынды оқ,
Ашулы ернің қыбырлап:
«Жок, жок!» дедің «өткен жок!»

Әрине, мұндағы өзен жағасын шыңылдатып тұрған – оқ. «Шыңылдау» деген сөз «зулады», «бұрқ еткізді» деген сияқты сөздерден әлдеқайда көркем, серпінді.

«Көркемөнер қоғам үшін маңызды болып отырған сезім иә оқиға қимылдарын қандай дәрежеде суреттеп, көрсетіп бере алса, оның қоғамдық мәні де тек сондай дәрежеде болады»¹, – дейді Плеханов.

¹ Г. Плеханов. Литературное наследие. Стр. 25.

Егер Плехановтың осы пікірін мақұлдайтын болсақ, Саинның «Партизан жырларын» тек ақын творчествосындағы ғана елеулі табыс деп қана қоймай, «қоғам үшін маңызы бар оқиға кимылдарын» – партизан өмірін айта қаларлық дәрежеде көрсетіп беруімен бүкіл қазақ совет поэзиясына қосылған құнды үлес деп айтуға ауымыз бара алады.

3

Күрес ақынның өзін де, қаламын да шындады. Соғыс жылдарындағы творчествосымен Саин ақындықтың жаңа беліне шықты. «Жорық жырлары» үлкен поэзияның бастамасы сияқты болды.

Әдетте жақсы бастама жаңа тілек, көп үміт тудырады. Ақынға тың міндеттер жүктей келеді, оған қояр шарт, талап та көбейеді.

Творчестволық жақсы бастаманың тым жақсы жалғасы болуға керек еді. Оқушы жұртшылық ақыннан асыға соны күтіп те еді. Шынын айту керек, Саин әлі осы тілекті қанағаттандыра алған жоқ.

Соғыс аяқталғаннан бергі бес жыл ішінде «Киев жырларынан» басқа ақын (Біз оны «Жорық жырларымен» қосып жібердік) қалам тартпады десек, қателеспейміз. Неліктен ақын кібіртіктей береді? Соғыс жылдарындағыдай ақын шабыты неге шалқымайды? Мұның өзін қалай түсінуге болар екен? Ақын творчестволық дағдарысқа душар болып отыр демекпіз бе? Әлде басқа себеп бар ма?

Жоқ, Саин қазір творчестволық дағдарыста отыр. Мұны біз батыл айта аламыз. Әрине, оған негізінен үш-төрт себеп бар. Бұл себептер Саинды соғыстан бұрын да шырғалап, бойын жаздырмайтын-ды. Бірақ соғысқа дейін азды-көпті жазып келгенімен, Саинның ақындық беті де, өзіндік ерекшелігі де айқындалмаған-ды. Саин көптің бірі болатын. Онда оқушы жұртшылық жас ақынның басқан ізін соншалықты зер салып, қадағалап отырмайтын. Ақынның алыс-шалыс, артық-кемді жерлері елеусіз қалып отыратын еді. Қысқасы, ақын оқушы алдында онша қысылып, қорғаламайтын-ды. Қазір Саинды оқушы жұртшылық түгел біледі. Өзіндік жолы, ерекшелігі бар ақын деп қарайды оған. «Күләнданың», «Жорық жырларының» авторы деп қарайды. Жұрт оны асығып күтіп отыр. Ал күтіп отырған жұрт алдына «Алтын таң» сияқты балалық дәуірдің былдырымен баруға болмайды. Енді оларға «Еңбек жырларымен», «Жорық жырларының» заңды жалғасымен баруға керек. Мұны ақын жақсы біледі. Міне, гәп осында.

Солай делік. Бірақ «Жорық жырларын» жазған Саин одан да тәуір «Еңбек жырларын» жаза алмай ма? Оған оның ақындық құдіреті жетпей ме», – дейсің ғой. Бұл өте орынды сұрақ. Жақсы шығармалар беруге ақын таланты мол жетеді. Оны Жұмағали өзінің «Жорық жыр-

ларында» артығымен көрсетті. Әйтсе де, Саинда жетпейтін нәрселер де бар. Енді соны ашалаық.

Жұмағали ең алдымен жазуға тақырып таба алмайды. Бұл – ақынның басты кемшілігі. Тақырып табу, оны таңдай білу, салғастыру оңайға соқпайды. Ұлылықтың өзі тақырып таңдай білуден басталады. Бұл жөнінде Добролюбов бір кезде былай деп жазған еді: «Величие философствующего ума и величие поэтического гения равно состоят в том, чтобы при взгляде на предмет, тотчас уметь отличить его существенные черты от случайных, затем – правильно организовать их в своем сознании и уметь овладевать ими».

Енді сол пікірімізді дәлелделік.

Саин колхоз тақырыбына біраз өлеңдер жазды.

Колхоз өмірі іштей де, сырттай да бай, сұлу өмір. Ауыл қазір еңбектің ғана емес, мәдениеттің де орталығына айналып келеді. Бұл тақырып – жазған кісіге қиын да, қызықты да тақырып.

Колхоздың осы бай, сәнді өмірінен Саинның таңдап алғаны – түн («Сығалайды ай, көк жиегі сөгіліп», «Колхоз түні», «Колхоз таңы» тағы басқалары). Ақынның осы тақырыпқа жазған өлеңдерінен колхоздың сәулетті, жарқын мағыналы өмірінің тартымды, бояулы, сәнді картиналарын көре алмайсың. Колхоз өмірінің күн нұрындай шыррайлы көріністері, социалистік құрылысты өз қолдарымен орнатып жатқан еңбек ерлерінің жіті кимыл, әрекеттері ақын таңдап алған түннің құшағында күңгірт тартып тұрады. Бар болғаны тыныш түнде, колхоз өмірінің мол тынысынан аулақта қырман күзеткен бірлі-жарым шалды, оқшау жүрген романтик қызды, не жол үсті колхоз дәулетін тамашалаған ақынның өзін ғана көресің. Ақын мұнда жалаң сезімталдыққа бой ұрып, жұмбағы бар, тыныштығы мол «ғажап» түннің ырқында қалып қояды. Колхоз дәулетінің аман сақталуы, еңбек процесінің сәті, ақын пікірінше, жұлдыздардың жымындауына, айдың оң тууына байланысты сияқты. Мысалға ақынның 1948 жылы жазған «Сығалады ай, көк жиегі сөгіліп...» деген өлеңін алалық:

Мөлдір аспан көк торғындай төгілді. /?/
Бір тамаша күйге бөлеп /?/ өмірді.

.....
Тек қана /?/ өмір ток басында жайнады,
Шырқап әнге ел бұлбұлы сайрады.
Менің жырым сол әнменен қабысты.
Колхозды елдің қырманьында табысты,
Сондықтан мен секірдім жас балаша /?/
Билеп мені еңбек жыры тамаша.

.....
Қызыл бидай жерде алтындай көрініп,
Сығалады ай, көк жиегі сөгіліп.

Ақын қырман басын, ондағы қызу еңбекті, міне, осылай суреттеді. Іштей қынжыласын да. Қырман басын суреттеу үшін айдың қанша қажеті болды екен? Қызыл бидай айсыз да алтындай көрінбей ме. Сығалады ай, көк жиегі сөгіліп дегені несі? Айдың көк жиегі сөгілді ме екен? Әлде көкжиектің өзі сөгілді ме екен? Мөлдір аспанның торғындай төгіле қалуы қалай? Жә, торғынша «төгілді» делік, ал төгіле салысымен өмірді бір тамаша күйге бөледі дегенге қайтып түсінесің? Көк торғындай төгілген мөлдір аспанның, не болмаса, көк торғындай мөлдір аспанның төккен күйі қандай күй болды екен? Өмір тек ток басында ғана жайнаса, колхоз шаруашылығының басқа салаларында – пішен басында, отарда, колхозшылар үйінде жайнамайтын болғаны да.

Міне, төрт шумак өлеңнің ішіндегі «өмір картинасы», «керемет» теңеулер осылар. Онымен де бітпейді. Ақын жас балаша секіріп жүреді. Секіретіні – ақын жырының ел бұлбұлы әнімен қосылғанында. Ақын үні еңбек үнімен қалай қабысты екен?

Саин 1943 жылы «Айбала» деген өлең жазған болатын. Онда түн жамылып келіп, колхоз дәулетіне арам қолын сұқпақшы болған жауыздарды Айбаланың мылтық атып, сескендіргені баяндалатын. Өлеңнің аяғында:

Ей,
Айбала, Айбала!
Жолдасын түнде Ай ғана.
Қырманды қорып, қорғана /?/
Күзетте тұрсың сен жалғыз, –

деп, ақын Айбаланы бүкіл ел өмірінен бөліп, қараңғы түні мен ұрысы ғана бар, шексіз теңіз ортасындағы тіршілік дүниесі жоқ, бір аралға ұқсас жапан дүзге апарып тастаған еді. Содан бері 16 жыл өтсе де, сол Айбала – әлі күнге дейін сол қалпында күзетте тұрған көрінеді. Елге келген ақын өзінің ескі танысымен тағы «табыса» кетеді. Қай кезде? Әрине, «кең даланы ой басып, жер шеңберін ымырт жапқан» шақта. Ақын оған арнап жыр толғайды. Айбаланың атын енді Балтабай деп өзгерте салып, тағы да:

Ей, Балтабай, Балтабай!!
Заман қымбат, елің бай.
Күзеткенің көп бидай,
Тас төбенде алтын ай, –

деп баяғыда бір «қабыстырған» үйреншікті әнге басады. 16 жыл ішінде өзгерген де, селт етіп шашау шыққан да, өскен де ештеңе жоқ. Баяғы қырман басы, баяғы алтын ай, жым-жырт түн, жапан дүз.

Қысқасы, ақын ауылдың жан-жақты бай өмірінен осы меңіреу түн-

алмайды.

Колхоз өміріне қадам басқан Саинның ең алдымен тыныш түнмен жолығуы кездейсоқ емес сияқты. Күресі жоқ күнді «қара тіршілік» деп таныған партизан-ақын енді колхоз өміріне тіпті басқаша қарайды. Бейбіт өмірді тыныш, әрекетсіз өмір деп теріс түсінеді. Ақын енді зор қимылды, еңбекті, героизмді жырлаудың орнына, тастың үнсіз мүлгіп тұруын, демін ішіне тартқан жым-жырт түнді, жайлаудағы малдардың қыбырсыз жусап жатуын көбірек жырлауды ұнатады. Ол ақындық рольді де басқаша тұрғыдан бағалайды. Кеше, Ұлы Отан соғысы жылдарында, «айқара мылтық асып, өмірді арқалап» шығып жүрген партизан-ақын бүгін колхоз өмірінің белсенді жыршысы емес, «жай бір өмір тербеушісі» – созерцатель ғана.

Мен кім қазір? – Жаралы жан,
Сынған сұңқар қанатынан
Қалған достар санатынан,
Жай бір өмір тербеушісі!

.....
Жаны нәзік жаратылған.

Бұл – жараланып, саптан шыққан, енді қайтып партизан санатына қосыла алмайтынына көзі жетіп, ашынған ақынның тағдыр үкіміне көрсеткен кейістік қарсылығы да болар. Сөйтсе де, ақын өзінің қоғамнан алар орнын, ақындық ролін кемсітпеуге тиіс. Өмірді төзімділік пен күресе білушіліктің тамаша үлгісін көрсеткен Н. Островскийше сүйе білу керек. «Тіршілік ету мүмкін болмаған күнде де өмір сүре біл», – деген болатын жастардың сүйікті геройы Павел Корчагин.

Анығында колхоз өмірі, Саин айтқандай тыныш өмір емес, бейбіт өмір. Ал бейбітшіліктің өзіне лайық тартысы, күресі болады. Партизан жаумен күрессе, колхоздағы еңбек адамдары табиғаттың өз ырқына көнбеген күштерімен күресуде, жаратылыспен күресуде. Олар сараң жаратылыстың бермесін күреспен, еңбекпен ғана алып жатыр.

Ақын осы күресті көрсете алмаған. Оның себебі: Саин колхоз өмірінің әр жақты саласына терең бойлап ене алмайды. Партизан өмірін айқара мылтық асына жүріп жырлаған ақын, енді ауылға келген сыйлы қонақ, көп жылдар бойы колхозда болмай, көркейген елдің дәулетін тамашалаушы біреу ғана.

Көрмегелі көп болды,
Көркейіпсің сен дағы.
Байытыпты колхозды /?/
Өзгеріпті ел дағы.

Ақынның осы «сен дағы», «ел дағысынан» нені көруге болады. Бай колхоздың жарқын келбетін көре аламыз ба біз бұдан? Жок,

көре алмаймыз. Өйткені бұл өлеңде сөз бар да, өмір жоқ, іші-сырты бірдей жанды картина жоқ. Тек өмір туралы, байлық туралы айтылған рассуждение ғана бар. Ақын байыған колхоздың кейпін бермек болып, «байыпты» деген сөзді мың саққа құбылтып айта бергенімен, поэзия, көркем шығарма тумады. Әңгіме сол колхозды кім, қалай байытқанында. Ақын осы процесті, еңбектің даму процесін көрсетуі керек қой. Осы процесс талай поэманың желісі, қоңыр салқын лептей жүрекке жұмсақ тиер, тіл үйіреді талай дәмді лириканың жаны, тіршілігі емес пе! Бір сөзбен айтқанда, соның өзі поэзия.

Ал Саин өз шығармаларында осы процесті, Горькийдің сөзімен айтқанда: екінші жаратылысты, мәдениетті жасайтын ақыл мен сұлулықтың бүкіл адам баласына ортақ мерекесіне апаратын тура жол – еңбек процесін көрсете алмаған. Бірді-екілі өлеңінде жанама түрде енжар, үстірт айтқаны болмаса, ақын бұл тақырыпқа қалам тартпаған. «Май сипаттары» деген өлеңінде Жұмағали еңбек майданының көрінісін былай суреттейді:

Әне, қара жер шеңбері
Қара мақпал қиғандай.
Соқа салды Еңбек Ері
Жер айырды, тұр қандай /?/
Ол да жерге өрнек салад
Өрнек салат мәнерлеп.
Жыртқан жері алтынданад
Сонысын айтам шебер деп.

Міне, мұнда да баяғы бос сөз. «Әне қара, міне қаралап» оқушы көңілін аудармақ болғанымен, бұл шумақтарда фотографиялық снимка бар да, жан, сыр жоқ, іш жоқ. Тәртіпсіз қимыл бар да, адам жоқ. Дене бар да, жүрек жоқ. «Еңбек Ері» деп ақын өзі түсінік бермесе, соқа салғанның кім екенін де аңғара алмаймыз. Тіпті сол ақын берген түсініктің өзі де соқа салушының Еңбек Ері екеніне мінездеме бола алып тұрған жоқ.

Біз ақын «еңбектің мәдениет жасаушы екенін, ақыл мен сұлулықтың адам баласына ортақ мерекесіне апаратын тура жол» екенін түсінбеген бе деп те отырмыз. Ақын өз жырларында дүниенің ләззатын сол еңбектен іздеуге керек еді. Еңбек қуанышынан басқа, өз еңбегінің нәтижесін көріп, оны қоғам өміріне, өз өміріне пайдаланудан басқа қандай ләззат, қандай рахат болмаққа керек!

Еңбекті совет адамынан ажыратуға болмайды. Еңбек – совет адамының алар тынысы. Олай болса, еңбек жоқ жерде, сол еңбектің иесі совет адамы да жоқ. Бұл ақын творчествосының ойсырап жатқан жағы.

Саинда өмір туралы, бақыты, рақаты мол тұрмыс жайында пікір бар да, сол өмірдің өзі жоқ. Ақын оқушысын былай жетелеп алып шы-

ғады да, «әне бакыт, міне тамаша өмір, рақат дүниесі» деп қолымен әр нәрсені бір мезгеп, алдарқатып кетіп отырады.

Акын уәде беруге де мырза-ақ. Ол 1934 жылы:

Қағазға жазып ісінді,
Мен де елге жыр қылам, –

Бюст орнатам өленіммен
Өшпестей ғып басына, –

деп уәде береді. Мұндай уәделерді Жұмағалидің 1937–39 жылғы, тіпті 1940–1941 жылғы творчествосынан да жиі кездестіруге болады. Сонан соң:

Құйыл, жыр теңіз, телегей,
Үде – шабам – шабысым ?/
Бар майданды жебелей
Үдере гуле дабысым, –

деп, акын өзін қамшының астына алады. Акынның жұрт алдында өзін-өзі осылай қамшылай жөнелуі не үшін керек болды екен? Әлде бұл оның «музасын» үйіріп, «аруағын» шақырғаны ма? Оны акынның өзі біледі. Жалғыз-ақ айтарымыз – бұлай қамшыланудан акынның өзіне де, оқушыға да келетін пайда жоқ. Әйтсе де сол қамшылаудың нәтижесі не болды екен деп Саин творчествосына үңіле түссек, мына сияқты жолдарды кездестіруге болады:

Тамылжытып, құйкылжытып,
Бұлбұлдайын сайрадым.
Малдың – жанның, құстың, аңның
Әнмен тілін байладым.

Бұлай қарағанда бәрі де өзінің орнымен, заңымен туып дамып келе жатқан сияқты. Акын уәде берді, сол уәдесін орындаймын деп ілгері ұмтылды. Сонан соң, әрине, нәтижесі – өлең, жыр келіп туды.

Акынның уәдесіне де, шабысына да таласпалық. Халық акынға «сөйле, жаз» дейді. Акын өмірдегі, болмыстағы құбылыстардың бәріне баға бере алады. Бірақ оның бір нәрсеге баға беруге, сөйлеуге қолы жетпейді. Акын өзі туралы, өзінің шығармасы туралы жұрт алдында баға бермеуге тиіс. (Біз бұл арада акынның «менін» айтып отырғамыз жоқ.) Акын таразысы – халық, көп талқысы. Акын не жазды, қалай жазды – оны тек халық ғана бағалайды. Таразы үстінде 10 килограмм тартып тұрып, 100 килограммын деп шірену қандай ерсі болса, халық алдында тұрып акынның өзіне-өзі баға беруі де сондай ерсі. Осы пікірді мақұлдайтын болсақ, акынға өзі туралы пікір айтуының жөні қайсы? Бұдан туатын қорытынды не? Бұдан, сайып келгенде, Саин творчествосында жақсы өлеңнен гөрі сол жақсы өлең туралы сөз басым жатады деген қорытынды туады.

Саин творчествосындағы осы сәтсіздіктерді ақынның тақырып таба алмағандығынан, «заттың кездейсоқ көріністерінен оның маңызды сипаттарын бірден ажыратып, сонан соң оларды өз санасына дұрыс орналастырып, меңгере алмауынан» деп білуге керек.

Сөйтіп, жерден, өзін қоршап тұрған бай өмірден тақырып таба алмаған жазушы енді аспан дүниесіне сапар шегеді. Поэзияға арқау, желі боларлық драмалық тартыс түйіндерін Күннен, Айдан іздей бастайды. «Пилот сырын» сондай дағдарыстың, тақырып таба алмаушылықтың салдарынан туған шығарма десек, қателеспейміз.

Күн – тіршілік анасы. Дүние жүзі әдебиеті тарихында күн жағымсыз субъекті есебінде еш уақытта бейнеленген емес. Осы ұғымға, халық ұғымына қарама-қарсы Саин жаңағы «Пилот сырында» Күнді адам баласының қас дұшпаны, сиқырлы бірдеме етіп алады. Мүмкін, ақын күнді әлі адам ырқына көнбеген жүгенсіз кеткен табиғат күшінің бейнесі есебінде алғанын айтар? Біздің әдебиетке романтика керек-ақ. Романтика – социалистік реализмнің бір тармағы.

Ақынның халық талғауын дамытып, олардың талабын биікке көтергісі келгені өте орынды-ақ. Бірақ ақын әдебиетке жүктеліп отырған міндеттер тұрғысынан қарап, бүгінгі және ертеңгі күннің күн тәртібіне еніп отырған, бүгін болмаса, ертең іс жүзіне асатын тақырыпты жырлап, соны оқушыға ұсынса бір сәрі ғой. Шынына келейік. Совет летчигі алдында «асау» Күннің «сескенуінен», оның аяғына «жығылуынан» оқушыға ой түсірерлік, қанатты қиялын шалқытарлық не пайда бар? Карл Маркс «К критике политической экономии» деген еңбегіне кіріспе сөзінде: «Человечество ставит себе всегда только такие задачи, которые оно может разрешить» деген болатын. Адам баласы Күнді өзіне тұтқын етіп алам деген әлі талап қойған емес. Күнге ұшып барып, оны бағындырып алды дегенге қай оқушы нана алады?

Саинның «Пилот сырын» оқып отырғанда Сервантестің жел диірменнің құлағымен алысқан Дон-Кихоты еріксіз есіне түседі. Мұның өзі осы өлеңдегі герой да, ақынның өзі де аянышты бір әжуа, күлкінің предмети болғанын аңғартады.

Өлеңнің көркемдік қасиеті де төмен. Желпіндіріп тастарлық онда қоғамдық пафос та жоқ. Тек жалаң романтизм, әрекеті жоқ бос қиял ғана бар.

Ақын мұнда күресті көрсетпек болған. Бірақ осында күрес жоқ. Мұндағы қимыл, істердің бәрі де белгілі бір позада қатып қалған статуяға ұқсайды. Поэманың басы геройдың еңбегі, адамы, күресі жоқ, құстан басқа тіршілігі жоқ, бетінде ойнаған толқыны да байқалмайтын күміс көл жағасында тек жатып, өзінің өткен уақытта «Күнге жасаған» жорығын әңгімелеуден басталуы – біздің жаңағы пікіріміздің дұрыс екенін артығымен дәлелдейді.

«Пилот сырын» оқып шыққаннан кейін немістің ұлы ақыны Гей-
ненің:

«У щедрой кормилицы нашей земли
Для всех нас довольно и хлеба.
И миртов зеленых, и роз, и любви, –
К чему торопиться на небо?»¹ –

деген жолдары есіңе түседі.

Мүмкін, мұндай сарынның, тақырыпты көктен, аспаннан іздеудің өзі ақындық мешеулік екенін Саин қазір ұққан да болар. Сонда да жерде, өмірде тірегі, сүйенері жоқ бос қиял ақынды адастырып кететінін ұлы сыншының мына сөзімен Саинға тағы да ескертсек, артық болмас дейміз.

«Предмет поэзии есть действительность или истина в явлении. Те, которые думают, что ее предмет – мечты и вымыслы, никогда и нигде не бывалого, кроме воображения поэта, сбиваются словами «идеал» и «идеализирование действительности»².

Осыған қарап, Саин мүлдем жерден қара үзіп кетті деген қорытынды тумауға керек. Ақын өзіміздің социалистік өміріміздің біраз салаларын алып жыр еткенін жоғарыда айтқанбыз. Сөйтсе де, Саин творчествосы тақырыпқа кедей екенін де ескерткеніміз жөн. Мұнымыз ақынға тағар кінәміз де емес, әңгіме көрінген тақырыпқа жүгіре беруде емес, таңдап алған тақырыпты толық меңгеріп, өмір шындығын барынша ашып беруде. Осы шындықты қандай жолмен, қайтсе ашуға болады? Өмір шындығын көрсетіп беру үшін шығарманың терең мазмұнына көркемдігі сай келуі шарт. Социалистік реализм методы форманың мазмұнға, идеяға сай келуін талап ететіні де осыдан.

Шынын айту керек, Саин әлі фольклорлық формадан ұзап, қара үзіп кете алмай жүрген ақын. Саинның көптеген шығармаларының («Партизан жырларынан» басқа) идеялық бағыты дұрыс болғанымен, көркемдігі, поэзиялық қасиеті төмен дәрежеде жатады, көбінесе социалистік терең мазмұн көне стиль, ескі форманың тар шеңберінде қалып қойып отырады. Мұның өзі ақынды шешендікке, сөзуарлыққа, жалаң риторикаға жетектеп кетеді. Мысалға 1934 жылы жазылған «Толғау» деген өленді алалық. Ақынның ниеті, айтайын деген ойы дұрыс. Бүгінгі өмірді жырлауды Саин ақындық программа деп қарайды. Әдебиет шеберлерін шынайы өмірді жазуға шақырады. Бірақ сол адал ниет, мағыналы пікірін оқушыларына ақын қалай жеткізіп бере алады?

Шынына өмір шынына!
Жырына елдің жырына!

¹ Генрих Гейне. Германия. Зимняя сказка. Перевод Заезжего. 1875 г. г. Лейпциг.

² В. Белинский. Сочинения. Т. 1. Стр. 468.

Сөйле де, тіл шешенден,

Минутте мың құбыла.

.....

Сынына өмір сынына!

Шынына тұрмыс шынына!

Ақ иықша саңкылда, –

болып кете береді. «Ақын болу деген сөз – құйқылжыған құс үнімен жақ беземей, ақындық образбен ойлау деген сөз» (Белинский) емес пе! Шынын айту керек, Жұмағали бұл арада тақырып тандап, ой салмақтаған, образды сөз приемын қолданатын мәдениетті ақын емес, бар болғаны материалды нашар меңгерген шешен үгітші.

Саинның біраз арнау өлеңдері бар. Әдетте, арнау өлеңдері көркемдік сапасы жоғары болумен қатар, ойдың басым болуын керек ететін сияқты. Ал ақын өзінің «Ленинге», «Кировтың өліміне», «Сергоға», Горький, Пушкинге тағы басқаларға арнауларында теңіз толқынындай салмақты терең ой тастап, әркімнің өз сипат, ерекшеліктерін ашып берудің орнына, «пәлен едің, түген едің» деген сияқты жеңіл-желпі пікір айтумен тынған. Бұл өлеңдерде ой саларлық, жүрек жылытарлық ерекшеліктер шамалы. Өлең жазуда ақынның салақтығы да сезіліп-ақ тұр.

Естімеймін айтпашы,

Өлді деу – Киров – сыбырлау!..

.....

Батпасын қалай етіме /?/

Іс үстінде шығындау /?/

Жылатпасын қалайша

Ақылды Сергей окка ұшу /?/

Жүректен қаны сорғалау /?/ –

деп барлық етістікті зат есімге айналдырып жібереді. Өлең сөздің таңдалынып, сараланып алынып, дұрыс құралуын қатты талап ететінін ескермегеннің өзінде, осындағы «Өлді деу Киров – сыбырлау» деген сияқты олақ, байланысы жоқ сөйлемдерді ақын түгіл, жай адам да айтпас еді.

Ақын Кировтың өліміне былай қайғырады:

Қайғы мен кек аралас,

Біресе денем суынып.

Құшырланам, қымтанам /?/

Етек, женді түрініп,

Ыза керней бойымды,

Екіленем /?/ күйініп.

.....

Қынапқа қолды апарам,

Алқымға ашу тығылып,

Сілтегендей жауыма

Қылышымды суырып,

Аяғымды нық басам,
Кетпейін деп сүрініп /?/
Шықыр-шықыр азуым /?/
Тас түйолі жұдырык.

Кировтың дұшпан қолынан қаза табуы – совет халқы үшін ауыр жара, үлкен қаза болды. Партия мен халық дер шағында өзінің аяулы ұлынан айырылды. Сол ауыр қазаны естіген халықтың өз ұлына деген зор махаббатын, жауға деген салмақты өшпенділіктің лапылдап емес, дүрілдеп, лаулап, өршіп жанған отының қалың жалынын осы жолдардан көре аламыз ба? Жок, көре алмаймыз. Ұлы халықтың өзіндей салмақтылығы, ұлы адамға тән қайсарлылығы қайда? Мұның бірі де жоқ өленде.

Осы өленді оқығанда бірде безгек ауруы ұстағандай бір суынып, бір ысынып, аяғын құлап қалмас үшін байқап басқан, құрыстаған, қымтанған біреуді, бірде жеңін білегіне дейін түріп алып, ол жақ, бұл жағына қаранып жалаңдаған, көзін алартып, аузын шықыр-шықыр еткізген біреуді көз алдыңа келтіресің.

Біз мысалға келтірген осы бір кішкентай үзіндінің өзінде каншама ұшқарылық, оғаш қимыл, ерсі сөздер бар десеңші. Бұл тақырып ақынды тебірентпеген, толқытпаған. Ой деген керек кезінде аузын шешіп ала беретін қапта даяр тұрған бірдеме емес. Терең ой тереңде жатады. Ол ақын жаны тебіренсе, шалқыса ғана ағытылады.

«Хорошо говорить – значит правильно думать» деп Леонардо да Винчи айтпақшы, бұлардың бәрі де ақын шығармаларында терең ой жоғын аңғартады.

Біз мақаламыздың басында: талант дәуір перзенті дедік. Анасыз бала өсе алмайды. Талант та сол сияқты. Өзінің өсіп, өнуі үшін өмір-анасынан, өз дәуірінен нәр, қуат алып отыруы керек. Таланттың шама-шарқы да сол өмір анасынан нәр алу қабілетінің барлығына байланысты.

Саинда ақындық талант барын ешкім де жоққа шығармайды. Бірақ, Саинның ақындық талантының өмір-анадан алып келген нәрі аз. Оның оқуы, ізденуі жоқ. Қазіргі заманда ізденбеушіліктен жаман жоқ. Бұл жөнінде Белинский былай дейді: «Люди разделяются не только на умных и на дураков... между ними занимает место огромный разряд пошлых людей. Эти люди по большей части не умны и не глупы, иногда же между ними попадают люди не без ума, и не без способностей. Но главное их качество в том и другом случае – довольство самими собою»¹.

¹ В. Белинский. Сочинения. Т. 1. Стр. 563.

Саин өмірден де, кітаптан да аз оқитын секілді. Оның творчествосында қазіргі орыс поэзиясының жаңғырығы, үні, тіпті әсері байқалмайды. Аудару – оқудың, үйреніп оқудың ең бір жақсы түрі ғой. Жұмағали мұны теріске шығармас. Ал ақын Саин әдебиетке араласқаннан бергі 20 жылда бірде-бір орыс ақынын аудармаған.

Ақынның фольклорлық сарыннан әлі күнге құтыла алмай келе жатқаны да осыдан. Ол – «ай», «күн», «жұлдыз», «кылыш», «найза», «семсер» сияқты ескі теңеу сөздерді жиі қолданады. Жаксы теңеу – өлең көркі. Ал сөз талғампаз Саинның осы сияқты тозығы жеткен сөздердің шандағын қаға беруі – жарық күнде от жалтылдатқандай әсерсіз, үнемі жаңа мазмұнға тұсау салып отырады.

Не себепті Саинның «Жорық жырлары» ақынның былайғы творчествосынан сонша үздік шығып кетті? Оның себебі – солдат өмірі ақын талантын еріксіз нәрлендірді. Нәрленген, қорланған ақындық қуат тасты жарып шығар өсімдіктей ақын «кеудесін еріксіз жарып шықты».

Не себепті ақын колхоз өмірінің жан-жақты саласын қамтып, тамаша шығармалар бере алмай келеді. Оның себебі: ақын ол өмірді білмейді. Оның қолында өмір фактілері аз.

«Поэзияда табысқа жету үшін қазір жалғыз талант жеткіліксіз-ақ. Оның үстіне заман рухына сай өсе білу керек. Ақын енді қиял дүниесінде өмір сүріп тұра алмайды. Ол енді сол заман шындығы патшалығының азаматы», – деген болатын В. Белинский бұдан жүз жылдан астам бұрын.

Шын таланттың көзін ашып, тасытатын да, рух беріп шабыттандыратын да өмір. Сол үшін поэзияда аздап болса да табысқа жетем деген ақын өмірді жете білуі керек.

Әрине, бұл – әр кездерде-ақ айтылып жүрген рецепт. Алайда Саинның творчестволық жолы осы кеңесті қайталап айтуды зәрулікпен қажет етеді.

1950 ж.

Ғабиден Мұстафин әдебиет майданына 30-жылдарда араласа бастады. Ол қазақ совет әдебиетіне екінші толқынмен келген жазушы.

Әдетте жазушы әдебиет майданына белгілі бір мектептен тәрбие алып келеді. Ол мектептің адамға берген өнеге тәрбиесі кейін де жазушының творчестволық еңбегінде із қалдырып отырады.

Ғабиденнің тәрбие алған да, білім алған да мектебі – жаңа ұйымдасып жатқан социалистік ауыл, коллективті ауыл болды. Жастық шағын, балалық дәуірін ұлы жолға бетбұрыс мезгілінде өткізген жазушы сол өмірді жырлауды, оның жақсы, жаман жақтарын көрсетуді – алдына ардақты борыш, әдебиеттік программа етіп қойғанға ұқсайды.

Ұлы Октябрь революциясы орнағаннан бері аз ғана жылдар өтті. Бірақ жаңа заманда даму шапшаңдығы уақыттың ескі мөлшерімен өлшенбейтін болды.

Өмірімнің әрбір жылын :
Толтыра алмас бір ғасыр, –

деп бір жас ақын тауып айтқан. Өз жолында жеңіс, табыстары артып, заман зырлап алға басты. Аз жылдың ішінде ұлы-ұлы оқиғалар болып жатыр. Ол оқиғаларды тудырып, алға бастап бара жатқан күш совет адамдары еді. Заман жаңаруымен байланысты жазушыға да жаңа тілектер, социалистік тұрғыдағы тілектер қойылды. «Жазушы өз табының сезімі, құлағы, көзі және жүрегі. Ол – өз дәуірінің үні», – дейді М. Горький. Жазушы енді әділет көшін ілгері бастап бара жатқан социалистік құрылысты, ол құрылыстың батырлары туралы жазуға тиісті болды.

Ғабиден осы талапты сезінген жазушы. Ол архивке үңілмейді. Жазушыны өткен күннің ұсқынсыз көрінісі де, тарихи оқиғалар да тартқан жоқ. Жазушы көзін айналасындағы ұлы өмірге тігеді. Шын поэзия мен әділеттікті сол өмірден табады. Оның творчестволық сапары өзі өмір сүріп отырған ұлы өмірді жазудан басталады. Бұл жазушының әдебиет майданына сапалы түрде, өз міндетін түсіне келгенін, алдына зор талап, мақсат қоя келгенін дәлелдейді.

Ғабиден алғашқы адымын ұсақ әңгімелер жазудан бастады. Олардың бәрі де бүгінгі күннің тақырыптарына арналған. Бұл әңгімелердің өзіндік тартысы, желісі, шешілуі болып отырады. Жазушы көбіне өз әңгімелерінің арқауы етіп ескілік пен жаңалықтың тартыс күресін алады («Сәрсен мен Мұқаш»). Жаңа, коммунистік идеяны насихаттап, ескілік дүниенің шірік салтын, әдет-ғұрпын масқаралап, жаңалықты мадақтай отырады. Мұның бәрі де адамдарды коммунистік рухта қайта

тәрбиелеу, өз отанының адал патриоты етіп тәрбиелеу мақсатынан туады.

Социализм құрып жатқан ұлы елде адамды тәрбиелеудің негізгі құралы – еңбек. Еңбек – бүкіл адам баласын ақыл мен сұлулық мерекесіне апаратын тура жол.

Ғабиден «Тазарған адамдар» (1938 ж.) деген әңгімесінде ескілік күннің зардабын тартқан, соның әдет-ғұрпының шылауында жүрген кейбір адамдардың адал еңбектің нәтижесінде санасы оянып, сауаты ашылғанын, сөйтіп, жаңа өмірдің – социалистік өмірдің мәнін түсініп, бағытын бағдарлай бастағанын айтады.

«...Ескі заманның былығына мейлінше былғанған едік, жаңа заманның еңбек көліне шомылып тазарып келеміз», – дейді осы әңгімедегі бір кейіпкер.

Әңгімеде еңбек адамның сана-сезіміне әсер ететіні схема түрімен берілмей, әдемі бейнемен, нанымды берілген. Бірақ жазушы еңбектің өзін коммунистік идеядан бөліп алып, сыңаржақ карамайды. Тәрбиелік мәні бар еңбекке ақыл-сананың зор әсері барлығын Ғабиден қуаттайды. Еңбек білім мен ғылымның соңғы табыстарымен ұштастырылып отырылуға керек.

Бұл идея Ғабиденнің «Шыныдан туған қозы» (1940 ж.) деген әңгімесінде анық көрінеді. Жазушы осы әңгімесінде қойды қолдан шағылыстырудың пайдалы екендігін, одан туған қозылардың берік, өсімтал болатындығын насихаттайды. Автор мұнда ғылым мен тәжірибенің іске асуын суреттейді.

Мұстафин тақырыпты өмірдің бір саласынан – колхоз өмірінен іздеумен тынбайды. Жазушыны аз жылдың ішінде дамып, қаулап өскен алып өндіріс орындары да қызықтырады. Бұл тақырыпқа ол бірнеше очерк, әңгімелер жазады.

Ғабиден «Жезқазған» (1945 ж.) деген әңгімесін стахановшы жұмысшылардың еңбек үлгісін, жұмыс әдістерін көрсетуге арнаған. Өндіріс орындарында істеп жүрген жұмысшылар өз еңбектерін мақтан етеді. Олар, кеше ғана надан ауылда мал баққандар, бүгін енді адам айтқысыз өзгерген. Олардың әл-ауқаты мәдени, рухани өмірі де өскен.

Бірақ бұл әңгімелердің көбі жазушының өз күшін байқауы, сынауы ғана сияқты.

Социалистік өмірді іштей зерттеп, оның даму, өсу процесіне араласып келе жатқан жазушы сол өзі өмір сүріп отырған ұлы дәуірді тек ұсақ әңгімелер, очерктермен толық қамтуға болмайтындығын аңғарады. Өмір көші жазушының құлашын кеңге сілтейді, адымын алшақ алуға мәжбүр етеді.

«Қандай ғана түр болмасын, белгілі бір әлеуметтік қажеттіліктен туады», – дейді Гете.

Енді ұлы өмірді толық қамтып көрсете алатын үлкен шығарма керек болды. Осы талапты толық түсінген Ғабиден өмір құбылысын кең қамтитын көлемді шығарма жазуға кіріседі. Осыдан барып «Өмір не өлім» повесі дүниеге келді.

* * *

«Өмір не өлім» – аз жылдық қана тарихы бар қазақ жұмысшыларының өмірінен алынып жазылған, қазақ совет әдебиетіндегі алғашқы кесек шығарма.

Кітапта Қарағанды шахталарының құралу тарихы сөз болады. Бұдан аз ғана жылдар бұрын бұл байлықты Англиядан келген шетелдік талаушылар иемденген болатын. Жазушы сол Қарағандының алғашқы бесжылдықтарда адам айтқысыз дамып, тез өскендігін баяндамақ. Өйткені енді ол қоғамдық меншікке, бүкіл халық меншігіне айналды.

Әрине, бұл даму, нығаю процесі ешбір бөгетсіз, кедергі, тосқауылсыз жүргізілген жоқ. Жаңа өмірді әлі де көре алмаушылар, ескі дүниенің шірік салтын қорғағыш сілімтіктер қолдан келер жауыздығын, қулық-сұмдығын істеп бақты. Олар шахталарды құлатып, совет адамдарын апатқа ұшыратты, жұмысқа іріткі жасады. Қолдан келген өсек, қулығын жүргізді. Тасада тұрып алып, совет адамдарына тас лақтырумен болды. Мұндай кертартпа жауыздықтың өкілі етіп, жазушы өз шығармасында Лисицин, С. Волков, Н. Зайцев, Сойдактіс, Шатақ тағы басқаларды алады.

Социалистік құрылыстың күресшілері – Еркін, Боращ, Горбатов, Жібек тағы басқалар осындай күрестің үстінде өсіп жетіледі. Олар көмірлі қаланың келешек өмірінің алғашқы фундаментін екі майданда – жауменен күресте, еңбек майданында аянбай күресіп жүріп қалайды. Бұлардың бәрі де романда жанды суретпен беріліп отырады.

Ескілік салт-сананың тамырына балта шабылады. Кешегі қараңғы қазақ ауылында жабайы өмірде күн кешіп жүрген Бәйтен, Жәнебілдер енді мүлдем өзгерген. Олар – жаңа қоғамның материалдық, рухани өмірін толық түсіне бастаған еңбек адамдары.

Романның ақырында жау әрекеттері толық әшкереленеді. Олар тиісті жазаларын тартады. Социализм елінде еңбек адамдарының арасында ондайларға орын жоқ деген автор дұрыс қорытынды жасайды. Сөйтіп, қазақтың алғашқы мамандары Еркін, Боращ, Жібектер жеңіп шығады. Көмірлі қалада Отан тынысындай кең, жаңа еңбектің шамы жанады.

Романда өзіндік мінез-құлық ерекшелігі мен көрінетін жақсы образдар бар. Бұған Жібектің образын алуға болады. Жібек – ақылды,

табанды қыз. Бірақ оның басында үлкен трагедия бар. Ол көп уақыт өз бағытын белгілей алмайды. Сойдактістей жауыз әке мен Еркіндей сүйген достың, адал жанның арасында қалады. Ақыры ол тура жолды таңдайды. Әділет жолына шығады.

Бірақ романдағы көп образдар шықпай қалған. Шығармада екі қарсы тип бар. Ал қалған кейіпкерлер – бірі Еркіннің, екіншісі Сойдактің көлеңкесі болып келіп отырады. Олардың жан сезімі, мінез-құлқы дараланбайды. Оның үстіне жауыздықтың өкілі болып суреттелетін Сойдакті біз арам ниет, ісімен көрсетуге тырысқан жазушы жағымды образдарға аса көңіл бөле бермейді. Олар Сойдакті сияқтыларға қарсы тұрып, тең түсетін болып көрінбейді. Біркелкі баяу, әлсіз суреттеледі.

Алайда роман жазушының творчестволық өсу жолындағы елеулі табыстың бірі болып саналады. Ғабиден бұл романымен қазақ совет әдебиетіне атаулы үлес қосты.

Жазушының алғашқы кезіндегі ұсақ әңгімелері үлкен шығарма жазудың байқауы, күш сынауы болды десек, «Өлім не өмір» оның творчестволық өсуінің бірінші кезеңін қорытындылады. Жазушыны көпке танытты. Келешегі зор, қаламы төселген жазушы екенін аңғартты.

Әдетте жақсы бастама жаңа тілектер тудыра келеді. «Өмір мен өлімді» оқыған оқушы жұртшылық оның авторынан одан да тәуір шығармаларды күтті.

Ғабиденнің екінші романы да бүгінгі өмірден – колхоз өмірінен туды.

«Шығанақ». Жазушы бұл романында тарыдан мол өнім алуда дүниежүзілік рекорд жасаған, сөйтіп агрономия ғылымына жаңалық енгізген Шығанақ Берсиевтің іс-әрекетін, еңбегін көрсетпек болған.

Шығанақ – өз еліне адал берілген адам. Ол өз бойындағы күш-қуатын Отан игілігіне жұмсайды. Сөйтіп, бүкілхалықтық қуаныш пен құрметке ие болады.

Еңбектің осынша құнды, өмір мақтанышы екенін азат ойды, қоғамдық пікірді алға сүйреген ұлы адамдардың бәрі де мақұлдаған.

«У нас нет молитвы, у нас есть труд. Труд – наша молитва», – дейді Герцен. Бұл тек өз ісіне, өз күшіне сенгендіктің белгісі.

«Еңбек – біздің дұғамыз». Бұл сөз Шығанақ өмірінің девизі. Ол өз еңбегіне өмірден алған мол тәжірибесін қосып отырды. Қажырлы еңбек пен өмірден алған бай тәжірибе ғылыми установа, норманы бұзып кетті,

Романда Шығанақтың осы кейпі дұрыс көрсетілген. Ол әрі ақжарқын. Қазақтың ғасырлар бойы жинап келе жатқан бай мұрасы – ауыз әдебиетінен мол хабары бар, кішіпейіл, іске тынымсыз адам болып суреттеледі.

Бұл романда жазушының өмір шындығына терең үңіліп, реалды

өмір суретін көркем тілмен шебер суреттегендігі айқын сезіледі. Ең алдымен, Ғабиден жанды образ жасаудың шебері. Романдағы кейіпкерлер – Амантай, Жанботалар әзілқой, еңбек сүйгіштігімен, колхоз председателі топастығымен, аудандық партия комитетінің секретары Ермағамбет олақтығымен, Олжабек тоңмойын, бірбеттігімен көзге түседі. Рас, бұлардың кейде асып түсіп, кейде жетпей жататын жерлері көп-ақ. Алайда олар өзіндік мінез-құлқы бар, жан сезімі, дүниеге көзқарасы бір-бірінен ерекшеленген толыққанды образдар.

Оның үстіне Шығанақ тәрбиеші адам. Оның маңайында өзіндей еңбексүйгіш топ бар, жастар тобы. Олар өзінің ұстазынан үлгі алып өскендер. Көп жерде Шығанаққа еліктеп отырады. Занды еліктеу. Шәкірттің ұстазға еліктеуі. Шығанақ оларға ісімен де, сөзімен де жөн сілтеуші, еңбекке баулушы.

Олжабек – бір мінезді, томырық адам. Ол алғашында елде бас-талған ұлы өзгеріске түсіне алмайды. Ескі феодалдық қоғамның салт-сана, әдет-ғұрпының шырмауындағы адам. Оның бар мақсаты – қолындағы «білер қарасын» өзі билеп, бағып-қағуда. Қараңғы топас. Ол тыныштық іздейді. Жаңа өмірмен ілесе туған жаңалықтардың бәрі де оған құбыжық болып көрінеді. Жеке меншігіндегі бір-екі қараны өз тіршілігінің тұтқасы деп түсінген Олжабекке елді коллективтендіру, жеке меншікті малды, жерді қоғам мүлкіне айналдыру – үрей, қорқыныш туғызады. Ол ауа қашады.

Бұл сапарында ол қай жерде болмасын алып құрылысты, коллективтеніп жатқан елді көреді. Бұдан құтылып кете алмайтындығына көзі жетеді. Оның үстіне жол бойы сәтсіздікке ұшырайды. Өзіндей жана дүниеден безе қашқан қорқау қарақшылар малын тонап, әйелін тартып әкетеді.

Бұл көріністен жазушы енді жеке жүріп, күн көруге болмайтындығы, шын өмір коллективті өмір деген қорытынды жасайды. Жұртта қалған қоқыстай, ескі өмірдің әдетінен бойы озып, жаңа дүниені – бақытты өмірді көре алмай жүдеп, жалғыз қалған Олжабекке Шығанақ кездеседі. Содан бастап Олжабектің жаңа өмірі, қуаныш пен еңбек рахатына бөленген өмірінің алғашқы беттері ашылады. Олжабек адал, таза жанды, әжуа, мысқылға шешен, еңбексүйгіш Шығанақты көреді де, еңбектің, колхоздың не екеніне оның көзі жетеді. Өзі жорығандай, коллективті еңбек заманның ақыры емес, жаңа заманның – бақытты заманның басы екенін аңғарады. Ол енді колхоз өндірісінің белсенді күресшісі, Шығанақ арман еткен ұлы істің – тарыдан мол өнім алу ісінің белді жоқтаушысы болады.

Ол көп істі, көп жайды Шығанақтан үйренеді. Оған қатты еліктейді де. Олжабек көзқарасындағы бұл өзгерістер романда схемамен емес, заңдылықпен, нанымды етіп берілген. Оның басындағы өзгеру процесі

боранды қыстың көкорайлы жазбен алмасуындай заңды, шеберлікпен суреттелген. Олжабектің ішкі дүниесі – көңіл күйі, жан сезімі сол еңбек жазында қайта гүлдеп көктейді, ол қайта ержетеді, алдыңғы қатарлы колхозшының бірі болады.

Романдағы негізгі тартыстың қазығы – Шығанақ бастаған коллективтің шөл даламен, сараң табиғатпен күресі. Олар осы жолда зор еңбек етеді. Шығанақ осы қасиетті істің ұйтқысы. Оның көп күндері ескі өмірдің, қараңғылық пен надандық тандаулы қонағы болған өмірдің тепкісінде өтті. Алайда ол жаңашыл адам. Өзінің алпыс жастық өмірінде алған бай тәжірибесін үнемі ғылыммен байланыстырады. Жазушы да мол өнім алудың кілтін осы тәжірибе мен ғылымның ұштасуынан, қанаттасуынан іздейді. Сөйтіп дұрыс шешеді.

Алайда Шығанақтың жаңашылдығы романда біркелкі дамып отырмайды. Жаңа өмірдің жаршысы, социалистік еңбектің көп ортасындағы қажымас өкілі болған жаңашыл Шығанақ үй салтында бұлай суреттелінбейді. Ол үй мәселесінде феодалдық салттың жаңа дүниеге бейсауат келген өкілі сияқты. Шығанақтың екі әйелі бар болып суреттелінеді. Агрономия ғылымына революция жасаған халық академигінің бойында ескі өмірмен бірге кеткен мұндай әдеттің барлығы – Шығанақ образын қосқыртыстандырып, жаландық пен жадағайлықтан қақпайлайды. Сол себепті де Шығанақ жеңіл-желпі тұжырым жасауға көнбейтін күрделі де тартымды бейне.

Амантай мен Жанбота бейнелерінде жасандылық бар. Автор бұл образдар арқылы қазақ халқының ұлттық тапқырлық, әзілқойлық мінезін бермек болғанға ұқсайды. Алайда олардың әзіл-сықақтары дөрекі, ат үстінен құлағандай ерсі.

Партияның халық ішіндегі өкілдері көпшіліктен аулақтап жүреді. Колхозшы бұқарамен әңгімелеспейді. Олардың күнделікті ісіне басшылық беріп отырмайды. Тіпті облыстық партия комитетінің секретары Орлов Шығанақтың үйіне колхозшылардан жасырынып түнде келіп, түнде кетеді.

Романда Шығанақ мүше болған «Құрман» колхозы бір жақты, жадау суреттелген. Колхоз кедей. Шаруалар тұрмысы төмен дәрежеде болып көрінеді.

Республикамызда большевиктік дұрыс басшылық жасалынбаған кейбір колхоздар болуы мүмкін. Бірақ күн сайын өрлеп бара жатқан социалистік өмірде мұндай бірен-саран колхоздар әдебиеттік тип бола алмайды. Бұдан жазушының социалистік өмірді кең көлемде қамтитын әлі де жанды, жарқын образ жасамағандығы байқалады.

Жазушының бұл кемшіліктері кезінде қатты сынға ілікті.

БК(б)П Орталық Комитетінің әдебиет жөніндегі тарихи қаулысында жазушының бұл қателігін атап көрсетті.

Совет адамы – новатор. Ол – социалистік ұлы құрылыстың күнбе-күнгі өміріне үлес қосушы. Новаторлықтың өзі талмай ізденуден, творчестволық ізденуден туады. Іздену, өсу салты Ғабиденде де бар.

Ғ. Мұстафин өзінің творчестволық бағытын айқындап берген тарихи қаулылардан тиісті қорытынды шығара білді, ізденді.

«Шығанақ» романындағы осы кемшіліктерді автор өңдеп, екінші рет жазғанда қатты ескерді. Кітап қайта жөнделіп, Москвада орыс тілінде басылып шықты.

Ал «Миллионер» романы партиямыз қойған қасиетті талапқа сай, Ғабиденнің 1948 жылдың үлесінен әдебиетімізге қосқан құнды шығармасы.

Романның құндылығы коллективті колхоз өмірінің тек бүгінгісін, қолда барын баяндап қоюында ғана емес, ертеңгі күніне де көз жіберіп, колхоздың жарқын болашағын социалистік реализм тұрғысынан суреттеп беруінде.

Совет елінде бүгінгі күннің өзі ертеңгі күннің үлесінен туып жатыр. Уақыт мөлшерін бұзып, 50–60 жылдардың жоспарын орындап жатқан еңбек ерлері біздің елде – ерлердің елінде мыңдап саналады. Республикамыздың бірталай колхоздарының егіс даласына, темір дүкеніне электр қуаты кірді, ал мәдениеті қаулап өсіп келе жатқан колхозшылар үйіне электр жарығы орнады.

Бұл қимыл, алып істер жазушыға үлкен көмек, даяр материал болды.

«Коммунизм – Совет үкіметі, оған қоса бүкіл елді электрлендіру», – дейді В.И. Ленин.

Владимир Ильичтің осы сөзін жазушы өз романына берік қазық етіп алады.

Ғабиден суреттеп отырған Аманкелді атындағы «Миллионер» колхоз экономикалық қуаты артқан колхоз. Социалистік қоғамның жоғарғы фазасына – коммунизмге өтіп келе жатқан колхоз. Жазушы осы колхоздың толық коммунизмге өтуі үшін бес мәселені шарт етіп қояды:

1. Колхозды түгелдей электрлендіру.
2. Колхоздың ауыл шаруашылығындағы барлық істерін агрономия ғылымымен қабыстыру. Вильямстің ауыспалы егіс жүйесін енгізу.
3. Мал тұқымын асылдандыру.
4. Колхозшылардың әл-ауқатын арттыру, мәдениетін жоғары сатыға көтеру. Бау-бақша егу.
5. Жазушының ойынша, жеке меншік колхозшылардың мәдениетін көтеруге содырын тигізеді. Колхозшының адымына тұсау салады.

Колхоздың өсуіне, дами беруіне кедергі жасайды. Сондықтан жеке меншікті жоюды автор өз романында коммунизмге өту жолындағы бесінші мәселе етіп көтереді.

Жомарт жасап, көпшіліктің тезіне салған жоспар да түгел дерлік осы мәселелерді қамтиды.

Жомарт колхоздың күш-қуатын, экономикасын көтеруді бірінші мәселе етіп қояды. Оның жоспары бойынша электр қуаты тек колхозшылар үйіне, мектепке, мәдениет сарайына, колхоздың тағы басқа орындарына жарық беріп қана қоюы керек емес, электр қуаты темір дүкеніне барып, темір соғуға, мал фермасына барып сиыр саууға, қойдың жүнін қырқуға, тамақ пісіруге тиіс. Егін даласындағы комбайндар мен тракторлар да электр күшімен жүретін болады. Соңғысын Жомарт «үлкен жоспар» деп атайды.

Электр қуаты колхозға ырыс әкеледі. Коллективті ауылдың дәулеті адам айтқысыз қаулап өсіп кететін болады. Байлық социалистік дәуірде социалистік мәдениетті туғызады. Колхоздың жаңа кадрлары өсіп, жетіле береді. Сонда колхоз коммунизмге өте бастайды. Мұның бәрі Жомарттың пікірінше де, жазушының өз пікірінше де таяу арада орындалуға тиісті.

Бұл сияқты кең көлемдегі үлкен жоспардың жүзеге асуына көпшіліктің ішінде күмәнданушылар да бар. Ең алдымен Жомарттың жоспарына Жақып қарсы. Ол колхоздың әзірге өсіп жеткенін қанағат тұтады, кем өлшейді. Бүгінгі таңда бұдан асса, көп жыл бойы адал еңбекпен, маңдай термен жиналған дәулет шайқалады деп қорқады.

— Арындама, алдың жар (кітаптың бірінші беті), — деп Жақып Жомартқа басу айтады. Жақып — колхоз өмірінде мол тәжірибесі бар адам. Бірдемені біліп айтып отырған сияқты. Аудандық атқару комитетінің председателі де осы ниетте.

Алайда Жомартты барынша жақтайтын да топ бар. Жастар тобы, Баймақандар. Оған ішінара Жанат та тілектес.

Көп аузында бір сөз бар. Жомарттың жоспары жүзеге аса ала ма?

Автор романында мейлінше ашық жауап береді: Асады. Себебі Жомарт жоспары қажеттіліктен туып отыр. Аманкелді колхозы дәулетті колхоз. Алайда заман толқыны коммунизм теңізіне бұрылды. Осындай бұрылыс кезінде бүгінгі өзіне-өзі тоқ, шағын дәулет заман мөлшеріне сай емес. Өмір одан да зор табысты керек етіп отыр. Осыны Жомарт аңғарған.

Қажеттілік қашанда өмір талқысынан туады. Ол туып қана қоймайды, мүмкін жағдайда реалды түрде шындыққа айналады. Бұл жаратылыс заңы.

Қажеттіліктен туған осы жоспарды жүзеге асыруда біздің елдің — социализм елінің екі ерекше мүмкіндігі, артықшылық жағдайы бар.

а) Совет елінде әрбір туған жаңа толқын тілекті, халық мүддесіне сай келетін істі халық болып қостайды. Бірден-бір адал, әділ партия-коммунист партиясы басшылық етеді оған.

– «Жақаң мен біз ұға алмағанды партия ұққан. «Жомарт жоспары жаңа толқын» депті. Жаңа күшті байқай алмағанбыз, енді соған жол беру керек, – дейді аудандық партия комитетінің секретары Сатан Есжанға» (63-бет).

б) Социализм елінде қала мен деревняның арасында тамаша достық орнады. Социалистік принципке құрылған өзара қатынас достығы. Қажетті жағдайда қала – ауылға, ауыл қалаға барынша көмектесіп тұратын болады.

Жомарт жоспарын жүзеге асыру заңдылығын жазушы осы тұрғыдан алып қарайды. Романның фундаменті осылай қаланады.

Социализм елінің осы екі ерекшелігін сезініп, өзінің болашақ еңбегінің теориялық негізін қалаған жазушы құлашын кеңге сермейді. Социалистік колхоз өмірін барынша қамтып жазуға талпынады. Осы екі ерекшелік романның өн бойында жүріп айқындалып отырады. Бұл ерекшеліктер статистикалық мәлімет есебінде емес, жанды образ социализм адамының тамаша бейнесі арқылы беріледі.

3

«Миллионер» романының басты геройы – Жомарт. Ол ең алдымен коммунист партиясының мүшесі. Жаңа заманның жалынды жас интеллигенті. Жомарт жоғарғы оқу орнын бітірген, терең білімі бар, оқымысты адам. Ауыл шаруашылығының маманы.

Социализм елінде ғылым мен еңбек қоян-қолтық келді. Ғылым лабораториядан шығып, егін даласын аралап кетті. Мұның өзі ой еңбегі мен дене еңбегінің арасындағы алшақтық бірте-бірте жойылып бара жатқандығының айғағы.

Агрономия ғылымы мен еңбектің берік одағы романда Жомарт арқылы көрінеді. Ол академик Вильямстің жер танапты ауыспалы егіс жүйесін пайдаланады. Оны жүзеге асырады. Бұл әдіс егін шығымдылығын арттырады. Колхоздың келешегін, оның Ахмет өсірген бақшадай жайнап, құлпыруын қатты ойлаған жоғары білімі бар Жомарт сол колхозда басқарма мүшесі ғана болып қалуды тілейді. Ол өзінің бар күшін, ақылын осы колхоздың гүлденуіне, өсуіне жұмсайды.

Жаңа заманның төлі, білімді жас әр істе де өзінің өзгеден басымдылығын аңғартып отырады. Оның бұл қабілеті заңды түрде колхозды тікелей басшылық ететін қызметке итермелейді. Көп ауқымы Жомарт бастаған жаңа толқынды тез сезініп, оны сол колхоздың председателі етіп сайлайды. Жеңіл қарағанда Жомарт Жақыппен кол-

хоздың басшылығына таласып жүргенге ұқсайды. Жок, тіптен олай емес. Жомарттың председатель болуы өмір талқысынан, социалистік құрылыстың ерекшелігінен туып отыр. Қазірде социалистік колхозды саяси біліммен қаруланған, агрономия ғылымынан мол хабары бар адам ғана бастай алмақ.

Бұл жайды жұрттан бұрын Жанат аңғарған: Бұдан былай білімсіз адамның колхоз шаруашылығын басқара алмайтындығын сезгенін ол әкесіне былай дейді:

«— Көнсеңіз де, көнбесеңіз де абырой алмассыз. Жомарт жоспары шытырманы көп, оқусыз адамды шатастыратын жоспар, көнсеңіз шатасасыз. Көнбесеңіз айып аркалап жалғыз қаласыз. Менінше, осы абыройлы күйде басқа жұмысқа ауысканыңыз жөн болар» (66-бетте).

Жомарт — жинақы, берік тәртіпті сүйетін адам. Айтылған істің тек мүлтіксіз орындалуын қатты талап етеді. Ол ең акыры өз орнынан қозғалып қалған стол үшін де кенсе күтушісі Жамалға ескерту жасайды.

«Ұқып, тәртіп, тазалық, дәлдік дегендер Жомарттың бойына сіңген өзгеше қасиет. Оны өзі қате қылмай орындап, басқадан да соны талап етеді. Оның талабы бақырып-шақырған өткінші талап емес, сараң сөзді, шымыр салмақты, қатал талап» (76-бет).

Жомарт ғылым мен творчестволық ойдың адамы әрі ұйымдастырушы, жемісті еңбекке бастаушы, өйткені біздің елде еңбек ат төбеліндей ғана аз ғана адамдардың қалтасының қалындай түсуі үшін емес, бүкіл халық игілігі, ел мүддесі үшін істеледі.

«Еңбек — ақыл мен мәдениеттің бүкіл адам баласына ортақ мерекесіне апаратын тура жол» (Горький). Қоғамның даму заңын түсінген Жомарт өз қатарынан озып шығып, алға кетіп отырады. Алғы күнге, келешекке көз жібереді. Қиялдайды. Ал біздің жастар қиялдай білуі керек. Ұлы арманнан ұлы істер туады.

«Мечта — второй вариант плана¹» — дейді С. М. Киров.

Рас, Жомарт істің адамы. Оның романтикасына, арманына автор онша көп орын бермейді. Әйтсе де Жомарт келешекке берік сенген. Келешек, жарқын күн өзінің ұшан теңіз сән-салтанатымен келетінін ол өз жоспарында оймен жорып, болжап қойған.

Осы жолда Жомарттың да арқа сүйері қалың көп, партия. Партия оны тәрбиелеуші, ісіне дем беруші. Жомарттың мінез-құлқында кейбір ұшқарылық та бар. Мен деп көкірек көтеретіні де бар. Бірақ оның бәрі партия талқысына, жолдастарының талқысына түсіп, іс, еңбек үстінде жойылып отырылады.

Романда Жомарт көтерген «жаңа толқынның» бастаушысы есебін-

¹ К. Федин. Академик Иван Павлов. — «Правда». № 53. 1949. 22 февраля.

де партия өкілдері Сатан мен Жанат жүреді. Сатанның көп көрінбей-тіні рас. Ол қажет болған жағдайда (Жақып, Жомарт ауданға барғанда) ғана сахнаға шығып отырады. Аз шықса да партия дәстүрін сақтай шығады.

Колхоздың экономикалық қуатын есептеп келген Жомарт «үлкен жоспарды» – ауыл шаруашылығын бүтіндей электрлендіру жоспарын келесі жылға қалдырған. Осы жоспардың мерзімінен бұрын жүзеге асуына Сатан себепші болады.

«– Жұмыстарыңды араладым, көрдім. Біз әлі де көпшіліктің қарқынынан кем өлшеген екенбіз. Жомарттың «үлкен жоспарын» биыл орындау керек. Мына қарқын соны қатты ескертіп тұр, тіпті ғажап қарқын», – деп Сатан көптің ісін тез сезінеді, тез аңғарады. Сатан Жомарт жоспарының кемшілігін де, социалистік өзара көмектің онда жоқ екенін де мезгілімен аңғарған.

«Үлкен жоспарды іске асыруға биыл колхоз күші жетпейді ғой» деген Жанатқа Сатан былай дейді:

«...Жомарт жоспарында өзара социалистік көмек деген үлкен күш есептелмеген. Колхоздың өз күшіне ғана сенген».

«Үлкен жоспардың» осындай кемшілігін көре білген Сатан Қарағанды, Теміртау қалалық комитеттері арқылы колхозға маман жұмысшыларды, электр жабдықтарын түсіреді. Бұл көмектің колхоз шаруашылығының тез нығаюына зор әсері болады.

Жазушы суреттеп отырған Аманкелді атындағы колхозда өз беттерімен ірі мәселелерді талқыға салып, тағдырын дұрыс шеше алатын партия ұйымы бар. Жанат сол ұйымның секретары. Ол жас-өспірім қыз. Ауыл интеллигенті. Жоғары дәрежелі білімі бар. Жас буындарды – келешек күннің иелерін коммунистік рухта тәрбиелеуші мұғалім.

Оқытушылық жұмыс Жанаттың ең жақсы көретін жұмысы. Алайда бұл өз мамандығын беріле сүйшілік Жанатты колхоз өмірінен алыстатпайды. (Жанаттың мұғалімдік қызметін суреттеуді жазушы міндетіне алмағандығын, оның оқытушылық жұмысы кітапта мүлдем көрінбей қалғанын айта кетуіміз керек).

Ол колхоз өндірісінде үнемі шешуші роль атқарып жүреді. Істе, еңбекте Жомартпен тең түсетін жігерлі жас. Кейбір кезеңде ол Жомарттың кемшілігін бетіне де айтады, жеңіл мінездерін сөгеді, қателігін түзетуші. Жомарттың «мені» бар екенін Жанат бірде жолдастық жолымен бетіне басып айтса, екіншіде партия жолымен ақыл бере, талап қоя айтады. Жомарт бастаған жаңа толқынды ол бірден сезініп, қатты қуаттайды. Жанаттың бастауымен жоспар алғаш рет партия жиналысында бекиді.

Оның өмірге, дүниеге көзқарасы қалыптасқан. Өз елінің жалынды

патриоты. Ол өз әкесін жақсы көреді. Өйткені сол семьядан жақсы тәрбие алды, оқыды, ержетті. Сөйтсе де Жомартпен қосылып жаңа жоспарды жүзеге асыру үшін күреседі. Бұл оның көзқарасының беріктігін, әрі істі ойланып, толғанып барып шешетінін, болашақ күнге ой жүгірте алатындығын дәлелдейді.

Жанат образы толыққанды, жарқын образ.

Романда бұлардан басқа да бір-біріне ұксамайтын образдар, типтер бар. Жантас сөзге сараң, іске ұқыптылығымен, Ахмет бірбет, тоңмойындығымен, Алма ұяндығы, мінезділігімен, Бейсен жеңілдігімен оқушыны тартады. Олардың мінез-құлқында, көзқарастарында, іс-әрекеттерінде, жан сезімдерінде ерекшеліктер бар.

Өзінің мінез-құлқымен болсын, іс-әрекетімен болсын жұрт көзіне бірден ұшырайтын романдағы кейіпкердің бірі – Ахмет.

Ахмет – бүгінгі колхозды деревняның әлді, ауқатты шаруасы. Ол өзіндік дүние-мүлікті адал еңбегімен, маңдай терімен жинайды. Ол жаңа толқынды, социалистік қоғамның жоғарғы фазасы – коммунизмге бет бұрысын да аңғарған шаруа. Өзінің бар күш-жігерін өз елінің көктемдей келешегіне, өз колхозының дәулеттеніп, нығая беруіне жұмсаған Ахмет, енді жеке меншіктің керегі жоқ екенін, оның өзі өсер қоғамдық шаруашылыққа зиянын тигізетінін сезеді.

Ахмет жеке меншік малдың басқа азап екенін, ол малдарды күту, бағып-қағу үшін қоғам игілігіне арналған көп сағаттардың кететіндігін сезе біледі. Ол – ұсақ буржуазиялық ғұрыптан жоғары көтеріліп, қоғамдық мақсатты бірінші етіп қойған адал адам. Бұл – Ахмет образының бұқара үшін тәрбиелік мәні зор, құнды жағы.

Қоғамдық меншік пен жеке меншіктің арасында осындай қайшылық барын көрген Ахмет бар малын колхоз фермасына өткізіп, одан керегін алып тұру шартын көтереді. Бірақ Ахметтің бұл әрекеті іске аса қоймайды. Оны үкімет пен партияның аудандық органдары да шеше алмайды. Ахмет көтерген бұл мәселе романның аяғында формалды түрде ғана шешіледі. Ахмет малы ферма малымен бірге жайылғаны болмаса, оның өз меншігінде. Сөйтіп, автор үлкен проблема қылып көтерген жеке меншік мәселесін шешусіз қалдырады.

Бірақ бұл мәселенің шешусіз қалуы жеке меншіктің тағдыры әлі шешіліп болмағандықтан, коммунизм қоғамында жеке меншіктің болатын, болмайтын мәселесі әлі қаралмағандықтан туып отырған жоқ. Коммунизм қоғамында жеке меншік деген болмайды. Қажеті де жоқ. Өйткені ол қоғамда адам қолдан келгенше істеп, керегінше алатын болады.

Оның шешусіз қалуы автордың бұл мәселеге социалистік қоғамның даму тарихына жете көз жіберіп, лениндік саяси экономия ғылымы тұрғысынан қарап шеше алмағандығынан туып отыр. Жеке меншік

қандай жолмен жойылуы керек? Жеке меншіктің қоғамдық принципке қайшы екенін дұрыс, тамаша сурет арқылы көрсетіп берген автор оның жойылу жолын дұрыс шеше алмайды. Жазушы пікірінше, жеке меншікті жою үшін жоғарғы орыннан нұсқау, яки бүкіл елді жаппай коллективтендіру науқаны сияқты колхоз өміріне қайтадан революция туғызу керек. Сөйтіп, жеке меншіктегі малды қайта ортақтастыру керек.

Ең алдымен, совет шаруасының жеке меншігі деген не? Осыған тоқталалық. Біздегі жеке меншік капиталистік формациядағы жеке меншіктің қалдығы. Бірақ капиталистік жеке меншіктің өзі емес, үлкен мекеменің көмекші шаруашылығы секілді, шартты жеке меншік. Бізде қазір халықтың тұтынушылығы мен экономикалық табыстарымыздың арасында алшақтық бар. Бұл алшақтық өндірісі мен ауыл шаруашылығы қатар өркендеген социализм елінде бірте-бірте жойыла бермек. Коммунизм қоғамында, Лениннің сөзімен айтқанда, техника адам айтқысыз өседі, табиғаттың бар байлығы сарқырап ағады. Молшылық болады.

Колхоздарда еңбек табысы айта қаларлықтай өсетін болады. Оның экономикалық қуаты артқан сайын, колхозшылардың еңбек бөлісінің мөлшері де соғұрлым артады. Колхозшылар әлінше істеп, керегінше алатын болады. Сөйтіп совет шаруасының шартты жеке меншігінің ролі бірте-бірте төмендеп, ақыр аяғында өзінен-өзі жойылып кетеді.

Социалистік қоғамның бірінші сатысында бұдан басқа да қала мен деревняның, ой еңбегі мен дене еңбегінің арасында қайшылықтар бар. Бірақ бұлар біздің мемлекеттің мазмұны мен формасының қабиспауынан, өндіріс күші мен өндіріс қатынасының бір-бірінен алшақ калуынан туып отырған, таптық сипаты бар қайшылықтар емес, жеңіс жүктерін тиеген еңбек жолында табыстың мөлшеріне қарай, техникалық прогрестің, техника дәрежесіне қарай ешбір нұсқаусызак бірте-бірте жойылып қала беретін тарихи шартты қарама-қарсылықтар.

Аманкелді атындағы колхоз коммунизмге өту сатысында. Ферма малы түгел асылданып, колхоздың егін даласына дейін электр қуаты барған. Ауыл шаруашылығының продукциясы артқан. Бұл жайларды дұрыс, шебер суреттеген жазушы осы табыстардың нәтижесінен барып туатын екінші мәселені, коллективті ауылдың ұйтқысы – еңбек бөліс мәселесін сөз де қылмайды.

Асылында Ахмет образы арқылы қорланған колхоздың мол табысынан барып бөлінетін еңбек бөліс тәртібін дұрыс суреттеумен жеке меншіктің бірте-бірте жойылып бара жатқан процесі көрсетілуі керек еді.

Автор бұл талапты орындай алмаған.

Романда Ахмет образына қарама-қарсы тип есебінде Айдар жүреді.

Айдар көп жыл бойы колхоздың ішкі жұмысына еніп алып, ойындағысын істеп баққан. Ол Жақыптың қараңғылығын, етек-жеңінің «кеңдігін» өз керегіне пайдаланып отырады.

Ахмет қоғамдық мәселені бірінші орынға қойып, оны алға ұстаса, Айдар – ұсақ мешандық ниеттегі, өз қамын көбірек ойлайтын адам.

Колхоз басқармасы білімді Жомарттың қолына көшкеннен кейін жаңа тәртіп орнайды. Бұл тәртіпке көндіге алмаған Айдар колхоздың кассасын тонап, жоқ болады. Бірақ қайда барса да, оның алдынан таныс адамдар, өзіне жат – совет адамдары душар бола кетеді. Ол романның ақырында ұсталады. Жазасын тартады. Автор мұнда жауыздықтың, ұсақ мешандық өзімшілдіктің біздің елде, еңбек еліне тамырланар, сүйеу алар негізі жоқ деген қорытынды жасайды.

Тәртіп – ұйымшылдық құралы. Ол белгілі бір орында еңбек ролін арттырып, уақыт факторын бағалай білушілікті туғызумен қатар, жұмыстас адамдардың арасында жаңа қатынас, социалистік принципке толық сай келетін қатынас орнатады. Тәртіп адамды тәрбиелейді. Көп талқысына салады. Осындай көп ауқымына ілініп, жұрт тезіне түскен адам – ол Бейсен. Өскелең тілекті Жомарт бастаған қауым Бейсеннің теріс мінез-қылықтарын тезге салады. Оны еңбекке қосады. Бейсен романның аяғында алдыңғы саптағы колхозшылардың қатарына қосылады.

Романдағы жарқын, кесек образдардың бірі – Жақыптың образы.

Жазушының суреттеуі бойынша Жақып – шаруашыл адам. Ол колхозбен бірге жасасып келеді. «Қай үйдің жанынан өтсе, сол үйдің тарихы есіне түседі. Қай ағашқа көзі түссе, сол ағаштың шыбық кезі елестейді» (5-б.). Осы 15–20 жылдық колхоз өмірінде алған бай тәжірибесі бар. Іске берік, артық сөзді білмейтін, табанды адам.

«Жақып сан өлшеп, бір-ақ кесетін, неғайбылға бармайтын, тәжірибелі берік адам» (5-б.). Жақыптың басқаруымен қазір колхоз айта қаларлықтай өсіп, нығайған. «Қазірде әуелгі отыз үй жүз елуге, отыз мал он мыңға, отыз гектар мың жарымға жетті» (5-б.). Аудан көлемінде алдыңғы қатардағы абыройлы колхоздың бірі. Совет елінде адам адамдық атын адал еңбегімен ақтайды. Көп игілігі үшін істелген еңбек зая кетпейді. Оны ең алдымен көп бағалайды. Сол көптің мүддесін қорғап, тілегін іске асырып отырған совет үкіметі бағалайды.

Жақып сол өз еңбегіне лайық баға алған кісі. Оның кеудесінде жарқыраған қос орден соның айғағы.

Жақып бөтен ойдағы, жат ниеттегі адам емес, Жомарт сияқты, ол да өз колхозының жарқын келешегі үшін күресіп жүр. Оның бар саналы өмірі өз басшылығының, адал басшылығының арқасында іргелі колхозға айналып отырған Аманкелді атындағы колхоздың игі

жұмысына арналған. Өз ауылының экономикалық қуатының нығая беруін, мәдени-рухани өмірінің гүлдей беруін қатты тілеген, сол тілекті іс жүзіне асыру жолында қажымай еңбек етіп, күресіп келе жатқан адал адам. Бұл ретте Жақып пен Жомарт арманы қабысып, екі басшының үміт-тілегі бір арнаға құйып жатыр.

Осыған қарамастан, романның басы қызу жиыннан – Жақып пен Жомарттың таласынан басталады. Адал ниеттегі Жақып адал ниетті Жомарттың жоспарына қарсы. Ол Жомарт жоспарының бекімеуіне бар әрекет, айласын салады. Колхоз ішінен, аудан басшылары арасынан өзіне тіреу-сүйеу табуға тырысады. Жомарт жоспары Аманкелді колхозының электрленуін, мал басының асылдануын, колхозшылардың бұдан да гөрі мәдениеттене беру жолдарын қамтиды дедік. Олай болса, адал Жақыбымыз өз колхозының өсуіне қарсы болғаны ма? Мұның сыры неде? Өскен Жақыптың Жомарттың өскелең тілегіне көлденең тұру себебі не?

Мүмкіндігімізге қарай осы сұраққа жауап берелік.

Жақып колхоздың электрленуіне жалпы қарсы емес, оған келешектегі игілікті істің бірі деп қарайды. Бірақ бұл сияқты үлкен жұмыстың бірер жылдың ішінде жүзеге асырылатындығына күмәнданады. Ол өзі шыққан төбесін өз адымымен ғана өлшейді. Сөйтеді де, қанағат тұтады. Бірақ оның адымы нормаға, жаңа техникаға сүйенбеген қысқа адым, мешеу адым. Оны өзі аңғармайды. Жомарт болса, осы ескірген норманың талқанын шығармақ. Бұрынғы нормадан анағұрлым жоғары жана норма туғызып, іркілмей ілгері басып келе жатыр ол. Оның тілегінде, ісінде стахановтық қозғалыс бар. Өйткені ол Жақыптың таяудағы он жылға мөлшерлеген жұмыстарын бір жылдың ішінде істеп үлгірмек.

Жақып, міне, осылай, бұдан бірнеше жыл бұрын жасалған норманы беріле қуаттайды. Сол мөлшердің көлемінде ғана колхозды дамыта бергісі келеді. Бұл нормаға сол ғана шалыс келген істердің бәрін ол колхоз ішіне салынған «іріткі», «бүлік» деп есептейді.

Міне, бір мақсатты көздеген екі ойдың тартысу себебі – Жомарт пен Жақыптың тартысу себебі осында.

Роман осы тартыспен басталатынын жоғарыда айтқанбыз. Алайда романның желісі – өзекті тартысы бұл емес. Бұл тартыс өрістемейді. Жаңа толқынды, социалистік құрылыстың ерекшелігін тез аңғарған Жақып өзінің қателігін тез мойындайды. Жолды өзінен гөрі білімді жасқа – Жомартқа береді. Егер бұл сілкілесу, кейбір сыншылардың айтқанындай, кітаптың аяғына дейін жүріп отырса, Жақып өзінің қыңырлығын әр жерде көрсетіп, осал жерді байқап, шалып қалып отырса, онда Жақып барлық сүйеуден айрылып, мұхит ортасындағы аралдай, окшау, жалғыз қалып, Айдар түскен теріс жолға түсер

еді. Сөйтіп, оның образы жасанды, солғын образ болып шығар еді. Жазушы бұл тартысты уақытында дұрыс шешкен. Бұл жағдай Жақып образын толықтырып тұр.

Кітаптағы негізгі желі – тартыс желісі не сонда?

Біздің ойымызша, негізгі тартыс – совет адамдарының сараң табиғатпен күресі болуға керек. Шынын айту керек, бұл тартыс, яғни Жомарт жоспарының жүзеге асу әрекеті романда өте солғын. Жазушының пікірінше, Жомарт жоспарының жүзеге асуына басты кедергі Жақып сияқты. Жақып жеңілгеннен кейін романдағы оқиғаның біркелкі дамушылығы жоғалады. Адамдардың бір-екі жерде асығыс суреттелген көріністерінен басқа, еңбектегі ерлік істері ашылмайды. Бес-алты айдың ішінде бәрі де орнап бітеді. Мал тұқымы асылданады, егіннен мол өнім алынады. Колхоз электр қуатын пайдаланады. Жазушының геройлары енді, ауыл шаруашылығының көрмесін аралағандай, тез күнде істелінген жұмыстарды көріп тамашалаумен, қайран қалумен болады. Сөйтіп, Жомарт жоспары бекігенге дейінгі жағдайды дұрыс заңдылықпен суреттеп беріп келе жатқан жазушы ендігі жерде схематизмге бой ұрады. Мұндай жерлер солғын, атүсті, асығыс жазылған. Бұл – романның басты кемшілігі.

Романда екінші линияда жүріп отырған тартыс желісі – Жомарт, Алма және Жанат араларындағы махаббат жайлары.

Жазушы алғашқы тартыс – Жақып пен Жомарт арасындағы тартыс арқылы Совет адамдарының еңбектегі іс-әрекеттерін, көпшілікті ұйымдастыра білушілік қабілетін көрсетпек болса, соңғы тартыс арқылы сол адамдардың адамгершілік, рухани күштерінің қаншалықты дәрежеде екенін айқындайды.

Алма да, Жанат сияқты, оқыған, білімді қыз. Бұл екеуі бір-біріне қатты ұқсайды. Мінез-құлқы, көзқарастары кескін-кейпі, тіпті киген киімдеріне дейін бірі екіншісінен айнымайды.

«Алма, Жанат – екі қыз бір анадан туғандай, бір қалыптан шыққандай, бір ауылда ержетті. Екеуінің көркі, мінезі, оқуы тең, ойы, арманы тең сырлас құрбылар. Ең ақыры киімдеріне дейін парлап киетін» (21-б.).

Адамның мінез-құлық типтерін, бір-бірінен ой-санасы, көзқарасы, кескін-кейпі дараланған типтерді шеберлікпен жасайтын жазушының Алма және Жанатты осылай бірінің бірі көлеңкесі, я көшірмесі етіп алуында үлкен себеп бар секілді. Алманы Жомарт бар жүрек сезімімен беріле сүйген. Алма ол үшін көңіл жазы. Бірақ көп кешікпей Алма тағдырдың кездейсоқ пәлесіне душар болады. Екі көзінен айырылады. Тағдырдың бұл кесапаты Алма бойындағы жаңа бір таланттың көзін ашады. Ол енді композитор болады. «Күншуақ» деген күй шығарады. «Күншуақ» заман жазын, еркіндікті, тыныш өмірді мадақтайды. «Күншуақ» күйін көсем тыңдап, қол соғады. Алтын заманның, жас-

тық дәуреннің бейнесі деп соғады. Алма бұрын адамды физикалық жағынан емдейтін дәрігер болса, енді социализм адамдарының берік рухани күшін мадақтаған композитор. Сөйтсе де, Жомарт өмір жазы – Алмасын жоғалтқан. Оны қадірлейді, жакын тартады. Бірақ мұның бәрі жүрек толқыны, сезім қуаты – махаббат емес, жай ғана сыйластық, достық. Ол енді өз махаббатын, жоғалтқан сезім махаббатын бұрынғы Алма, көзі бар Алма – Жанаттан табады. Жас жүректің күш-қуаты енді Жанат деп соғады. Махаббат лебі Жомарт жүрегінің жел кайығын Жанат тұрған айлаққа айдайды.

Сөйтіп, үш достың арасында бірінен бірі жасырған сүйіспеншілік жалыны тұтанады.

Осы аянышты махаббат мотивін де жазушы оқушы жүрегімен ұғынатындай әсерлі етіп суреттеп жатпайды. Мұнда да атүсті қараушылық, асығыстық бар. Рас, Жанат пен Алманың басындағы бұл жәй бірқыдыру дұрыс берілген. Алма өз қызғанышын қандай жасыра білсе, Жанат Жомартқа деген сүйіспеншілігін соншалықты баса біледі. Оны ақылға салып, коммунистік адамгершілік екшеуінен өткізіп отырады. Ал оқыған жас, советтік коллективті шаруашылықтың белсенді күресшісі Жомарттың эстетикалық рухани күштері толық ашылмағандықтан, оның Жанатқа деген сүйіспеншілігі жедел, әсерсіз, тіпті көпшілік жерде әжуа болып шыққан. Біз, жазушыға совет адамдарының басында мұндай трагедиялық жағдайлар болуы мүмкін емес, сондықтан Жомарт соқыр Алманы сүйген қалпында қалуы керек еді деген стандартты ұсынғымыз келмейді.

Жастар арасындағы мұндай жайларды жазсын, оның дұрысын көтере, терісін оқушы көзін жеткізе көрсетсін. Ол үшін жазушы өз геройларының басындағы кездейсоқ нәрселерді дәлел етіп қоймай, оның түп тамырын қопарып, адамдардың эстетикалық-рухани күштерін толық аша білуі керек. Олай болмаған күнде нанымсыз болып шығады. Оқушы жұртшылық Жомарт жоспарының тез, әрекетсіз жүзеге асып кетуінен де гөрі, Жомарт басындағы ерсі жағдайларды батылырақ сынап жүргені де содан.

Социалистік бай мазмұн ерекше көркем тілмен ғана шебер бейнеленеді. Бүгінгі таңдағы социалистік қоғамның еңбек иелеріне тәрбиелік мәні аса зор тақырыпты таңдап алып, оны творчестволық елегіне салған жазушы, сөз жоқ, сол тақырыпты меңгеру жолында материал жинаумен ғана қанағаттанбайды. Оны барынша көркем тілмен беру үшін де ізденуге тиіс. Ғабиден бұл міндетті жете түсінген. Романның тілі ерекше көркем. Терең мазмұнды пікірлер, философиялық мәні бар ойлар айқын, барынша көркем қарапайым сөздермен беріліп отырады. Жазушының тек өзіне тән стилі бар. Ерекше бір мағынаны баса айту үшін Ғабиден инверсияны жиі қолданады, мәселен: «Уақытында

орындау, дәл орындау шешеді істің тағдырын», «Жанат көп ойланып барып қайтарды жауабын». Жазушы айтайын деген ойын өте ұзақ, түсінуі қиын, шұбалаңқы сөйлемдермен емес, қысқа, жалаң сөйлемдермен беріп отырады.

«...Сыртқы дүниеде ісі жоқ. Күн қызыл шұнақ аяз. Айнала көз жеткісіз кең жазық. Қар қалың. Жер беті аппак. Ақ теңіздің үстінде жалғыз қалқып келе жатқан сияқты. Жемге піскен буданкөк жеңіл кошевкені шиыр жолдың үстінде сынапша толқытып, ауыздығымен ойнайды. Кең дала, ат екпіні Жомарт ойын лепірте түсті...» (22-б.). Барынша қысқа, ашық, жалаң сөйлемдер. Бірақ түсініктілік, ойдың айқындылығы тек жалаң сөйлемдер арқылы ғана беріледі деу дұрыс болмас еді. Әдемі ой, терең мазмұнды жеткізіп беруде құрмалас сөйлемнің де атқарар қызметі ерекше зор. А. Фадеев өзінің бір сөзінде: «Менің «Последние из удэга» деген романымның басты кемшілігі онда құрмалас сөйлемнің болмауында, оқиғаның үнемі жалаң сөйлеммен баяндалуында», – деген болатын. Қазақ совет әдебиеті орыс әдебиетінен үлгі алып, өсіп келе жатқан әдебиет. Ғабиден бұл процесті ескеруі керек. Бұдан Ғабиденнің жалаң сөйлемді көп қолдануы жазушының стилистикалық кемшілігі деген қорытынды тумауы керек. Жазушы сөзге саран. Ол көлденең істі көп баяндап жатпайды. Оқиғаны барынша аз сөзбен суреттеп отырады.

«...Осы оймен келе жатқанда сүрініп кетті. Аяғына оралған сымның үші екен. Қар астында қалған құлаштай сымды суырып алып: «Бір керекке жарар», – деді де, ұста дүкенінің алдына әкеп тастады» (6-б.). Осы келтірілген аз ғана сөзден Жақыптың өте шаруакор, іске мығым адам екені толық көрінеді.

Ғабиден табиғат көркін суреттеуге де шебер. Жазушы айлы түнде ұйқыда жатқан колхоз ауылының көрінісін былай суреттейді: «Айлы ашық аспан. Жұлдыздар сайрап тұр. Үркер төбеден ауып кетті. Тымырсық аяздағы тымық ауаны сіміре Жақып күндегі әдетімен колхоз ауылын аралап келеді. Шықырлаған өз аяғынан өзге тырп еткен дыбыс жоқ. Аппак кең далада ауыл көсіле ұйықтап жатыр, ақ бесікте құндақтаулы бала сияқты» (5-б.).

Адам портретін жасауда да Ғабиденнің өзіне тән ерекшелігі, әдісі бар. Жазушы геройларының кейпін бірден суреттеп қоймайды. Бірде Жақыптың «жуан саусағын» суреттесе (4-б.), екінші жерде «сіріңке түсті кескінін» (3-б.), үшінші жерде «кішкене көзін» суреттейді. Жанаттың портреті: «Қарақат көзін анасына бір, Бейсенге бір төңкере қарады» (12-б.). «Бетінің үстіндегі қара мең бұрынғысынан да айқын көрінеді» (13-б.). «Сұңғақ мойнын аққуша ие қарады анасына» (14-б.). Жомарт портреті: «кішкене көзі жайнап... келеді» (22-б.). «Шықшытты, қалың ерінді, етектілеу ұзын мұрынды... бидай өңді жігіт еді» (39-б.).

Романда бүгінгі социалистік этикаға сай келетін мақал-мәтелдер де көп. Мәселен: «Дұрыс қаулы бұзылмас». (19-б.). «Нағыз байлық баста болады. Нағыз кедейлік те баста». (29-б.). «Бойға сіңбей, құлаққа сіңген тәртіп емес» (45-б.). «Уставтың тоқ етері – колхозды байыту» (47-б.). «Көргеннен, білгеннен аспау, барды қанағат қылу, жокты іздемеу – ой мешеулігі». «Мінін көріп безгенше, мінін алып түзе». «Бабын таппаған еңбек құмға құйған су сияқты». (58-б.). «Адам бүтін, екіге жарылса өледі, мақсат біреу – екіге бөлу ымырашылдық» (93-б.) тағы басқалар. Бұл келтірілгендер социалистік мазмұннан туған афоризм боларлық құнды сөйлемдер.

Сындар. «Миллионер» романы туралы аз уақыттың ішінде көп сын айтылды. Республикамыздың газет, журналдары мен орталық газеттерде: «Известияда», «Литературная газетада» сын-пікірлер жарияланды. Көпшілік сындар романның басты кемшілігін – Жомарт жоспарының аз уақыт ішінде жүзеге асып кетуін, адамдардың еңбектегі ролі нашар көрсетілуін айта отырып, кітаптың маңызын дұрыс бағалады. Бұл роман тек автордың творчестволық өсу жолындағы жеке табысы емес, бүкіл қазақ совет әдебиетінің табысы екенін атап көрсетті.

«Миллионер» романы туралы сындардың, жеке пікірлердің өте көп және әр түрлі сипатта болғанын айттық. «Шығарманың біркелкі сынға түсуі оның оқушы талабын аздап болса да орындағаны» – дейді данышпан Пушкин. Біз әңгіме етіп отырған кітап туралы баспасөз бетінде көптеген сын мақалалардың жариялануының өзі «Миллионер» романының оқушы тілегіне сай, кезінде шыққан роман екенін айқын дәлелдейді.

Романда елеулі кемшіліктердің бар екені жете айтылды. Бірақ әңгіме сол түзелер жетімсіздіктер туралы емес. Әңгіме – Мұстафиннің жаңа тақырыпты таңдап алуында, колхоздың, мәдениеттенген миллионер колхоздың шын тұлғасын, ауыл интеллигенттерінің тамаша образын жасап бере алуында. Александр Фадеев Париж халқының алдында «Миллионер» романын өскелең советтік әдебиетіміз бен мәдениетіміздің соңғы жылдағы үлкен табысының бірі болып саналатынын айтты.

«...Другой роман – «Миллионер» Мустафина. Спешу сделать необходимое примечание: в этом романе речь идет, разумеется, не о миллионерах в капиталистическом смысле... Речь идет в этом романе о колхозе, полном изобилие продуктов труда. Таких колхозов у нас много и их называют «Миллионерами»¹.

¹ А. Фадеев. О советской литературе. – «Литературная газета». № 18. 2 марта 1949 г.

Бұл «Миллионер» романының тың тақырыпқа жазылған роман екеніне айқын дәлел. Егер аудандық партия комитетінің секретары Сатан Жомарт жоспарын колхоз өміріндегі «жаңа толқын» деп санаса, «Миллионер» романын қазақ совет әдебиетіндегі жаңа толқын, социалистік өмірді жырлауға шұғыл бет бұрыстың бастамасы деп қарауымыз керек. Романның құндылығы да, міне, осында. Әдетте мұндай бастамада жетімсіздіктің, түзелер кемшіліктің болуы заңды. Оны түзеу, фундаменті салынған құрылыстың іргесін қалау, автордың да, басқа ақын-жазушыларымыздың да алдында кезек күттірмей тұрған ең зор міндет.

1950 ж.

ЖАСТАР ПРОЗАСЫ: ҚУАНЫШ ПЕН РЕНІШ

БІРІНШІ МАҚАЛА

Биылғы және келесі әдеби жылымыздың егіні шығымды, жемісі мол болғалы тұрған секілді. Мұхтар Әуезов «Абай жолы»¹ романының екінші кітабын баспаға ұсынды. Сәбит Мұқанов Тың туралы романын аяқтап қалды. Бұған дейін шағын формалы жанрда ғана бой көрсетіп жүрген Сейтжан Омаров негізінен бас-аяғы қайырылып қалған көлемді кітабын қайта өңдеп жатыр. Семейлік Кәмен Оразалин ауыл өмірінен роман жазып бітірді.

Бұлардан басқа, бұрын проза саласында таныла қоймаған бір топ жастар лабораторияларында да көлемді-көлемді туындылар дүниеге келе жатыр. Зейнолла Қабдолов студенттер өмірінен повесть жазып бітірді. Ұлы Отан соғысының қаһарлы күндеріне арналып жазылып жатқан бір роман Тахауи Ахтановта да бар. Тәкен Әлімқұлов пен балқаштық Әбжан Омарбаевтың портфельдерінде де айы-күні жақындап қалған повестер жатыр. Ал жас талап Баймұқан Тоқтаровтың тұңғыш повесі биылғы жылы баспадан шықпақшы.

Бұл аталған жастар шығармаларының бәрі бірдей мүдіріс-мүлтіксіз қаз басып кете де бере алмас. Былайша айтқанда, аласы да, құласы да бола жатар. Ол жағы – ертеңгі күннің әңгімесі. Әңгіме бұл жерде әдебиет топырағында жаңа бір гүлдердің дүрлігі көктеп, шешек жарып келе жатқанында. Бұл – әдебиет кадрларының келешегін ойлайтын адамдарды шын қуантар құбылыс. Әңгіме, міне, осында.

«Әдебиет және искусство» журналының биылғы (1955 ж.) сандарына үніліңізші. Әзірге қайтіп шешек жарарын таныта алмаса да, әйтеуір үміт артар тағы бір толқын-топ келе жатқанын көреміз. Олар қызылордалық Нәсіреддин Сералиев пен Саид Баязитов, жамбылдық Кәрім Баялиев пен акмолалық Әскен Нәбиев, бірді-екілі әңгімелері арқылы бұрынырақ та көзге түсе бастаған қарағандылық Райымқұл Әутәліпов пен студент Қалмұқан Исабаев, журналист Өтебай Қанахин мен Машқар Гумеров, Ербол Жанпейісов пен Маршал Әбдіхалықов тағы басқалар.

Бұл аталған жастардың әрқайсысы әр түрлі тақырыппен көрініп келе жатыр. Бірі Ұлы Отан соғысы туралы повесть жазса, екіншісі адам бойындағы асыл сезім – махаббатты сөз етеді. Үшіншісі адам мінезінің өзгеру процесін қозғаса, енді бірі алғашқы адымын тың көтеру проблемасынан бастайды. Олардың шеберлік мәселесін меңгеруі де әр түрлі. Болашақ стиль ерекшеліктерінің де белгі-нышандары біразы-

¹ «Абай жолы» эпопеясының соңғы екі кітабы 1950 жылдардың орта кезінде осылай аталған.

нан байқала бастағандай. Қалмұқан Исабаев сюжет құруға ебінің бар екенін танытса, Райымқұл Әутәліпов психологиялық тартысқа әуес. Ал Өтебай Қанахинда кең құлашты эпикалық жанрды меңгерсем деген талпыныс бар. (Әрине, игі талап бар да, оның шеберлікпен жүзеге асуы басқа ғой. Ол туралы кейінірек тоқталамыз.) Сонымен қатар, осы мақала тиегі болып отырған жастар шығармаларына тән бір үндестік байқалады. Әрине, бұл үндестік те тақырып тандай білу шеберлігіне апарып саяды. Асылында, тақырып тандау – жазушының көзқарасы, дүниетанымы, көрген-білгенімен, жүріп келген жолы, керек десен, өмірбаянымен тығыз байланысты болмақ. Бір жазушы өмірдің үлкен объектісін тұтас алады да, кең панорама жасауға талпынады. Осы жолда әлгі өмір объектісінің әр бөлшек-детальдарын бірте-бірте асықпай отырып аша береді. Бұл – синтетикалық жол. Ал екінші бір жазушы өмір құбылысының бір ғана деталь-бөлшегін алып, содан барып үлкен түйіндеу жасайды. Бұл – аналитикалық жол. Реалистік әдебиетте бұл екі әдістің анасы артық, мынасы кем деп өңеш жыртысудың қажеті болмаса керек. Талас кілтпаны бұл жерде шеберлікте ғана. Жоғарыда біз атаған жас талаптылардың дені сол аналитикалық әдіске бой ұрыпты. Оларын біз теріс дей алмаймыз. Бірақ Өтебай Қанахиннен басқаларында тақырып ұсақтығы байқалатынын жасырмауға тиіспіз. Әутәліповтың «Сыйлық» деген әңгімесінде жігіттің сүйген қызына қандай сыйлық апарғысы келгені сөз болады. Әскен Нәбиев өзінің «Молшылық» деген әңгімесінде «Победа» машинасын сатып алу керек пе, әлде сатып алмау керек пе деген мәселені көтереді. Машқар Гумеров «Бір адам» деген әңгімесінде әдемі киінген бір кісінің трамвайда кетіп бара жатып шалға орын бермегені, билет сатып алмағаны сөз болады. Саид Баязитовтың «Тастан ағай» деген әңгімесінде балалар қазірде ауылдық кеңес ағасы болып жоғарылап кеткен әнші Тастанның концертке келу, келмеуі жайында таласады. Бұл аталған әңгімелердің арқауында әлеуметтік мотивтердің бары рас, алайда ұсақ мәселелердің төңірегінде ғана сөз болып отырғанын байқаймыз.

Кейбір жолдастар «осындай шағын жанрда шағын мәселелер сөз болмағанда қайтушы еді. Ірі проблемаларды қалай көтермекші» деп таласуы да мүмкін. Социалистік бай өміріміздің көкейкесті мәселелерін тек көлемді шығармаларда ғана көтеруге болады дегенге өз басым қосыла алмаймын. Шығарма құны көлемімен өлшенбеске керек. Мен бұл жерде жас талаптыларды «алғашқы шығармаларында не себепті ірі проблемалар жоқ, шешілмей жатқан көп мәселелер бар, неге соларды бірден шешіп тастамадыңдар» деп айыптап жатқаным жоқ. Әңгіме бұл жерде шеберлік мәселесіне барып саяды. Шындап келгенде, осы бір балаң қолдан туған жібі жуас, көк қанат дүниелердің ішінде көңіл аударуға тұрарлығы да бар. Айталық Саидтың «Тастан

ағай» атты әңгімесінің көлемі не бәрі екі-ақ бет. Бірақ тереңірек үңілсең, ойландырар жәй бар осында: Тастан ағай әнші еді. Ол үнемі балалар арасында болушы еді. Олар қойған концерттерден әсте қалмайтын. Өзі де сахнаға жиі шығып, бәлсінбей-ақ ән сала беретін. Сол Тастан ағай енді ауылдық советтің председателі болды. Өсіп кетті. Өскен Тастан ағай енді балалар қоятын концертке қатысар ма екен? Әлде қатыспас па екен? Такаппарланып, менменсіп кетті ме? Әлде баяғы аржарқын, кішіпейіл қалпында ма? Міне, балаларды таластыратын да, толғандыратын да осы сауалдар. Ал бұл мәнсіз, ұсак проблема ма? Әсте олай дей алмайсың. Қайта мұның өзі жас жазушының байқағыштық қабілетінің молдығын танытып тұр. Ал өмірдің осындай байқамай тартса үзіліп кетер нәзік бір көрінісін сөз еткен Саидта әрі қарай шеберлік жетіспей қалған. Тәжірибелі жазушы болса, әңгімені Тастан ағайдың сахнаға шыға келуімен бітірген болар еді. Сонда шығарманың идеялық кілті де табылып қалар еді. Өйтудің орнына, жас автор Тастанның жақсы ән салғанын, оған жұрттың қол соққанын, таласта жеңіп шыққан балалардың гүл апарып бергенін айтумен болады. Сөйтіп, ол нысанадан мүлт шығады. Өйткені бұл жерде әңгіменің мәні Тастанның қалай ән сала алатынында емес, балалар концертіне келу-келмеуінде ғой. Дегенмен Саидтың «Тастан ағайын» сәтсіз туынды дей алмаймыз. Оның көңіл аударарлығы – кішкене болса да суреттеп отырған оқиғасының типтілігінде.

Ал Райымқұл Әутәліпов өзінің «Сыйлық» атты әңгімесінде суреттеп отырған оқиғасын типтік дәрежеге көтере алмаған. Алтын өндірісінде істейтін Икен деген жігіт жақсы көрген қызына сыйлық етіп алтын ұнтағын апарып бермек болады. Үйден шыға беріп онысын шашып алады. Бар болғаны осы ғана. Автор мұны новелла депті. Бұл «новеллада» жазушы не айтпақ болған? Түйір сазды еңкейіп алып, күрекке үгітіп тастағанда алтын ұнтағы қылаулай себіліп кететін бұл қай заманның алтын приискісі? Бос жатқан не қылған алтын ұнтақ? Алтын ұнтағын қызға неге қажет болады деп апармақ болды жігіт? Мұндай сұрақтардың біріне де новелладан жауап таба алмайсың. Осындай дүниелердің жазылуы да, журнал бетінде жарық көруі де ешкімді қуанта алмайды. Рас, бұл олақтық, тәжірибенің аздығынан кеткен кемшілік.

Ай, осы бір олақтық, тәжірибенің аздығы-ай десеңші! Қанат байлап көкке самғағың келеді, алысқа ұша алмайсың. Алдына үлкен мақсат қойып, ұзаққа кеткің келеді, сәтімен жете бере алмайсың. Қалыңға кіргің келсе, шеттетеді. Тереңге сүңгігің келсе, қалқытып бетіне шығара береді. Рас, Райымқұл Әутәліпов өзіндік қолтаңбасы таныла бастаған, талабы зор жастың бірі. Ол әлі жинақ берген жоқ. Сөйтсе де жазғандарының дені жинақ бергендердің көбінен озық, татымды. Жас жазушының сөз саптасы жатық, тілі ширақ. Әңгімелерінде тартымды

сөз, деталдар, есте қаларлық штрихтар жиі кездесіп отырады. Бірақ Әутәліповтің әзірге тарихы қысқа шағын творчествосына тән бір кемшілік байқалады. Ол – үстірттік. Психологиялық мотивировка дегенге онша көп мән бере бермейтіндігі. Райымқұл драмалық тартыстарға, адамдардың күрделі қатынастарына барады. Бірақ соны оңай шешеді. Мысалы: оның «Әдебиет және искусство» журналының өткен жылғы бір-екі сандарында жарияланған «Жолың болсын, Салтанат», «Тың сөйлейді» деген әңгімелерін алсақ та болады.

Салтанат – он жылдықты биыл бітірер жас қыз. Біреудің жалғыз қызы. Ол жоғары оқу орнына түскісі келеді, білім алуға құмартады. Сөйткен қыз арманына Салтанаттың әкесі мен әжесі көлденең тұрады. Олар ескілік шырмауындағы адамдар. Осындай үйішіндік драмалық Салтанатты айттырып жүрген жігіт келіп араласады да, қызды алмайтынын хабарлайды. Әңгіме осымен бітеді. Салтанат оқуға аттанады. Ал «Тың сөйлейді» атты әңгімеде тыңға келген Инесса деген қыздың бұрын өзін тастап кеткен жігіттің бригадасына тап болғаны баяндалады. Басында «енді қайтер екен, бір шатақ шығып кетпесе жарар еді» деп отырғаныңмен, әңгіме шолтаң ете қалады: қыз қайтып кетпек болады. Соны сезген МТС директоры Инессаны басқа бригадаға ауыстырады. Бары осы.

Осы айтылған әңгімелерде күрделі мінездер, күрделі адамдар арасындағы шебер де терең, нәзік шешімді керек ететін қатынастар сөз болады. Әутәліпов сол шешімді жатпай-тұрмай іздеудің орнына, іздене жүріп табудың орнына оңай әдіске жүгіреді. Оңай жолмен шеше салады.

Әр шығарманың өзіндік заңы болмаушы ма еді. Ондағы кейіпкерлердің өзіндік тағдырлары бар емес пе! Бұл заң, бұл тағдырлар кейде автордың ырқынан шығып кетіп те жүрмейтін бе еді! «Қандай аянышты, Татьяна тұрмысқа шығып кетті. Ал мен болсам бұлай болар деп мүлде ойламаған едім», – деп Пушкин бекерге өкінбеген секілді еді ғой! Қай жазушы болмасын, қашанда сол заңның, сол тағдырлардың логикалық жолын қарастырады.

Жатпай-тұрмай, жарғақ құлағы жастыққа тимей іздеумен болады. Ақыры табады да, ашады. Міне, сонда ғана шығарма нанымды болады. Әдебиетте дайын рецепт жоқ дейтін қағиданың сыры да осында. Бұл қағида қайсымызды болса да айрықша ойландыратын, творчестволық келешегімізді арқау етіп алатын жай.

* * *

«Әдебиет және искусство» журналының жетінші санында Әбдіраш Көпбаевтың «Күз гүлі» деген әңгімесі басылған.

Ауыл шаруашылығы институтында оқитын Жаппаржан мен Сара ауылға келеді. Ұзақ жүріп даланы кезеді. Ұзақ-ұзақ екеуінің жарастығы баяндалады. Бірі сұрақ қояды да, екіншісі жауап қайтарумен болады. Осыдан кейін Жаппаржан күзде солмайтын ақ гүл жайын айтып кетеді. Ақыр аяғында автордың ақ гүл деп отырғаны ақ мақта екені анықталады. Осымен әңгіме бітеді.

Әбдіраш осында не айтқысы келіп отыр? Көңілі жарасқан екі жастың махаббат тазалығын көрсеткісі келген бе? Әлде ақ мақтаның елімізге сондай қажет екенін дәлелдемек пе? Біздіңше, жас автор осы соңғы бағытты ұстанған секілді. Олай болса, Жаппаржан мен Сараға дала кездіріп, ұзақ-ұзақ сөйлетудің не қажеті бар еді? Әрине, түк те қажеті жоқ. Өйткені Жаппаржан мен Сара қарым-қатынасы, не болмаса ауыл шаруашылығы институтының колхозға көмек беру мәселесі, ақыр соңында ақ мақтаның елімізге керектігі туралы мәселе – бір-біріне тікелей қатысы жоқ үш түрлі тақырып. Ал жас автор болса, солардың бәрін араластырып, қойыртпақ етіп жіберген. Соның салдарынан әңгіме татымсыз болып шыққан.

Журналдың үшінші санында басылған Әскен Нәбиевтің әңгімесі де осы қарайлас. Автор «Победа» машинасын сатып алу төңірегіне құрған талас арқылы бүгінгі колхозшы дәулетінің молдығын айтқысы келген бе? Әлде ерлі-зайыпты адамдардың мінез-құлқын көрсетпек болған ба? Әңгіменің «Молшылық» деген атына қарағанда автор бастапқы сұрауға жауап беруге талпынған секілді. Шынын айту дұрыс: сәтсіз талпыныс. Мен Әбдіраш Көпбаев пен Әскен Нәбиев әңгімелеріне әдейі тоқталып отырмын. Өйткені журналда жарияланған жастар шығармаларының көбінде нақтылық, айқындық жоқ. Түпкі мақсатта күңгірттік жатады. Ал түпкі мақсат – идея, айтайын дегенің күңгірт болса, сол идеяны ашам деген әдіс-амалдарың да жалған болып шығады. Рас, жоғарыдағы екі әңгімедегідей оқиғалар өмірде кездесе бермек. Ауылға көмекке барған екі жастың дала кезуі де, сүйісуі де, содан кейін мақта жайын әңгімелеп кетуі де ықтимал. Болмаса ерлі-зайыпты адамдардың бірі машина сатып алайық, енді бірі жасау жинайық деп таласуы да ғажап емес. Бірақ осылардың бәрін тәптіштеп баяндағанда не айтқын келді. Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні неде? Әңгіме, міне, осында. Өйткені, жазушы фотограф емес. Не көрсе – соның бәрін тізе бермейді. Жазушы өмірден алған әсерлерін екшейді, салыстырады, сұрыптайды. Содан кейін ең маңызды дегенін алады да, бір жүйеге салады. Жасандырып киім кигізеді, содан барып оқушысына ұсынады. Ұлы сыншы Белинский: «Әдебиет табиғи гүлді даяр күйінде алмайды, оның аңқыған иісін ғана алады да, жаңадан өз гүлін жасайды», – дейді. Белинский айтып отырған осы ұлы қағида – әдебиеттегі жиынтықтау қағидасы көркем шығарманың негізгі арқауы, бірден-бір тірегі екенін

әдебиетпен айналысып жүрген жастардың бәрі дерлік біледі. Бірақ, амал не, бәрі бірдей сол қағиданы өз шығармаларына пайдалана алмайды.

Өзінің тұңғыш повесін жариялаған жас талап Өтебай Қанахинде де осы кемшілік байқалады. «Ауыр күндерде» повесінде партизандардың он шақты шабуылы баяндалған. Тартымсыз баяндалған осы эпизодтарды оқып отырып «автор мұның бәрін не себепті тізе берген» деген күдікті ой туады. Себебі – әлгі эпизодтар бірін-бірі тереңдетпейді. Кейіпкерлердің жан дүниесін, мінез-құлықтарын ашпайды. Жас автор әйтеуір майданда көргендерінің бәрін мұрнынан тізіп әкеп тіркей береді. Образдарды даралау, өмірдің шытырман құбылыстарының ішінен ең маңызды дегенін таңдап алу, қатысушы кейіпкерлердің іс-әрекеттерін мотивировкалау, оқиғаны картина-суреттеу тәсілімен беру – міне, осылардың бәрі де әдебиеттің әліппесінен басталар қағидалар, былайша айтқанда, элементарлық талаптары. Рас, мұндай талаптарды кейде ысылған жазушының өзі де қаз бастырып орындай бере алмайтынын мойындауымыз керек. Сол себепті әдебиетімізге қойылар шарт-талаптардың бәрін бірдей мүлтіксіз орындамадың деп Өтебайға кінә тағудан аулақпыз. Бірақ бұл жерде мән беретін мәселе мынада: жас автор, шынын айтқанда, сондай қағида барын ескермеген. Сол себепті ондай талапты орындаймын деп талпынбаған да. Өңгіме, міне, осында. Ал мұндай талап қойылмаған жерде бір емес, он повесть жазып бастырғанды да жазушы деп тану қиынырақ болады.

Қанахин екі жақ самолетінің аспандағы айқасын былай суреттейді:

«Павлоның екі көзі аспанда. Осы кезде он бес шамалы жау самолеттерінің біреуі құйрығына факель байлағандай, қою түтіндетіп төмен құлдырады. Павло бірден қоңыр көздерінің жанары жайнап: – Жаса, жаса, сұңқарларым! Тағы да, тағы да! – деп айғайлап жіберді.

Екінші бір жау самолеті және жалынға оралды. Ол жерге түсіп үлгірмей-ақ жанып бітті.

...Жау самолеттері өздерінің сан жағынан басымдылығын пайдаланып, біздің екі истребительді қоршай бастады. Жұрт тағы жымжырт болды. Біздің екі истребительдің біреуі төмендей бастады».

Қанахиннің осы «суреттемесін» Ғабит Мүсіреповтің «Қазақ солда-тындағы» әуе соғысының картинасымен салыстырып көрейікші:

«Әуелі аспан акырын шымырлап қайнай бастағандай болып, лезде құйын келе жатқандай гуілдеп кетті. Жарқылдап аққан найзагер ұшқыр самолеттердің ортасында бір тізбек ауыр самолеттер келе жатыр. Жерден тырнадай өре көтеріліп жау самолеттері де қарсы ұмтылып барады. Екі жақтың ұшқыр самолеттері шығыс жағымызда кездесіп қалып, атысқа кірісті. Кейде «қап!..» деп қаласың да, кейде қуанып айқайың да шығып кетеді.

...Алдыңғы көк қырғи ағып келген бойы жаудың «қоңыр аласының» тобына кіріп кетті де, атқып жоғары шығып ап, төгілдіре ок септі. Пулеметтің таныс үні әндей естіледі. Жердегі гүріл де сейіле қалды. Оңтайлы көк қырғилар орамалдай ғана ақ бұлтты тасаланып, жалт етіп жарып тастап жүр. Күміс найзадай жарқылдап, біресе ағып аспанға шығады, біресе көкті тіліп төмен ағады. Құлдырап төмен ағып кеп, қайта шапшып жоғары кетеді!

...Аспанда жүрген үлкен бір тарақан тәрізді қоңыр жон, сары бауыр көрінетін ауыр самолет көпірдің жоғарғы жағынан келіп суға құлады. Манағы біреуі төмен ұшып келе жатып, тұмсығынан шаншыла құлап еді, бұл құйрығынан шаншыла түсті. Суға шолп етті де, кеуде жағының салмағы басып, өзенге сұлай кетіп, үні өшті. Аспанға шапшыған сумен бірге таспадай тарамдалған от та шапшып еді, сумен бірге қайта тамшылап өзенге түсіп жатыр. Жанып шашыраған бензиннен өзеннің жағасына топ-топ от торғайлар қонып жатқан секілденді. Самолет жарылып, төгілген бензин құшақ-құшақ от болып лапылдап, көпірдің астымен төмен ағып барады. Толқын отқа көбігін шашады, от лапылдап өрши түседі. От пен су арпалысып, алысып барады».

Міне, жанды да тартымды картина деп осыны айт! Әуе соғысының осы бір тамаша суретінен кейін Өтебайдың әлгі баяндауына қарнын ашып-ақ қалады. Бір қызығы, Мүсірепов соғыста болмаған жазушы. Соғыста болмаса да, оның ойша салған әуе соғысының картинасына таңданбай, тамсанбай тұра алмайсың. Ал соғыста болып, сондай аспан соғысының не бір кереметтерін көріп келген Қанахин «суретінің» түрі әлгі. Міне, шеберлік құдіреті деген осындай болады. Рас, бірден Ғабит бола қалу оңай емес. Бірақ әдебиет жарыс емес пе! Алда сондай өнер үлгісі, шеберлік үлгісі тұрғанда, одан кем соғуға қақың жоқ.

Шынын айтсақ, Өтебай Қанахиннің осы «Ауыр күндерде» атты повесінде тартыссыздық теориясының салқыны бар. Бұл шығармада өзекті желі жоқ. Тегі, жас автор Дуся мен Павло арасындағы адал махаббатты повестің негізгі қазығы етіп алғысы келген болуы керек. Ал Ұлы Отан соғысы, партизандар әрекеттері сыртқы фон есепті. Осындай ауыр күндерде бір-біріне ынтық екі жастың тазалық-сезімдері сыңға түспек. Бұл, меніңше, жазуға тұрарлық тақырып.

Махаббат – ескірмейтін тақырып. Жаза беретін тақырып. Бірақ Өтебай оны өзіндей ыстық леппен жеткізіп бере алмаған. Ең өкініштісі, жете ойланбағандықтың салдарынан повестегі махаббат линиясы партизан әрекеттерімен қабыспай қалған. Соның салдарынан екі линияның екі жаққа, өз бетінше түйе айдап кеткен жайы бар.

«Әдебиет және искусство» журналының алтыншы санында жамбылдық жас талап Кәрім Баялиевтың «Өмірбайдың өзгеруі» деген әңгімесі басылған. Өмірбай маскүнем. Өмірбай еңбек сүймейтін жі-

гіт. Сол себепті қызметтен де қуылады. Сөйтіп жүргенде бильярд ойыны кезінде Павел деген жігітпен танысады. Павел оны токарлық қызметке орналастырады. Сөйтіп, Өмірбай әп сәтте өзгеріп, түзеліп кетеді. Өмірбай қалай түзеледі? Оған нендей күш әсер етеді? – Бұл сұрақ Баялиевты онша көп толғанта қоймаған болса керек. Рас, Кәрім әдебиетте әбден шиыр болған әдіске барып, Өмірбайға кез келгеннің ақылын тыңдаттыра бермейді. Сөйтсе де оның жалқаулық пен арақты бірден тастап түзеле қалуына дәлел жоқ.

Бұл әңгімеге айрықша тоқталып отырғанымызда себеп бар. Жас талапкерлердің көпшілігі өз кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін мотивировкалау дегенді мүлде ескермейді. Ал мұндай кемшілік шығарманың нанымсыз, жасанды болып шығуының басты себебі екенін бұл жерде ескерткеніміз жөн. Үлкен жазушының қайсысы болмасын, мотивировка дегенге қатты мән береді. Соның нанымды тәсілдерін ойлап табады. Ойланыңызшы, Мұхтар Әуезов тағылық заманның, тағы даланың сойқан жолсыздығы – Қодардың өлімін жас бала Абайдың көзімен неліктен беріп отыр дейсіз? Онда үлкен себеп бар. Бұл әділетсіздік – болашақ Абайдың, надандықпен, әке озбырлығымен алысар Абайдың көзін ашады. Бұл сұмдық оқиға – жас Абайдың жаңа жолға – әділет жолына түсуінің басы. Болашақ ұлы гуманистің жан дүниесіндегі өзгерістер мен сілкіністердің басы. Демек, мотивировкасы. Егер Қодар өлімі бала көзімен берілмесе, Абайдың келешектегі көп істері, әсіресе әкемен егесулері нанымсыз болып шығар еді. Бұл, әрине, үлкен романдағы мотивировка. Ал мұндай мотивировка қай жанрдың қай шығармасына болса да ауадай қажет. Шынында да, Қалмұқан Исабаевтың «Қыз құпиясы» деген әңгімесінде Сәнияның Бағдашқа деген құпия махаббатының оянуына Бағдаш жіберген сәлемдемеден басқа, оның Сәния үйінің жайын сұрап ауданға жазған хатынан басқа, қыз жанын тебірентер, айталық, Бағдаштың адамгершілігі мен мінез-құлық әдемілігін, білімінің тереңдігін танытар басқа бір іс-әрекет, қылықтары себеп болса, әңгіме тартымды шығар еді. Әрі қыз махаббатының кілті табылар еді, әрі Бағдаштың тамаша образы жасалынар еді. Амал не, Исабаев ондай әдісті ойлап, бас қатырып жатпаған. Оның үстіне Қалмұқанның тілі татымсыз. «Егер сабаққа салақсырау осы бетімен кете берсе, оны дәл ертең оқушылар, комсомол ұйымы және подругалары мәселе етіп көтеріп қалулары мүмкін» деген секілді олақ сөйлемдерден аяқ алып жүре алмайсың. Бұл айтылған кемшіліктер жалпы алғанда тәуір шыққалы тұрған әңгіменің қол байлары болып тұр.

Менің ұғымымша, журнал редакциясы жастар жазған шығармаларға әлдебір қайырымдылықпен қарайтын секілді ме, әлде қалай?! Өйткені басылып жатқан дүниелерде талғам-талаптың аздығы бай-

қалады. Ал мұның өзі жас талаптың өзіне де, оқушы қауымға да, қала берді журналдың өз беделіне де пайда әкелмейтіні айдан анық.

ЕКІНШІ МАҚАЛА

Соғыстан кейінгі жылдарды шолатын болсақ, қазақ әдебиетінің сапына отызға тарта жас прозаик келіп қосылған екен. Әдебиет социалистік өміріміздің қилы-қиян салаларына батыл араласа бастады, әдебиетіміздің ауқымы кеңейді, тақырып қамту жағы өсті дейтін болсақ, ең алдымен, қалай десек те, жастарды атауға тиіспіз. Жас жазушымен бірге әдебиетімізге Ұлы Отан соғысының солдаты келді. Бұл жерде қарымы кең, алысқа шабар жайын танытқан Әбдіжәміл Нұрпейісовті атаймыз. Кәмен Оразалинді атаймыз. Бұрын ауыл-үй қонып, дастарқандас болып жүрсе де, шеттеу қалған интеллигентті де, студентті де ала келген жас жазушы. Бұл жерде Зейнолла Қабдоловты есіңе аласың. Қазақ совет балалар әдебиетін өркендетіп жатқандар да жастар. Қалай өркендетіп жатыр? Әрине, ол кейініректе кеңінен тоқталар, арнайы әңгіме етер өз алдына бір үлкен мәселе. Бұл жерде Бердібек Соқпақбаевты, Сансызбай Сарғасқаевты, Нығмет Ғабдуллин мен қызылордалық Саид Баязитовты атамай кете алмаймыз. Көлемді шығармаларымен кенет көрініп, жұрт көңілін бірден аулап әкетпесе де, тың тақырыбына да жастар белсене кірісіп жатыр.

1951 жылдан бері жас прозашылардың отызға тарта кітаптары басылып шығыпты. Әрине, олардың көркемдік сапасы әр қилы. Олардың ішінде жаңа ғана қаз басып келе жатқандары бар. Асыра мақталғаны да немесе әділ бағасын ала алмай, ескерілмей қалғаны да бар. Сөйтсе де жастар творчествосын үстірт шолып шыққанның өзінде де қуанарлық бір жайды бірден көзің шалады: жастар дұрыс жолда. Жастар әдебиетіміздің бұлтаны, бұраланы жоқ тура жолымен келеді. Мүмкін, көбіміз әлі социалистік реализм әдісін шебер меңгере алмай жатқан шығармыз. Оқасы жоқ. Көш жүре түзеледі. Идеялық бұлтаны жоқ жол таланты бар жасты сол бір арманды мақсатқа қайтсе де жеткізерінде күмән болмаса керек.

Осында Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Курляндия» романы жөнінде көп пікірлер айтылды. «Тартымсыз шығарма, суы көп шығарма. Төрт-бес жылдан бері кітап магазиндерінің сөресін босатпай келе жатқан шығарма» деген сынды жиі естуге болады. Бұл сынның әділдігін романның авторы Әбдіжәмілдің өзі де түсініп жеткен. Бірақ жас авторды әуелі шығанға шығарып, кейін құдилатып жіберген қатал сынның өзі де «Курляндия» – майдан шындығын бұрмалап көрсеткен шығарма» дегенді айтқан емес. Өйткені «Курляндия» – бар

олқылық, кемшіліктерін есепке ала отырғанның өзінде, реалистік бағыттағы шығарма. Жас жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Әдебиет және искусство» журналының соңғы сандарында «Өмір ұшқыны» атты повесі жарияланды. Повеске көп пікірлер айтуға, көп тілектер білдіруге болады. Көп кем-кетігін көрсетіп автормен дауласуға да болады. Бірақ мұны да социалистік реализм рухындағы туынды деуіміз керек. Бұл жолдастарда өзіндік ерекшеліктер бар. Дара-дара қалыптасып келе жатқан өздеріндік стиль бар. Балалар өмірінен екі повесть, ондаған жақсы әңгіме жазған Бердібек Сокпақбаевтан да сондай стиль ерекшелігін байқауға болады. Бұл қуанарлық, айрықша атауға тұрарлық жай. Асылы стильдің қалыптасуы – жазушының дүниеге, сұлулыққа деген көзқарас, танымының қалыптасуымен байланысты болса керек. Өмірге деген көзқарас тұрақсыз болса, стиль де тұрақсыз. Өмірге деген көзқарас теріс болса, стиль де социалистік реализм әдісінен ауытқып кетеді. Өмірге деген көзқарас тереңдеген сайын стиль мүсіні де сұлулана бермек. Әлжаппар Әбішев, сөз жоқ, дарынды жазушы. Бірақ осы дарынды жазушының прозасында бір «ал, кеттім!» бар. Әлжаппар үнемі шытырман сюжетке, өмірде сирек ұшырасар оқиғалардың шоғырына құмар-ақ. Оқушысын осындай бір «ал, кеттім» баурамақ болады. Бірақ мұнысы – күшін сақтықпен жұмсай білмейтін, барын бірінші раундқа салып, екінші, үшінші раундта нокаудқа түсіп қалатын боксердің қимылына көбірек ұқсап кететінін өзі де байқамай қалатын болса керек. Өйткені Әбішевтің «ал, кеттімі» алысқа бармайды. Кітаптың жиырма-отыз беті аударылған соң жайылып қалады. Бұл – бүгінгі оқушының нені ұнататынын, неден жерінетінін елемегендік. Оқушы талғамына өренің жетпегені. Жазушылық стильдің қалыптаспағаны.

Мен Ғабит Мүсірепов творчествосына қызғанышпен қарайтын, қызғанышпен қарап, қадағалай оқып жүретін әдебиетшінің бірімін. Жазушы баппен, салмақпен, асықпай дәл басып шеберлік өрінде кетіп барады. Сол сәтті сапардағы Ғабиттің өз талантына лайық салмақты стилі «Аманкелді» пьесасы мен «Оянған өлке» романынан ғана басталады десем, қателеспеген болсам керек. Бұдан Ғабитте бұрын стиль болған жоқ деген қорытынды тумады. Болған. Және оның өзі де ерекше стиль болатын. Мен жазушылық талантты мазмұн деп қараймын да, стиль сол талант-мазмұнның түрі деп түсінемін. Шынын айту керек, қазіргі бай мазмұнды Ғабит талантына бұрынғы романтикалық стиль тар соқты. Кемелденген талант іздену нәтижесінде өзіне лайық жаңа стиль тапты. Ал бұған жазушының табаны күректей жиырма бес жыл уақыты кетті.

Осындай сабақ болар фактілердің фонында өздерінің алғашқы қадамын бірден игі жолдан – социалистік реализм әдісін меңгеру та-

лабынан бастаған жас жазушылардың творчестволық табыстары айрықша мәнді болып көрінеді.

«Стиль – бұл адам», – дейді ғой Карл Маркс. Мүмкін, енді-енді дараланып келе жатқан жас жазушылар стильдері де олардың өздеріндей жас шығар. Жас қаламы жаттыққан сайын стиль де жаттығады, өседі де сұлуланады.

Занды сұрақ туады: ал сол жас жазушылар табыстарының объективті себептері қайда? Көптеген жас жазушыларымыздың алғашқы творчестволық сәтті қадамдарының сыры неде?

Біріншіден, жастар әдебиетке негізі мол біліммен келді. Орыстың, батыстың классикалық әдебиетінен азық алып келді. Екіншіден, қазақ совет әдебиетінде оларға дейін салмақты көркем проза туып, қалыптасты. «Абай», «Ботагөз», «Қазақ солдаты» секілді көркем шығармалар жас әдебиетшілердің талғамын арттырды. Жазушылық өнердің үлгісі болды, көркемдік шеберлікке баулыды. Әуезов, Мұқанов, Мүсірепов сияқты ірі жазушылар әдебиеттің жас кадрларына үнемі көңіл аударып, көмек беріп келді. Үшіншіден, көптеген жас жазушылар өзі жазып жүрген өмір ортасынан келді. Олардың көбінде кейіпкерлерінің тағдырымен өз тағдыры өзектесіп, кейіпкерлерінің өмірбаяндарымен өз өмірбаяндары сабақтасып жатады. Осы сияқты ылғалы мол, қолайлы жағдайлар біздің біраз талантты жастарымызды белсенді әдебиетшілер сапына әкеліп қосты.

* * *

Мен бұл жерде жас әдебиетшілердің творчестволық өсу жолына тән бір ерекшелікке ғана тоқталдым. Бұл айтқандардан, әрине, жас әдебиетшілер жасамыс әдебиетшілерден гөрі өмірді жан-жақты, тереңірек біледі деген қорытынды тумайды. Керісінше, көптеген жас әдебиетшілердің өмір тәжірибесі кем соғып жатады. Біздерде жастарға көңіл бөлінбейді, оларды тәрбиелеу ісімен аз шұғылданады деген сын айтылып та жатады. Мен бұл сында негіз жоқ деп білемін. Жастарға көңіл көп бөлінеді. Облыс орталығынан екі өлең жазған бір жас талап оқуға келсе, «келешегі бар жас ақын еді» деп, жоғары оқу орнына басқалардан гөрі бұрынырақ түсуін қалап тұрамыз. Университет бітірер жастар ішінен әдебиетке бейімі бар біреу шыкса, «бұл жас жазушы еді, Алматыда қалдыра көр» деп қатынастар жазып жатамыз. «Жас талап еді» деп әлі піспеген шығармаларды журналға басамыз. Тіпті журналға басуға жарамай қалған дүниелерді жеке кітап етіп те шығарамыз. Сөйтіп, бір күні ұйқыдан ояна келеміз де, «даңқты жазушы» болып шыға келеміз. Осылардың бәрі де әдебиеттің жас кадрларын тәрбиелеу деген адал ниетпен істелініп жатады. Ойлап

қарасақ, тәрбие деген бұлай болмасқа керек. Бұл әрекеттер, шындап келгенде, талантты тұмшалар, жас бойындағы оттың жалынын қайтарып, науетек етер әрекеттер. Олардың өмірден қол үзіп қалуы, міне, осындай жағдайдан барып туады. Рас, бойында ылғалы жоқ, дені таза семья өз баласын жек көрмекші емес, сыртқа теппекші емес. Бірақ сыртқа теппеу деген от басында етегінен ұстап отыру болып та табылмайды. «Таланты рождаются в провинциях, умирают в Париже», – деген Бальзак сөзін айнымас қағида деп түсіну қате. Бізде таланттың ауылда туып, Алматыда ғана тұруы шарт емес. Қайта қалада туған талант далаға барсын, өмір көрсін. Дүние танысын. Міне, сонда жұмысшы ортасын, колхозшы шаруа ортасын менсінбейтін ақсүйек жазушы кастасы құрылмайтын болады. Шынын айтсақ, осында көбіміз отыздан шығып кетсек те, әлі күнгі жас жазушы атанамыз. Ал сол отыздан асқан сақалды «жас» жазушы бір мың тоғыз жүз он жетінші жылы он жетіге келген Сәбит Мұқановтан өмірді анағұрлым аз біледі.

Ал өмір білмеушілік бірқатар жас жазушылар творчествосынан, әсіресе мектеп өмірін жазып жүргендердің творчествосынан анық байқалады.

Соңғы төрт-бес жылда жас прозашылардың отызға тарта кітабы шыққан. Соның он бесі балалар өмірінен алынып жазылған. Бұл кезеңде Нығмет Ғабдуллин «Алғашқы маршрут» деген повесі мен екі әңгімелер жинағын бастырды. Сансызбай Сарғасқаев үш кітап берді. Бердібек Соқпақбаев та үш кітап ұсынды. Кемел Тоқаевтың, Фатих Дінісламовтың тағы басқалардың шығармалары жеке-жеке кітап болып шықты. Бұл аталған жастардың жазушылық шеберлікті меңгеру дәрежелері әр қилы. Әдебиет ауылына алыс тұрғаны да, жақын тұрғаны да, төселіп қалғаны да бар. Бұл ретте Бердібек Соқпақбаевты алдымен атауымыз керек. Ол – оқушысына танылған, қолтаңбасы айқындалып, төселе бастаған жазушы. Бердібек балалар психологиясын дәп басып аңғара біледі. Оқушы есінде, әсіресе кішкене оқушының есінде қаларлық штрихтарды таба біледі. Әзіл-әжуаны да орынды қолданады. Ондай жерде күлесің. Разы боласың. Менің ойымша, Соқпақбаев таланты көлемді шығармалардан гөрі шағын жанрда айқынырақ байқалатын секілді.

Жазушының екі повесі, бір әңгімелер жинағы бар. Әңгімелерін оқыған адамның «Жекпе-жекке» де, «Алыстағы ауылға» да көңілі толмай қалады. Екі повесте де жаландық, схематизм бар. «Алыстағы ауылданы» жазуда П. Павленконың «Дала күні» атты повесі Бердібекке біраз ой салған болса керек. Бірақ «Дала күнінде» бала психологиясы терең ашылады. Қала баласының сөзімімен берілген дала өмірі, дала пейзажы, ондағы еңбек тамаша романтикаға айналады. Ал Бердібек

болса, өзі суреттеп отырған өмірді сондай биікке көтере алмаған. Жалғыз Досан болмаса, басқа балалардың мінез-құлқы дараланбайды. Повестің басында басты герой секілді болып көрінетін Болат образы бара-бара солғындап кетеді. Оның себебі – кітаптың орта тұсынан былай қарай Сережа мен Досан арасындағы қарым-қатынас алғы линияға шығады да, Болат шеттеп қалады. Ал Соқпақбаевтың әңгімелері жөнінде мұны айта алмайсың. Рас, оның әңгімелері көркемдік жағынан біркелкі емес, аласы да, құласы да бар. Бірақ Бердібек осы қысқа жанрда құлашы төселген қаламгердей сілтеп кетеді.

Мектеп тақырыбына қалам сермеп жүрген басқа да жас жазушылар шығармаларындағыдай, Бердібек әңгімелерінде де мінезді, мінезсіз балалар кездеседі. Бірақ мұнда балалар бірін-бірі оқытпайды. Біріне бірі ақыл айтып, мылжындыққа салынбайды. Бұл ретте жазушының «Серуенге шыққанда» деген әңгімесін-ақ мысалға алуға болады. Әңгіменің тақырыбы жаңа емес. Мектеп өмірін жазып жүрген жазушылардың көбі шиырлап тастаған тақырып. Бірақ Соқпақбаев оны өзінше алады да, өзінше шешеді.

Қысты күні шаңғымен серуенге шыққан бір топ бала артқан шөбін өрге шығара алмай жатқан бір қойшыға тап болады. Орта бойлы сары бала Нұржан көмектесуден бас тартады. Жолдастарынан бөлінеді де, ауылға жөнеледі. Қараңғы түскен соң боран да күшейе береді. Нұржан адасады. Ақыры, түннің бір уағында шөп артқан бір шаналыға кез болады. Байқаса, мана өзі қайрылмай кеткен қойшы екен. Қойшы оның адасқанын біліп, шанасына отырғызып алады. Нұржан қатты ұялады. Әсіресе мұның әлі оралмағанын біліп, қайтадан іздеп шыққан өз жолдастарынан ұялады. Әңгіме, міне, осылай аяқталады. Нұржан: «Кателестім, мектеп оқушысына жатпайтын ағаттық жасадым. Енді түзелемін», – деп уәде беріп жатпайды. Оның қателігін жолдастары да көзге шұқып көрсетпейді. Мұның бірі де жоқ. Сонда да Нұржанның енді қайтып ондай теріс іске бармайтынына кәміл сенесің. Өйткені оған әңгімеде толық мотивировка бар. Жазушы теріс мінез көрсеткен Нұржанды жек көрмейді. Реті келген жерде жеңіл әзілмен жәй ғана қағытып қояды: Адасқан, боранға ұрынған Нұржанның айналасы бір шуылға толып кетеді. Дәл иегінің астына келіп біреу қасақана ысқырғандай болады. Бала зәресі ұшып, қорқады. Енді бір уақыт байайлап қараса, шуылдап тұрған өзінің мұрны болып шығады. Мұндай жерде, әрине, үлкен де, кіші де езу тартады, күледі.

Әңгіме сондай тартымды. Ал оны тартымды етіп тұрған жағдай – үйретудің, ақылгөйсудің жоқтығы. Үйрету бар. Бірақ автор оны жалаңаш күйінде ұсынбайды. Жасандырып, киіндіріп әкеп ұсынады.

Қай әдебиетте болмасын, түп мақсат дидактикаға саяры белгілі қағида. Бірақ дидактика неғұрлым тереңде жасырынып жататын

болса, шығарма соғұрлым көркемдене бермек. Бұл шындықты әдебиетпен айналысып жүрген жастардың бәрі де біледі. Бірақ бәрі бірдей осы қағиданы өз шығармаларында пайдалана алмайды. Біздің «балалар әдебиеті» деп дардай етіп жүрген әдебиетімізде көркемдікті сол жалаңаш дидактика жеңіп кетеді. Ондай шығармаларда жағымды кейіпкерлер тым тәртіпті, оқу озаты, сондай саналы, ақылдан мүлде көше алмай қалған кілең бір кереметтер болып келеді. Олар – біреуге көмек көрсеткіш, жолдастарының мінін тапқыш ақылгөй әрі теріс мінезділерді оп-онай түзеп, жолға салғыш батагөйлер. Сансызбай Сарғасқаевтың «Бір отрядтасы», Фатих Дінісламовтың «Ұшқыны», Амантай Байтанаевтың «Болаты» балаларға арналған шығармалар. Біз бұл туындыларды бекерге қосақтап отырғанымыз жоқ. Сансызбай да, Амантай мен Фатих та бір тақырыпты, атап айтқанда, Соқпақбаевтың әлгі әңгімесінде көтерілген тақырыпты сөз етеді. Тіпті бұл шығармалар егіз туған балалар секілді. Сюжет құрылымында, оқиғаның басталуы мен аяқталуында бір ұста соққандай ұқсастық бар.

Екі бала болады. Сарғасқаевта – Саят пен Қайрат. Амантайда – Болат пен Еркін. Фатихта – Мұрат пен Әлтай. Әрине, бұл балалардың бірі тәртіпті, сабақты үздік оқитын алғыр да момақан, сондай саналы болып келеді де, екіншісі сабаққа салақ қарайтын, кежегесі эманда кейін тартып тұратын қас жалқау, бүлдіргіш болып тұрады. Әлбетте мұндай балалар содыр, тентек келмек. Этика нормаларын бұзбақ. Мектепте, үй ішінде қалыптасқан жақсы әдеттерге қарсы келмек. «Бір отрядта» повесінде Қайрат терезе сындырады. «Болатта» Еркін сұраусыз ат мінеді. «Ұшқында» Әлтай жүгін өрге шығара алмай жатқан Әділ қартқа қайырылмай кетеді. Шығармалардың түйіні осылай «шиеленіседі» де, содан кейін манағы жағымды балалар жағымсыз балаларды түзулік тезіне сала бастайды. «Ұшқында» бұл жай былай баяндалады:

«Мұрат шортасынан қайырды:

– Тұп-тура комсомол жиналысында қарау керек! (Әңгіме Әлтайдың Әділ қартқа көмектеспей кеткені жайлы.)

– Бірақ комсомолда жоқ қой, – деп Бағила кесе-көлденең келіп еді.

Ендеше, класс жиналысына салу керек, – деп Мұрат алғашқы арынынан айнымай қойды.

– Ерсі кетпей ептеп сөйлесіп көрсек қайтеді? – деді Әсия, бәз-баяғы биязы мінезінің мүсінін сындырмай сызылған, сыпайы лебізбен.

Мұрат:

– Әлтай енді әлдилейтін бөбек емес. Әке-үке деп әлпештейтін түгі де жоқ, – деп соғыс кезіндегі қатаң солдаттай бір-ақ қайырады».

«Болат» повесінде:

« – Еркін Батырбековты пионер қатарынан шығару керек, – деп

Болат ашуға булыққаннан мән-жәйді түсіндіруге шыдамы жетпей, өз ойын бірден айтып салды.

– Неге?

– Сол. Мен оның пионер болып мойнына қызыл галстук тағып жүруіне риза емеспін. Ол пионердің атына кір келтірді», – деп Болат социалистік саналылықтың тіпті үлкендердің қолы жете бермейтін биік үлгісін көрсетіп тастайды. Ал Сарғасқаевтың повесінде Саятты әкесі Мұрат пен пионер вожатыйы шақырып алады. Әңгіме тентек Қайсар туралы.

«– Есінде ме, Саят? – деді осы кезде оқта-текте бір-бір сөз тастап отырған Мұрат, – Екеуміз Павка Корчагин туралы оқып едік қой. Сонда жаман әдетті тастау туралы не дейді?

– Адам әдетті билеп алады, – дейді.

– Я, я, – деді Сәуле Мұратты қостай күлімсіреп қана. – Жаман әдетті тастамағанның құны бір тиын демей ме! Солай емес пе?

– Солай.

– Олай болса Қайратқа қатесін түсіндіру керек. Оған достық ықпал жасауымыз керек. Түсіндің бе?

Саят желкесін қасып сәл отырды».

Желкесін қасымағанда қайтсын! Қайсар сияқты сабаққа жалқау, тентек баланы тез жөнге салу Саят түгіл үлкендердің өзіне де оңайға соқпайды ғой. Оған көп әдіс, амал керек. Педагогикалық мол тәжірибе керек. Тапқырлық керек. Үлгі-өнеге болар іс-әрекеттер керек. Бұл талаптар жайында Байтанаев та, Дінісламов пен Сарғасқаев та онша көп толғана қоймаған. Тағы бір қызығы – осы жақсы, жаман бала арасындағы «конфликт» үш повестің үшеуінде де кітаптың ортасына жетпей шешіліп қалады. Еркін де, Қайрат пен Әлтай да «түзеліп» кетеді. Сабаққа дес берместердің өзі болып шығады. Содан кейін? Содан кейін, әрине, саяхат басталады. «Бір отрядта» повесінде балалар фермаға барады. «Болатта» балалар МТС-ты аралайды. Ал «Ұшқында» Әлтай облыстық олимпиадаға аттанады. Ақыры, барша жұрт Мұратына жетіп, бай болып тынады.

Мен бұл үш шығармадағы ұқсастықтар туралы осынша көп тоқталғанда, қайсысы қайсысына еліктеді, қайсысы қайсысына көбірек әсер етті, соны ашып, кінәлісін әшкерелейін деп отырғаным жоқ. Ол – уақыт оздыруға тұрмайтын ұсақ мәселе. Әңгіме – бұл шығармалардың сюжеттік, схемалық ұқсастықтарында емес. Он жазушы бір тақырыпқа жазуы мүмкін. Егерде олардың өзіндік беті, стилі, эстетикалық биік талғамы мен мәдениеті болса, он түрлі етіп шешер еді ғой.

Бір тақырыпқа – «Застольная» деген тақырыпқа жазған Языковтың да, Пушкиннің де өлеңі бар емес пе! Бұл екі ақын бір дастарқан басына эстетикалық екі сезіммен, екі түрлі түйсікпен келмей ме! Екеуінің

суреткерлік әдіс-амалы да екі түрлі емес пе! Языковта дастарқан басы алабұртқан, бал арасын алыстан шақырар қызыл ала гүл секілді болса, Пушкинде сырлы да терең мұхиттың баяу шайқалғанына ұқсамай ма! Мүмкін, бұл алшақтықтарды біреулер дүниеге деген көзқарастың алшақтығынан іздер де. Қарсылық жоқ. Бірақ алалық, алшақтық критерийі бұл емес. Критерий – ақындық мәдениетте. Болмыстық таным-білігінде. Айталық, Тайыр мен Ғали бір көзқарастың ақындары. Сөйтсе де өзіндік айқын ерекшеліктері бар ақындар. Сол себепті олар сол бір тақырыпты – дастарқан жырын жаза қалса, екі түрлі етіп шығарарына кәміл сене беруіне болады.

Жоғарыдағы үш жас жазушының бір-біріне, бір ұста соққандай, соншалық ұқсай қалуы – сол жазушылық ерекшеліктің, жазушылық қолтаңбаның жоқтығынан. Бұл жігіттердің әдебиеттік беті әлі айқын емес. Жазушылық мәдениеті жетпей жатады. Бала психологиясына терең үңіле алмайды. Мектеп өмірін жете білмейтіндіктері де бадырайып тұр.

«Ұшқын» болсын, немесе «Бір отрядта» мен «Болат» болсын елу-алпыс беттен аспайтын шағын шығармалар. Бір жол бар жақын, жақын болса да алыс демекші, шағын болса да оқушыны жалықтырып жіберетін, соншалықты ұзақ шығармалар. Еріксіз бір сұрақтар келіп туады: бар болғаны осы ма? Мектептің шулы өмірі, балалардың сырлы өмірі деген осы ғана ма? Бәрімізден де алыстап бара жатқан бейқам да қызық балалық шақтың бар кереметі – бір баланың екінші балаға ақыл айтуымен, адамды зеріктірер ұзақ-ұзақ нотация оқуымен қалайша шектеліп қалмақшы? Ақылды деген сол балалардың өзі осыншама ақыл мен саналылықты қайдан ғана ала қойған? Балалық шақтың тамаша романтикасы қайда? Балалық жүректің жан баспас терең бір түкпірінде ғана қорғалап жататын соншалықты асыл, алғашқы махаббат қайда? Жас балаға ай да, аспан да, көшіп бара жатқан бұлт та, алғашқы жауған қар да, қарға да, жаздың самал желі де – бәрі де әсер етпеуші ме еді? Ұшып бара жатқан құсқа қарап, қайда барады екен, соны білсем деп армандамаушы ма еді жас бала? Дүние толы құбылыстардың бәрі де жұмбақ болып көрінбеуші ме еді оған? Тау мен тас та, өзен, көл де, құс жолы да, аспанда аққан жұлдыздар да соншалықты ғажайып, сырлы емес пе еді? Жас азамат солардың сырын ашқысы, әр нәрсені білгісі келмеуші ме еді?

Біз бәріміз де аға буын жазушыларымыздың көз қуанышымыз. Көбімізде жақсы мінез бар. Көбіміз жақсы тәрбие алып өскенбіз. Көбіміз сабақты да үздік оқығанбыз. Бірақ біз Саят пен Болат секілді, не болмаса Мұрат сияқты қайтіп бірден ақылды, саналы, біреуге өсиет айтқыш бола қойдық? Дүниеге келмей жатып, қайтіп балалық қасиеттерден жұрдай болып қалғанбыз? Жоқ, мүлде олай емес. Ең жақсы, ең ақылды, тәртіпті деген баланың өзінде де балалық мінез

болмай қоймайды. Қазір сол Фатих та, Амантай мен Сансызбай да ұян, салмақты жігіттер. Олар бала күнінде де дәл осындай болған десе, мен оған сене алмаймын. Рас, балалық мінезді көркем тілмен шебер суреттеу оңай шаруа емес. Шын мағынасында суреткер болу оңай болып па!

«Работа литератора, вероятно труднее работы ученого специалиста, например, зоолога, работник науки изучая барана, не имеет надобности воображать себя самого бараном, но литератор, будучи щедрым – обязан вообразить себя скупым, будучи бескорыстным, – почувствовать себя корыстолюбивым, стяжателем, будучи слабовольным, – убедительно изобразить человека сильной воли», – дейді Максим Горький. «Мадам Бовари, бұл – мына менмін», – деп Флобер де бекер айтпаған болса керек.

Жазған кітаптарында балалық қолдың, балаға тән олақтықтың ізі сайрап жатқан бұл жігіттердің балалық мінез-құлықтардан соншалықты тосыркап, жатсырап қалуы қайран қаларлық жай.

Асылы, балалар туралы жазады екенсің, ең алдымен балалық шағыңды еске алғаның жөн. Сонда ғана балаға тән мінез, балаға тән тіл табылуы мүмкін.

Бұл шығармаларды оқып шыққаннан кейін Қазақстан Жазушылар одағының балалар әдебиеті секциясының жұмысын еріксіз есіне аласың. Осы секцияның жұмысында үстірттік, жауапсыздық бар ма деп қаласың.

Осы қарайлас сынды проза секциясының адресіне де айтуға болады. Өткен кезде бұл секцияның жұмысында нендей үстірттік болмады? Ымырашылдық та, көңіл жықпастық та, тіпті жерлестік те болды ғой. Қазір кітап дүкеніне бара қалсаң, Жәрдем Тілековтың «Қайнар» атты повесі алдыңнан шыға келеді. Ал бұл кітап 1953 жылы басылған болатын. Басылмас бұрын проза секциясында талқыланған. Мақталған. Сол мақтаулы шығарма күні бүгінге дейін өтпей тұр. Мен бұл повеске арнайы тоқталып жатпаймын. «Қайнар» баспасөз бетінде өзінің лайықты бағасын алған. Құнсыз шығарма екені әлдеқашан дәлелденген. Жалғыз-ақ жазушының ой-өрісі мен талғамының қаншалықты дәрежеде екенін таныту үшін бір ғана мысал келтірмекпін. Тілеков повестегі екі жастың сүйіспеншілігін былай суреттейді:

«Осы сәтте әлгі екі адам құшақтаса қалып, ұзақ сүйісті. Оларға жүз метрдей жақындап қалған Марья теріс айнала қойды.

– Маша! – деп дауыстағанға жалт қараса, Ұлжан Таутанды жетелеп жүгіріп келеді екен.

– Ульяна, поздрав-л-я-ю! – деп оларға қарсы жүгірді Маша».

Осыдан кейін автор: «Осының өзі ана құлындардың ерсілі-қарсылы шұрқырай шапқаны сияқтанды», – деп анықтама береді. Әрі қарай:

«– Бұларың кара төбел тайдың құлыннан озғаны үшін бе? – деп сұрады Марья аман-саудан кейін. – Әлде дәстүрге айналған әрекет пе?»

Біраздан кейін Марья бұл сұрақты тағы қайталайды.

«– Маша, сен сол сұраққа сонша неге шұқшиясың? – деді Ұлжан аздан кейін.

– Білгім келеді, егер шын мағынасындағы махаббат болса, құттықтағым келеді.

– Ендеше бұл да кара төбел құлынның ертерек желгені сияқты, – деді Ұлжан.

– Құлынында басталған желіс құнанында да қалыптаса дамуы мүмкін. (Бұл орыс қызының сөзі.)

– Біз де соның құнан шығуын күтеміз, – деп Таутан екеуінің атынан жауап берді де, Ұлжан әңгімені кесіп тастады».

Қазақ халқы ежелден мал баласын жақсы көрген. Жақсы көрген баласын қозыға, құлынға теңейді. Бірақ малды қанша жақсы көрсе де, қанша қадірлесе де адам бойындағы асыл қасиетті – махаббатты аспандағы айға, жұлдызға теңейтін еді, ал малға теңегенін естіген де, көрген де емеспіз. Бұл ретте Тілеков оқығандығын, мәдениеттілігін танытып, жаңалық ашып жіберген.

Жәрдем Тілеков биелерді – өндіргіш күш деп, дөнен-бестіден жоғарғы саяқтарды – әскери резерв деп, құнандарды бейбітшілік резерві деп бөледі. Мұнда да халық ұғымынан «озып» кеткендік бар.

Енді бір жерде жазушы: «Жайылып жүрген жылқыдан дүркін-дүркін бөліне шығып, құйрықтарын тіге құлдырай жарысқан құлынтайлар кең алаңда доп қуалаған футболшылар сияқты» – деп те теңеу тауып кетеді.

Міне, осындай кітаптар баспаға ұсынылады. Ұсынылады да, басылып шығады.

Одақтың балалар әдебиеті мен проза секциясына айтқан осы сынның ашуын екі-үш есе күшейтіп, көркем әдебиет баспасының атына да жолдауымыз керек. Бұл баспа қаншама құнсыз нәрселер шығармады! Бір ғажабы – сол құнсыз шығармалардың көбі Жазушылар одағының қатысынсыз шығып жатады.

Байтанаевтың «Болаты» балалар әдебиеті секциясында талқыланып, өзіне қайтарылып берілген болатын. Ал Дінісламовтың «Ұшқыны» одақ бетін көрген де емес. Әбдіраш Көпбаевтың «Әдебиет және искусство» журналынан өзіне қайтарылған төмен қолды әңгімелері өткен жылы жеке жинақ болып баспадан шықты. Ал Кемел Тоқаевтың «Жұлдызды жорық» деген әңгімелер жинағы секцияда екі рет талқыланып, екеуінде де авторына қайтарылып берілген-ді. Соған қарамастан, бұл сүренсіз жинақ та баспадан шығып отыр.

К. Тоқаев әңгімелеріне түсінбейсің. Өйткені ол ең алдымен көркем

тілді меңгере алмаған. Ал тілге олақ адамның қалай жазушы бола алатынын мен пайымдай алмаймын. Кітаптың бірінші бетіндегі бірінші сөйлемді-ақ мысалға келтірейікші:

«Константин Григорьевичті МТС директорының шақыртқаны мұндай жақсы болар ма! Егер инженер болса, Жаннатты бұдан былай отырғызбас па еді, әлде қайтер еді. Онсыз да ұзақ отырды ғой ол». «Егерде инженер болса» — деп отырғаны МТС директоры шақыртып кеткен Константин Григорьевич екенін әңгімені қайта-қайта оқып зорға дегенде анықтадық. Автордың мұндағы айтпағы — уақытқа қадағалай қарайтын инженер Константин Григорьевичтің кетіп қалғаны жақсы болды. Әйтпеген күнде Жаннат бүйтіп ұзақ отыра алмаған болар еді дегенге сайса керек. Ал бұлай дейін десен, осы ойды жоққа шығарып тұрған «онсыз да көп отырды ғой ол» деген сөйлемнің не керегі бар еді? Үлкен түсінбегенді бала қайтіп түсінбек? Ренессанс дәуіріндегі ой алыптарының бірі Леонардо да Винчидің «хорошо говорить — значит правильно думать» деген тамаша сөзі еріксіз есіңе түседі. Ойлап қарасак, жоғарыдағы Тоқаев шарадасының төркіні сол дұрыс ойлай алмағандықта жатыр. Бұл оны мынадай мағынасыздыққа, сөлекеттікке сүйреп кетеді: «Кузьменко өзінің саналылығы, тапқырлығымен Жаннатқа ұнайтын. Жүйесіз сылбырлығы, баяулығы да тек өзіне ғана тән секілді. Басқаша болуы мүмкін емес. Дөңестеу біткен мұрнын жасырғандай болымсыз секпілдер де ашаң жүзіне шашырай қалған. Егер шашы қара болса, жараспас еді бұған. Осындай жайлар Сережаны кішіпейіл, камқоршы етіп көрсететін».

Бұл жолдарды оқып танданбасқа шараң жоқ. Тапқырлық пен жүйесіз сылбырлық қалайша қауыша алмақ? Сылбыр Кузьменконың басқаша болуы неліктен мүмкін емес? Ашаң жүзіне біткен секпілдер дөңес мұрнын қайтіп жасыра алады? Ақыр соңында адамның түртүсіндегі сипаттар қалайша мінез-құлыққа анықтама бола алмақ? Шынымды айтайын, бұл сөйлем маған тіпті жағымсыз да емес. Егерде кішіпейілділік мұрынның дөңестігіне байланысты болса, онда мұрыны үлкендердің бәрі де бәйгенің алдында келер еді.

Бірақ бұл күлетін жай емес, күйінетін жай. Бұл кітап балаларға арналып жазылып отыр. Және оны басқа емес, республикамыздағы бірден-бір балалар газетінің редакторы Кемел Тоқаев жазып отыр. Асылы, кітап шығарғанның бәрі бірдей жазушы бола алмайды. Жазушы болу үшін айрықша талант керек. Мен бұл арада жазушы тәңірдің өзгеше жаратқан жаны деп отырғаным жоқ. Бізде балалар мен жасөспірімдерді, жалпы совет адамын тәрбиелеуге үлкен мән беріледі. Өйткені адам бойындағы жақсы-жаман сипаттары тәрбиеге тікелей байланысты болмақ. Сөйтсе де ешқандай тәрбие қолдан талант жасай алмайтынын да мойындауымыз жөн.

Бұл айтылғандар жазушылық дарынсыздықтың бір көрінісі. Өз бойларындағы жазушылық дарынның шамалылығына бұл азаматтардың әлі де көзі жетпей жүрген болса керек. Бір жақсысы – олар жазушылық атты ала қояйық деп айла-тәсіл қолданып жүргендер емес. Шамасынша халтура жасап жүрміз деуден де аулақ. Ал бізде дарынсыздықтың екінші бір қауіптірек көрінісі бар. Бұл көрініс көбіне жасасынға, тұрпайы социалогизмге қол артып жүреді. Ниетіміз дұрыс болған соң қарусыз-ақ қамал алғымыз келеді. Әлсіз адамның айқайшыл, ұраншыл келетінін кім білмейді. Уралаймыз. Идея деп жар саламыз. Бірақ көркем әдебиет қамалы құр ураға берілмейді. Біз идея мен түрді бөлуге болмайды деп сан қайталап айтумен жүрміз. Сөйте тұра, идеясы тамаша екен, әттен, көркемдігі жетіспей жатыр деген өкінішті де жиі естиміз. Көркем әдебиетте жалаң идея, жалаң көркемдік дегеннің болмайтынын ұғынатын уақыт жетті. Біз көбінесе автордың жақсы пиғылы мен ниетін идея деп қараймыз. Жақсы ниет – салынатын үй, бағылатын мал, қазылатын канал, егілетін егін. Егер үй салынғанымен – ішінде адам тұра алмаса, егер мал бағылғанымен – арқа қыры көрініп тұратын болса, канал қазылғанымен – жаңа арнаны бойлап су жүгірмесе, егін салынғанымен – мерзімінде шабылмаса, бұл ниетте не мағына бар? Әрине, түк мағына жоқ. Олай болса мағына, мақсаты жоқ идея да болмайды. Идеяда қашанда мағына бар, мазмұн бар. Ал көркем әдебиетте мағына-мазмұн тек көркемдік арқылы ғана дүниеге келеді. Мен бұл жерде жаңалық ашып та тұрмаған болармын. Бұл айтқандарым көбімізге таныс та пікір шығар. Мен бұл жерде сол көпке таныс қағиданы елемей, ескермей келгенімізді ескертіп отырмын. Өйткені осы ескермеушіліктің әдебиетімізге тигізген адам айтқысыз зардабы бар. Біз көбінесе піспеген, иі қанбаған шығармаларды тақырыбы тың, идеясы жақсы деп өткізе саламыз. Айқайының ащылығына қарап әлсіздігін жасыра саламыз. Ал әлсіздің айқайында көп жалғандықтар жатар болар. Осы айқайдан, жалаң «жасасыннан» біздің кейбір кексе жазушыларымыз да арыла алмай келеді. Олай болса жастарға не жорық.

Қызылордалық Сыдық Алдабергеновтің 1954 жылы бас-аяғы үш баспа табақтай ғана көлемде әңгімелер жинағы шықты. Отыздан асып кетсе де, бұл талапкердің бойында, шағын болса да, дарын бары байқалады. Жинақта «Ұтыс», «Әділ сын» сияқты бас-аяғы жинақы әңгімелер бар екен. Бірақ біз келешегі бар жас жігітті жоғарыда айтылған жалаңдықтан, схематизмнен, бос даурықпадан осы бастан қатты сақтандырғымыз келеді. Себебі – жас жазушы шығармаларында

жалаң патриотизмнің салқыны байқалады. «Айнаш» деген әңгімесінде Сыдық ерлі-зайыпты адамдардың іс-харакетін алыпты. Айнаш ауылдық советтің председателі де, оның күйеуі Мұрат колхозда ферма бастығы. Өте жақсы. Мұндай құбылыстар өмірімізде кездесе береді. Керек десең, әйелі облыста, республикада басшы қызметте болып, өзі үй шаруашылығымен айналысатын семьялар да бар. Бірақ мұндай ерлі-зайыптылардың үйішіндік, от басындық жылылықтары, бір-біріне деген ілтипат-махаббаты болатын шығар. Ондайлар от басында отырып алып, бірі – бастық, бірі бағынышты болып жиналыс аша берсе, бар тірліктерін ресми талаптарға ғана бағындыратын болса, онда мұндай семьяда не қасиет қалмақ? Сыдықтың «Айнаш» әңгімесі айнақатесі жоқ, дәп осылай болып шыққан. От басында отырған Мұрат пен Айнаш әңгімесін автор былай баяндайды:

«– Қазір фермаға жүріп кет. Ауыл советтің алғашқы мәжілісінде колхоз председателі мен сенің баяндамаң тыңдалады. Жұмысты жеделдет. Маған бәрінен де қоғамдық мүдде қымбат...

Мұраттың жүзі сұрланып сала берді.

– Сонда-а, – деді ол жуан даусын соза сөйлеп, – төтенше баяндаманың бет алысы не болмақ?

– Жұмыс істеуді талап етеміз. Жұмыс істеуді... Егер ия, солай...

– Е, қартайғанда қырыңа алсаң, жетіскен екенбіз...

– Есінде болсын, әйелім екен деп арқа сүйеме. Мен қызмет бабында басқамын», – деп дікіндейді Айнаш.

Дәл осындай оқиға Бейімбет Майлиннің «Раушан коммунист» деген повесінде де бар. Раушан – ауылдық кеңестің төрағасы. Ал оның ері Бәкен мөжан-топай, момын шаруа адамы ғана. Раушан пысықтар мен сілімтіктердің дегеніне көне бермейді. Ол адалдықты, тазалықты, жаңа қоғамның тәртібін берік ұстауды коммунистік принцип деп ұққан әйел. Және осы жолда надандық, қараңғылықпен күрес жүргізеді. Ал әлгі пысықтар мен сілімтіктер болса, Раушанға енді жымба жолдап, Бәкен арқылы келеді. «Қатыныңа тіліңді алдыра алмайсың, ынжықсын» деп қайрамақ болады, намысына тиеді. «Жуастан жуан шығады» дегендей, қаңқу сөзден жүйкесі тозған Бәкен қатынын сабайды да, сотталып кетеді.

«Раушан коммунист» повесін бейтарап отырып оқи алмайсың. Сотталып бара жатқан Бәкенді соншалықты аяйсың. Оның мүшкіл халін көріп көзіңе жас үйіріледі. Сөйте тұра Раушанның ісін теріске шығара алмайсың. Өйткені шындық оның жағында. Кемеңгер жазушы осы повесінде жиырмасыншы жылдардағы қазақ ауылының психологиясын, өзгеру процесіндегі қарым-қатынас, тірлік қарекетін айна-қатесіз суреттеу арқылы белгілі бір кезеңнің панорамасын жа-

саған. Суреткер құдіреті деген, міне, осы. Бұл жас талап Сыдық Алдабергеновтің ойланар жайы¹.

Ал Нығмет Ғабдуллин Алдабергеновке қарағанда әдебиеттің бірер байпағын бұрынырақ тоздырған жігіттердің бірі. Оның әдебиетпен айналысқанына бес-алты жыл болып қалды. Бұл мерзімде Нығмет балаларға арнап бір әңгіме жинағын, бір повесть берді. Әңгімелерінің екінші жинағы жуырда баспадан шықпақшы. Шындықты айтсақ, үш кітаптың әкесі болып қалған Нығмет Ғабдуллиннің творчествосынан әкеге лайық мінез-құлықты аз табасын. Ғабдуллинде даурықпалық бар, айқай бар. Бірақ көңіліне қона кетер шын сыршыл сурет жоқ. «Профессор барлаушы» деген әңгімесінде Нығмет майданға аттанып бара жатқан әкенің баласымен қоштасар сәтін былай суреттейді:

«— Секретарь менімен ұзақ сөйлесті. Тілегімді қабылдады. Бүгін қамданып, ертең майданға жүремін.

— Оһо, көке, өзің батыр екенсің ғой! Майданға барасың. Гитлердің солдатымен соғысасың. Ой, бәрібір оның саған шамасы келмейді, — деді баласы.

Мәжит келесі күні майданға жүріп кетті. Қоштасарда Алмасты көкірегіне қатты қысып тұрып, маңдайынан сүйді де:

— Халық жауын Отан жерінен қууға аттанып бара жатырмын. Сендердің бақытты болашақтарыңды қорғап қалуға. Отан үшін, ел үшін жан-тәнімді аямай күрес жолына салуға кетіп барамын! Жау жеңіледі. Мен аман қайтып келемін. Екеуміз тағы да демалыс күндері әңгімелесіп отыратын боламыз, — деді».

Осыдан кейін автор:

«Бұл әке мен баланың ұзақ уақытқа айырылысуының қимастық бір минуты еді», — деп түйеді. Нығмет әке мен баланың қимастық минутын, міне, осылай суреттейді. Мұнда қандай қимастық минут бар? Әкесін оқ боратып, өлім шашқан, қаупі зор, қатерлі жолға — майданға шығарып салып тұрған бала түгіл, әкесі базардан қайтқан бала да дәп осындай қуана алмайтын шығар. Осы айқаймен, осы бір «Отан үшін» деген құрғақ декларациямен автор нені ұтып тұр? Отанға деген асыл махаббаттың жалыны сөнбес қуатты отын қай оқушының кеудесіне тұтатып беріп тұр? Бұл жолдар жирендірмесе, ешкімді де әсерлендіре қоймас.

Ғабдуллин бала психологиясы дегеннің не екенін білмейді. Сол себепті оларды сөйлете де алмайды. Нығметтің балаларға арналған әңгімелерін оқи отырып, Қариев Аманкелді деген төрт жасар ауыл баласының мына бір күлкілі сөздері есіме түседі.

Аманкелді екеуміз бір ретте көлге барған едік. Бала үйректі көре салып:

¹ «Раушан коммунист» повесі туралы пікір мақалаға кейін кіргізілді. — С. III.

– Аға, анау үйректерді маған ұстап берші, – деп жалынды.

Мен үйректің ұстатпайтынын айттым.

– Ертең мылтықпен келіп атып аламыз, – дедім.

– Аға, мылтықты атқан соң, үйректі маған бересің бе? – деп сұрады, мылтық болса, бітті, үйректі атып аламыз деп ойлаған бала.

– Әрине, саған беремін.

– Мен сосын үйге алып барам ба?

– Үйге алып барасың.

– Мен сосын Күләшқа ас деймін бе?

– Ия, ас дейсің.

– Мен сосын жеймін бе?

Мен шыдай алмадым, жас баланың бал-бұл тілін қызықтап күліп жібердім.

Мен мұны ойдан шығарып айтып отырғаным жоқ. Ойдан шығарылса, ортаға салудың да керегі бола қоймас. Өзіме қатты ұнаған соң, айнытпай сол сәтінде қағазға түсіріп алған шындық. Менің ойымша, осы бір бес-алты сөзде бала психологиясы анық танылады. Онда аңғалдық пен өзімшілдік – екеуі де бар.

Жас әдебиетшілердің көбі халық тілін жете біле бермейді. Олар ел арасына барып тіл ұстартпайды. Әр жасты адамдардың сөйлеу мәнеріне зер салып, қадағалай зерттемейді. Сол себепті көбіміздің тіліміз «бұл оқиға зор саяси өрлеу туғызды» деген сияқты сөз тізбектерінен асып кете алмайды. Жастардың көбі өзін-өзі жұбатумен келеді. Олақтықты, шорқақтықты жастықпен тоқайластырып жүр. «Үйренеміз ғой, жетілеміз ғой, жас емеспіз бе?!» – ұзын арқан, кең тұсау алдамшы жұбаныш бұл. Қазірде өздерін жас жазушылар санатына қосып жүргендердің алды қырықты алқымдап жүрсе, соңы отызды тақымдап қалған. Әдебиеттік дарынның гүл шоғы ерте шешек жарады. Ар жағында негізі бар, қабілеті бар әдебиетші үшін отыз жас піскендікті, ер жетіп қалыптасқандықты танытар шақ. Жиырма төрт жастағы Мұхтар Әуезов жазған «Қорғансыздың күні» сияқты көркем әңгімені көбіміз отызымызда да, отыз түгіл, отыз бесімізде де жаза алмай жүрміз. Әлде бізде талантты жас жоқ па? Жоқ, талантты жастар бар бізде. Факт соны дәлелдейді. Үңіле қарасақ, жаңағы әңгіменің бар сиқыры – шебер тілінде. Ал біздің ішімізде жиырма төрт жасар Мұхтар білген тіл байлығын ешқайсымыз да әлі күнгі меңгере алған жоқпыз. Бұл – жас жазушылардың үлкен олқылығы.

Рас, әдебиетке келер әр жастың өз жолы бар, өз ерекшеліктері бар. Олардың творчестволық тағдырлары да дара-дара болмақ. Ерте пісіп, ерте семетін де, кешеулеп пісіп, ұзаққа шабатын да талант болады. Сонда да төрт жасар Брюсов төрт-бес тілді білсе, он жасында ақын деп танылса, таң қаламыз. Ал қырықтың жотасына қол артқан

Рахметолла Райымқұловқа жазушылық өнер түлкідей сыландап, әр қырқада бір жарық беріп, жоғалып кете беретін болса, не демекпіз? Шындап келгенде, бұлар салыстыруды көтермейтін адамдар. Сонда да, данышпан Белинскийдің сөзімен айтқанда, жиырма мен отыздың, отыз бен қырықтың арасында шалқып, буырқанып көрінбеген талант қай заманда көрінбек?

Сен Құлыншақ атандың бала жастан,
Не жабағы, әйтпесе тай болмадың, —

деп Майлы Қожаның Құлыншақ ақынға айтқанындай, кашанға дейін жас бола бермексің деген сұрақ туады.

Біз Рахметоллаға мынаны айтқымыз келеді: әдебиетке, ең алдымен, бір жанрда келіп алған жөн. Драматургияны сүйеді екенсің, — пьеса жаз. Прозаны сүйеді екенсің, — прозаға біржола беріл. Болмаса икем-ебін фельетон жанрында дұрыстау көрінеді екен, — сонынды өрістет.

Шынын айту керек, бізде, сөз жоқ, талантты, бірақ әдебиетте әлі күнге өз орнын таба алмай жүрген жастар бар. Мен бұл арада Тахауи Ахтанов пен Тәкен Әлімқұловты айтып отырмын. Тахауи пьеса жазады, Тахауи сын жазады. Тахауи прозалық шығармалар да жазады. Ал Тәкен болса, сынын, прозасын қосып өлеңін де жазады. Әдебиетте универсал болуға мен қарсы емеспін. Бірақ жаңағы аталған жанрлардың бірінің жалынан мықтап ұстап, соны меңгеріп ал, сол жанрда танылып ал. Қуған өнерің, ұстаған жолың асау құнандай тақымында бұлталаңдай бермесін. Бас асау өзі де тез болдырады. Өзіңді де тез шаршатып тастайды.

Біздің әдебиетте ойлы, мәдениетті сын жоқ дейміз. Ал мен Тәкенді де, Тахауиды да ойлы, мәдениетті сыншы бола алатын жігіттер деп білемін. Амалсыздықтан, мәдениетті сынның жоқтығынан айтып тұрғаным жоқ. Осы талантты жігіттердің әдеби сынға шын икемі болғандықтан айтып тұрмын. Тәкеннің сынға кейде үстірттеу, жауапсыздау қарап кететіні бар. Меніңше, бұл түзелер кемшілік. Әдебиетіміздің келешегін ойлайтын саналы адамның бойынан ұзақ орын тебе алмайтын кемшілік. Тәкен осындай кемшіліктен тез арылып, сын мәселесімен біржола шұғылданса, оны қазақ әдебиетінің шешілмей жатқан қай проблемасына да күдіксіз жұмсауға болады деп білемін.

* * *

Совет әдебиеті соныдан жол салып келеді. Социалистік реализм әдісі — жаңа әдіс. Социалистік эстетиканың тарихы қысқа. Советтік көркем өнердің көптеген теориялық мәселелері әлі де шешілмей жатыр. Бірақ бізде біржола шешілген, дауы жоқ бір мәселе бар. Ол

тартыссыз шығарма болмайды. Бұл бәрімізге де түсінікті, айқын қағида. Тартыссыздық теориясы жөнінде жазушылар съезі алдында үлкен сөз болды. Көптеген мақалалар жарияланды. «Правда» газеті де бұл теорияның зияндылығын әшкерелейтін мәнді, мағыналы мақалалар басты. Сөйтіп, бұл қисынсымақ Жазушылардың бүкілодақтық екінші съезінде біржолата жерленді. Соған қарамастан, күні бүгін туған кейбір шығармаларымызды сол теорияның салқыны шалған секілді.

Жоғарыда мен Зейнолла Қабдоловтың «Өмір ұшқыны» повесін реалистік бағыттағы шығармалар қатарына қостым. Қосуыма көптеген дәлелдерім де бар. Ең алдымен повестің тілі жақсы. Жәй жақсы емес, өте жақсы. Кейіпкерлердің арақатынасы күрделі де нанымды. Зейнолла адам психологиясына да бара алады. Нанымды штрихтарды да жиі-жиі кездестіріп отырасың. Шынайы махаббат бар. Және оның өзі қандай нәзік берілген десеңші! Повестегі басты геройдың бірі – Тайманның сүйген қызы Надяға жолықпақ болғандағы халі қандай қызық.

«Ол өзін соншалықты бір ыңғайсыз халде сөзінеді. Галстугі қисайып кеткендей көрініп, соны түзей берді. Костюмінің жеңі де күндегіден қысқарып қалғандай. Шашы да желбіреп, маңдайын жаба береді. Люстралы бағана түбінен өтіп еді, асфальт үстінде көлеңкесі де тәлтііп, тым ұсқынсыз көрінді. Жүрегі лүп-лүп соғып, ойнап кетті». – Тартымды сурет. Немесе сүйген қызын аспандағы жұлдыздай биік санап бір ауыз сөз айтуға да батылы бармаған Тайманның сезімі арқылы берілген мына бір: «Жігіт кәдімгідей адамша сөйлеседі», – деген сөйлемде қаншама сыр жатыр. Болмаса, әке өлімінің қайғы-азасын көтерген Тайман халі қандай аянышты. Қандай ауыр. Немесе Тайманды көре алмай, Москваға аттанып бара жатқан Надя бойындағы сезім ше?

Бірақ осылардың бәрі не мақсатпен айтылып отыр? Авторлық қандай идеяны ашу үшін суреттеліп отыр? Оқысаң, көзіңе жас келтіретін әке өлімі оқушыны не нәрсеге мезгемек? Бұл сұрақтарға жауап табу қиын-ақ. Өйткені повесте өзекті желі жоқ. Мықты қағылған идеялық қазық жоқ. Тартыс жоқ. Бұл туындыдағы тараулар оқушыны белгілі бір мақсатқа апаратын баспалдақ емес. Өз екпінімен ылдилап аққан жыра-сайлар ғана. Бұл жыра-сайлардың суы мөлдір де таза. Алайда олардың басы қосылмайды. Үлкен өзекті арна жасап, өзенге айналмайды. Әке өлімін жазу керек. Бірақ тек қана баланың әкені жақсы көретінін, қайғыра білетінін көрсету үшін ғана жазылса, мерген оғының нысанаға тимегені. Өздеріңізге мәлім, Константин Фединнің «Алғашқы қуаныш» деген романының екі-үш тарауы Лев Толстойдың өліміне арналады. Ұлы жазушының қазасына бүкіл дүние жүзінің шайқалып кеткенін жазушы зор шеберлікпен суреттеген. Былай қарағанда ғана солай. Бүкіл адамзат баласы Толстойды азалап

жатқанда, дворян ортасынан шыққан, қоғам өмірінен, елдің саяси тірлігінен аулақтанып, өзімен өзі болып жүрген, эстет драматург Пастухов Саратов қаласынан кете алмай шырғаланып жүреді. Ол өзі Петроградта тұрады. Мұнда өлген әкесінің мұрасы жайында келгенді. Полиция орынсыз күдік жасап, үй тұтқыны етіп қояды. Пастухов алты ай жаз бойы әуре-сарсаңға түседі. Қандай контраст! Жазушы Толстойды дүние жүзі азалап жатады. Жазушы Пастухов алты ай бойы Саратовтан кете алмай әуре-сарсаңға түсіп жүреді. Толстой өлімі Фединге бұл жерде бір ғана мақсат үшін керек: бір жазушы қазасы үстінде екінші жазушы – жазушы ролінің неде екенін түсіне бастайды. Әдебиет пен көркемөнер халыққа қызмет істеуге тиіс деген идеяның болымсыз сәулесі жетеді оған. Бұл – көркемөнер жаңа заманға бет бұрды деген сөз. (Оқиға оныншы жылдың көзі.) Жазушының алғашқы қуаныш деп отырғаны да осы. Міне, орынсыз көрінген Толстой өлімін суреттеу арқылы Федин өзінің терең идеясын осылай ашып береді. Добровольскийдің «Женя Маслова» деген повесінде де Саша дейтін студенттің өлімі біраз сөз болады. Онда да авторлық мақсат бар. Жазушы Сашаның өлімі арқылы студенттердің бір-біріне деген қарым-қатынасын, достық сезімдерін ашады.

Ал Зейнолла Қабдолов повесіндегі әке өлімінен не мақсат туындайтынын мен таба алмадым. Өзекті, желілі тартыстың жоқтығынан болса керек, повесть кейіпкерлерінің көбінде іс-қызмет жоқ. Мәселен, «басты герой Тайман не бітіріп жүр?» деген сұрақ қойылса, жауап беруге киналасың. Тайманның университетті тез бітіргісі келеді, геолог болғысы келеді. Надяны сүйгісі келеді. Бары осы. Саша деген орыс жігітінің бітірері – Тайман мен Надяның арасында жеңгетайлық жасау ғана. Жалпы орыс адамдарының образы солғын. Университет парткомының секретары Самарин жайында: «Қызыл шырайлы, толықша жүзінде орыс адамына тән өзгеше бір жылы мейірбандық бар еді», – дейді автор. Женя Менделеева туралы да осындай бір «орыс адамына тән кеңпейілділікпен» деген секілді бір сөйлем «Болашаққа жол» романында да бар болатын. Чернышевскийдің сөзімен айтқанда, бір проницательный читатель дәп сол жерге: «Орыстан басқа халық кеңпейіл емес пе екен?!» – деп жазып, сұрақ қойыпты. Жауап қайтару оңай да болмаған. Ұялуға тура келген. Орыс – ұлы халық. Сол халықтың ұлы істерін, мінез-құлқын көрсетем деп жаңағы сияқты әсіре қызыл сөздермен сипай салу бері салғанда арзанырақ болады.

* * *

Мақала мақсаты – барды айту. Кемшілікті жасырмай көрсету. Сонда ғана келешектегі творчестволық жұмысымызға азық, арқау таппақпыз.

Сол себепті мақаланы сынға құруға тырыстым. Жасыратыны жоқ, осы жұмыс үстінде әдебиетіміздің жай-күйін біраз біліп қалғандаймын. Біз бәрін білеміз деп кеуде көтерсек те, көбіне жай білгішсініп жүреді екенбіз. Анау жоқ, мынау жаман болмаса мынау жақсы дегеннің астарында көбінесе үстірттік жатады екен. Жастар бірін-бірі жақсы таниды. Бірақ ол таныстық Жазушылар одағының ауласындағы ғана таныстық екен. Творчестволық таныстыққа, творчестволық достыққа жеңіл қарайды екенбіз. Біз бірімізді біріміз оқымаймыз. Бірімізге біріміз алты жыл жазып, азаптанған кітабымызды ұсынсақ, алты ай бойына да оқып шыға алмайды екенбіз. Оқып шықпай жатып пікір айтады екенбіз. Мен оны осы мақалаға дайындық үстінде түсіндім. Жоқ, әдебиетіміздің келешегін шын ойлайтын болсақ, мұндай ұшқарылыққа баруға болмайды екен. Біз әдебиетті бірімізден біріміз қызғанбауымыз керек. Әдебиет аудиториясы кең. Кең аудиторияда бос тұрған орындар да көп. Әдебиетте бірінші орын, екінші орын, оныншы орын деген де жоқ. Әдебиетте талант қана бар. Ал әр таланттың өз орны, өз жолы, басқа ешкімде қайталанбас өз беті болады. Сол ерекшеліктерімізді зерттеп, біліп отырсақ, әдебиетіміз де тез өркендедек. Жастарды сынау керек. Олардың творчествосындағы кемшіліктерді бүкпей айтып отыру керек. Сонымен бірге жастардың жақсысы болса, жақсы екен деген де теріс болмайды. Жас әдебиетшілерге сенім болсын. Асып кетеді, тасып кетеді деп ойдағыны бүге беру жөн емес. Жас көңілі көктем гүліндей. Уақытымен жауып өткен жаңбыр құлпыртады. Орынымен ескен көктем желі жайқалтады. Жиырма бес жастағы қабілетті жігіт аупарткомның секретары болып сайланады. Аудан еңбекшілерінің тағдыры қолына тапсырылады. Жақсы ісі мақталынады. Орден беріледі. Ал отызға келген ақынның жақсы өлеңін жақсы деуден тайсақтап тұрамыз. Бұзылып кетеді деп ойлаймыз. Мен мұны әділет еді дей алмаймын.

ҮШІНШІ МАҚАЛА

Өткенгі екі мақалада, шамамен алғанда, елуінші жылдардағы жастар прозасының бағыт-бағдары мен көркемдік дәрежесі туралы сөз қозғап едік. Ал мына үшінші мақалада алпысыншы жылдардың бірінші жартысындағы шығармаларды тілге тиек еткелі отырмыз.

Есептей келсек, жыл мен жыл арасында жиырмадан астам роман, жүзге тарта повесть, екі жүзге жуық әңгімелер жинағын шығарыппыз. Байқасақ, негізгі салмақ повесть, әңгімелерде жатыр. Бұл бірақ, соңғы кездерде айтылып қалып жүрген, «әдебиеттің роман түрі ескірді, атом мен кибернетика заманы көркем әдебиеттің жаңа да басқа түрін талап етеді» деген қисынсымақтың жемісі болмаса керек. Қазақ прозасында

ондай ағат пікірдің салқыны бар деп әсте ойламаймын. Менің ойымша, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін прозаның роман түрімен беру көп уақытты, маңдай терді керек етеді. Сол себепті әдебиетімізге кейінірек келіп қосылған бір топ талантты жастар өз қабілетін осы шағын жанрда байқап жүр. Соңғы жылдары қазақ прозасында сан жағынан да, сапа жағынан да романнан гөрі повестердің басым болып жатқаны осыдан болса керек. Ешкімге жұмбақ сыр емес, қай заманда болмасын, әдебиет санмен емес, сапамен өлшенеді ғой.

Бүгінгі өміріміздің сан салалы құбылыстарына белсене үңіліп, заман талабына лайықты көркем де идеялы шығармалар беру әр жазушының басты парызы болмақ. Осы жолда жазушы шеберлігінің де ұдайы ұстарып отыруы шарт.

Әдеби өмірбаянымызға осы екі талап – атап айтқанда, – Социалистік биік идея мен көркемдік талап тұрғысынан қарайтын болсақ, өткен IV съезге меңгере алмай келгенімізді меңгеріп тастадық, айта алмай келгенімізді түгел айтып тастадық деп мақтана алмаймыз. Ең алдымен біздің өрісімізді тарылтып келген бір жай «совхоз тақырыбы», «колхоз тақырыбы», «өндіріс тақырыбы», анау тақырып, мынау тақырып дейтін ойдан шығарылған көп тақырыптар. Егер әдебиетті осылай етіп тақырыптарға бөліп, аражігін ажыратып тастар болсақ, онда өткен замандарда туған ұлы шығармалар – Сервантестің «Дон Кихотын», Толстойдың «Соғыс және бейбітшілігін», Свифтің «Гулливерін» есепке алмаған күннің өзінде, осы өзіміздің заманда туған толымды дүниелер – Шолоховтың «Тынық Донын», Алексей Толстойдың «Азапты сапары» мен «Бірінші Петрін», жә болмаса Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын қай тақырыпқа жатқызған болар едік? Қай дәуірде болмасын үлкен әдебиеттің алдында бір-ақ тақырып тұрған. Ол тақырып – адам өмірі. «Әдебиет – бұл адам тану ғылымы», – деп ұлы Горький бекер айтпаған ғой. Адам туралы жазу керек. Адам өмірінің, оның іс-қарекетінің көркем шешімін табу керек. Өз дәуірінен, өз ортасынан тыс тұратын адам болмайды. Олай болса, адам туралы жазылған кітап сол дәуір, сол орта туралы жазылған кітап болып табылады. Бұл – әдебиеттің әрі әліппесі, әрі қағидасы да.

Кемеліне келген ұлы суреткер Мұхтар Әуезов осы қағиданы, әдебиеттің осы әліппесін барынша пір тұтып, «Абай жолы» секілді «Өскен өркен» атты тағы бір кең дарияға құлаш сермеп еді, амал не, арамыздан ерте кетіп қалды. Табиғат заңы өз дегенін істейді. Өткен съезге егдейіп келгендеріміз енді кәрілік тұғырына қонды. Жас болып келгендеріміз егде тартты. Ал ол кезде мүлде аты аталмаған көп үміткерлердің бірсыпырасы айрықша талант, айрықша білім, айрықша ойшылдықпен әдебиетімізге келіп араласты. Талант та адамның өзі секілді: туады, есейеді, содан кейін кемел шағына жетіп толысады. Ал

оның арғы жағын таланттың қайтуы деуіміз керек. Таланттың қайтқан шағын түсіну – ол да ұлылықтың белгісі болмақ. Жиырмасыншы жылдардан былай қарай Горькийдің қалам тартпай қоюында ой саларлық көп жай бар. Ұлы жазушы өзінің былайғы өмірін жастарды тәрбиелеуге, жылына жүздеп түсіп жататын қолжазбаларды оқып, түзетуге арнаған. Сол шамада әдебиет майданына араласа бастаған акын-жазушылардың Горький алдын көрмегені, Горький шарапаты тимегені некен-саяқ екені де содан болса керек. Әрине, біз ешкімге де Горький бол, жазбай қой дей алмаймыз. Бірақ өз творчествоңызға жауаппен қараңыз, бұрынғы бедел нашар шығармаларға үнемі кепілдеме бола алмайды дегенді кімге болса да айтуға тиіспіз.

Әдебиетіміздің ендігі тірегі, ендігі үміті – орта буын мен жас буын екені, айтпаса да, белгілі. Әуезов сөзінше, «осы бір өнімді топтан» Тахауи Ахтанов пен Бердібек Соқпақбаевты, Тәкен Әлімқұлов пен Әбдіжәміл Нұрпейісовті, Зейнолла Қабдолов пен Әзілхан Нұршайықовты тағы басқаларды атауға болады. Бұлардың қай-қайсысы болса да балалық дәуірден өткен, заман талабы дегеннің не екенін түсінетін кемел шағындағы жазушылар. Тахауидың «Дала сыры» повесі мен Тәкеннің Ақан сері мен Тәттімбетке арнаған шағын-шағын новеллалары көзінде баспасөз бетінде жақсы бағаға ие болған туындылар.

Осы орта буынның ізін басып, қазір әдебиетімізге бір топ жастар келді: Қалихан Ысқақов пен Сайын Мұратбеков, Ақан Нұрманов пен Әкім Тарази, Рамазан Тоқтаров пен Софы Сматаев, Сәкен Жүнісов пен Мұхтар Мағауин, Мағзом Сүндетов пен Зейнел-Ғаби Иманбаев, Есенжол Домбаев пен Әбіш Кекілбаев, Оразбек Сәрсенбаевтар әңгіме, повестерімен, сын мақалаларымен танылып қалған жігіттер.

Қалиханның детальға машықтығы, Сайынның жок жерден тақырып тауып алып, соны көркем образдылық дәрежесіне көтере алатындығы, Ақанның лирикалық тебіренісі мен Рамазанның эпикалық қарымы, Есенжолдың сатираға шеберлігі жазушы боламын деп талпынған көп жастың бойынан табыла бермейтін қасиеттер. Олардың бұл ерекшеліктері әдебиетіміздің ертеңгі күнін ойлайтын аға буын жазушыларды қуантпай қалдыра алмайды.

Жаңа социалистік заманның қазақ даласына бергені ұшан-теңіз. Елсізде жаңа қалалар тұрғызылды. Шөлейттерде каналдар қазылды. Таспадай тілініп асфальт жолдар салынды. Ең бастысы – адам психологиясы өзгере бастады. Санай берсе, бұл таусылмайтын өзгерістер. Бірақ осы ұлы өзгерістердің республикамыздың мал шаруашылығына, атап айтқанда, қой шаруашылығына мүлде баяу еніп келе жатқанын аңғармай қала алмаймыз. Бұдан екі жүз, үш жүз жыл бұрын қазақ даласында қой қалай бағылды, бұл жерде зерттеп

жатудың қажеті жоқ. Ал бүгінгі мал бағысымызда киіз үйге енген темір пешті айтпасақ, сол ата-баба салтынан көп ұзап кете алмаған секілдіміз. Тың жерге завод орнатпақ болсақ, ең алдымен алғашқы қаданы дәретхана деп қағамыз. Содан кейін жол саламыз, үйлер тұрғызамыз. Завод қабырғасын содан кейін барып қалай бастаймыз. Ал қой шаруашылығындағы әдісіміз бұған мүлде қарама-қарсы. Бұл – бүгінгі өміріміздегі нағыз әлсіз жеріміз.

Қазіргі орта буынға жататын Тахауи Ахтановтың «Дала сыры» повесі осы бір өзекті мәселеге арналған. Бірақ бұл повесть, ойлана қарасаң, тек қой шаруашылығына ғана арналған шығарма емес. Повестің негізгі арқауы адамдар арасындағы қақтығыстар. Ал қой бағу деген мәселе сол қақтығыстардың фоны ғана. Сол себепті «Дала сыры» повесінің тақырыбы – қой шаруашылығы емес, манағы, жоғарыда Горький айтқан, адам өмірі. Теңіз – қатері көп тылсым жау. Сөйтсе де Хемингуэйдің балықшы шалы теңізсіз тұра алмайды. Теңізсіз күн де көре алмақшы емес. Сол себепті үлкен суреткер теңізді адам психологиясын ашатын майдан етіп алған. Жазушының осы бір әдісін елемей, «Шал мен теңіз» повесін балықшы тақырыбына арналған шығарма десек, қателесеміз. Осы бір таза жазушылық әдіс тұрғысынан қарайтын болсақ, Тахауиға Хемингуэйдің біршама әсері де тиген деуіміз керек. «Дала сырында» да табиғаттың тылсым күші – даланың жыңды бораны – күрес майданы. Осы боран арқылы жазушы адам қарым-қатынастарының қат-қабат сырларын, адам мінездерінің қиян-қилы қақтығыстарын шебер шешім тауып аша білген.

Бұрын көркем сын жанрында көрініп, сыншы ретінде танылып келген Тәкен Әлімқұлов та өзінің прозадағы алғашқы адымын осы малшылар өмірінен бастаған еді. Кейін оқушысына өткен ғасырдағы күйші, әншілер жайында көңіл қуантарлық повесть, әңгімелерін ұсынды. Мен оның «Сары жайлау», «Көк қаршыға» атты туындыларын терең сыршылдық шабытпен жазылған, поэзияға, лиризмге толы сәтті новеллалар дер едім. Тәкен Тәттімбет пен Ақанның бар өмірін қамтимын деп әуре болмайды. Екеуінің де шағын сәттегі бір көңіл күйін ойып алып, тастан қашаған мүсіндей етіп сұлу шығарған. Тәкен тап басып, шыншылдықпен суреттеп отырған сәт арқылы егдейіп келген Тәттімбеттің де, қартаң тартқан Ақан серінің де кесек тұлғалары ашылады. Бұл екі новелла қазақ әдебиетіндегі табиғат туралы, көркемөнер туралы, адамның көңіл күйі, шабытты сәті туралы жазылған тамаша гимн десек, асыра айтпаған боламыз. Ал «Сейтек сарыны» мүлде басқаша. Бұл повесть көлем жағынан ана екі новелладан әлдеқайда көлемділеу болса да, шабытпен туар жақсы шығарманың алғы сөзі ғана секілді. Повесте, ең алдымен, бытыраңқылық сезіледі. Сейтек жайы, Сейтек күйін тартатын шал жайы, басты қаһарманның

өз жайы жөнсіз қабаттасып, әр жаққа бір тартады да, оқушысын өзекті арнаға жетелей алмайды. Сол себепті повестен алар әсерің де, ана екі новеллаға қарағанда, әлдеқайда солғын.

Осы аралықта оқушы қауымға танылып қалған бес қаламгер туралы – атап айтқанда, Сайын Мұратбеков пен Қалихан Ысқақов, Ақан Нұрманов пен Шәрбану Құмарова және Әкім Тарази туралы айрықша тоқтап өтуді жөн санаймын.

Аз жылдың ішінде оқушы жұртшылыққа екі кітап ұсынған жас жазушы Сайын Мұратбеков қазіргі ауыл өмірін, ондағы еңбек жемісін, жастардың таңғы шықтай мөлдір махаббатын, ескі дәстүр, ескі наным-сенімнің жаңаға жол бере бастағанын адамдар арасындағы өзара қамқорлық, сыйластықты әңгімеден әңгімеге арқау етіп келе жатқаны жақсы әсер қалдырады. «Ауыл отына» енген тоғыз әңгіменің әрқайсысы өз өрнегімен, өз шешімімен, дара-дара жасалған кейіпкерлерінің өз тағдырларымен көрінеді. Шығарманың идеялық мазмұнында жаландық, жасандылық жоқ. Бір кездегідей колхоз өмірін жүдеушілікте көрсетуге автор бармайды.

Бақыт көктен түспейді. Бақыт адамның өз қолында. Бақыт адал еңбекте, терең махаббатта, жалғандығы жоқ шын қарым-қатынаста. Бір сәт жаза басып, жапа шеккен Тұраш («Таңғы шық») осы шындықты түсінгенде жүрегі жарылардай болып қуанады.

«Кірпік қакқандай әр сәті қымбат өмірдің үш айын қапаста жатып өткізу кешірілмес күнә емес пе? Уа, адам қамауда жатып сарғаю үшін емес, бақыт үшін өмір сүрмей ме! Ал ол бақыты бар болғыр адамның өз бойында емес пе, апыр-ау, сол бақыттан қалайша айырылып қалады?..» – дейді Тұраш.

Ал екінші бір әңгімедегі Кәмен сол бақытты өз қолымен табады. Ол табиғатты гүлдендіреді. Өз үй ішін гүлдендіреді. Алпамсадай тұлғасында қара нардай күш-қайратына сай Кәменде өмір деп соққан үлкен жүрек бар. Ол жерге шанышқан әр шыбығының тамыр тартып, бүршік жарып, жапырақ жамылуын қандай үмітпен күтсе, үйелмелі-сүйелмелі көп балаларының азамат болып, бақытты өмір сүруін соншалық қызыға күтеді.

«Ауыл оты», «Махаббат», «Алғашқы қар» әңгімелерінде Жолбай мен Әсияның, Ноян мен Әсияның, Сұлтан мен Күлипаның асыл сөздері лиризммен суреттеледі.

Сайын мінез-құлықты қимыл-әрекет, іс үстінде көрсетуге бейім. Автордың өзіндік бір ерекшелігі – табиғат құбылыстарын, пейзажды бүкіл сюжет желісіне өріп отыратыны дер едім. Әдетте көбірек кездесетін үйреншікті әдіс – кейіпкер қуанса, күннің күлімдей қалуы, кейіпкер ренжісе, айдың кенет күңгірт тарта қалуы секілді арзан параллелизмдер Сайын шығармаларында мүлде кездеспейді десек те

болады. Жазушы пейзажға үлкен жүк-міндет артады. Ол кейде пейзажды ойнақыландырып, оқушысына езу тартқызады.

Мысалдар:

«Әне отқа тастаған бауырдай зорыға қызарып күн ұясына қонды». «Ауыл үйлерінің мұржаларынан жарыса шыққан түтін ымыртта жүннен ескен сырықтай болып биіктеп тіке көтеріледі». «Түйдектелген қара бұлт жік-жікке бөлініп, таласқан сабалаң иттерше ұмар-жұмар сапырылысады». Тағы сол секілді.

Сайынның қалам сілтесінен Бейімбет Майлин стилін, соның шеберлігін аңғарғандайсың. Мұратбековтің ауыл өмірін әманда күнгеі жағынан келіп, қызыға жазуы, қарапайым адамдарды қызыға суреттеуі, қым-қуыт өмір құбылыстарынан ең түйіндісін, ең маңыздысын ала білуі – мұның бәрі де Бейімбетпен үндесіп жатады. Оның үстіне жазушы қай бір штрих, детальді алса да, соның бәрінде де әдемі тіл тауып, негізгі идеяны ашуға шебер пайдаланады. «Қызғаныш» – оның алғашқы әңгімелерінің бірі. Кейбір қара дүрсін жазушылардың басты қаһармандары өліп жатса, оқушы бір селт етпейді ғой. Ал Сайынның осы әңгімесіндегі айыр сұғылған сиырға кәдімгідей жаның ашиды, тебіренесің. Себебі осы сиыр арқылы жазушы мінез қақтығысын, қатқабат сезім толқындарын шынайы да нанымды суреттейді. Сиыр – әр қилы тағдыры бар адамдар арасындағы драма кілті. Әңгімені оқып отырып бейтарап қала алмайтының да содан.

Осы ретте жас жазушыны екі нәрседен сақтандырғымыз келеді.

Біздің қазіргі әдебиет ағымында солақайлау екі тенденция қылаң беріп қалып жүр. Алғы буынға жататын жазушылардың кейбірі әдебиеттің шағын формасы – әңгіме, новеллаға мән бере бермейді. Мұндай тенденция ұстайтын жазушылар том-том етіп роман жазсаң, эпопея жазсаң ғана ілтипат көрсете алады. Сайын Мұратбеков егер ертең роман жазып алып келсе, құба-құп деп қарсы аламыз. Ал жазбаса, роман неге жазбайсың деп кінәламауға тиіспіз. Көркем әдебиет сұлулар сұқтанып, соңына түсетін мода емес. Жақсы әңгімелерімен-ақ Сайын әдебиеттен өз орнына ие бола алатын талант иесі.

Ал екінші тенденция – жастар арасында өріс алып жүрген тенденция. Бұл бағыттың төркіні қазіргі заман ракетаның, кибернетиканың заманы, сол себепті, қайтсең де жаңаша жаз, жаңа тұрпатпен жаз дегенге саяды. Бірақ бұл жолдастар тұрпат дегеннің өзі мазмұнды ашу үшін ғана керек екенін ескермей жүргенге ұқсайды. Біз жаңалыққа, ізденуге қарсы емеспіз. Бұл жерде айтарымыз: жаңа тұрпат мазмұнды аша алса ғана өз міндетін атқарғаны. Тұрпат тұрпат үшін деген жалған қағида атам заманда келмеске кеткен. Сөз жоқ, Сайын іздену, қалыптасу үстіндегі жастың бірі. Бір қуанарлығы – ол ашық күнде от жарқылдатқандай әсерсіз формализмнің қылтың-сылтыңына емес,

көркем тұрпаттың классикалық стиліне машыктанып, соны сәтті меңгеріп келе жатқанға ұқсайды. Сайынның тандап алған бұл бағыты — дұрыс бағыт. Егер біз оған бұл стильді қайтсең де таста, жаңаша жаз, қайтсең де жаңа түр тап дейтін болсақ, онымыз жас жазушыға жасаған киянатымыз болып шығады.

Әкім Тарази болса, Сайын Мұратбековтен стилі де, өмір танымы да мүлде бөлек жазушы. Онда асықпай отырып, байсалды баппен кең баяндаудан гөрі ішкі экспрессия басым жатады. Ішкі монологтары көп. Драмалық тартыс түйіндері де осы ішкі монологтармен астасып, кинодағыдай тез алмасып отырады. Бұл ерекшелік Әкім айналысып жүрген кино өнерінің жақсы әсері болса керекті. Жазушының «Құйрықты жұлдыз» атты сәтімен шыққан шағын повесінен біз осындай ерекшелікті көреміз. Егер дағдылы бір ұғымдар мен қағидалар тұрғысынан қарайтын болсақ, «Құйрықты жұлдызға» тағар мін де көп, қойылар сұрақтар да баршылық. Ең алдымен, Сәнжанның ауылға не іздеп келгені түсініксіз. Ауылға келгеннен кейінгі бітіргені де шамалы. Өлімі де оқушыны көп иландыра бермейді. Не тілейтіні, арман ететіні де айқын емес. Әйтеуір бір жұмбақ адам. Бірақ үстірт қарағанға, сырт көзге ғана осылай. Егер осы бір жас автордың повесін байыппен оқып, ақыл көзіне ой жүгіртетін болсаңыз, ең алдымен Сәнжанның өз халқың өлердей сүйетін совет азаматы, совет суретшісі екенін түсінесіз. Ол қайшылыққа толы образ. Сәнжанның бойында Фауст шалға тән бірдемелер бар. Бұл қаһарман өмірде бір нәрсеге разы болған, бір нәрсені қанағат тұтқан адам емес. Ол өмірді өлердей сүйеді. Бірақ өз басы сол өмірден рақат таба алмайды. Ол адамдарды да жақсы көреді. Бірақ өзінің шолақ өмірінде жақсы адамдарды кездестіре алмайды. Кездескендерді ұнатпайды. Өйткені олардың дені Кірпішбай секілді тоғышарлар. Ішкенге мәз, жегенге мәз, бір күні тыныштықпен өтсе, соған мәз. Бір есепті Кірпішбайлар тіпті адал жандар. Бірақ бүгінгі күн аман өтсе, жұмыста пәлендей шашау кетпесе, ауданнан біреу-міреу келіп ұрыспаса — болды, басқаны тілемейді. Осындай шағын да күйкі тірлікке келіп Сәнжанның араласуы Кірпішбай, Еркебұландардың тыныштық теңізін шайқалтып жібереді. Олардың осындай ішкенге мәз, жегенге разы, қарын сылағыш өмірінің түкке тұрмайтынын ең алдымен Перизат аңғарады. Сәнжан арқылы аңғарады. Қанатын қомдап алыс бір қиырға талпынар жыл құсы секілденіп, ойлану, ояну үстінде қалады ол повестің соңында. Ал Сәнжан болса, әлі де кем-кетігі көп бүгінгі болмысымызды місе тұтпайды. Қайда жүрсе де, әманда Кірпішбай еместерді іздеумен болады. Бір сөзбен айтқанда, тойымы жоқ бір жан. Бұл образда философиялық терең мән жатыр. Сол себепті «Құйрықты жұлдыз» повесін жас автордың творчествосындағы елеулі табыс деп санау керек.

Осы Сайынмен, Әкіммен бір ұядан көтерілген балапандай қанаттаса, қатарласа шығып, өнімді еңбек етіп келе жатқан жас жазушының бірі – Қалихан Ысқақов. Ол алдымыздағы май айында өткелі отырған V съезге екі жинағымен – атап айтқанда, «Дос хикаясы», «Менің ағаларым» атты кітаптарымен келгелі отыр. Бұл шығармаларынан оның тіл құдіретін меңгеріп, тез төселіп келе жатқан талант иесі екенін көреміз. Қай шығармасын алмаңыз, бедерлі замандас образын, жарқын бояулы табиғат суреттері мен жан тебіреністерін байқайсың. Жалғыз-ақ талап: осынау түбіт мұртты балаң жазушының әзіргі алып жүрген тақырыбы – бала жігіттің балалығы, өз ауылында көргендері, алғашқы тұшыну, күйінулері мен жетімдігі ғана екен. Мұның өзі белгілі бір жағдайда тақырып тынысының тарлығын танытып қалатын секілді. Қалихан қазір Москвада оқып жатыр. Ел аралап, жер көріп жүрген де жайы бар. Осының бәрі бізді «Ысқақов енді құлашты кеңге сілтейтін-ақ шығар» деген үмітке жетелейді.

«Арайлы таң» атты алғашқы жинағы мен «Жұлдыз» журналының соңғы номерінде жарияланған «Бір өмірдің белестері» повесіне қарағанда, жас жазушы Ақан Нұрманов та бүгінгі әдебиетіміздің көзқуанышы екені байқалады. Ақан – әманда ізденгіш, өзінше жазу мәнерін табуға талпынған жазушы. Әрине, бұл ретте оның белгілі бір шарттылыққа ұрынатыны да бар. «Күн ертеңге ауып бара жатырда» да, «Бір өмірдің белестерінде» де осы шарттылықтың салқыны сөзіледі. Алғашқы повестегі әр қаһарманның өз атынан сөйлеуі, екінші повестегі Сәлиманың бастауыш партия ұйымының мәжілісінде өз өмірбаянын айту арқылы өмір белестеріне шегініс жасауы сол шарттылықты танытады. Бірақ бұл жас жазушының міні емес. Қайта шеберлік шыңына көтерілудегі әр қияға бір барлау жасауы, сәтімен жасалған барлауы екенін танытады. Сол себепті «Күн ертеңге ауып бара жатырдағы» Ұлтуған мен «Бір өмірдің белестеріндегі» Сәлима бейнелері көңілге қонымды, жарқын болып шыққан.

Шәрбану Құмарованы қазақ әйелдерінің арасынан шыққан шын мағынасындағы тұңғыш прозаик десек, артық болмайды. Ол аз ғана жыл ішінде «Қыз сыры», «Терезелер» атты екі жинақ берді. «Терезелерде» жүйеленген сюжет, оқиға жоқ. Кейіпкерлерінің көбінің аты да аталмайды. Сөйтсе де олардың өмір тынысы анық байқалады. Кескінінен әманда күлкі кетпейтін сұңғақ бойлы қара торы жігіт, тығыршықтай домаланып қалған жас әйел, гүл суарып жүретін ақбас қария мен оның жұбайы, мектепке жүгірген балалар – көп терезелі үйді мекендеген әр семья өздерінше бақытты, жарасты өмір сүріп жатқан жандар. Автор осы жарастықты дәріптейді, терезелерде әрқашан күн сәулесі ойнауын қалайды.

Бірақ Шәрбану әңгімелерінің бәрін мінсіз деуге болмайды. Бұл

автордың да өмірден көргендері әлі аз сияқты. Тақырып тарлығы сөзіледі. Кей-кейде бұрын көп жұрт шиырлап кеткен трафаретке ұрынып қалатыны байқалады. Оның «Алтын дән және махаббат» деген әңгімесінде сондай бір ескі сүрлеудің ізі бар. Онда қыздан қашан жылы жауап алғанша тракторын тоқтатпай, жер жырта берген Қажымұқанмен танысамыз. Автордың өзі айтқандай, «апырау, бұл бүйте берсе, зорығып өлмей ме?» деген ой келеді саған да.

Жастар әңгімелерінен құрастырылған «Таңғы шық» жинағына жиырма бір жас автордың әңгімелері кірген екен. Мұндағы жас жазушылардың өмірден байқағаны мен түйгені, суреттеу шеберлігі, қалам сілтесі қилы-қилы болып келетіні секілді, оларды толғантқан өмір құбылыстары да қилы-қилы. Кітапта «Отамалы» туралы аңыздан бастап, «Сегізінші эпсилон» жұлдызындағы өмір мен жер кіндігіне жасалған саяхатқа дейін талай тақырып алдыннан өтеді.

Жас авторлардың бәріне ортақ бір сипат – олар адам бойындағы асыл қасиеттерді ашып беруді биік мақсат еткен. Сол жақсы қасиеттердің суреттелуі де түрліше. Бірде мектеп ұясынан ұшқалы тұрған түлек, бірде студент қыз бен жігіт, бірде қажырлы еңбек адамы, бірде ғылым құдіретін адам игілігіне жаратуға асыққан ойшыл ғалым – бәрі де тізбектеліп көз алдынан өтеді.

Жинақтағы Тобық Жармағамбетовтың «Отамалысы», Абдулхамит Исаевтың «Бір суреттің тағдыры» атты әңгімесі, Төлен Әбдіковтың «Райханы», Күнсая Оспанованың «Ағаттығы», Шәмшиден Әбдірамановтың «Саяхаты», Есенжол Домбаевтың «Әй, нағашы-айы» секілді әңгімелер жас прозаиктердің шағын жанр табиғатын түсіне бастағанына, лайықты сюжет тауып, оралымды тілмен өрнектей алатындықтарына айғақ.

Өмірдегі, адам мінезіндегі жарамсыз, оғаш қылықтарды күлкі етіп, әзіл-сықақ арқылы сол міндерден арылуды нысанаға ұстаған шығармалардан Есенжол Домбаевтың «Әй, нағашы-ай!», Рақымжан Кәленовтың «Мінез» атты әңгімелерінен Есенжол мен Рақымжанның зілсіз юморға бейім екенін көруге болады. Жас авторлар оқушысын күлдіре отырып, көздеген жеріне дәл тиіп жатады. Бірақ бізде сықақ, юморлық туындылар әлі аз екен. Ескілік қалдықтарына қарсы күресте бұл түрдің атқарар міндеті, қоғамға тигізер көмегі зор екенін әманда естен шығармауға тиіспіз.

Фантастика мен шындықтың шекарасы жойыла бастаған қазіргі заманда ғылыми-фантастика жанрына да жақсы жағдай туып, кең өріс ашылды. Біз қарастырып отырған кітаптағы Шәмшиден Әбдірамановтың «Саяхат», ағайынды Шақановтардың «Тірі көз» әңгімелері осы жанрдың жемісі. Мұндай қиын да қызықты жанрда тартымды шығарма беру үшін ғылым мен техниканың ең соңғы жаңалықтарын

жете игерумен бірге, шалқыған фантазия керек. «Востоктар» мен «Восходтар» ізі ғарышты шарлап кеткен шақта Ш. Әбдірамановтың жер кіндігіне саяхат жасауды қиялдауы әбден орынды болған. Радийдің тізбекті реакциясы арқылы жүретін корабльдің бес мың градустық қызу жіберіп, жер қабатын балкытып, жүзіп жүре беруі қызғылықты суреттеледі. Қысқасы, Шәмшиден Медеу Сәрсекеев бастаған ғылыми-фантастикалық жанрда кәдімгідей үміт күттіріп жүрген жастарымыздың бірі секілді.

Ғылыми-фантастикада осындай көңіл қуантарлық алғашқы кадамымыз болса, детектив жанрында жағдайымыз мүлде басқаша болып отыр. Мұнда да өз күшін байқап жүрген жастар барға ұқсайды. Бірақ олардың көпшілігі ескі соқпақ, сұрқайлықтан алыстап кете алмай жүргенін көреміз. Соның мысалы ретінде Әмен Әзиевтің «Жазушы» баспасы басып шығарған «Өтелген өкініш» деген «повесін» алсақта болады. Бұл жігіттің тілге шорқақтығын осы кітаптың атынан-ақ аңғарсақ керек. Өзі өкініш болса, ол қалай өтелмек? Ал өтелетін болса, оның несі өкініш? Кітаптағы оқиға желісі оқушыны иландырмайды. Дараланған образдар жоқ. Басты қаһарман Қайсардың теріс жолға түсуі де, одан түзеле қалуы да оп-оңай. Автордың «солай болса екен» деген жақсы ниетінің жаман көрінісі ғана болып қала берген. Кітапты оқып шыққаннан кейін: «әттеген-ай, бекер-ақ басылып шыққан екен» деген өкінішке душар боласың. Бірақ бұл Әмен Әзиевтің өтелетін өкініші емес, өтелмейтін өкініш.

Осы секілді «өтелмейтін өкінішті» кітаптың бірі – Ә. Жиреншиннің «Кішкене айна» атты «новеллалар» жинағы. Жиреншин жолдасты біз бұрын тарихшы деп, ғылыммен айналысып жүрген адам деп естуші едік. Әрине, жер ортасын аударып, сары тіс болған шағында әдебиетке келуін құптауымыз керек. Дегенмен, шынын айтар болсақ, «не жақсылығы бар екен?» деген құмарлық жеңіп, кітаптың алғашқы бетін ашқаныңмен, соңғы бетін өкінішпен жабасың. Алысқа бармай-ақ, «Нағыз адам» деген бірінші әңгімені-ақ алайықшы:

«Өлім мен өрт, өрт пен өмір... Бұл ғажайып оқиға әлі де менің көз алдымда!» – деп бұл әңгіме өзеурей басталыпты. Соған құлағымыз елендеп, мұның өрті не сұмдық екен деп кітапқа үңілсек, онысы былай болып шығыпты.

«Бір сәтте толықсып тұрған қорыққа, жайқалып жатқан егістікке, жер қайысқан маяларға (?) қарай жамыраған өрт ду ете түскендей болды... Әлгінде ғана көсіліп жатқан кең дала, кеудесін керген кең алқап кәдімгі дауыл соққандай жарқ-жұрқ еткен жалын мен оттан, қақалған түтін, үрген ит, мөңіреген малмен ың-жың болып азынап, қол-аяғы бүрісті де қалды».

Бұл суреттемесымақта бір сөз өз мағынасында қолданылмаған.

Дені дұрыс құрылған бір сөйлем жоқ. Осы сияқты сапырылысқан сөз тізбектерінен не ұғуға болады?

Бұдан әрі әңгіменің бас қаһарманы Темір әл үстінде жатып кітаптың тоғыз-он бетінде өлімнің жаман екені, өмірдің жақсы екені жайлы түкке керегі жоқ философия соғады да: «Мен тағы да қайталап айтамын, өлгенімді арман етпеймін (?), бұл игілікті жақсы өлім (?), парасатты қылық (?), бұл менің адамға деген махаббатымнан туған жарқын сөзім ғой», — деп жан тапсырады.

Біз күшімізді қаншама сарп етіп, қаншама күресіп келе жатқанымызбен халтура шығаруды әлі күнге тоқтата алғанымыз жоқ. Егер завод өз өнімінен брак жіберсе, оған жауап береді. Ал жаман кітап шығарған, халтураға жол берген баспа орыны жауаптан неге қағас қалуға тиісті? Осы жерде басын аша кететін тағы бір жай бар: біз завод жіберген бракты оңай тауып ала аламыз. Ол — шығарылған продукцияның сапа, форма жағынан белгілі бір стандартқа сай келмеуі. Ал әдебиеттегі брак деген не? Шынын айтқан жөн. Біз күні бүгінге дейін әлдебіреудің үстірт қарағандығынан, немесе әлдекалай жаңсақтықтан кетіп жүрген саяси қателерді бракқа жатқызып жүрміз. Егерде мұндай көңілсіз жайларды брак дейтін болсақ, оны жөндеу де оңай. Әрі мұндай қателердің бұл күнде әдейі жаулықпен жасалынбайтыны да жұртқа аян. Сол себепті ондай брактың бәлендей теріс әсері де бола бермейді. Әдебиеттегі брактың ең жаманы, ең қауіптісі — кара дүрсін сұрқайлықта, халтурада. Мұндай сүреңсіз дүниелердің оқушы талғамын бұзуда, эстетикалық сезімді топастандыруда келтірер зияны адам айтқысыз көп. Оның себебі — әдебиеттегі бракты екінің бірі тап басып айыра алмайды. Біз әдеби брак дегенді, міне, осы тұрғыдан қарауға тиіспіз. Әрі күресті де осы тұрғыда жүргізе бермекпіз.

«Жазушы» баспасында біраз жылдан бері бас редактор болып қызмет істеп келе жатқан Өтебай Қанахин әдебиетке кешеулеп келсе де, недәуір шығармалар беріп тастаған жазушы деп танылады. Оның соңғы жылдары бір роман, екі повесть және әңгімелер жинағын баспадан шығаруы соның айғағы. IV съезден бері Қанахинның, орысша, қазақшасы бар, жүз мыңдаған тиражбен бес-алты кітабы жарық көрді. Зерттей келсек, осы кітаптар жайында жазылған сын-мақалалардың бәрі де кілең мақтауға құрылыпты. Әдебиетке тырнақ алдысын алып келген әскери жігітке біз басында алдағы күннің есебінен біраз кең-шілік жасап қарағанбыз. Өтебайдың әлі күнгі сол қарызды өтей алмай келе жатуы өте қынжыларлық іс. Он-он бес жыл бойы үзбей жазып келе жатқан құрбымыз осы күнге дейін тіліміздің реңктерін түсінбесе, сөзді дәл басып өз мағынасында қолдана алмаса, сөйлемді тас кашағандай сұлу, мінсіз мүсіндеп шығара алмаса, ол жазушы трагедиясы. Бір мысал келтірейік:

«Айтпақшы, бүгін Төлеумен тағы кездестім... Баяғы текірек. Сөзі «сіз», «біз». Мені көргеннен-ақ ежірейіп, сыздап сала берді» («Маздақ» повесінен). Осы бір шағын сөйлемде қаншама қайшылықтар жатыр. Баяғы «текірек» болса, сөзінің «сіз», «бізі» қалай? Мұны көргенде ежірейе қалса, «сыздап сала беруін» не деп түсінеміз? Бұл жұмбақтың төркінін автор былай түсіндірмек болады: «Өткен жолы жігіттің ең бір жанды жеріне (?) тиіп кетсем керек», – дейді Өтебайдың Маздағы. Өтебай жігіт ағасы болып қалған жазушы. Оның Маздағы да жиырма екі-жиырма үшке келіп қалған бойжеткен қыз. Сонда осы ересек адамдардың «жанды жері» деп отырғаны қай жерлері екен?

Маздақ – қалада үлкен оқу орнын бітірген дәрігер қыз. Ол шалғайда жатқан мал қыстағына келген. Әрине, ондай алыста жатқан ауыл түгіл, мына астана іргесіндегі қыстақтарымызда да кемшілік дегенің баршылық қой. Сондай мың түрлі кем-кетіктерді Маздақ көре келеді. Сынай келеді. Ақыл айтып, түзей келеді. Электр жарығын орнату, колхозшыларға жақсы үй салу, үй ішін дұрыс сылап, таза ұстау, балаларды уақытымен дәрігерге көрсетіп отыру, бақсы-балгерге қаралудың зияны, әжетхана орнату және оның пайдасы, өсек-аяң дегеннің керексіздігі, қойшы, тағы сондай таусылмайтын бірдемелер сөз болып жатады. Қалай сөз болады? Гәп, міне, осында.

Повесть дәрігер қыздың күнделігі ретінде жазылған. Әдебиет тарихында осы секілді хат түрінде немесе күнделік түрінде жазылған шығармалар толып жатыр. Және бұл әдістің бас қаһарманның ой дүниесін ашуда, жан сарайының қат-қабат қатпарларын ашуда ұтырлы әдіс екенін атап өтуге тиіспіз. Бұл әдісті қару еткен жазушылардың қай-қайсысы болса да осы бір артықшылықты сарқа пайдаланып келгенін де білеміз. Ал Қанахин болса, бұл әдісті, керісінше, өз әлсіздігін ақтау-арашалау үшін қолданған ба деп қаласың. Олай дейтін себебіміз – повесть-күнделікте сөз бар да, іс жоқ. Құр мінездемелер бар да, мінездер жоқ. Толыққанды образдар жоқ. Қалада оқу оқып, алыс мал жайылымына, жаңа ортаға, бейтаныс адамдар ортасына келген беті ашылмаған уыз қыздың жан дүниесі, көңіл күйі, күйініш-өкініштері, жан тебіреніс, қуаныштары мүлде сөз болмайды. Ол алыс сапардан өз үйіне қайтып оралған жолаушыдай, қарқ ете түседі. Сүрінбейді, қателеспейді. Өмірдегі өзі секілді беті ашылмаған қыздарға ұқсап, тіпті топ алдында қымсыну дегенді де білмейді. Маздақ адамға тән, ысылмаған балаға тән әлсіздіктердің бәрінен де ада, жұрттың бәрінен де биік, төрт аяғын тең басқан жорға бір жатқан. Өйткені ол астанадан келді. Жоғары оқу орынын бітіріп келді. Ал басқалар болса, астанадан келмегендер. Жоғары оқу орынын бітірмегендер. – Міне, дәлел қайда жатыр! Сөйтіп, Қанахиннің жазушылық өнерге онша көп мән бермегендігінің салдарынан, көп ізденіп қиналмағандығының

салдарынан Маздақ авторлық жақсы идеяның жансыз схемасы болған да шыққан. Қысқасы, бұл повесте жоқ-жітіктің бәрі де айтылады. Ең ақыры, әжетхананың қай жерге, қалай, үйден неше метр қашықтықта салынуға тиісті екеніне дейін тәптіштей сөз болады. Мұнда бәрі де бар. Жоғы бір-ақ нәрсе — ол мазмұнға сай терең көркемдік. Ал Өтебайдың мына повесінен, жасырмай айтсақ, сәртір иісі шығып тұр. Сол себепті Қанахиннің «Маздақ» повесі көркем шығармадан гөрі, ауыл өміріне тікелей қатысы бар әлдебір ресми мекеменің жарлық циркуляциясына көбірек ұқсап кеткен.

Бір өкінерлігі осы «Маздақ» повесі жайлы талай сын мақалалар жазылыпты. Тіпті «Лениншіл жас» газеті «Маздақша маздайык!» деген атпен дискуссия да ұйымдастырған. Сондағы мақалалардың бірде-бірінде повестің бадырайып тұрған кемшіліктері жөнінде сөз болса не дейсің! Кілең бір өтірік колпаштау. Мұндай жалған сындардың арғы жағында ішкі есептердің жатқаны, айтпаса да, түсінікті! Айналып келгенде, бұл көркем сынымыздың мешеулігі. Өскелең әдебиетке қойылар талапты елемей келе жатқанымыз «Лениншіл жас» газетінің дискуссиясынан анық байқалады.

* * *

Менің бұл еңбегім әр жылдарда жазылған мақалалардан құралды. Бірақ нысана етіп ұстағаным — жастар прозасы болғандықтан, сол мақалалардың басын біріктіріп, бір жүйеге түсіруіме тура келді. Мен мұнда соғыстан кейінгі жиырма жыл мұғдарында әдебиетімізге келіп қосылған екі ұрпақ-буынның творчестволық даму жолы — тақырып менгеруі, шеберлікті үйренуі жайлы сөз қозғадым. Шамам келгенше, әділ болуға әрі кемшілік деп тапқанымды жасырмай, бүкпей айтуға тырыстым. Қазақта «Жаман айтпай, жақсы жоқ» деген мақал бар. Мін атаулыдан құтылсақ, жақсылығымыздың өзімізде қалатыны айтпаса да түсінікті деп білемін.

1955–1966 жж.

АҚАН СЕРІ САХНАҒА ҚАЙТЫП ОРАЛДЫ

Ақан да, Шәкен де араға біраз жыл салып сахнаға оралды. Рухани өміріміздегі еленерлік, қуанарлық оқиға.

Біздің ойымызша, дарынды Шәкеннің театрдан кетуі өкпе-наразылықтың салқыны ғана болатын. Ал Ақан сері тағдыры мүлде басқаша. Кешегі бір күндері радиодан «Сырымбет» пен «Қараторғай» немесе атақты «Құлагер» мен «Әудемжер» шырқала қалса, «халық әндері» деп хабарланатыны есімізде. «Халықтікі емес» деп ешкім де таласпас болар. Өйткені шын ұлы туындылардың бәрі де халықтікі болуға тиісті ғой. Сонда да бұл әндердің Ақан сері секілді өлмес авторы бар емес пе еді. Бірақ ол кезде «Ақан атын атасам, ризығымнан айырылып қалармын» деп, саптыаяқтың басына сапы қойып, сабынан карауыл караған саққұлақтар болған. Ақан сахнадан осы ретте кеткен-ді. Міне, енді ол қайтып оралды. Жаңара, жаңғыра оралды. Сүйікті Серісін аңсап, сағынған қауым дүрліге қол соқты. Ақан арман еткен әділет салтанат құрды.

Ғабит Мүсіреповтің «Ақан сері – Ақтоқты» пьесасы қазақ көркемөнеріндегі құнды, соқталы шығармаларымыздың бірі екенінде дау болмаса керек. Мен мына шағын мақалада өзіме қатты әсер қалдырған бір-екі образға ғана тоқталып, бір ғана пікірімді ортаға салғым келеді.

Ақтоқты! Аты қандай әдемі болса, өзі де сондай сұлу жасалған күрделі образ. Ақтоқтының жаны неткен таза еді! Көздің жасындай мөп-мөлдір емес пе! Ақтоқты Ақанды сүйеді. Ақанның романтикаға толы әндерін сүйеді. Еркіндікті аңсайды. Бар арманы осы. Оның осы арман жолындағы күресі де айрықша қызық. Ол өзінің биік мұратына кедергі боларлық тосқауылдардың біріне қарсы шықпайды. «Жалмұқанға тоқалдыққа барасың» десе, – «бармаймын» деп ешкіммен салғыласпайды. «Неке суын ішесің», – десе, «ішпеймін» деп қарсыласып жатқан да ол жоқ. Ақтоқты істің, қимылдың, күрестің адамы емес. Неге болсын, мойынсұна береді. Бірақ тереңірек үнілсең, сол қарсыласпауда, неге болса да мойынсұна беруде керемет бір қарсылық барын көреміз. Әсерлі күрестің барын байқаймыз. Ақтоқты Ақанға деген өз махаббатын жоққа шығару тәсілімен ғана танытады. Ал Жалмұқанды сүймейтіндігін тек неке суын ішумен ғана дәлелдейді.

Менің ойымша, Шолпан Жандарбекова Ақтоқты образындағы осы ерекшеліктің кілтін тапқан. Осы бір ғаламат кілт оған сахнада өзін бүтіндей ұмытып, Ақтоқтыға айналып кетуіне мүмкіндік беріп тұр. Сахнада Шолпан өзін қалай ұмытса, бұл Ақтоқты емес, Ақтоқты болып ойнап жүрген Шолпан дегенді көрермен қауым да солай ұмытып кетеді. Талант құдіреті деген, сиқырлы сұлулық қуаты деген,

міне, осы! Ақтоқты образы талантты артисткамыздың барынша ашылуына мол мүмкіндік берген. Еңлік – ер қыз, ерке қыз. Ал нәзік Шолпан оның ішкі дүниесіне кіре алмайтын секілді еді. Еңлік бейнесі артық пішілген киімге ұқсап Шолпан бойына қоныссыздау тұрушы ма еді, әлде қайтетін еді. Хадишаның қолындағы садақ шіркін өзінің иесін тапқандай жанып түсетінін байқайтынбыз. Ал Шолпанның садақ тартысында әлдебір ерсілік сезіліп тұратын секілденетін. Міне, енді нәзік те солқылдақ Ақтоқты Шолпан арқылы шын мұрагерін тапқандай.

Ақтоқты образы – шыныдай тым күйрек, қыбын таппаған адам сындырып алатын образ. Оның басында трагедиялық моменттер көп. Соған дәлел ретінде неке қию кезін, шешесімен екі арадағы әңгімені, қарабет деп танылып ағашқа таңылып қойылған кезін, сүйікті Ақаннан бас тартар кезін атасақ та болады. Осы бір трагедиялық сәттерде артист сыртқы эффектіге ұрынса, Ақтоқты трагедия емес, мелодрамаға ауысып жүре берген болар еді. Ал Шолпан болса осы қитұрқы сырды терең түсіне білген. Сол себепті «осы тұста қайтер еді» дейтін жерде артық кетпейді. Артистің қимылы сараң да нәзік. Бірақ ишара-тұспал – мимикаға бай. Ақтоқты-Шолпанның ең алғаш Ақанмен кездескен сәтіндегі тазалығы мен пәктігі, сүйкімді сұлулығы мен сыпайылығы, нәзік те тартымды қимылдары спектакльдің соңғы көрінісіне дейін бір сәт әлсіремейді. Қайта әр қырынан бір көрініп, өсе береді, ашыла береді.

Шолпан жасаған Ақтоқты образы, сөз жоқ, ұлы Күләш жасаған Жібек образымен парапар десек те болады. Шолпан арқылы Ақтоқты бейнесі, Жібек, Баян образдары секілді, халықтық бейнеге айналып, биіктеп бара жатқанға ұқсайды. Бұл ретте авторға айтар бір тілегіміз де бар. Көрерменге мәлім, Ақтоқты екінші актының соңғы жағында ғана сахнаға шығады. Оған дейін бір-ақ жерде, атап айтқанда, Ақанға сыйлық жіберілетін жерде ғана ол туралы сөз болады. Ақанның оған деген сезім күйі сол жерде ғана айқындала бастайды.

Бұған дейін пьесаның басты кейіпкері Ақтоқты жәйлі еш мағлұмат жоқ. Мольердің «Тартюф» пьесасында басты герой Тартюф үшінші актының аяғында бірінші рет сахнаға шығады екен. Бірақ оған дейін Тартюф образының сырттай жасалып қойғаны соншалық, көрермен қауым ду қол шапалақтап қарсы алады ғой оны. Сондай бір әдіспен болса да, Ақтоқты образының бояуын қалыңдата түсер бір амал табылмас па екен демекпіз.

Сырттай қарағанда Мылқау балуан қара күштің, ұрда-жық надандықтың ғана иесі. Ал оның ішіне үңілсең, осы Мылқау бейнесін Ақтоқты бейнесіне жақындатар ғажайып бір ұқсастықтар бар секілді. Сырт тұлғасы дөрекі болғанымен, Мылқау да таза жанды нәзік адам.

Оның бойында тусырап жатқан ерен күш бар. Бірақ, бала колына түскен оттық секілді, қатері көп иесіз күш. Жақсылық, игілікке ғана емес, жаманшылық, жауыздық жолына да оп-оңай пайдаланып кетуге болатын күш. Науан хазіреттің төңірегіндегі алаяқ топқа тән кулық пен сұмдық, айла, зымияндықтың бәрінен де Мылқау бейхабар. Өз айналасында туып, өрбіп жатқан оқиғалардың мән-сырына үңіле алмайды. Сол себепті Сердәлі секілді ұсақ қызғаныш, бақастық өкілдерінің қақпанына өзі барып түсіп, солардың оп-оңай қол шоқпары болып кете береді. Өз бетінше ешкімге залалы жоқ болса да, дімкәр, кемтарлығының салдарынан биік трагедиялық пафосқа көтеріледі де, жауыздықтың тағы бір құрбаны болып шыға келеді. Нәзіктігі де, Ақтоқты образымен үндестігі де, міне, осында. Егер артист бұл образдың осы бір оқшаулығы мен ерекшелігін пайдаланып, сыртқы эффектiге бой алдырса, әр қилы оқыс қимылдарымен көрермен қауымды күлдірмек болса, Мылқау бейнесі, сөз жоқ, шықпаған болар еді. Өзінің трагедиялық серпінінен айырылып, комизмге ауысып кетер еді. Сахна өнерінің қарт шебері – кәрі тарлан Қалибек Қуанышбаев мұндай оңай әдіске бармаған. Сол себепті сахнадағы Мылқау – Қаллекей образы шын сақауға тән үн, бай мимикасымен, ғажайып жүріс-тұрыстарымен сұлу поэзияға толы ғаламат трагедия болып шыққан. Қолындағы қамшысын домбыра етіп, Ақанның келе жатқанын хабарлаған сәтін алыңызшы... не болмаса қарабет делініп ағашқа таңылған Ақтоқтыны аймалап жылаған кезін есіңізге түсіріңізші... Мылқау күш иесінің бойында ұлы махаббат бары айқын танылмай ма осы бір тұстарда?! Рас, Мылқау-Қаллекейдің кейбір қимыл-қылығына көрермен қауым күледі. Бірақ бұл көтеріңкі көңілдің күлкісі емес, терең қайғының күлкісі. Көрермен қауым көзінен жас ағызып отырып күледі. Талақ болған Ақтоқтыға ұмтылған кезін алыңыз. Сен күлесің ғой. Бірақ көзіңнен жас парлап отырмай ма! Себебі сол сәтте сені трагедияның тайға таңба басқандай айқын бұлқынысы баурайды. Ал осы сәтте артист тарапынан сәл бір артық қимыл жасалса, бұл көрініс мелодрамаға айналып жүре берген болар еді. Бірақ ұлы артист Қаллекейдің бұл образдың ішіне енгені соншалық, тіпті ұстараның жүзінде жүрсе де биік талғамынан әсте айнымайды. Қысқасы, бұл образ – Қалибек қарттың ұлы өнер иесі екенін дәлелдеп берген өлмес образ дер едім. Жалғыз-ақ тілегім: Мылқаудың Ақан серіге қол жұмсайтын жері бар, соның мотивировкасын қалыңдата түссе, нұр үстіне нұр демекпін.

Енді спектакльдің прологы жөнінде бір сөз.

Қараңғы түн. Күн шатырлап, жиі-жиі нажағай жарқылдап тұр. Қарбалас қимыл, қарандаған біреулер... Жер астынан күңіренген Мәрияның даусы. Осы дауыстан кейін кенет тыныштық орнай қалады.

Байсалдылықпен сахна ашылады. Шиыршык атқан оқиға бірте-бірте сені өз ауқымына тартады. Көріністен көрініске ауысып, спектакльдің ішіне енген сайын әлгі прологты сыртқы әсерге есептелген бос жалтылдақ емес пе екен деген күмәнді ойға келесін. Оның себебі, ең алдымен, прологтың байсалды спектакльден стилі мүлде басқа. Екіншіден, дін түнегінің өкілі Науан хазіретпен тартысқан Ақан өрісін тарылтады. Асылында, Ақан-сері әділдік-шындық үшін алысқан, ізгілік адамгершіліктің жоғын жоқтаған күрескер ғой. Ақан үшін Мәрзия оқиғасы діннен бас тартып, хазіреттен біржола кетуінің басты себебі емес, түрткісі ғана. Ал әлгі прологты сөлекет оқиғаның шырмауына түсіп қалған көрермен қауым көзі ашық Ақанның жалпы әділет жолындағы қараңғылықпен күресін тар шенберде түсініп қалатынға ұқсайды. Үшіншіден, Мәрзияның тірідей көмілуіне «ән салды» дегеннен басқа дәлел жоқ. Менін ойымша, спектакльдің бұрынғы трактовкасында Мәрзия қосалқы линияда жүріп отыратын да, әділет жолындағы Ақан тартысына үстеме бояу қосып отырушы еді. Мына жаңа трактовкада ұтқандық байқалмайтын секілді.

Бұл, әрине, даулы пікір. Тек ой салу үшін ортаға салып отырмыз.

Қорыта айтқанда, «Ақан сері – Ақтоқты» спектаклі, сөз жоқ, қазіргі мәдени өміріміздегі үлкен табысымыз.

1958 ж.

ТЕРЕНДІК КӨЗІ

Тұр-тұлғасынан даналық пен білімділікті де, ірілік пен кішілікті де, салдық пен сабырлылықты да, сергектік пен сезімталдықты да мол танытар осынау бір орта бойлы, ақ шашты егде адаммен біз жиі кездесеміз.

Ол күнде ертемен бір мезгілде Жазушылар одағының есігін келіп ашады. Байыппен басып екінші қабатқа көтеріледі. Күтіп отырғандар көп болады. Әркімнің әр қилы шаруасы бар, бәрін де тыңдайды. Немесе тындырғаны көзге іліне бермейтін, күйбіні көп қарбалас одақтың күнделікті күйкі іс-жайларын баяндайтын папкаларды қарап ұзақ отырып қалады. Ұзақ-ұзақ жиналыстарға қатысады. Ұзақ-ұзақ сапарға шығады. Социализм мен атом ғасырының бүгінгі жүктеген ұрымтал талап-міндеттерін шешпекке жиналған Азия, Африка өнерлерінің шаршы топтарына түсіп, ұзақ-ұзақ сөйлейді.

Қолы боста тауларға да беттейді, жаяу жүріп жазықтарды да кезеді. Біз сонда осы кісінің бір басынан өзі қатарлы былайғы аздың көбінен табыла бермейтін жақсы бір қасиеттерді аңғарамыз. Көңіл күйінді тамыршыдай дәл басар қайырымды жолдасты да, есептеспес дарқан ағаны да, әзілі жарасқан құрбыны да, мүлт жіберсең – әділ де өктем үлкен ұстаз атаны да көреміз біз одан.

Біз оның «шаршадым» дегенін естіген жоқпыз. Өмірге салғырт қараған бір сәтін байқап көрген емеспіз. Әмәнда біз одан жалыны қайтпайтын жастықтың лебін сезінеміз. Ақ бурыл шашынан басқа тал бойынан алпысты танытар бір нышанды таба да алмаймыз.

Сұлулыққа толы осы бір кісінің сонау отызыншы жылдардың басында сен ең алғаш мектеп есігін ашқанда романтикаға толы ана туралы новеллаларымен, кескілескен тап тартысын шебер суреттеген колхоз жайындағы көркем әңгімелерімен, юморға толы «Талпақ таңнауымен» қарсы алдыңнан шығып, алғаш рет ана тілінді қадірлеуді үйреткен, көркем өнерге деген махаббатынды оятқан, алып ұшпа бала көңілінді арманға адалдық пен сұлулыққа мезгеген Ғабит Мүсірепов екенін ойлағанда – таңданбасқа шараң жоқ.

Ие, қазақ совет әдебиеті бастауларының бірі, кемелді талант иесі, академик жазушы Ғабит Мүсірепов алпысқа келді.

Мүсірепов жолдас Александр Фадеевтің елу жылдығына арнап жазған бір мақаласында: «Оның азы көпке тұрады», – деген еді. Бүгінгі күні Ғабеннің өзіне де сол сөзді қайталап айтса, артығы жоқ. Санына келсек, Ғабит отыз бес жылдық творчестволық өмірінде онша көп дүние беріп тастады дей алмаймыз. Жазушының папкасында екі роман, бес-алты пьеса, либретто, бір-екі киносценарий, жиырма шақты әңгіме-повестер ғана бар. Бірақ қай заманда болса да жазушы салмағы

санмен өлшеніп көрген емес, өлшенбейді де. Ұзақ ғасырларға созылған әдебиет тарихында том-томдап кітап жазып, із-тозсыз кеткендер де, бір ғана шығарма беріп, әр ұрпақтың аузынан түспей жүрген де жазушылар бар. Олай болса, көркем шығарманы ғұмырлық ететін мән – сапа-қасиеті болмақ. Үңіле қарасақ, Мүсірепов творчествосы сапа-қасиеттен кенде емес. «Оның аз ғанасы көпке татиды» дейтін себебіміз де осыдан.

Егерде сауда капитализмі кіре бастаған өткен ғасырдың екінші жартысындағы қазақ сахарасының бедерлі де бояулы реалистік тамаша картинасымен басталатын «Оянған өлке» романының екінші кітабы сәтімен аяқталса, Ғабит творчествосында соңғы он-он бес жылға дейінгі жүз жылдағы қазақ өмірі бір мол қырынан көркемдік шешімін табары даусыз нәрсе. Бұл бір жазушыға аз жүк болмасқа керек. Феодалдық қазақ даласындағы ел өмірі, сол далаға шым-шымдап болса да табандылықпен кіріп келе жатқан жаңа қарым-қатынастар, қазақ жұмысшы табының құралу процесі, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, азамат соғысы, елді жаппай коллективтендіру дәуірі, Ұлы Отан соғысы, міне, мұның бәрі де шебер қолдан туған, жаңағы «аз болса да көпке бергісіз» көркем шығармаларда тамаша шешімін тапқан кесек тақырыптар. Әлі талай-талай замандар өтеді. Талай-талай толқындар кезекпен ауысып, талай-талай ұрпақтар келеді. Сол кезде халқымыздың осы бір тұстағы бел-белесіне үңілер адам болса, Мүсірепов шығармаларына соқпай кете алмайтыны айдан анық.

Ғабеннің үлкендігі – жаңашылдығында, заман рухын түсіне білуінде. Жазушы үшін болмыс, құбылыстардың тақырып болмайтыны жоқ. Бірақ тақырыптың да тақырыбы бар. Күндігі болады, ғұмырлысы болады. Мүсірепов осыны айыра білетін, бүгінгі бір өмір құбылысының қанша мақталып, қанша мадақталып жатса да, түпкі бағдарын дөп басып тани білетін жазушы.

Мүсіреповтің қай шығармасын алмаңыз, онда адам қатынастарының, психологияларының, мінез-құлықтарының өзгеру процесі – күрделі өзгеру процестері шебер суреттеліп отырады. Бұл процестер, әрине, екі күштің – ескі мен жаңаның, ыңыршақ кертартпа пиғыл-ниеттер мен озат, өршіл пиғыл-ниеттердің қаттығыс-күрестерін суреттеу арқылы көрінеді. Бұл ретте Ғабит шығармаларын жаңа адамдардың ер жету, есею, өзгеру, қалыптасу тарихы, солардың көркем тарихы десек, қателеспейміз.

Мүсірепов творчествосының басы болып саналатын сонау 27–28-жылдары жазылған «Тулаған толқында» атты шағын повесінің өзінде де жаңа өмірдің, жаңа қарым-қатынастардың ықпалымен біртіндеп туып келе жатқан өзгерістер суреттеледі. Бір ғажабы, авторының өзі ұнатпағандығынан, тандамалы шығармаларының үш томдығына (1956 жыл) енбей қалған осы бір балаң шығарманың өзінде де жал-

ғандық жоқ та, нанымдылық, шындық бар. Жазушының өз сөзімен айтқанда, «толқынды өмірде аударылып, төңкеріліп жүріп» жаңа өмір санатына қосылып келе жатқан балықшы Біржанның, кедей қызы Шайзаданың тағдырына оқушы немкетті қарай алмайды. Өйткені бұл болашақ тұлғалы суреткердің аяқ тастасын танытатын реалистік шығарма болатын.

Мүсірепов творчествосының осыдан кейінгі дамуында тек өзіне ғана тән ерекшеліктер бар. Шыншыл жазушылардың көбіне ортақ бір жай – шу дегенде асқақ романтикадан бастап, ой тоқтата қалыптаса барып, тыныш күнгі баяу шайқалған тұңғыық мұхиттай мол қуат танытар шын реалистік стильге ойысу болса, алғашқы қадамын реалистік туындысымен бастаған Ғабит Мүсірепов күні бүгінге дейін тақырып ыңғайына қарай романтика мен реалистік стильге кезек барып, екеуін де қатар өрбітіп келеді. Мәселен, біз оның отызыншы жылдардың басында жазған колхозды ауылдың арғы-бергі дәуірін қамтитын «Қос шалқары» мен «Көк үйдегі көршілерінен», «Күсені» мен «Шұғыласынан», «Талпақ танауынан» шын реалистік өмір картиналарын көрсек, сол тұста туған ана жайындағы новеллалардан асқақ, адуын романтиканың тынысын сөзінеміз. Кейінгі кездегі «Қазақ солдатты» мен «Оянған өлке» романдары майдан өмірін, халық өмірін, терең тамырымен, қалың қыртысымен қопарып көрсетер үлкен құлашты полотнолар болса, «Ақан сері – Ақтоқты», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесаларында шебер тілмен безенген серпінді пафос, романтика басым жатады. Тегі, Мүсірепов творчествосындағы қатар өрбіп, бірін-бірі толықтыратын, бірі-біріне нәр, бояу беретін, албырттық пен даналық-байсалдылықтың сыры жазушы көңілінің балғындығында, өмірді жастарша сүйе білетіндігінде жатқан секілді.

Әдетте, жазушы творчествосы жайында сөз бола қалса, «бұл пәленнен үйренген, түгенге еліктеген» деген сияқты сырт белгілерден ұқсастық іздеп әуреленетіндер аз болмайды. Сондай сыншылар Ғабит шығармаларынан да Шекспирді, М. Горький мен Чеховты оп-онай-ақ тауып ала қойып жүр. Бұл – бері салғанда үстірт, ұшқары айтылатын пікірлер. Ең алдымен, әдебиеттегі «үйрену», «еліктеу» дегендердің тамыры тереңіректе жататын секілді. Кейде ұқсастықтың өзі бір-біріне мүлде ұқсамайтын тәсілдерден табылып қалуы да ғажап емес. Сол себепті «Автобиографиялық әңгімедегі» балалық аңғалдықты да, астарлы қулықты да мол танытар: «Естиярымыз Хамит інілерінен гөрі тереңірек бір сырды ұстап қалған екен:

– Сүндеттелмеген балаға қатын да әпермейді! – деді.

– Әпермесе, әпермесін! Қатын неге керек? Ойнап жүре береміз!» – деген мына жолдарды оқып, әйтеуір юмор екен деп, Чеховқа тели салудың, не болмаса «Ақан серідегі»:

«Лә илаһо елло алла! – деп,
 Ашып едім бұл өмірдің есігін...
 Аяқ бассам бір «ағузы».
 Күбір-күбір ішімнен.
 Кіріп келсем, қап-қараңғы тамұқ екен кіргенім!
 Қызса бойым,
 Туласа ойым, басқа-көзге төпелеп,
 Өз қолымды тұсап, матап, тұтқын етіп беріп ем.
 Енді мынау – арманда өткен дер көзіңнің
 күйрығына
 Жармаскалы отырған жан сарыны... Ұстатпаса.
 Жұлып тастап жүріп кетсе,
 Топырақ құшып көшкен елдің жұртында қалсам
 сонда
 қайтпекпін?» –

дейтін асқақ жолдарды оқып, әйтеуір, өз геройларын осылай сөйлетуші еді ғой деп Шекспирге қосарлай салудың жөні жоқ. Әдебиетте өзіндік беті бар ірі жазушылардың қайсысы болмасын нәрді ең алдымен кітаптан емес, өмірден, өзі өскен ортадан алады. Соны қағазға түсіруге тырысады. Ал кітап дегенің кейде сол талант бойында тұнып жатқан соны бір күшке қозғау ғана салып жіберуі мүмкін.

1934 жылы Мүсіреповтің «Ана» деген атпен шағын ғана әңгімелер жинағы баспадан шықты. Соған жазған алғы сөзінде автор: «Құлақта ертеден бір әңгімелер жүретін еді. Горькийдің «Аналарын» қайта бір оқығанда сол әңгімелерім тіріле бастады. Көп ойланбастан-ақ Горькийдің «Аналарын» да, өзімде бар әңгімелерімді де қағазға түсірдім. Қайсысының да романтикаға қабысып тұрғанын күнә көрмедім. Бұл кітаптың туысы осылай» деп жазған еді.

Ғабит өз творчествосына барынша жауапты қарайтын, барынша талғампаз, барынша бап тілейтін тынымсыз жазушы. Маржандай төгілте жазылған бетке бір сызық түссе, ол бет қайта көшіріледі. Жазылған шығарманың бір жері солғын шықса, ол шығарма қайта жазылады. Бұл Мүсіреповтің көп заманнан бері машығына айналған әдеті.

Ғабен басында-ақ сәтімен шыққан советтік классиканың алтын қазынасына қосылған «Қозы Көрпеш – Баян сұлуға» үш-төрт рет орапылып соқты. Оның архивінде «Аманкелді» мен «Ақан серінің» де, «Қыз Жібек» либреттосының да толып жатқан нұсқалары бар. Бұл – әйтеуір бір өзгерте берейін дегендіктің салқыны емес, қанағаттанбағандықтың белгісі. Кемеліне келіп болған жазушы әлі де іздену жолында... «Шеберлік» деп аталатын асусыз шың-құздардың шытырман шатқалын менгере берсем, менгере берсем деген мақсат жолында.

Тақырыбына лайық жаңа бір байсалды стиль тапқан «Аманкелдінің» соңғы нұсқасы мен «Қазақ солдаты» осы бір ізденудің, қайта орапылып соға берудің нәтижесі.

1944 жылы баспадан шыққан «Қазақ батырында» социалистік реализм әдісіне сия бермейтін бір нанымсыздық жайлар болатын еді. Шытырман оқиғалар қабаттаса беретін. Романның басты геройы Қайырғали ақылға сыйымы аз біраз «ерліктерді» оп-онай-ақ жасап тастайтын. «Қазақ батыры» әрбір өмір құбылысының тереңіне үңіліп, оқиғаларды мотивировкамен шегендеп қоятын байсалды стильден гөрі, детективке қарай ойысып кеткен кітап еді. Ал «Қазақ солдаты» сол «дерттен» құлан-таза айығып шыққан шығарма. Қайырғали – бойындағы бар отымен толық көрінетін бедерлі образ. Ол өз замандастарының талайы жасай алатын істе көрінеді. Оның нанымдылығы да, жарқындығы да, совет жастарына үлгі бола аларлығы да осында.

Дүние жүзінің көп тілдеріне аударылып, жақсы бағаға ие болған, Мүсіреповті бүкіл әлемге танытқан «Қазақ солдатын» белгілі бір кезеңдегі советтік жас буынның көркем өмірбаяны десек, асыра бағалағандық болмайды.

Жазушы Мүсіреповті тағы бір асуға көтеріп тастаған шығарма – «Оянған өлке» болып табылмақ. Бұл қазақ совет мәдениетінің мақтанышы – «Абай жолы» романымен, «Ботакөз» романымен иіндесіп түсетін кесек туынды. Жазушы шебер зергердей, белгілі бір тарихи кезеңдегі қазақ өмірінің тамаша картинасын жасайды. Тастан қашағандай етіп, талай-талай геройлардың сындарлы да бедерлі мүсінін сомдап шығарады. Бірақ «Оянған өлке» әлі де өз бағасын ала алмай жүрген кітап. Оған екі себеп бар: біріншіден, романның маржандай тізілген бояулы да нәрлі, бай тілін олақ аудармашылар орыс оқырманына жеткізіп бере алмай келеді, екіншіден, кітап әлі аяқталған жоқ. Себептің салмағы да осында жатса керек.

1955 жылы Москвадан авторға арнап жазған хатында Ілияс Омаров: «Ең соңғы айтарым, роман ең қызық және зор жауаптылықты керек қылатын жерге келіп тоқтаған екен. Терсіз, бусыз еркін тоқтапты. Басқаны қойып, романға отыруыңыз керек. Жазғы демалыста жаңа романның бірер тарауын оқуға үміттенемін», – деген еді. Біз әлі де сол үмітпен келеміз.

Соңғы жылдары Ғабен басшылық жұмыспен шұғыл айналысты да, жүріс-тұрысты көбейтіп жіберді. Біз жоғарыда Ғабеннің жауапкер, талғампаз, бапшыл жазушы екенін айттық қой. Көп жазушыда табыла бермейтін осы бір жақсы қасиеттердің бастық Ғабен үшін содыры да аз секілді емес. «Тұрсам, отыра алмаймын» дегендей, қызмет бабымен ұзақ сапарларға жиі кетіп қалатын Ғабеннің жазуға уақыты тапшы болып жүргені де рас.

Соңғы бір бес-алты жылда Жазушылар одағының жұмысы жөнге салынды. Жақсы жолға қойылды. Үлкені бар, кішісі бар жазушыға тамаша жағдай туғызылды. Жылдар бойы кепеде тұрған одақ астананың

орталық көшесіндегі ең бір сәулетті үйге көшіп шықты. Осының бәрі басқа ешкімнің де емес, жалғыз Мүсіреповтің істеген ісі. Бұл – айтуға тұрарлық жәй. Сонымен бірге мынадай айтулы күні – екінін де, тіпті онның да емес, жүздің біріне де исіне бермейтін сарабдал табиғаттың кеспей, пішпей бере салған мол талант күдіретінің иесі Ғабене: «Көптің қамын ойлағаныңыз дұрыс, бірақ жазушыға аздап өзімшіл болған да теріс емес. Өзіңізді де ұмыта кермеңіз. Жазуға шебер қолыңызбен, өзіңіз мүсіндеген талай геройлардың аға-інілерін, апа-қарындастарын оқушы қауымына жиірек таныстырыңыз» деп тілек білдіргіміз келеді.

1962 жс.

ШЕБЕРЛІК КІЛТІ – ІЗДЕНУДЕ

Қиын да күрделі жанр – драматургияның бүгінгі хал-ахуалы, тыныс-тірлігі туралы октын-октын сөз болып жүргені бәрімізге белгілі. Әлбетте, құптарлық жай. Өйткені бұл, біріншіден, өзгеге ұқсамайтын өзгеше жанрдың тап басып ұстата бермес қыры мен сырын меңгере беру белгісі болса, екіншіден, ізденіс пен сонылық төңірегінде драматургиямызда әлі де қалам ізі түспеген көкейкесті тың мәселелердің көптігін байқатады.

Осы орайда соңғы екі жыл аумағындағы санатқа қосылған драматургиялық қолтумаларымызды сарапқа сала отырып, неміз жақсы, неміз нашар деген мәселе төңірегінде әңгіме қозғасақ, көбіміздің көкейімізде жүрген соқталы пікірдің әйтеуір бір ұшын басарымыз даусыз.

Екі жыл ішінде қазақ драматургиясына отызға жуық дүние қосылды. Осы жәйдің өзі-ақ авторларымыздың бірқыдыру тер төгіп жүргенін дәлелдейді. Бірақ мәселенің бар түйіні осы бір көш-құлаш тізіммен, немесе әйтеуір төгіліп жатқан «термен» ғана өлшене ме? Осы орайда драматургиямызды бүгінгі күн талабына сай жаңа биікке жетелейтіндей күш пен қуаттың көзі бар ма дейтін түйінді сұрау келіп туады. Бізше, әңгіменің сөлі осында.

Жылдан-жылға жанр ерекшелігін түсіну нышаны, драма кейіпкерлерінің психологиялық, эмоциялық табиғатын мейлінше тереңдете түсу, ұғыну, көрушіге жеткізу әдістері әдібін бұзбай дамып, жетіліп келеді. Осы бір жақсы құбылыс ұлттық драматургиямыздың күн санап өсіп, толыса бастағандығының, соның нәтижесінде одақтық сахнаға шығуға талпыныс жасап жатқандығының белгісі.

Тахауи Ахтановтың «Махаббат мұңы», Қалтай Мұхаметжановтың «Өзіме де сол керек», талантты жас драматург, марқұм Құдаш Мұқашевтің «Парторг», Оразбек Бодықовтың «Қарақұм оқиғасы», Әкім Таразидің «Жолы болғыш жігіт», Амантай Сатаевтың «Бір шаңырақ астында» атты пьессалары орыс тіліне аударылып, Москвада басылып шықты. Солардың кейбірі көптеген одақтас республика театрларының репертуарына енді. Мысалы, Т. Ахтановтың «Махаббат мұңы» драмасы Бүкілодақтық телевидение экраны мен Пенза театрының сахнасына шықты. Бүкілодақтық бәйгенің жүлдесін алған Ә. Таразидің «Жолы болғыш жігіт» атты сатиралық комедиясы латвия көрермендеріне таныс. Ал О. Бодықовтың «Қарақұм оқиғасы» еліміздің ондаған тіліне аударылды. Ондаған театр репертуарынан орын тепті.

Республика театрларының репертуарына енгізілген жаңа пьесалардан Сәкен Жүнісовтің «Қызым, саған айтам...» атты драмасы мен «Жаралы гүлдер» атты драмалық поэмасын, Әлжаппар Әбішевтің бү-

гінгі күн тақырыбына жазылған «Ғаламат» атты драмалық пьесасын, сол секілді Оразбек Боздықовтың жалынды жас, қайсар ақын Б. Бұлқышев өмірінен жазған «Аққу әні» атты драмалық балладасы мен Мен-Дон-Уктың Мәншүк жәйлі «Алматы балладасын» атай аламыз. Бұл шығармалардың қайсысынан болмасын драматургия заңын меңгерген тегеурінді қолтаңбаны байқауға болады.

Мысалы, Сәкен Жүнісовтің «Жаралы гүлдері» психологиялық ауқымы кең, реалистік шығарма. Әлжаппар Әбішевтің «Ғаламатында» кейіпкерлері қым-қуыт сезім тартысы арқылы шынайы шешім тапса, Оразбек Бодықовтың «Аққу әнінде» Баубек образы – асқақ сезім иесі, романтикалық тұлғаға айналған.

Сатиралық шығармалардың ішінен шоктығы көрініп, ерекшеленген пьеса Садықбек Адамбековтің «Аюбайдың ажалы» атты трагикомедиясы. Автордың пайымдауындағы өткір сатиралық астар пьесаның үзілмес берік тіні.

Драматургиямызда ілгері айтқан бүгінгі күн проблемасымен бірге тарихи тақырып та өз бояуы, өз болмысымен өрісін қатар алып келеді. Бұл орайда соңғы жылдардың еншісіне тиесілі, қазақ халқының әлеуметтік тарихындағы орны ерекше кезең жәйлі, жазылған екі тарихи драманы атауға болады. Олар: Қалижан Бекхожиннің «Ұлан асуы» мен Тахауи Ахтановтың «Ант алдында» атты тарихи драмалары.

Бір кезең туралы жазылған екі пьеса. Екі түрлі шешім, екі түрлі образдар мен характерлердің сомдалуы... «Ә» дегеннен байқалатын нәрсе – әр пьесадағы өзіндік ерекшелік. Үндес кезең, үндес тақырып екі түрлі шешім тапқаны қуанарлық жәйт. Негізгі кейіпкерлердің мақсат-мұратының да тірелер нүктесі – жат елдік шапқыншылардан қазақ жерін аман сақтап қалу. Үлкен мақсаттың әрі төте, әрі тура жолы біреу-ақ. Ол – солтүстіктегі үлкен көршісі Ресеймен достасу. Міне, осындай шешімге екі автор да кейіпкерлерін екі түрлі жолмен әкеледі. Бірі сыртқы жаудың қысымшылығына қарсы күресті негізге алса, екіншісі ел ішіндегі алауыздықтан туған қайшылықтарды әшкерелеу арқылы.

Әр кездегі, әр қилы тарихи оқиғаларға орай жазылған драмалардың алғашқы қатарына: Шоқанның Қашқар сапарынан сыр шертетін С. Мұқановтың «Қашқар қызы», Х. Ерғалиев пен М. Ысқақовтың «Құрманғазы», сол секілді О. Бодықовтың кемеңгер жазушы Ф. Достоевскийдің айдаудағы кезеңінен әңгіме қозғайтын «Дала тұтқыны» пьесаларын қосуға болады.

Көрнекті драматург, марқұм Шахмет Хұсайынов пен Оразбек Бодыков екеуі бірігіп жазған «Әл-Фарабиден» надандық, қараңғылықпен алысқан ғұлама ғалымның көне дәуірдегі арманды дауысы жетеді.

Сөз жоқ, драматургтеріміздің тарихи тақырыпқа назар аударуы табиғи, заңды нәрсе. Өйткені қай халықты алмаңыз, өз өткенін жығатанып алмай тұрып, төл өнерін өркендетуі мүмкін емес.

Бір сәт қазақ драматургиясының өткеніне ой жүгіртіп, сонау 30–40 жылдар төңірегіне барлау жасап қарасақ, бүгін «классикамыз» деп мақтаныпайтар «Еңлік–Кебек» пен «Айман–Шолпан», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мен «Ақан сері – Ақтоқты» – фольклор, эпос негізінде туған үлгілер. Қазақ драматургиясының інжуі болып табылатын осы шығармалар жарты ғасырдай уақыт бойы көрермендерді тазалық-адалдыққа, асыл арман, сұлу сөзім, әдемілікке баулып келе жатқаны көпке аян.

Қалай десек те, бұл туындылар – драматургиямыздың кешегі күні. Ал сонда бұл жанрдың бүгінгісі қандай? Өскелең өнердің соны талап-тілектеріне сол бүгінгісі толық жауап бере ала ма?

«Толық жауап бере алады» деп айта алмаймыз.

Неге?

Оның бірінші себебі – драматургиямыздың тақырып тарлығында, тақырып болымсыздығында болса, екіншісі – кейбір драматургтеріміздің шеберлік шындау ұғымын үстірт түсініп, жанр табиғатына салақтықпен қарайтындығына барып тіреледі. Көбімізде – «анау пьеса жазғанда, мен неге жазбаймын!» деген құр көкірек басым. Осының салдарынан сахна өнерінің жаңа түр алған соны сипатты үлгілерінен шет қала береміз. Мұндай құбылыс драматургиямызды өткен жолын шиырлауға жетелемесе, үрдіс биікке көтере алмайды.

Бір қызығы, кейбір жолдастардың еркіне салсаңыз, өзі «пьеса» жазып, өзі «музыка» шығарып, содан кейін басты рольде өзі ойнап та бермек. Мұндай драматургтерге синкретизм заманының әлдеқашан өтіп кеткенін айтсаңыз, құлақ асқысы келмейді. Тіпті өз дәременсіздігін заңдастыру үшін «пьеса жазу үшін ешқандай заң-қағиданың керегі жоқ. Станиславский осылай деген» дейтіндер де табылады. Соның салдарынан болса керек, Мәдениет министрлігінің репертуар коллегиясына борап жататын пьесалардың дені драматургия заңдарынан мүлде алшақ, ер-әйелі, жас-кәрісі бар топ адамдардың отырып алып, «Сен қайдан келесің? – Мен базардан келемін» деген секілді сұрау-жауап, әңгіме-дүкеніне көбірек ұқсап кетеді.

Тіпті төселген драматургтеріміздің қайсыбірінде оқиғадан гөрі сөз қуалап кетушілік бар. Ұзақ сөйлеу, шешенсіп сөйлеу – бүгінгі драматургияның үлкен міні. Сөз ойнатуға келгенде алдымызға жан салмаймыз. Ал пьесаның жанын кіргізетін оқиға ойнатуға келгенде мүлде орашалақпыз.

Осыдан келіп қарабайырлық туады. Мәселен, халықтар достығы мен интернационализм тақырыбында пьеса жазу үшін, сөз жоқ,

кейіпкерлердің бірі орыс, бірі қазақ, енді бірі өзбек тағы басқа болуы шарт сияқты. Бұл арада әр халықтың өзіндік ерекшелігімен, ұлттық мінез-характерімен есептесіп, бас қатырып жатпаймыз. Ал мұның өзі домалатып-домалатып, балшықтан бала жасаған тәрізді, қасиетті тақырыптың құнын кетіру ғой. Сол себепті тайыз ұғымнан туған жасанды кейіпкерлердің жалған қақтығыстары көркем шығарма дәрежесіне жетпей, плакат пен декларация шеңберінде қалып қояды.

Өткен жылы Қазақ ССР Мәдениет министрлігі «Біздің замандас» атты озық пьесаларға бәйге жариялаған болатын. Бәйге папкасына 70-тен астам пьеса келіп түсті. Бірен-сараны ғана болмаса, көбі бүгінгі күн тақырыбына жазылған. Жазып жүрген, жаңа жаза бастаған авторларымыздың мұндай көкейкесті тақырып төңірегінде ойланып-толғанатыны байқалады. Бірақ өкінерлік бір нәрсе – жаңағы айтқан кемшіліктердің бұл пьесаларға да ортақ, тән екендігі. Осыншама көл-көсір дүниеден ауыз тұшырлық ештеме шықпауы қынжылатын-ақ жай.

Демек, мәселе тақырыпта емес, жазуда екен. Үлкен шебердің қолына түскен үлкен тақырып қана шынайы бояумен сынаптай таза інкәрлік рухын бойына еге алады.

Осы орайда беларусь драматургі Андрей Макаеноктың «Трибунал», молдаван драматургі И. Друценің «Бакыт құсы», әзербайжан драматургі Р. Ибрагимовтың «Көк үйдегі көрші әйел», армян драматургі А. Шагинянның «Трамвай паркке барады» пьесаларын атай отырып, бауырлас республикалар драматургиясының шарықтап өскендігін көреміз.

А. Макаенок өзінің «Трибуналына»: «Қанқұйлы қатыгез жау жер дүниені жалмап, Москваға төніп келе жатты. Ұлан-ғайыр кең өлкенің ақ мамық қар басқан қиырсыз қырлары өз перзенттерінің қанына бөккен: қасірет шеккен қаралы ару, апа-қарындас, ақ шашты аналардың көз жасы дария дерсің... Бұл оқиға, міне, осы азалы тұста шерменде өлке – менің туған елім – Белоруссияда өткен еді», – деп эпиграф қойыпты да, соңынан комедия депті. Қызық, фашистер басып алған жерде қандай комедия болмақ? – Шеберлік түйіні, міне, осында жатыр. Бұл комедияны көріп, жылап отырып күлесің, күліп отырып жылайсың да.

Болмаса, грузин драматургі Иоселианидің «Арбаң аман болсын» пьесасын алыңыз. Көтеріліп отырған тақырып жаңа емес, туған жерден қол үзіп кетуге болмайды. Пьесаның түйіні осы. Нағыз үгіт. Бірақ шығармадағы күлкілі ситуация, толыққанды образдар мұның үгіт екенін ұмыттырып жібереді. Міне, бұл шеберлік белгісі. Егер көп қайталанған осы идея өзге бір қолға, дәлірек айтқанда, дарынсыз қолға тисе күні не болар еді? Әрине, жалаң сөз, жай уағыз боп шыға келер еді.

Сонымен, қайталап айтканда, бүгінгі қазақ драматургиясының басты кемшілігі – алынбаған тақырып камалында, меңгерілмеген шеберлік сырында жатыр. Рас, соңғы жылдары драматургиямызға ақын-жазушылардың бір тобы келіп қосылды. Әдебиеттің басқа салаларында жемісті еңбек етіп жүрген Аманжол Шамкенов, Зейнолла Шүкіров, Нығмет Ғабдуллин, Медеу Сәрсекеев, Жұмабек Еділбаев, Бұхара Тышқанбаев, Жекен Жұмақанов драматург ретінде таныла бастағанын айтпаған күннің өзінде, белгілі ақындарымыз – Асқар Токмағамбетов, Қалижан Бекхожин, Хамит Ерғалиев, Сырбай Мәуленовтердің театрға келуі қуанарлық жай. Бірақ қазақ драматургиясының ірге тасын екеудің бірі болып қаласып, ауыр жүгін көтеріскен, драматургия сыры мен заңдарына жетік Ғабит Мүсіреповтің ұзақ жылдар бойы театрға арнап қалам тартпай қоюы бізді қынжылтады. Сол секілді осы салада жемісті еңбек етіп келген Әбділда Тәжібаевтың да соңғы жылдары суыныпқырап қалғаны түсініксіз жай. Қазір одақ көлеміне нық басып шыққан Қалтай Мұхамеджановтың да өткір әзілі мен уытты сықағын көрермен қауым сағына бастағанын ескерте кету керек-ақ. Бір кезде жұртшылық жылы қабылдаған «Бөлтірік бөрік астында» он бес жылдан кейін өзгеріп, өңделіп, сахнаға қайта оралғаны көпке мәлім. Бірақ ол кездегі жас қауым бұл кезде егде тартып, есейіп кеткен бе, «Қалтайдың бөлтірігі бөрі болып кеткен шығар десек, әлі сол бөрік астында қалып қойыпты» дегенді аракідік айтып қалатындар бар секілді.

Қазақ драматургиясы Бүкілодақтық драматургияның бір тармағы болып табылады. Олай болса, драматургтеріміз «болдық, толдық» деген жалған ұғымнан сақтанғаны жөн. Грузин, беларусь, армян, башқұрт, молдаван драматургиясымен, сол секілді бүгінгі таңдағы орыс драматургтерімен творчестволық байланысты күшейтсек, құба-құп болар еді. Өткен жылы ғана «Современник» театрында қойылған Ш. Айтматов пен Қ. Мұхамеджановтың «Көктөбедегі кездесуі» осындай үлкен творчестволық бірлік пен тығыз байланыстың драматургиямыз үшін жаңа серпіліс, өзгеше бет әкелерін дәлелдеп берді.

Ілгеріде айтқан кемшіліктерден арылып, шеберлік биігіне көтерілу – бүгінгі таңдағы қазақ драматургиясының басты мақсаты. Ол үшін, ең алдымен, сөз жоқ, шеберлік шыңдау мектептерінен өтіп, өскелең жанрдың өркенді, кемелді үлгілерімен мықтап қарулануымыз қажет-ақ.

Қалай десек те, қазақ драматургиясының дені таза. Алды жарық. Идеялық қазығы мықты. Бұл жанр коммунистік қоғамның мақсат-мұраты үшін бұдан былай да қызмет ете бермек.

1974 ж.

КІСІЛІК ЖЫРШЫСЫ

Әлжаппар Әбішевтің

жетпіс жасқа толуына орай туған кейбір ойлар

Қазақ неге бай? Ұлан-ғайыр далаға, тау-тасқа бай. Қазақ ән салғысы келсе, ең алдымен домбырасын күйлеп, «е-е-ей» деп шырқап бір көтеріп алып, қайырып тастайтыны да содан болса керек. Жазықта шырқалған ән шығандап алысқа кетеді. Тауда салған ән жаңғырығып төңірегінді үнге, сазға бөлеп тұрып алады. Сондай жаңғырығы мол, ән конған, талант дарыған қасиетті Қарқаралы баурайында дүниеге келген Әлжаппар Әбішев бүгін жетпістің жотасында. Жетпіс – білгенге оңай асу емес. Бір ғажабы, Әлжекең сол қиын асуға шаршамай, қиналмай шығып отыр. Күні бүгінге дейін қаламы қандай ширақ болса, өзінің аяқ алысы да сондай ширақ, жіті. Туған жердің медеті ме, кім білсін, әйтеуір, Аспантау мен Суреттасқа, «Сұлушашта» кәдімгі Сәбит жырлаған атакты Шайтанкөлге көтерілгенде Әлжекең елудегі інілерін қозы көш жерге тастап кетіп отырды. Өнердегі Әлжекеңнің де ерекшелігі осында. Қазақы таным, қазақы ұғымға келгенде алдына жан салмайды. Ол өз жерлестерімен бір кездесуінде: «Мен бір нәрседе бақыттымын, бір нәрседе бақытсызбын» деген еді. Бақытты болатыны – халқы бар, оқушысы бар. Өзін әлпештеп отырған камқор партиясы, үкіметі бар. Ал «бақытсыздығы» – жұрт құралпы мектеп көрмегендігі екен. «Бақытсыздық» дегенді мен әдейі тырнақшаға алып отырмын. Өйткені ол Әлжекеңнің «бақытсыздығы» емес, өкініші ғана. Мектеп бетін көрмеген, «өкініші» мол Әлжекеңді мен әдебиет есігін аттаған жылынан бастап, шахтер өмірінен алып жазған «Зауал» әңгімесі арқылы, Октябрь революциясының арғы-бергі кезеңдегі халық өміріне арнаған «Армансыздар» повесі арқылы білсем, тұнғыш рет мектеп есігін ашқанда мектеп есігін ашпаған Әлжаппардың осы шығармалары тіл сындыруыма себепші болып жатса, соңғы отыз жыл бойында мен жазушымен етене жақын таныспын. Осы бір ұзақ жыл аралығында үлкен-үлкен прозалық туындыларымен оқушыларын қуантып келе жатқан, бүгінгі күннің толғақты мәселелеріне арналған көркем пьесаларымен көрермендерін қуантып келе жатқан Әбішевті төл әдебиетіміздің өсу жолындағы пікірталастарының талай қиясынан көргенім бар. Әр жанрда әр қилы бағыт-стильде дүниеге келген, ірілі-уақты шығармалар талқысында Әлжекең айтқан кейде қатты, кейде тәтті пікірлердің бірде-бірін әділдікті сүйетіндердің ішінен теріске шығарған ешкімді кездестірген емеспін. Әлжаппар пікірімен ұлы Мұхтардың өзі де санасатын. «Осы дүниемді Әлжаппарға оқытып алайын деп едім» дегенді Сәбиттің аузынан да талай естігенім бар.

Қазіргі көзі тірі Ғабит, Ғабидендердің де Әлжекең туралы пікірі нақ осындай. Мұның себебі неде? – Мұның себебі, меніңше, Әлжекең, пікірінің әділдігінде. Ойбай-ау, көңілі тазаның ішінде кім әділ болғысы келмейді дейсін. Бірақ соған екінің бірінің өресі – таным-білімі жете бермейді ғой. Мектеп бетін көрмеген Әлжекеңнің осы ерекшелігін ойлағанда купец Третьяковтың талантты дәл басып тани білетін қасиетіне суретші Крамскойдың қайран қалғаны есіңе түседі. Шығармаларын сатып алып, өзіне Третьяков үйір еткен суретшілердің ішінде дарынсыз бірі болмағаны бүгінгі ұрпаққа бес саусақтай аян ғой. Қазақ әдебиеті тарихының бұралаң жолында кейбір солақайлар аттан салып даурығып жатқан кезде шын талант иелерін дәл танып, үнемі солардың қасында қалуы, кейде даусы қатты шыққанымен, жалаң айқай, ұраншылдыққа ұрынбай, жалған социалогизм сырқатына шалдықпай өтуі – Әлжекеңнің жан тазалығы, кісілігі. Сонымен қатар көкірегінің оялулығы, әдебиет есігін қара танымай ашқан жастың қазақы таным-білімінің жоғарылығы.

Міне, бұл күнде жасы жетпіске келіп отырған ірі суреткеріміз Әлжаппар Әбішевтің біз білетін бір қыры осы болса керек-ті.

Жазушы әр қилы. Үлкені де, кішісі де, ұлысы да, ұсағы да бар. Бірақ жазушы үшін әдебиетте бірінші орын, екінші, үшінші орын, оныншы орын деген болмайды. Үлкен болсын, кіші болсын әр жазушының өз орны бар. Ол орынды оның өзінен басқа ешкім де толтыра алмақ емес. Әлжекеңнің де қазақ әдебиетінде сондай өз орны бар. Қазақ әдебиетін қанатын жайып, құлашын кеңге салып бара жатқан бір орман десем, соның ішінде басқа біреуіне ұқсамай бөлек тұрған саялы бір бәйтерек – ол Әлжаппар Әбішев. Әлжекең әдебиетте аға сыйлап өскен жазушы. Сол себепті бүгін енді өзі аға болған кезде, оның інілері де көп. Сол ағалар, інілер ортасында көптің бірі болып көлеңкеде қалып қоймауы осынау жазушының басқа ешкімге ұқсамайтындығы. Әдебиетте өзінің жолы, стилі, беті болғандығы. Рас, ол стиль, ол дүние таным баз біреулерге ұнамауы да мүмкін. Ал мұның өзі жоғарыда айтылған танымның кемтарлығы демекпін. Егер қанатын кеңге жайған жаңағы орман кілең бір текті ағаштан ғана құралса, онда ол орманның қызығы не?

Әуе жолдарының ішінде Москва – Хабаровск жолы ең қиын маршруттардың бірінен саналады. Себебі осы ұзақ екі аралықта жер бедері бір өңкей болып келеді екен. Көзге ұрып, көңіл аударарлық пәлендей белгі, нокаттар жоқ екен. Жер бедерінің бір өңкейлігі аспанда ұшқан ұшқыштың өзін де жалықтырып жіберер болса, жерде жүргендер үшін одан да бетер қиындық туғызары айтпаса да белгілі.

Лев Толстой – данышпан жазушы. Ал XIX ғасырдағы орыс әдебиетінде Тургенев пен Аксаковсыз, Григорович пен Короленкосыз кілең

Толстойлар ғана тіршілік етсе, тәтті тамақтан шығып кеткенің секілді, мезі болып қалар едің. Олай болса Мұхтары мен Сәкені бар, Бейімбеті мен Сәбиті, Ғабиті бар қазақ әдебиетінің әрін ашып, сәнін келтіріп тұрған жазушыларымыздың бірі осы Әлжаппар Әбішев дер едім.

Шынымды айтайын, Әлжекең қаламынан туған дүниелердің бәрін бірдей қабылдай бермесем де, мен оны жақсы көремін. Не үшін? — Өз басының тазалығы үшін. Әдебиетті саудаға салмайтындығы, атқа мінерлікпен арзан бедел тауып көзге түсем демейтіндігі үшін. Қиқым-сиқым арам есебінің жоқтығы үшін. Өзінің шапаты бойлы шымыр денесін тік ұстап жүретіндігі үшін. Керек десеніз, жоқ жерден ашуланып, бірақ айнала беріп қайтып қалатындығы үшін де. Әлжекеңнің осындай тазалық қасиеттерінен бе, кім білсін, мен оны қазақ әдебиетінің ары дегім келеді де тұрады. Бары осы ма? — Жоқ. Жақсы көретіндігімнің тағы бір мықты себебі — Әлжекеңнің осы ерекшеліктерінің бәрі түп-түгел, айна-қатесіз творчествосына ауысқандығында жатыр. Өнердегі Әлжаппардың өмірдегі Әлжаппардан айнымай қалғандығында жатыр. Көркем әдебиет санды сүймейді. Сөйтсе де айта кетуге тура келеді. Әлжекең осы қырық жылдан астам творчестволық өмірінде он шақты роман, повесть, отыз қаралы пьеса жазған екен. Осы туындыларында жүздеген жағымды, жағымсыз кейіпкерлер бар. Солардың өз есінде сақталғандарына зер салсаң, тамаша бір ерекшелікті ашуға болады: жазушы қаламынан туған кейіпкерлердің бәрі де кілең бір ақ көкірек, «сен тұр, мен айтайын». Оларда ұсақтық жоқ. Арамдық жоқ. Қайсысы болса да ішіне бүкпе сақтамайды. Қай жерде болсын, керек десен, тіпті өлім аузында да айтар сөзін айтып салар өңкей бір жалаңаш батыр, ақ мылтықтар. Тіпті жағымды кейіпкерлерін былай қойғанда, сына қақсан саңлау түспейтін жағымсыз кейіпкерлерінің өзі де сондай. Піш-піші жоқ. Ұсақтығы жоқ. Жаманшылықтың шүрегейлері емес, кілең бір — жолбарыстары. «Мансап пен ұждан» пьесасындағы Бурахан жаманшылықтан көше алмай қалған сондай жағымсыз кейіпкер. Сөйтсе де Бурахан басын кейкитіп, кеудесін тік ұстап сахнаға шыққанда жек көріп отырсаң да, қол соғып жібергің келеді. Себебі Бураханда асқақ ірілік бар да, ұсақтық жоқ. Ол не істесе де ірі тұрайтын бейне. Осы Бураханды көргенде менің ойыма данышпан Абайдың «Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да...» деген өлең жолы орала береді. Бала кезімде жатталып қалған осы жолды көпке дейін түсінбей: достан көңіл қалуы мүмкін, дұшпаннан қайтіп көңіл қалады? — деп қайран қалып жүруші едім. Сөйтсем, кесек мінезді Абай дұшпанның өзінен де ірілікті дәметкен екен ғой. Бурахан сондай Абай дәмесінен шығар ірі тұлға. Солай болып көрермен жадында қалады да.

Немесе әуелі «Жас түлектерде» оқушысына танылып, кейін «Достық пен махаббатта» көрермендеріне жеткен Темір бейнесін алыңыз.

Бурахан қандай қап-қара болса, Темір сондай аппақ. Аппақ емес-ау, қып-қызыл. Қырқыншы жылдардың аяғында кітаптан, сахнадан таныс болған Темір маған күні бүгінге дейін жұмбақ. Қан майданда көрсеткен ерен ерлігімен бе, сәбидей пәк тазалығымен бе, жә болмаса, таныған адамды соңынан ертіп кетер асқақ өршілдігімен бе, білмеймін, әйтеуір бала кезімде есімде қалған осы бейне жалаңаш, таза романтиканың жалауы секілденеді де тұрады. Өнерлі, адал жігітті қазақ «сегіз қырлы, бір сырлы» дейді. Ал асқақ Темірде сыр да біреу-ақ, қыр да біреу-ақ. Бұл не? Темірдің, Темірді туғызған автордың міні ме? Міні десек, міні. Табысы десек, табысы. Міні болатын себебі – қан майданда батыр атанған Темірдің бейбіт өмірде табан тірер бұдыры жоқ, икемі жоқ. Су ішінде түрлі түске түсіп құлпырып тұрар бір өсімдік болады екен, сол керемет бояуына қызығып, сыртқа алып шықсаң, табанда солып қалмақ. Темір сол өсімдік іспеттес. Сыры – баяғы Отанға деген адал махаббаты болғанымен, өмірдің майданнан басқа құбылысында қыры жоқ. Тіршілік етуге ебі жоқ. Бейшара. Ал сонда Темір ойдан шығарылған жасанды образ ба? – Әсте олай емес, Темір секілді майдан есігін теуіп ашып ер атанған, ел аузында лақапқа айналып кеткен азаматтардың былайғы бейбіт өмірде әлгі құбылмалы су өсімдігіндей солып қалып жатқаны аз ба еді? – Аз дей алмайсың. Осыдан отыз жыл бұрын жасалған Темір образының жұмбағы да, көңілге ұялап қалған өміршендігі де, міне, осы шындықта жатыр.

Әлжаппардың өз юбилейіне сыбаға етіп тартқан бір сыйлығы – Арқаның атакты әнші-композиторы Мәди туралы екі томдық романы. Бірінші кітабы «Найзағай» деген атпен бұрын шыққан. Ал екінші кітап – «Жаралы сұңқар» мына юбилей қарсаңында «Жұлдыз» журналында жарияланды. Екі том кітап арнағанда Мәди Әлжекеңді несімен қызықтырды? «Ауылым қонған жері Талды-ау деймін» деп Мәди жырлаған «Талды» – қазіргі Қарқаралыдан отау тігіп бөлініп шыққан Әбішевтің туған ауданы. Әлжекең Мәдимен жерлес, ағайындас. Мүмкін, осы жерлестігімен, ағайындастығымен қызықтырған болар? – Мүмкін емес. Әлжекең жерлестік дегенді танымайтын, жақынның итінен алыстың арыстанын артық санайтын қазақ. Әлде Мәдидің асқақ әншілігі қызықтырған болар? – Мүмкін. Әлде сырбаздық серілігі ме? – Ғажап емес. Әлде топтан озған композиторлығы ма? – Ол да мүмкін. Бары осы болса, осы өңірде өмір сүрген, осы аталған қасиеттердің бәрі бойында бар өнер саңлағы Тәттімбет неге Әлжаппар қаламына ілікпеген? Ілікпеген себебі – өнерде тең түскенімен, Мәдидің Тәттімбеттен өзгеше бір қасиеті бар: Тәттімбет сыршыл мінез, сыпайылық үлгісі болса, Мәди адуын, асқақ мінездің үлгісі. Керек десек, Мәди қазақ даласының Робин Гуды. Мәди – кесек тұлға. Істің, ерліктің, көзсіз батырлықтың бейнесі. Ал-

дында жар тұрсын, өлім тұрсын, сескенбей бара алатын кейіпкер. Бір қызығы, Мәди жазған текст пен Мәди шығарған ән рухы мүлде қабиспай жатады? Ақын Мәди:

Атыңнан айналайын, Қарқаралы,
Сенен бұлт менен қайғы тарқамады.
Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай,
Мен болдым бір кашкын жан Арқадағы, —

деп тағдырға мойынсұнып, барар жер, басар тау қалмағанын мойындап жылап жатса, композитор Мәдиде сары уайымның нышаны жоқ. Қайта бұл ән күш-қуатқа, өмірге деген ыстық махаббатқа толы. Ақын Мәди:

Науқасым жанға батып жатқан шақта,
Болмады жаны ашитын туысканым, —

деп басын сүйер адам таппай зарыкса, композитор Мәди осы аттас «Қаракесек» әнін күрестің гимніне айналдырып жібереді. Мәдидің ерекшелігі сол — оның бір кеудесінде қос арыстан, қос тұлға — Исатай мен Махамбет қатар арпалысып жатқан секілді. Әлжаппар Мәдидің осы қасиетіне қызыққан. Бір қуанарлығы — өмірдегі, халық ұғымындағы осы Мәди романда айнамай кесек тұлға болып шыққанын арнап айтпасақ болмайды. «Найзағай» романы қазақ әдебиетіне қосылған елеулі үлес.

Прозада осындай сәтті туындылар берген Әбішевтің қазақ драматургиясын дамытудағы орны мүлде бөлек. Көпке мәлім, қазақ драматургиясының басы эпос, фольклордан басталады. Бұл күнде классикаға айналып кеткен «Еңлік — Кебек» пен «Айман — Шолпан», «Қыз Жібек» пен «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесалары ауыз әдебиетінің негізінде туған шығармалар. Сол кездің өзінде-ақ драматургия тамырын дәп басқан, бұл жанрдың құпия сырларына үңгі үніліп, екінің бірінің қолына түсе бермейтін кілтін аша білген Әуезов пен Мүсірепов бірден жаңа тақырыпқа бармай, эпосқа неге жүгінгенінде толып жатқан себептер бар. Ол туралы әңгіме басқа. Бұл көркем туындылар алды — алпыс жыл, соңы қырық жыл бойы көрермендерін күні бүгінге дейін қуантып келе жатса да, ол кезде қазақ сахнасы жаңа тақырыпқа да зәру еді. Осы зәруліктен отызыншы жылдардың аяғында драматургияға келген Әлжаппар құтқарды десем, артық емес. Көркем өнер түгіл, қазақ даласының өзінде аяғын апылтапыл басып жүрген қазақ жұмысшысы, шахтер қазақ Әлжекеңнің арқасында сахнаға шықты. Нық басып шықты. Әлжаппар алып келген жаңа тақырып — бүгінгі күн тақырыбының әсері тіпті ойсаң еді. Әсер демекші, әсер етудің әр қилы жолдары бар ғой. Егер Достоевский: «біз бәріміз де Гогольдің шинелінен шықтық», — деп жар салса, реалистік

стильде жазуды Гогольден үйрендік дегені ғой. Бұл тікелей әсер. Ал әсердің жанама түрі – жақсы мағынадағы бәсеке түрі, сен олай жазсаң, мен былай жазам дейтін түрі де болмай ма. Сөз жоқ, болады. Менің ойымша, Қалтай Мұхамеджанов пен Тахауи Ахтановтың ерте пісіп, драматургияға ерте келуінде және жаңа тақырыппен келуінде марқұм Шахмет Құсайынов пен осы Әлжаппар Әбішевтің жанама әсерлері жатыр. Драматургиядағы Әлжекең шарапаты, міне, осындай.

Әбішев тақырыпқа бай жазушы. Оның қырық жылдан астам творчестволық өмірінде қаламына іліккен тақырыптар алуан түрлі, он алтыншы жылғы халық көтерілісі, азамат соғысы. Ұлы Отан соғысы, жұмысшы, интеллигенция өмірі, партия – совет қызметкерлерінің іс-қарекеттері. Әрине, осы алуан-алуан тақырыптар жазушының әр шығармасында әр қилы көрініс тапқан. Әлжекең жазған дүниелердің бәрі бірдей алтын десек жай әсіре қызыл сөз болып шығады. Олардың ішінде сәтгісі де, сәтсізі де бар. Бірақ көңіл аударарлық бір жәй – Әлжекең өмірдің қай құбылысын қаламына тиек етіп алмасын, айнымай көтерер бір тақырыбы бар: онысы – кісілік, адамгершілік, жан тазалығы, ар мен ұждан. Жазушының творчестволық өлшемі осы. Сол себепті Әлжаппар Әбішекті адамгершілік жокшысы, кісілік жыршысы деп қымсынбай айта аламыз. Октябрь революциясы орнағанда атақты Қарқаралының бір сілемі – Аспантау бауырында шапқылап жүрген он жасар қара бала бүгін, міне, жетпіс жасқа толып, әдебиетіміздің соқталы өкілдерінің біріне айналып отыр. Қырық жылдан астам уақыт бойы Әлжекең жаңа өмірді, советтік өмірді жырлап келеді. Қазақ әдебиетінің карт тарланы бұл пиғылынан әсте айнымақ емес. Әлжаппар Әбішевтің әлі де жырлай берері, мадақтай берері – бүгінгі социалистік өмір.

1977 ж.

БІЗДІҢ ЗЕЙНОЛЛА

3. Қабдолов – 50 жаста

Жылдар бойы әдебиет майданында қанатын қатар қағып, қаламын қатар ұстап келе жатқан аяулы досың туралы пікір айтуға тура келсе, көңілге оралар алғашқы ой «қашан кездесіп едік, қайда, қалай кездесіп едік?» бола ма деймін.

... Күні бүгінгідей, 1946 жылдың ақпан айы. ҚазМУ-дің бірінші курсы. Екінші семестрдің алғашқы сабағы. Аудитория да, қысқы каникулдан оралған студенттер де – бәрі де таныс. Таныс емесі – менімен деңгейлес партадағы ақ құба, әдемі өнді, балаң жігіт. «Түсі игіден түңілме» дегеннен бе, әйтеуір, көзім соған түсе берді. Кім болды екен? Бұл сұрақ келесі үзіліс кезінде оңай-ақ шешілді. Әлгі ақ құба, сұлу жігіт қасыма келді де:

– Зейнолла Қабдолов, – деп қолын ұсынды. Содан кейінгі айтқаны: «Университетке қай оқу орыны жетсін!» – болды. Зейнолла әуелі тау-кен институтына түскен екен. Бірінші жарты жылды сонда өткерген. Задында әдебиетті сүйетін жігітке институт қабырғасында кен «қопарып», тау «қазудан» гөрі филология факультеті қызық көрініпті. Мұнда ауысқан себебі де сол.

Біз бес жыл бірге оқыдық. Зейнолла сондай үйірсек жігіт, бір партада отырдық. Бір бөлмеде тұрдық. Бес жыл бойы қара нанды бірге бөлістік. Қайғымыз бен қуанышымызға да ортақтастық. Бүгілген сыр болған емес. Талай рет арманның ұшқыр қанатына отырып алып, болашаққа да жолды бірге тарттық. Жар тапсақ, бақытты семья құрсақ-ау дедік. Даңқты жазушы, атақты ғалым болсақ-ау, том-томдап кітап жазсақ-ау деп те қиялдадық. Жалғыз-ақ өкініші – самай шашқа қылау тұра бастағаны болмаса, бұл күнде сол армандардың бәрі дерлік орындалды ғой деп ойлаймын. Шынымды айтсам, үлгілі семья басы – педагог Зейнолламен, көрнекті прозашы, білгір ғалым, әділ қазы – алғыр сыншы Зейнолламен, драматург, аудармашы Зейнолламен сол кезден бері таныс, дос екенімді ойласам, көкірегім біртүрлі кеңіп сала береді. Бұл мақтанышымда толып жатқан себептер бар.

Ең алдымен, атап айтар бір ерекшелік – Зейнолла проза мен ғылымды, көркем сын мен драматургияны тең бастырып келе жатқан жазушы. Кей сыншы сынының үстіне роман жазады. Онысы ақ жіппен көктегендей әрі-сәрі бірдеме болып тұрады. Сонда «ішкі есебі болған-ау, әлдебір дүрмек үстінде тақырыпты саудаға салған-ау, әйтпесе, жазған сынын жазып жүре бермей ме», – деп қынжылар едің. Ал Зейнолла жөні мүлде басқа. Жазушы Қабдолов сын кітабын ұсынса, таңырқамайсың. Сыншы Қабдолов пьеса жазса, неге өйтгі деген күдігің болмайды. Драматург Қабдолов аудармамен айналысса да – сол сезім,

сол күйің. Қысқасы, Қабдолов қаламынан не туса, соны оқушысы қалтқысыз алып оқи береді. Себебі не? Себебі – жазушы, сыншы, ғалым, драматург, аудармашы Қабдоловтардың ар жағында жаңағыларға дем беруші бір мықты Қабдолов тұр. Ол – ақын Қабдолов. Рас, бәріміз секілді, Зейнолла да әдебиеттегі алғашқы қадамын поэзиядан бастаған. «Жайық қызы» атты әннің:

«Апырай, ойда жоқта болдым да кез,
Жайықта бір қыз көрдім қаракат көз», –

деп басталатын әдемі текстін осы Зейнолла жазған-ды. Бірақ мен бұл жерде тура мағынасындағы ақындықты айтып отырғаным жоқ. Өмірдің қара дүрсін сөзбен де бере салатын күйкі, болымсыз құбылыстарының өзін де шын поэтикалық көркем биікке көтере алатын айырықша қасиеті – тіл құдіретін айтып отырмын. Қабдолов әдебиеттің қай жанрына соқпасын – мейлі проза, мейлі сын, мейлі ғылыми трактат – бәрі де мөлдір поэзияға айналып жүре беретінін айрықша атаған жөн болады. Әр жанрда Зейнолла жазған шығармаларды оқушының қалтқысыз сеніммен күдіксіз қабылдайтындығының сыры, міне, осында жатыр.

Жазушы Зейнолла қаламынан туған «Біз жанбасак» атты романдилогиядан мен реалист прозашыны көремін. Осы дилогияның бір қанаты – «Жалын» романына 1972 жылы совет прозасында жұмысшы бейнесін жасаудағы сәтті туындылардың бірі есебінде Бүкілодақтық бәйге берілген себебі де содан. Ғалым Зейнолланың «Әдебиет теориясы» әр студенттің басына жастап жатар кітабына айналып кетті. Соның бір себебі – ғылыми талдаулары терен орнықты, салмақты болып келетіндігінде болса, енді бір себебі – төгіліп тұрған көркем тілінде. Шынын айтқан жөн, осындай ғылыми еңбектерді көркем тілмен мөлдіретіп түсіру – барша талант иелерінің бәрінің бірдей қолынан келе бермеген. Ал сыншы Зейнолланың еңбектері – мына шағын мақаланың өзінде де айрықша тоқтап айтуға тұрарлық шығармалар.

Биыл «Жазушы» баспасы «Жебе» деген атпен З. Қабдоловтың сын мақалаларын, туған әдебиеті жайлы көп жылғы ой-толғаныстарын кітап етіп басып шығарды. Жебе? Неге жебе? «Жебе» болатын себебі – онда туған әдебиетіміздің жетістігімен қатар, міні де айтылады. Толғақты проблемалар көтеріледі. Ал осы кітапты сүйсіне отырып оқып шыққан бір ақын: «Жебе – жебеуші, ақын, жазушыларды демеп, қанаттандырып жіберуші ғой», – деп те түсіндірді. Автор да, біз де бұл интерпретацияға таласа алмадық. Өйткені кемелді сыншының бұл кітабында пікір тазалығы, ой тереңдігі, пейіл мөлдірлігі көзге бірден түседі. Кейбір сыншы мінді көргіш, ондайлардың мақтауында арам

есеп бар. Есеппен мақтамақ, есеппен даттамақ. Бұл секілді бақай-есептің мықтылығы сондайлық, тіпті кеше жамандаған шығармасын бүгін мақтап, немесе былтыр мақтаған кітабын биыл жамандап шатасып жататындар да табылады! Ал сыншы Зейнолла, ең алдымен, жақсылықты көргіш. Талдап отырған шығармасынан ең әуелі игілікті, жетістік-табысты іздегіш. Автордың ұтқан жағына тереңірек үңілгіш. Оның бар болмысы сол. Сол себепті Зейнолла пікірінде құбылмалылық жоқ. Бір ғана мысал: бір кезде Қалихан Ысқақовтың «Қоңыр күз» деген алғашқы повесіне Зейнолла мақала жазып, шығарманың бар көркемдік сапасын талдап, атап берген еді. Кейінгі бір жылдарда сол інісі Зейнолланы өкпелетіп алып жүргенін де білдім. Бірақ соның өзінде де әділ сыншы шыққан биігінен түскен емес. Талантты інісінің творчествосын болмашы өкпеге сатқан емес. Бұл айнымастық – пікір тазалығы. Үлкенді-кішілі қай сыншыға болсын үлгі боларлық жақсы қасиет.

Бір ақынның мүшел тойында өзінше үлкен болдым деген бір сыншы: «Сын айтсақ, ақын, жазушылардың көбі амандаспай қалады», – деп өкпелеген еді. Сонда қасымда отырған бір ақын: «Түзік айтпай, бұзық айтасың ғой, әйтпесе неге амандаспасын», – деп күңк еткенде, әлгі сыншы естімеген болған-ды. Ал «Жебе» болса – бұзық емес, түзік жазылған кітап. Ондағы сын өш алудың сыны емес, «қайтсе кемшілігін жоюға болады?» деген ниеттен туар парасатты сын. «Жебеге» өкпелеген, оның авторына реніш білдіріп, амандаспай қойған ақын, жазушының кездеспейтіні де содан. «Жебенің» әсерлілігі сондай, оны оқып шыққаннан кейін өзінің қалыптасқан тұрақты пікірін жәйлі де «осы пікірім дұрыс па өзі?» деп ойланып қаласың. Күдік билейді сені. Бұл – Зейнолланың логика мықтылығы. Пікір тындығы. Тіл дәлдігі. Жайдақ атқа міне шабар, жалау көтергіш, жалаң ұраншылдығының жоқтығы. Өзі зерттеп отырған тақырыпқа көп сыншы бара бермейтін басқа қырынан келе білетіндігі.

Зейнолла бойындағы тағы бір жақсы қасиет – жазушының тындырымдылығы дер едім. «Жүрдім-бардым», «атүсті» дегендерін Зейнолла үшін мүлде жат сөздер. Лев Толстой өзінің бір күнделігінде: «Мен диванды сүрттім. Диванды сүрттім бе, сүртпедім бе, жадымда жоқ бірақ. Егер диванды сүрткен, сүртпегенім жадымда қалмаса, онда диванды сүртпегенім ғой», – деп жазған екен. Толстой бұл жерде ықылассыздық, құлықсыздық туралы айтып отыр. Зейнолла нені жазса да ықыласпен, ұқыпты етіп жазады. Ең ақыры оның баспа орындарына беретін жабық рецензияларының өзінде де поэзия шалқып, көркем тіл төгіліп жатады. Өзгеге әманда алақанын ашып, жылуы мен шуағын арнап жүретін Зейнолла өзіне келгенде сондай қатал. «Жалын» романы 1964 жылы біткен еді. Ал осы роман араға жылдар түсіп ғана

жарық көрді. Кінәлі кім соған? Автордың өзі ғана. Бұл не? Бұл – баяғы ұқыптылық белгісі. Әлі есімде, 1954 жылғы жазушылардың III съезінде проза жайындағы баяндама Ғабит Мүсіреповке тапсырылған еді. Неге болсын асықпай, баппен кірісетін Ғабеннің баяндаманы үлгере алмау қаупі туды. Сол тұста әдебиет сапына қосылған біздерге баяндамашыға қолғабыс жасау тапсырылған-ды. Сонда қатал Ғабен бәріміз дайындаған материалды көк ала қойдай етіп редакциялап, өз стиліне түсірген еді де, Зейнолла дайындаған беттерді қалам тигізбей сол қалпында қалдырған-ды. Зейнолланың ұқыптылығына бұдан артық дәлелдің қажеті жоқ деп білем.

Ал Зейнолла Қабдолов тіліне келсек, ол арнайы сөз етер ерекше тақырып. Зерттеуге тұрарлық тақырып. Кейбіреулер анау тілге бай, мынау тілге бай деп жатады. Мен сол «тілге байларды» оқығанда, шынымды айтсам, кебек жұтқандай кептеліп отырамын. Ал Зейнолла тілі майдан қыл суырғандай, сондай жатық. Тіл нәзіктігіне келгенде мен Зейнолланы қазақтың Тургеневі десем, артық емес. Осы орайда аудармашы Зейнолла туралы да айта кеткен жөн. Екі тілдің де күдіретін меңгерген аудармашыны мен майталман дер едім. Зейнолла сол майталманның тап өзі. Орыс тілінен ол аударған роман, повестер – қалай аударудың үлгісі іспетті. Ұлы Мұхтар орысша жазған мақалаларын Зейнолланы қолқалап, соған аудартатыны тегін дей алмайсың. «Қазақ солдаттының» орысша жазылған сахналық нұсқасын қазақшалауға бес-алты жігітті атағанымызда талғампаз Ғабен құрығының Зейноллаға түскені де тілінің кемелдігін, сұлулығын танытады.

Зейнолла басындағы тағы бір сүйсінерлік қасиет – тіпті жай ғана жібі түзу бірдеме жазсаң да, балаша адал көңілмен қуанып, өзінен өз достарын әлдеқайда жоғары қойып жататындығы дер едім. Оның бұл қасиеті кеше ғана «Ұстаз туралы сөз» деп өзі тамаша мақала (эссе десең де болады) арнаған ұлы ұстазы, бәріміздің де ұстазымыз Мұхтар Әуезов өнегесі демекпін. Мұхаң марқұм өзінен бұрынғы қазақ қайраткерлері туралы кілең ілтипат білдіріп, жоғары бағалап отыратынын талай-талай көргенім бар. Өзі де орыс тілін таза, терең біле тұра, өзі де орысша эзіл-сықаққа жүйрік бола тұра: «Бәле, Шоқанның орыс тілін жете білгендігі сонша, орыс қауымында отырып анекдот, эзіл айтқанда жұртты аузына қаратады екен» деп таңданғанына талай шәкірті куә. Ал мұның өзі Мұхаң үшін жаңалық емес еді ғой. Бұл – орыс тілін шалалау білетінге ғана тән таңданыс емес пе? Әдебиет қайраткерлерін бағалауға келгенде мен Зейнолла бойынан әманда Мұханның осы әдемі қасиетін көрем.

Қабдоловтың осы ерекшеліктеріне қосып оның педагогтік қызметін арнайы атап айтпасақ, жазушы портреті мүлде кем соғар еді деп ойлаймын. Зейнолла – үлкен ұстаз. Тамаша ұстаз. Бұл – оның

өз шәкірттерінің пікірі. Көп пікірі. Ал ұстазы туралы шәкірт айтса, қалпы айтпайтыны көпке аян. 1946 жылы Қазақ университетінің есігін шәкірт болып ашқан балаң жігіт филология факультетін өте жақсы бітіріп, қызыл диплом алып шығысымен бірер жыл бір-екі жерде жауапты қызмет істегені болмаса, табан аударған жоқ. Әлі күнге сонда. Ол – қазір ел ағасы. Филология ғылымының докторы. Беделді профессор. Қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі.

Жасы елуге толған Зейнолла Қабдолов өнердің өзі игерген қай саласында болсын абырой, атақпен келе жатыр. Әдемі келе жатыр. Сұлу келе жатыр. Сол себепті біз бүгін «Біздің Зейнолла» деп бар дауыспен мақтана айта аламыз.

1977 жс.

ТАЛАНТ ПЕН ЖАУАПКЕРШІЛІК ҮЙЛЕСІМІ

Екіншісі біріне талант дари бермейтіні әу бастан-ақ белгілі. Дарындыдан дарынсыздың қай заманда көп болатыны да содан. Ал сол аз топ – талант иелерінің өзіне келетін болсақ, солардың да бәрі бірдей ел алдындағы, уақыт, заман алдындағы жауапкершілік дегенді сезіне бермеуі мүмкін. Шын талант иелерінің қайсыбірі ел басына күн туған қиын-қыстау кезеңде оңашаланып қалатыны тарихтан белгілі. Талант пен жауапкершілік әманды қатар өріледі деп айта алмайсың. Мен туған әдебиетіміздегі алдыңғы буынның бізден бір артықшылығын байқаймын. Әуелі Ғабит Мүсірепов анықтап, бұл күнде құлағымызға сіңіп бара жатқан «алыптар тобының» соқталы өкілдері – Мұхтар Әуезовтің де, Сәбит Мұқановтың да ұлылығы тек «Абай жолы», немесе «Ботагөз», «Менің мектептерім» секілді ірі туындыларын жазып қалдырғанында ғана емес, сонымен бірге туған халқының алдында, төл әдебиетінің алдында жауапкершілікті барынша сезіне білгенінде деп санаймын. Соған дәлел ретінде М. Әуезовтің өлер алдында жазған хаттарында өз жәйін, жанына батқан дерт жәйін, өзінің ертеңгі неғайбыл тірлік жәйін сөз етпей, туған әдебиетіміздің болашағы туралы толғағанын, өсиет етіп жас буын жазушылар тағдырына тоқталғанын келтірсе де болады.

Алыптар тобы орнықтырған осы дәстүр туын менің буынымда биік ұстап келе жатқан бірден-бір жазушы бұл күнде алпысқа келіп отырған Жұбан Молдағалиев деп білемін.

Меніңше, ақын Жұбанда екі артық қасиет бар: бірі – поэзиясындағы айқын танылар азаматтық пафос. Азаматтық пафос – ақынның көңілі түссе қонып өтіп кетер жолсоқтығы емес, шын поэтикалық болығы. Майдан даласынан жеңімпаз болып та, ақын болып та оралған жас офицердің «Түтін» дейтін алғашқы өлеңдерінің бірінен бастап, кешегі әйгілі поэмалары «Қыран дала», «Селіне» дейін жаңағы азаматтық пафос ақын творчествосындағы айқын тартылған соқталы желі. «Түптеп келгенде әдебиеттің негізі – дидактика, бірақ шын талантты жазушының шығармасында дидактика тым тереңде жатады», – дейді Максим Горький. Жұбан поэзиясында сұлу лиризм мен азаматтық әуен тамаша шешімін тауып, шебер жымдасып жатқандықтан, оның үйретер өнеге – дидактикасы да көзге ұрып тұрмайды. Бұл, міне, шын парасатты поэзияға тән құбылыс.

Жұбанның екінші ерекшелігі – оның өз басының кісілік қасиетіне саяды. Тегі, көзінде жәй тілмарлықтан емес, қажет болғандықтан айтылған Некрасовтың «ақын болуың міндет емес, ал азамат болуың шарт» деген қанатты сөзі ақын Жұбанның өмірлік кредосы. Соңғы отыз жылдан астам уақыт бойында мен қазақ әдебиеті сапында

Жұбанмен қатар жасасып келе жатқан адаммын. Осы жылдардың тебінінде біз әдеби шаруашылығымызда нелерге жолықтадық, небір көңілсіз құбылыстарды басымыздан өткермедік. Сөйтсе де Жұбанның әдебиет төңірегіндегі қылтың-сылтың жеңіл тірлікке бой алдырып, жаза басқан кезін, немесе «ана жақ, мына жақ, әрі отыр, бері отырдан» туатын болымсыз кикілжіңдерге ат қосқан кезін көрген емен. Ақын Жұбанның поэзиясындағы сұлу мүсінін тапқан азаматтық пафосты азамат Жұбанның, міне, осы бір кісілік қасиеттерінен іздеген дұрыс. Жұбан поэзияда оңай жолды іздемейтін, өз творчествосына барынша қатал, жалпы қазақ әдебиеті алдындағы жауапкершілікті айнытпай ту етіп көтерген қалам қайраткері. Мынадай бір оқиға есіме түседі: мен Қазақ ССР Мәдениет министрлігінде Репертуар коллегиясын басқарып жүрген кезімде Жұбанға талай рет колка салып, пьеса жазуды, қала берді «Мен қазақпын» поэмасы негізінде либретто жазуды ұсындым. Тіпті шарт жасасып, жағдай туғыза да алатынымызды айттым. Рас, Жұбан бұл ұсыныстан бас тартқан жоқ. Бірақ Мәдениет министрлігіне пьеса да әкелмеді. Жазса, Жұбанның жұрт қатарлы пьеса жаза алатынында да, онысы жұрт қатарлы қабылданатынында да күмән болмасқа керек. Жұбанның драматургияға бармауы – киын жанрдың қыры мен сырын меңгеріп алмай, ыстықтай сұғынуды жөн көрмегені, жауапкершілікті ойлағаны деп білуіміз керек. Мен Жұбанды байсалдылығы мен көрегенділігі үшін, ірілігі мен принципшілдігі үшін жақсы көремін.

Жұбан – қазіргі әдебиетіміздің үлкен өкілдерінің бірі. Кемеліне келген ақын-азамат бізді көрнекті ақын ретінде де, адал азамат ретінде де қуанта береді деп сенемін.

1980 ж.

СЕГІЗ ҚЫРЛЫ ЖАЗУШЫ

Тахауи Ахтанов...

Қазақ әдебиетінің лексиконына Ұлы Отан соғысынан кейін келіп кірген осы атаулы есімде бұл күнде көп мағына бар: айтулы прозашы, белді драматург, жоталы сыншы, майталман шешен... Қазіргі Тахауидың эпитеттері, міне, осындай.

Әдебиет тарихында төгіп көп жазатын да, саралап аз жазатын да жазушылар болған, қазір де бар. Қаншама көп қырлы десек те, Тахауи төгіп көп жазатын жазушы емес, саралап аз жазатын жазушы. Саралап дегенде төгіп жазатындарды сараламайды деген ұғым әсте тумасқа керек. Көп жазу, аз жазу – айналып келгенде, жазушы табиғатының ерекшелігі болуға тиісті. Олай жазу артық, былай жазу кемдік дегеннің ұшқарылық екенін біле тұрсам да, өз басым Тахауидың көрінген жерде от ала жүгіре бермейтін осы бір байсалды қасиетін ұнатамын.

Бір қызығы – Тахауидың өз басының кілең бір ерекшеліктерден тұратынын жасыра алмаймыз. Оның әу баста Жазушылар одағына мүшелікке алынуының өзі айтарлық оқиға. 1947 жылы желтоқсан айында Алматы қаласында жас жазушылардың республикалық кеңесі өтті. Сол кеңеске жер-жерден жаңа жаза бастағандар шақырылған-ды. Жиынға Тахауи да қатысты. Бірақ ол шақырылып келмеген еді. Әлі де армия қатарында жүріп, кезекті демалысын республика астанасында өткізуді жөн көрген жас азамат кеңес жұмысына араласты да сөйледі. Сөйледі де, шешендігі, пікірлігімен әдебиеттен дәмесі бар өзі құралпы жастарды ғана емес, өнердің Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов секілді тарландарын да таң қалдырып, сол жолы одаққа мүшелікке етті. Әрине, құр шешендікпен ешкім де жазушы бола алмайды. Бұл жұрттың бәріне де белгілі ақиқат. Айналып келгенде, бұл шешім – әдебиетімізді молықтырып тұратын бастау-тұмалардың соғыс зардабынан көзі бітеліп қалып, енді-енді аршыла бастаған осы бір тұсындағы жас талаптыға артқан үміт, білдірген сенім болатын. Шүкіршілік дейміз, үміт артқан ағалар қателеспеген. Сенім ақталды.

Тахауидың буыны – мына біздер отызыншы-қырқыншы жылдардағы патриотизмнің жемісіміз. Бұл ұрпаққа тән негізгі қасиет – ұлы отаншылдық сезімі болатын. Күнделікті тірлікте де, қан төгіс майданда да сол сезімнің рухы биледі. Дүрілдеп оты лаулады. Ұлы патриотизм ұранымен не бір керемет қалалар салынды, не бір қиын қамалдар алынды. Бұл дәуір – өршіл романтизм дәуірі. Осындай ұлылығымен қатар, бұл ұрпақтың басында жеке адамға табыну зардабынан туған бір кемшілік те бар еді. Ол – аңқаулық, өмір құбылыстарына сын көзімен қарай алмаушылық. Мұның өзі әдебиетте бір жағынан тартыссыздық теориясын тудырып, боямашылыққа итермелесе, екінші

жағынан жалаң ұранға арқа сүйеген әр қилы халтураға жол ашты. Ойы толысып, пікірі қалыптаспаған себепті тіпті қайсыбір талантты деген жазушылардың өздері де сол тартыссыздық теориясына ұрынып қалғаны бар. Ал Тахауи болса, осы сыннан сүрінбей өткен жазушы. Бұл – оның тағы бір ерекшелігі.

Менің ұғымымда жазушы өмір құбылыстарын тамашалаушы емес, болғанын болған күйінде ойып, үлгісін түсіруші, үкім шығарушысы. Тахауидың тұңғыш романы «Қаһарлы күндерде» бүгінгі көзбен қарағанда балаң қолдан кеткен шикіліктер табылып қалуы да ғажап емес. Бірақ бұл кітаптың бір бағасы шынайылығында жатса керек. Соғыс туралы жазылған шығармалардың біразына тән екі кемшілік бары байқалады: соғыс кезінде, соғыс біте салысымен дүниеге келген туындыларда жалаң ұран, әсіреқызылдық, жалаулатқан патриотизм салқыны сезілсе, кейінгі жазылған роман, повестерде тым білгіш, тым сыншыл, соғыстың алғашқы кезіндегі сәтсіздіктердің себебін әлдеқашан біліп, түйіп алған, олай емес, былай болуы керек еді деп зығырданы қайнағыш кейіпкерлер пайда болды. «Қаһарлы күндер» романы осы кемшіліктердің екеуінен де таза. Бұл ерекшеліктің өзі әу баста-ақ Тахауидың творчестволық жолының дұрыстығын, оның келешекте ірі реалист суреткер бола алатынын анықтап берген еді.

Ахтанов осы романынан кейін сәтімен шыққан әңгіме, повесть, пьесалар жазды. Бірақ «Қаһарлы күндер» романында басталған реалистік ой түйіндері, стильдік ерекшеліктер әуелі «Дала сыры» атты повесть болып жарияланып, кейін «Боран» романына айналған шығармасында әрі тереңдеп, әрі айқындала түскен секілді. Тахауи бұл кітабымен ойшыл жазушы екенін танытты. Осы романдағы басты герой Қоспан «Қаһарлы күндердегі» бітім-кейпі даңқты Момышұлы Бауыржанды есіңе салатын Мұрат Арыстановтың мына бейбіт күндегі заңды жалғасына ұқсайды. Бейбіт күн дегенде, ол да қан майданда толарсағынан қан кешіп келген жауынгер азамат. Адамзатқа алапат әкелген, жер бетіндегі тіршілік атаулыға қатер төндірген жауды жеңіп қайтқан Қоспан ХХ ғасырдың ең қиын шаруасын тындырдым деп ойлайды. Бұл құр мақтан емес, жауынгердің жүріп өткен жолының өзі осылай ойлауға мәжбүр етеді. Шынында да, қандыбалақ жау табанға тапталса, ендігі бейбіт өмірде кездесер қиындық дегенің бұйым болып па, тәйірі! Қоспанның ұғымы осы. Бірақ романды оқи келе бұл ұғымның Қожанасыр ұғымына ұқсаңқырап кеткенін аңғарасың. Қожекең келе жатып бір таға тауып алғанда: «Оһо, бір таға табылды, енді үш таға мен ат болса, бітті!» – деп қуанып кеткен ғой. Елге лепіріп келген Қоспан күйкі тірліктің күйбеңіне араласа келіп, үш таға мен аттың табыла қоюы оңай шаруа емес екенін аңғарады. Аңғарады да күйінеді. Әрине, бұл жерде соғыстың бар тауқыметін өзі де бір кісідей

тартып, жаралы оралған Ахтанов басты кейіпкерінің майдан өміріне жеңіл қарамаған. Шын реалист жазушы бұл жерде ендігі бейбіт өмірінде кездесер керітартпалық пен керенаулық, жағымпаздық пен баққұмарлық, мансапқорлық пен жылпостық секілді қиындықтардың қамалын алудың жолы әсте оңай емес екенін Қоспанның басына түскен ауыртпалық арқылы, оның ішкі жан дүниесін суреттеу арқылы шебер ашып береді. «Боран» романының біз үшін құндылығы да осында.

Қанша сараң жазады десек те, Тахауи он шақты роман-повестердің, күні бүгінге дейін сахнадан түспей келе жатқан сан-сан пьесалардың, талай-талай әңгімелердің, сын мақалалардың авторы. Соларды бас-басына башайлап талдамай, «Қаһарлы күндер» мен «Боран» романдарын бөліп алып тоқталған себебім Мұрат, Қоспан бейнелерін, ұзақ жылдар бойы аралас-құралас жақын жүргендіктен, өзім жақсы білетін Тахауидың өз басына ұксата беретіндігімнен болса керек. Бауыржан Момышұлы дүние салғанда марқұмның табытының басында Тахауи аса мағыналы сөз сөйледі. Сонда ол ұлы жауынгердің бар болмысын дәп басып: «В этом стандартном мире он был нестандартным человеком», – деп анықтама берген еді. Қанатты сөйлемге айналып кеткен осы бір сөз айшығын өткен шақтан бүгінгі шаққа ауыстырып алатын болсақ, Ахтановтың өз басының да анамына қалыбыңа түсе бермейтінін көреміз.

Тахауидың жаны дарқан. Ал дарқандықтың қашанда мол қол, мырзалықпен егіз екені ежелден белгілі. Мен білгелі Ахтанов күнделікті тірлікте, қимыл-әрекет, жүріс-тұрыс, серілік, сезімде еш уақыт өзін шектеген азамат емес. Тахауи әманда асып, төгіліп, ағынан жарылып жүреді. Содан болса керек, ол туралы бұл күнде ел аузында небір ғажайып әзіл-әңгімелер жүр. Өзі болса, ащы-тұщы сол әзіл-әңгімелердің бірін күле қабылдап, енді біріне шамданып қалатыны бар. Бірақ бұл әзілдер Тахауи тұлғасын ірілендірмесе, ұсақтатпайды. Ұсақтатпағаны былай тұрсын, оны халықтық бейнелер қатарына апара жатыр деген болар едім.

Ахтановтың тағы бір қыры – оның ұшқыр, тапқыр, шешендігі, керек десеніз, сөзуарлығында жатыр деп білемін.

Еске түседі: 1966 жылы туған елім – Солтүстік Қазақстан облысы мені қонаққа шақырды. Сол сапарда ауылыма орыс ақыны Леонид Кривошеков пен Тахауи Ахтановты алып бардым. Облыстық «Ленин туы», «Ленинское знамя» газеттерінің қызметкерлерімен кездесу кеші өтті. Осы кездесуде Тахауи қазақ әдебиетінің жай-күйі жайында суырып салып сөз сөйледі. Суырып салмасымен суырылып шыққаны соншалық, кештен кейін Леонид Кривошековтың: «Әуезовті өлді деп жүрсек, тірі екен ғой!» – деп таңданғаны әлі есімде. Бір естігенін жадында ұстап, бір көргенін өмірі ұмытпайтын зеректік берсе, оның

үстіне оқығаны мен тоқығаны көп болса, сөйлер сөз табылады ғой. Тахауи бабына келіп, шабытына мінсе сағаттап сөйлеуден әсте жалықпайды. Ол жай кезде аз сөйлеуге, керек десең сөйлемеуге тырысады. Бірақ мұнысы жасанды мінез екені білетіндерге бірден көрініп тұрады. Шын Тахауи құсы түсіп, шабытқа мінген кезде ашылады. Тағы бір ерекшелік – өмірдегі Тахауидың өнердегі Тахауиға ұқсамайтындығында. Өмірде еш жерде шектелмейтін Ахтанов өнерде өзіне тым қатал, сондай талап қойғыш. Өмірдегі Тахауидың Үнді еліне аттанып бара жатып, Алматы аэропортына жетпей билетінен айырылып қалғаны, асып-сасып жүріп зорға дегенде қайта билет алғаны, самолеттен қалып қоя жаздағаны әлі есімізде (жоғалған билет кейін самолет ішінде пиджагінің қалтасынан шыққан ғой). Ал өнердегі Тахауидың ұқыпсыз, жүрдім-бардым, атүсті кезін көрген де, естіген де кезіміз болған емес. Әрине, менің бұл айтып отырғаным тосын көзге ғана шалынар сырт алшақтық. Шындап келгенде Тахауи біреу-ақ. Оның өмірдегі мінез-құлқы, жүріс-тұрысы мен дүние танымы өзгерсе, творчествосының да басқаша сипат аларында күмән жоқ. Сөйтсе де, сырттай болса да, осы алшақтықтың бары – Ахтанов творчествосының сәттілігі демекпін.

Ахтановтың ендігі бір қыры – оның пікір тереңдігінде, ой сонылығында деп білемін. Шынымды айтсам, маған жазушы Тахауидан ойшыл Тахауи көбірек ұнайды. Әрине, мұны Ахтановтың жазушылық өнерін кемсіту деп емес, пікірге бай, ойға жүйріктігіне мән беру, сол қасиет-ерекшелігін мойындау деп ғана қарау керек. Аты дардай, сары тіс болған кейбір сыншыларымыз жазған трафарет мақала-рецензиялардың елеусіз қалып қоюы дағдылы жәй болса, Тахауи жазған сын мақалалардың қолдан қолға жүгіріп кететіні пікіріміздің дұрыстығын дәлелдейді.

Жұртқа белгілі, 1949 жылы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясының алғашқы екі кітабы үшін бірінші дәрежелі Мемлекеттік сыйлық алды. Соған қарамастан, жазушы елуінші жылдардың бас кезінде республикамыздағы тұрпайы марксизм өкілдерінің қаһарына ұшыраған болатын. Ұлы жазушыға сөлекет айдар тағылып, әр қилы жалалы сындар айтылған-ды. Осы жалалы сын тіпті асқынып кеткен соң, «Абай» романына әділ баға беру үшін 1953 жылы тамыз айында кең талқылау ұйымдастырылды. Сонда баяндамашылардың бірі болып отыз жасар Ахтанов тағайындалған еді. Мұның өзі, бір жағынан, Тахауидың ана-мына ықпалдың жетегіне әлі ермеген, не айтса да өз тұжырымын айтатын әділдігі мен адалдығын ескеру болса, екінші жағынан, жас сыншының ой-пікір қуатына сенгендік болатын-ды. Тахауи бұл сыннан сүрінбей өтті. Сүрінбегені былай тұрсын, «Абай» романының қазақ топырағында дүниеге келген айрықша ірі құбылыс

екенін дәлелдеп те бере алды. Демек, Ахтановтың бұл баяндамасын Мұхтартану ілімінің, ұлы жазушы туралы бұралаңы көп ұзақ жылдар бойында толғақпен қалыптасқан бүгінгі ұғымымыздың бастауларының бірі болды деп батыл айта аламыз.

Әр кездерде мүшелді бір тойларға, немесе тағы сондай себептерге байланысты Тахауи айтқан пікірлер бірқыдыру. Солардың ішінен кезінде қазақ өнерінің кара шаңырағы – қазіргі Мұхтар Әуезов атындағы академиялық драма театрының алғашқы қадасын қағысқан Қаллекей мен Серке, Елубайлар туралы, қазақ совет әдебиетінің алғашқы жалауын көтерген Сәбит пен Ғабит туралы, Ғабиден мен Тайыр, Бауыржандар туралы пікірлерін атасақ та болады. Бұл пікірлер, әрине, ғылыми тұрғыдан қазыла талданған зерттеулер емес. Тахауидың өз таным-білігі. Сөйтсе де қазақ әдебиеті мен өнерінің Ахтанов өзі бірге жасасып, өркен жаю жолында өзі де ат қосып келе жатқан соңғы бір отыз жылғы тарихын қалыптастырудағы толымды дүниелер екенін айтуға тиіспіз. Әсіресе оның Бауыржан Момышұлының жетпіс жылдық тойында жасаған баяндамасы мен ол дүние салғанда қабір басында сөйлеген сөзін ұлы жауынгер, даңқты азамат, атақты жазушы ағамыздың бар болмыс-бейнесін ойып түсірген сұлу мүсінге тең десек те болады.

Мүсін демекші, ертерек жылдардың бірінде Москва қаласында атақты мүсінші Евгений Вучетичтің шеберханасында болғаным бар еді. Сонда мүсінші өзі сомдаған Қаллекей Қуанышбаев пен Қаныш Сәтбаевтың, Ахмет Жұбанов пен Бауыржан Момышұлының, Әбділда Тәжібаев пен балқаш заводының бір мыс байытушысының мүсіндерін көрсете жүріп, Әуезовке келгенде мүдіре берген. «Шығара алмай жатырмын. Себебі бар қазаққа тән қасиеттердің бәрі осы кісінің бір басынан табылады. Кілті қолыма түспей тұр», – деген еді атақшы мүсінші. Сол айтқандай, Ахтановтың басында да қазаққа тән ірілі-уақ қасиеттер жатыр. Шағын мақала көлемінде оның келбетін мүсіндеу оңай шаруа емес.

Мен таныған Ахтановтың эзірге өзім байқаған қырлары осындай. Тағы бір ерекшелік – осындай қырлы-қырлы Тахауида бір-ақ сырдың барлығында. Ол сыр – оның туған халқына деген қалтқысыз қызметі. Адал махаббаты. Бұл күнде бар жағынан ашылып, кемелденген, дер шағындағы кең құлашты жазушыда басқа сыр болған емсе. Жалпы алғанда, Ахтанов секілді кесек, сом жаралған тұлғаларда басқа сырдың болуы мүмкін де емес қой.

1983 ж.

ӨМІРДЕН ӨЗІН ІЗДЕУМЕН ӨТКЕН ЖАН

Еске алу

Бұл күндері Тәкен Әлімқұлов тірі жүрсе, жетпіс жасқа толған болар еді¹. Арамыздан кеткеніне жылдан асып бара жатқан жазушы тағдыры жайында оның қаламдастары – біздер толғануға тура келеді. Жазушы Тәкен Әлімқұлов жайында не айта аламыз?

Мен Тәкен Әлімқұловпен сонау 1952 жылдан бастап таныспын. Қарағандыдан «Болашаққа жол» романын жазып әкелген бетім. Тәкен онда осы Алматыда екен. Алғаш кездескен сәттен бастап, ол менің роман бітіргеніме қатты қуанғанын білдірді. Сол күндерден кеше өзі көз жұмғанша біз «іш-шай» деспей, тату-тәтті жолдас болып кеткен адамдармыз.

Тәкен творчествосы – қызық творчество. Көңілдің жақындығы болуы керек, мен Тәкен творчествосына еш уақытта немқұрайды қараған емен. Әрдайым оның жазған шығармасын оқып отырдым. Түйген пікірімді өзіне ауызша айтып та, баспасөзде жазып та жүрдім. Сөзім дәйекті шығу үшін бір пікірімнің ұшығын келтіре кетуді жөн көремін. «Жастар прозасы. Қуаныш пен реніш» аталатын мақаламда Тәкен творчествосы жөнінде былай деппін: «Бұрын көркем сын жанрында көрініп, сыншы ретінде танылып келген Тәкен Әлімқұлов та өзінің прозадағы алғашқы адымын осы малшылар өмірінен бастаған еді (Әңгіме «Ақбоз ат» романы жөнінде. – С.Ш.). Кейін оқушысына өткен ғасырдағы күйші, әншілер жайында көңіл қуантарлық повесть, әңгімелерін ұсынды. Мен оның «Сары жайлау», «Көк қаршыға» атты туындыларын терең сыршылдық шабытпен жазылған, поэзияға, лиризмге толы новеллалар дер едім. Тәкен Тәттімбет пен Ақан серінің бар өмірін қамтимын деп әуре болып жатпайды. Екеуінің де шағын сәттегі бір көңіл күйін ойып алып, тастан қашаған мүсіндей етіп сұлу шығарған. Тәкен тап басып шыншылдықпен суреттеп отырған сәт арқылы егдейіп келген Тәттімбеттің де, қартаң тартқан Ақан серінің де кесек тұлғаларын ашады. Бұл екі новелла қазақ әдебиетіндегі табиғат туралы, көркемөнер туралы, адамның көңіл күйі, шабытты сәтті туралы жазылған тамаша гимн десек, асыра айтпаған боламыз» («Әдеби толқындар» кітабында бар. – С. Ш.). Иә, одан кейін де Тәкен талай-талай қызықты новелла, сөлді повестер жазды. Соның қай-қайсысы жөнінде де мен осындай жақсы пікірдемін.

Ал, енді ерте бастан танысқандықтан болу керек, мен Тәкен Әлімқұловтың творчествосын ғана емес, кісілік келбетін де жақсы білемін,

¹ Бұл естелік мақала ең алғаш «Социалистік Қазақстан» газетінің 1988 жылғы 30 қыркүйек күнгі санында жарияланды.

түсінемін деп ойлаймын. Мен білетін Тәкен басында толып жатқан парадокстар бар. Ендігі білер сөз сол мәселелер туралы.

Жазушы Тәкен тақырып талғамайтын жазушыдан емес еді. Күй талғамай жаза беретін жазушы бар. Командировкамен барып роман жазып келетін жазушыларды білеміз. Тәкен бұл категорияға жатпайтын жазушы. Менің ұғымымда Тәкен көңіл күйіне үйлес, үндес тақырыптарға ғана барған қаламгер. Мен Тәкенді тақырып таңдауы жөнінен ұлы Абайдың өзінен өнеге алған дер едім. Абай ақыр-аяғы классиктерді, айталық Гете, Шиллер, Пушкин, Лермонтовтарды аударғанда кез келген шығармасына ден қоймаған. Басып-басып отырып, жанымен жан болып кетер, қанымен қан болып, қан тамырларын аралап кетер шығармаларын талғап, таңдап аударған. Тәкеннің Абаймен үндестігі, одан үйренгендігі де осында. Тәкеннің творчествосына зер салар болсаң, ол әманда өз көңіл күйіне үйлесім іздеген. Өз көңіл күйіне әуендес тақырыптарды іздеген. «Сейтек сарыны», «Сары жайлау», «Көк қаршыға» секілді өнерпаздар өмірінен шығарма жазғанда өз жанына жақын драмасын нысанаға алғанын байқаймыз. Солай студің нәтижесінде бір окпен екі қоян атқан деп білемін. Біріншіден, ақын, сал, сері тағдырынан өзін іздеді. Екіншіден, өнерпаздар тағдырынан классикалық новеллалар жазып қалдырды.

Ұлы Абай:

«Жүрегіннің түбіне терен бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да, ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!» –

демейтін бе еді? Абай дананың осы өлең жолдарын Тәкен өз өзегін өртеп шыққан өз туындысындай қабылдаған. Осы жолдардан өз болмысын таныған. Абайдың жұмбақ табиғатынан өзін іздеген. Сол ретпен «Жұмбақ жан» атты қызық зерттеу кітабы өмірге келді. «Жұмбақ жанды» Абай туралы зерттеу ғана десек, сыңаржақ түсінген боламыз. Абай шығармаларынан Тәкен ең алдымен өзінің көңіл күйін, жан дүниесінің сәйкестігін іздеген. Рас, менің бұл пікіріммен келіскісі келмейтіндер де табылады. «Тәкен соқтықпалы, соқпақсыз жерде өскен жоқ қой, мына советтік нұрлы заманда мыңмен жалғыз алысатындай Тәкенге не көрініп еді?!» – деп дауласа кететіндер де шығар. Бірақ мен өз пікірімнен әсте қайта алмаймын. Өйткені Тәкен Әлімқұлов бұл өмірден жұмбақ кеткен жан.

Тәкен оқып, зерттеп жүретін, орысша, қазақша бірдей жазатын дарын иесі еді. Ол ой-пікір жағынан ешкімге кіріптар болған жан емес. Беделді мойындамайтын. Не ойласа, сол ойын «бұған жұрт қалай қарар екен» деп қиналып жатпай-ақ қиып айтып салатын. Кейде жазушының өзін жақсы көре тұра, оның творчествосы жөнінде өз

көңілінің байламын бүкпесіз жариялап жүретін-ді. Бұл да жазушының бір табиғаты.

Ол атақ-даңқ, мансап кумаған жан. Сөзіме мысал келтірейін. Ұмытпасам, 1964–65 жылдың бірінде Қазақстан Жазушылар одағына хатшы керек болып қалады. Ол орынға Москвада КСРО Жазушылар одағында қызмет атқаратын Тәкен Әлімқұловты ұйғардық. Ұйғардық та, шақырттық. Пленум өтетін күнді белгілеп, Тәкенді күттік. Он шақты күн өтті. Тәкен жоқ. Ол қайда? Әуел баста келісіп, Москвадан Шымкентке ұшқан Тәкен орта жолда ойынан айныған. Сөйтіп, Шымкент қаласында бір үйде бірнеше күн тығылып жатып алған... Пленум Тәкенсіз өтті. Егер ол Қазақстан Жазушылар одағына секретарь болып ұсынақты шаруалар атқарғанда, басқаны қойып, оның өзінің творчествосына қолайлы жағдай туындар еді. Алар үлес-салмағы да бөлекше болар ма еді? Бірақ оны елеп жатқан Тәкен жоқ. Өз көңіл байламымен әуре. Шынын айту керек, осындай түрлі себептермен Тәкен Әлімқұлов еңбегі өз дәрежесінде бағасын да ала алмады.

Әйтпесе және бір мысал келтірейін. Ол үнемі өзінің туған елі оңтүстік Қазақстанға барып жүрді. Бір ғажабы ылғи кішірейіп жасырынып барып, жасырынып қайтатын. Мен оған бір жолы:

– Сен атың бар үлкен жазушысың. Облыстық партия комитетіне, болмаса облыстық атқару комитетіне Жазушылар одағы арқылы хабар бергізіп, көрініп барсаң, қарсы алады ғой. Сонда ауылыңа әбіржімей, шалдықпай жетесің, – деп ақыл айттым.

Тәкен көнді:

– Дұрыс айтасың. Расында Шымкенттен Созаққа жеткенше көп жер. Көбіне шаршап жететінім рас, – деді.

Кейін бақсам, бәрібір сырттан айтылған ақылды алмай, өз дегенін істеген. Туған жеріне бұрынғысынша елеусіз барып, елеусіз қайтып жүріпті.

Жазушылар әр қилы. Пысықай жазушылар болады. Шығармаларын анда шауып, мында шауып, редактордың аузын алып, кітап шығаратын жазушылар бар. Тәкен жазуды білгенмен, оны шығаруға белсеніп кіріспейтін, бейқам адам еді. 1957 жылы Москвада Мұхтар Әуезовтің 60 жылдығын өткіздік. Үлкен зал. Халық толды. Бірақ біздің көңіліміз толмады. Мұқандай дана адамның тойына залға кісі сыймай кернеп кетпес пе? Ал біздің Москвадағы өкіліміз Тәкен жазушыны құрметтеген жұрт өзі келеді деген де, ұйымдастыру шараларын жүргізбеген болып шықты. Әрине, ұлы Мұқан тебіреніп сөйледі. Той жақсы өтті. Тәкен бұдан гөрі пысықтау ұйымдастыруы керек еді деген пікірімізді ірікпей, Мұқаңа да айттық. Мұқан сонда:

– Пәлі, Тәкен қызық жігіт қой. Ол басқаның шаруасы түгіл, өз шаруасына салақ қарайтын адам болып шықты. Осында баспаға ба-

рып қалып едім, жоспар бойынша Тәкеннің кітабы шығуы керек екен. Редактор айтқан болмашы пікірді ескеріп, тез жөндеп, қолжазбасын қайта әкелмейтін көрінеді. Редактор маған өкпе айтты. Москва баспаларына кісінің қолы жетпейді, Тәкен қолы жетіп тұрып, қадірлемейді, – дегені бар. Мұқаң Тәкенді жақсы көретін.

Айта берсе, мұндай мысалдар көп. Әрине, Әлімқұлов жас кезінде өмірге құштар жан болатын. Серілік те құрды. Кейін дүниеден баз кешті. Соңғы төрт-бес жылда дос-жарандарынан мүлде оңашаланып қалды. Мұндай жұмбақ халдер Ақан сері, Біржан сал басында да болған. Жақсы, Ақан серіні, Біржан салды өмірден қарғыс атқыр феодализм заманы түнілдірді делік. Ал нұры тамып тұрған мына біздің социалистік заманда өмір сүрген Тәкенге не болды? Ойлап қарасак, әңгіме бұл жерде Тәкеннің жұмбақтығында емес. Әңгіме бұл жерде: «Тәкен Әлімқұлов неліктен жұмбақ болды?» – деп сауал қойып, жаны нәзік жазушының ішкі дүниесіне үңіле алмаған мына қатар өсіп, қасында жүрген біздер туралы болса керек. Ал, жақсы, біз Тәкенді түсіндік делік. Ал сонда Тәкен жұмбағы шешіле қалар ма еді? Әрине, жоқ. Мен ертеректе Калининград қаласында болғаным бар. Сонда философ Канттың зиратының басына бардым. Көк гранит тастан қашалмай жасалған табыт жердің өзімен астасып кеткен. Ұлы философтың табыты тылсым сыр ұқтырғандай. Сонда мен былай деп ойладым: «Тіпті мынау қаланың аты өзгеріп кетсе де, Кант орнынан қозғалмас-ау» деп. Бұл философ айта беретін: «Вещи в себе!» Олай болса, біз де Тәкен күдіретінің жұмбағына үңіліп, босқа арамтер болмай-ақ қоялық. Әрі-беріден соң оның ірілігі осы жұмбақтығында болса керек.

Қазақтың көрнекті жазушысы Тәкен Әлімқұлов қалдырған тамаша прозалық туындылар, терең талдауларға құрылған сыни шығармалар, шабытты көңіл күйінің сәттерін паш ететін өлеңдері кәделі мұра есепті оның өзіне өзі орнатып кеткен елеулі ескерткіш екеніне мен кәміл сенемін.

1988 жс.

ҚОРЫТПА

Мұхтар Шахановты мен XX ғасырдың соңғы белесінде қазақ халқы дүниеге келтірген айрықша құбылыс деп танымын. Әрине, менің бұл бағам біреуге ұнап, енді біреуге ұнамай қалуы да ықтимал. Ұнатпайтындардың дәлелі Мұхтардың іс-әрекеттерінде өзін көрсетудің нышаны байқалады-мыс дегенге саяды. Солай-ақ болсын делік. Сонда мұның не айыбы бар? Егер өзім деп төккен терің халық игілігіне асып жатса, кемеңгерлік деген сонда емес пе. Сұлтанмахмұттың:

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам? –

деген өлең жолдарын қай қазақ жатқа білмейді? Біз күні бүгінге дейін бұл шумақты халыққа қалтқысыз қызмет ету деген мағынада түсініп, талдап келеміз. Таласым жоқ. Сөйтсе де ой елегіне салып көріңізші: ең әуелі күн астында маужырап жатқан елді байқайсыз ба? Әлде аспанда жарқырап тұрған күнді байқайсыз ба? – Әлбетте күнді байқайсыз. Содан кейін барып күн нұрына бөккен елге ойысасыз. Айналып келгенде елім деп күңіреніп, күн кешкен Сұлтанмахмұттың да пиғылында өзімшілдік бар екенін көреміз. Бірақ бұл қарақан басың мешеу де көрсоқыр тірлігінің өзімшілдігі емес, ұлы гуманистің, ұлы адамгершілік иесінің өзімшілдігі. Ал адамгершілік иесі еш уақытта жеке бастың күйін күйттемейді. Мүмкін, күйттер де. Оның түк оғаштығы жоқ. Өйткені гуманистің жеке басының қам-қарекеті өз халқының қам-қарекеті, мұң-мұқтажымен мидай араласып жатады. Гуманизм деген ұғымның анықтамасы да осында.

Мұхтар туралы пікірге сараңдардың екі түрін байқайтын секілдімін: біріншісі – оның ақындық қуатын бағалай білмейтіндер, бағалай білмейтіндер емес-ау, көре алмайтындар. Екіншісі – саясатта шаруасы не, белсенді болып қайтеді, өлеңін жазып тек жүрмей ме дейтін салбөкселер. Салбөкселер демекші... бұл салбөкселік – эзелде Құдайтағаланың қазақ халқының мандайына басқан таңбасы. Халқымыздың ұлыларының бірі Құдайберген Жұбанов бір мақаласында: «Біз бұрын мал баққан қауым едік, коллективизация көзінде малымызды алып қойған соң, жәй ғана малшы болып қалдық», – деп жазыпты. Мал баққан қауым. – Мал баққан қауымда малшының мінезі бар. Бірақ малшыда мал баққан қауымның мінезі жоқ қой. Жоқ болатын себебі – ол бар болғаны малшы ғана. Былайша айтқанда – құл. Салбөкселіктің сыры осында. Қазақтың ұлы ту ұстаушысы Міржақып Дулатұлының: «Оян, қазақ!» – деп зарлап өткені содан.

Міржакып қанша ұрандаса да, «баяғы жартас бір жартас, қаңқ етер түкті байқамас» қалпымыз ғой. Олай дейтінім шығыстүркістандық қазақ ақыны Әбділкерім Ынтықбайұлы жаңағы Жақан тастаған ұраннан кейін жетпіс жыл өткенде:

Оянба, қазақ ізденіп азап,
Ұмтылма, тенелме, бола бер мазак.
Ізденбе теңдік, болса әкел кемдік,
Айтса сөз ұқпа, жата бер бүк та.
Есікті жап та, өлсең де шықпа, –

деп у кекесіннің кегін амалсыз өлең сөзден алған.

Осындай алмағайып заманда халқымыздың жарымына жуығы өзінің ана тілінен айырылып, шүлдірлеп жүрсе, және ең кереметі – бұл шүлдірін ондайлар мактан санар болса, қалған жарымының көпшілігі салбөксеге ұшырап, үйінде жатар болса, әманда от болып лаулап, жанып жүретін, Аралы мен Балқашын қызғыштай қорып, жарғақ құлағы жастыққа тимей, Желтоқсан оқиғасына байланысты бар шындықты әлемге әйгілеп бере білген, наурыз мейрамын халыққа қайтарып беру туралы бірінші болып ой тастаған, қазақ тілінің мәртебесі туралы алғашқылардың бірі болып атой салған тынымсыз Мұхтар Шахановтың қазақ тарихындағы орыны бөлек деп қарауға тиіспіз.

Ақын Мұхтар. Азамат Мұхтар.

Бір кезде орыстың майталман ақыны Некрасов: «Ақын болуың шарт емес, азамат болуың парызың», – деген екен. Мен қанатты сөзге айналып кеткен осы бір айшықты ұғымға әсте күдік келтіріп көрген емен. Себебі – кімнің болсын өз халқының алдында қызмет етуі басты шарт. Сөйтсе де ақындық пен азаматтықты бір-біріне неліктен қарсы қоюға керек? Табиғат берген ақындық талантына қоса елім десе еңірегенде етегі жасқа толатын ұлы азаматы бола алсаң, халқың үшін құдайдың бергені емес пе.

Мұхтар Шаханов – ақындық толымды талант пен күрескер азаматтық қасиеттердің қорытпасынан жаралған өрелі тұлға.

Мұхтардың XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқы дүниеге әкелген айрықша құбылыс екені де содан.

1991 ж.

СТУДЕНТТЕР ТУРАЛЫ ҚҰНДЫ ШЫҒАРМА

Совет студенттерінің өмірі әдебиетімізде аз жазылып, соңғы жылдарға дейін тың келген тақырып еді. Ұлы Отан соғысынан кейін бұл тақырыпқа көңіл аударыла бастады. Біраз шығармалар да дүниеге келді.

Соңғы төрт-бес жылда В. Добровольскийдің «Сұр шинельді үшеу», Г. Конопаповтың «Университет», Л. Кабоның «Днестрдің ар жағында» сияқты повестері баспадан шықты. Бұл шығармалар студент өмірінің әр алуан саласын қамтиды. «Сұр шинельді үшеуде» студент арасындағы достық, қарым-қатынас, коллективизм күші көрсетіледі. «Университеттің» негізгі идеясы – студенттердің интеллектуалдық дәрежесін көрсетіп ғылыми таластар арқылы орыстың демократтық-революциялық философиясының дүниежүзілік маңызын ашу. Ал Л. Кабо өзінің «Днестрдің ар жағында» деген повесінде коммунистік рухта тәрбиеленіп жатқан молдаван жастарының өмірін бір сыдырғы дұрыс көрсете алды.

Бірақ коммунистік тәрбие мәселесі жайында жазылған шығармалардың бәрі бірдей құнды шығып жатқан жоқ. Сондай идеялық және көркемдік дәрежесі төмен шығарманың бірі – В. Кавериннің «Ашық кітап» деген романы болды.

Бұл кітаптың да тақырыбы – студент өмірі. Бірақ романның сюжеті осы тақырып логикасынан дамымайды. Автор студент ортасын сүйіспеншілік жайындағы шытырман, түсініксіз оқиғалардың тек мекені есебінде пайдаланады. Сөйтіп, жазушы тақырып пен идеяны бір-бірінен ажыратып тастап, формализмге бой ұрып кетті. Әрине, мұндай шығарманы оқушы жұртшылық қабылдамады. Ленинград педагогика институтының бір топ студенті «Литературная газетаға» ашық хат жазып, романды қатты сынға алды.

Шығарманың әділ сыншысы – оқушы жұртшылық. Ал сол оқушы жұртшылық Ю. Трифоновтың «Студенттер» повесіне басқаша баға берді. Бұл повесть Совет Одағының барлық дерлік жоғары оқу орындарында қызу талқылануда. Солардың көбі повестің құндылығын атап көрсетті. Сондай талқылау жиыны повесте әңгіме болып отырған Москваның педагогика институтында да болды. Талқылауға мыңнан аса студент қатысты. Сол институттың төртінші курс студенті Г. Мелехина өзінің сөзінде былай деді: «Ю. Трифонов повесін біз қызыға оқыдық. Бұл кітап ең алдымен терең мазмұнымен тартады. Онда біздің студент өмірі дұрыс көрсетілген. Жақсы студент коллективі суреттеледі. Тірі адамдардың жанды бейнелері жасалынған».

Жас жазушы Трифонов повесінің осындай үздік баға алуының сыры – жазушының сол өмірді терең зерттеп, студенттік ортаны дұрыс

көрсете білуінде деп қарауға керек. Жазушы өз геройларын ойдан, бос қиялдан тудырмайды. Ол өмірдің өзіне сүйенеді. Керекті тип, образдардың бәрін де өзі көрген, зерттеген ортадан іздейді. «Мен бұл повесімді Совет жазушылар одағы жанындағы әдебиет институтының соңғы курсында жүріп жаза бастадым. Осы институтта повесімнің бас геройларына ұқсас көп адамдарды кездестірдім. Тақырып мені әсерлендірді. Мен характерлерді көрдім», – дейді жазушы.

Совет жастарының бейнесі, олардың адамгершілік дәрежесі қандай болу керек? Міне, повестің өн бойында осындай сұрақ тұрады. Соған жауап ретінде коммунистік адамгершілік туын жоғары ұстаған жағымды кейіпкерлер бар. Профессор Кречетов, Вадим Белов, А. Сырых, Лагоденко, Спартак тағы басқалар сондай, бірінен бірі дараланған өзіндік ерекшеліктері, мінез-құлықтары айқын образдар.

Повесте профессор Козельский, Л. Медовская, С. Палавин сияқты жағымсыз типтер де бар. Медовская мен Палавин өз қамын ғана ойлайтын, қоғамдық тілектен өз мүддесін артық санаушы өзімшіл адамдар. Мещандықтың біздің арамыздағы көлеңкесі есебінде.

Жаңа мен ескінің, коммунистік адамгершілік пен мещандықтың тартысы повестің негізгі драмалық түйінді қазығы болып саналады. Оқиға осы тартыстан өрістеп дамиды. Соңында коммунистік этика жеңіп шығады.

Ескі мен жаңа тартысы повесте жалаң берілмейді. Өмірдің өзіндегідей барлық қиындығымен көркем суреттелінеді. Оқушы ең әуелі Сергей Палавин мен Лена Медовскаяның жағымсыз образдар екенін аңғармайды. Олардың бәрі де повестің ақырғы беттерінде ғана өзінің барлық орынды, заңды дәлелімен әшкереленеді. Бұл әдіс, әрине, жазушының шеберлігін көрсетеді. Кейбір жазушы өзінің айтайын деп отырғанын оқушыға алдын ала сездіріп алады. Оқиға желісі қалай дамып, қалай шешілері күні бұрын белгілі болған соң, кітап қызықсыз болып қалады. Тегі, кітапты қызығылықты етемін деп өмірде сирек кездесетін оқиғалардың шытырман шоғырын жасауға әуестенгіш жазушы сәтсіздікке ұшырайды. Оқушыны тартпайтын тақырып та, идея да жоқ. Әңгіме сол алға қойған мақсат – идеяны, айтылуға тиісті ойды социалистік реализм әдісімен мүлтіксіз бере білуде. Міне, жас жазушы осы шеберлікті сөзсіз меңгерген.

Повестің алғашқы беттері мектеби достардың – Вадим мен Сергейдің көп жылдан кейін қайта кездесуімен ашылады. Автор бұл кездесуді тамаша шеберлікпен көркем етіп баяндайды. Бес жыл бойы армияда болып, өзінің сүйікті қаласын көрмеген Беловтың жүрек толқыны, екі достың сағынышы мен қуанышы оқушы жанына әсерлі күйде жеткізіледі.

Сергей де майданда болған. Ысылған, пысық, қабілетті жас. Оқуды

да өте жақсы оқиды. Оның бойындағы өзімшілдік, дарашылдық құдық түбіндегі қараңғылықта жасырынып жатқан әлде недей тереңде. Мұны ең әуелі Вадимнің өзі де білмейді. Ол Сергей сияқты тамаша досы барлығын мақтан етеді.

«Сергей... айналадағы өмірмен тез танысуға тырысар еді. Біреумен спорт жайында сөйлесіп кететін. Енді біреулермен тіл біліміндегі мәселелерді талқылай бастаушы еді. Үшінші бір жасқа майданның керемет бір оқиғасын баяндайтын. Қыздарға қарап жымиятын, тағы біреулерге темекі ұсынатын, өтіп бара жатып әлдекімге әзіл тастайтын. Вадим Сергейдің өзіне таныс емес кез келген ортада тез жол тауып кетерлік осы қасиетіне таң қалатын, тіпті аздап қызғаныш ететін де» («Новый мир». № 10. 69-б.).

Бірақ Вадим уақыт өткен сайын өз досының бұл қылықтары бір мақсаттан ғана, өзін жұртқа таныту мақсатынан ғана туып жататынын аңғарады. Сергей тіпті бұл институтқа педагог болу үшін түспейді. Ол мұнда өзі сияқты қабілеті «аз» студенттер арасында айырықша көріну үшін оқып жүр. Повесте Нина Фокина деген екінші, үшінші планда ғана аз көрінетін бір қыз бар. Ол өзінің кемшілігін сөзінеді. Рефератының алғашқы вариантына көңілі толмайды. Сол себепті өзінің оппоненті – Сергейден еңбегін қайтып алып, түзеп жазады. Қыздың бұл қылығы Палавинге ұнамайды. Оған рефераттын түзелуі, өңделуі керек емес. Сергей тек жұрт алдында Фокина рефератының кемшіліктерін ашып, өзін танытуды ғана ойлайды.

Досының осы өзімшілдігін толық аңғарған Вадим енді онымен келісе алмайды. Айтысқа, күреске шығады. Вадим өзінің өте жақсы көретін досынан айырылуға бар, бірақ оның кемшілігін ашпай тұра алмайды. Өйткені ол жеке тілектен қоғамдық мүддені артық бағалайды. Оның бұл күресі орынды түрде оқиғаның дамуы, шиеленісуі, шешілуі арқылы беріледі. Әрине, ол жалқы емес. Вадимді қоршаған ғажап коллектив бар, комсомол комитеті бар. Повесте алалығы жоқ осы тұтас коллективтің тәрбиелік күші айқын көрінеді.

Палавинге үндес кейіпкер – Лена Медовская. Ол да мешчанствомен «ауырған» адам. Ол ең алдымен социалистік еңбектің тәрбиелік мәнін түсінбейді. Өмірдің тек көбігінде ғана жүріп тік өскен жас. Онда терең ой да, қоғамдық арнадан туатын «кім болсам?» деген арман да жоқ. Бар ниеті «күйеуге шығып, бақытты тұрмыс құрумен» ғана тұйықталып қалады. Ол қоғам өмірінен, коллективтен аулақ осындай тар ойдың көлеміндегі жеңілтек қыз.

Бірақ оның да бұл «ауруы» бірден ашыла қоймайды. Алғашында Белов Ленаны сүйіп қалады. Бар адал махаббатын соған арнайды. Жазушы Вадим сүйіспеншілігін совет жастарына тән оты да, жалыны да бар бұйығы адал сүйіспеншілік етіп көрсетеді. Алайда ол Лена ба-

сындағы жаңағы жайларды аңғарады. Енді өз мүддесі мен қыз мүддесіндегі алшақтықты сезінеді. Өзінің таза махаббатына Лена ұя бола алмайтынын байқайды. Суынып қалады.

Бұл арада айта кететін бір мәселе бар: Вадим Лена бойындағы осы кемшіліктерді көп тезіне салып түзеуді ойластырмайды. Сергей жөнінде ешбір келісімге келмейтін бірбет, принципшіл жас Ленаға келгенде әрекетсіз қалады. Неге екені белгісіз, Лена повесте көп талқысына да алынбайды. Қыз бойындағы кемшіліктер Сергей «қасиеттерімен» толық үйлесіп жатса да, кітапта күшті көрінген коллектив қаруының нысанасы тек Сергей ғана болады. Медовская тартыс объектісінен шығып қалады. Сол себепті оның түзелу процесі нанымсыздау шыққан. Жазушы повестің соңында практикадағы Ленаны көрсетеді. Оның ішін де, сыртын да әдемі етпек болады. Оқушыларға ұнаттырады. Бірақ кешегі мешанканың бұлай бірден түзеле қалуына автордың ешбір мотивировкасы жоқ.

Палавин, Медовская сияқты ескілік көлеңкесінде жүрген өзімшіл, даңққұмар жастар бар ма біздің арамызда? Сөз жоқ, бар. Олар қайдан келді? Бұған жазушының бір тұрғыдан туатын екі дәлелі бар.

Жазушы Сергеймен Ленаның үй ішіндегі тәрбиесінің теріс болғанын ашып береді. Екеуінің де шешесі өздерін қоғам өмірінен аулақ ұстайды. Айналасындағы өмірде үлкен-үлкен оқиғалар, алып құрылыстар бар. Бұл оларды қызықтырмайды. Альбина Трофимовнаның рухани азығы – Данилевский. Мещандық қарекетсіздікті, тыныш өмірді көкке көтере мадақтайтын Данилевский! Әрине, олардың мұндай мещандық талғаулары, сөз жоқ, балаларына жаман әсерін тигізген. Екінші дәлел есебінде профессор Козельский алынады. Шығармадағы күшті шыққан жағымсыз бейненің бірі – осы Козельский бейнесі. Өзінің талғауы жағынан бұл да Альбина Трофимовнамен үндес адам. Әдебиеттің бисаясаттығын жақтайтын формалист. Міне, ол өзінің осы «қасиеттерін» жұрттан бұрын өз көзіне түскен «талантты» Палавинге еге бастайды. Персоналдық стипендия алуына көмектеседі. Барынша қолдап бағады.

Повесть жеңіл, тартымды көркем тілмен жазылған. Жазушы кейбір құбылыстарды болмашы, елеусіз жағдайлар арқылы шебер ашып отырады. Валя Вадиммен кеңесіп отырып «Палавин» деп жазады да, оны қоршалап, сонан соң үстінен бір сызып тастайды. Бұдан оқушы Валяның Сергейді өз жүрегінен де осылай лақтырып тастағанын айқын түсінеді. Повесте мұндай әдіс – үлкен жайларды әсерлі етіп аңғартушылық жиі кездеседі.

«Студенттерде» табиғат көрінісінің, Москва көрінісінің тамаша картиналары бар. Май мейрамы, қала төңірегінде тұратын қыз шешесі ауырған кездегі Вадим басындағы ауыр жайлар, күйініші, оған өз

коллективінің көмегі, студенттердің әдет-салты, емтихан тапсыру — мұның бәрі де шын реалистік жолмен көркем де үздік сипатталады.

Жас жазушы Ю. Трифоновтың бұл повесі әдеби қауым тарапынан өте жоғары бағаланды. Оған үшінші дәрежелі Сталиндік сыйлық берілді.

«Студенттер» — көп ұлтты совет елі әдебиетіне қосылған құнды шығарма. Жастарды коммунистік рухта тәрбиелеуде повестің маңызы айрықша зор.

1951 жс.

ЗАРЫҚҚАНДАР НЕГЕ ҚОСЫЛМАЙДЫ?

Рахметолла Райымқұловтың жаңа повесі «Жасыл жапырақ» кең даланы ну орманға айналдыру, сөйтіп, адам игілігіне жарату жолында күресіп жүрген еңбек адамдарының қаһармандық ісін, мінез-құлқын, ішкі жан дүниесін көрсетуге арналған.

Рас, бұл тың мәселе емес. Қазақ әдебиетінде, қала берді бүкіл совет әдебиетінде бір кезде көп айтылып, әбден шиырланып, таптаурынға айналып кеткен құбылыс. Кейде сәтті, кейде сәтсіз шығып, аты шулы «тартыссыздық теориясы» дегеннің тікелей дәнекері болған да осы тақырып. Жасырмай айтсақ, сол теориясымақтың салқыны Райымқұловтың мына кітабында да байқалып қалып отырады. Кітаптың көп беттерінде ұзақ-ұзақ баяндалатын көп тартыстардың жасандылығы, иландырмайтыны соның айғағы. Сөйтсе де атап айтар бір жай: Рахметолланың сол кездегі сындарды ескере отырғаны, өзінше бір жол табуға тырысқандығы көрініс береді.

Повесте негізгі тақырып – өзінің атынан да айғақтанып тұрғанындай, жалпақ далаға жасыл жапырақ әкелу болып табылғанымен, сол идеяға тікелей байланыса бермейтін, өз алдына өрбіп, дамып отыратын қосалқы желілер бар. Шынын айтқанда, шығармаға жан беріп, қанын толықтырып тұрған да осы желілер. Олар – Ақтоты – Бертай – Дарқан араларындағы, Меңсұлу – Көсебай – Дарқан араларындағы тартыстар. Олқылықтары болғанымен, осы тұстарда повесть оқиғасы ширап сала береді. Жағымды, жағымсыз геройлардың да біразының беті сол оқиғалар төңірегінде ашылады. Автордың тілі де ұстарып, қалаған жеріне дөп тиіп жатады. Образдар да, портреттер де айқындала түседі.

Мысал келтірелік:

«Дарқан ақырын, балпаң-балпаң аяндаған Ержан соңынан ере берді. Әлде бүгін тар шалбар, қонышы құрысқан шегірен етік кигендіктен бе, адымын ақырынырақ алған Ержан Дарқан көзіне өткендегідей емес, өзгеше көрінді. Аяқ, қолы сидандап, орта бойлы адамның екі аттағанын бір-ақ өлшеп барады. Сорайған тіп-тік бойына лайық ұзын мойыны сопақтау келген үлкен басын көкке қарай көтере түсетін секілді», – деп суреттейді Рахметолла колхоздың партия ұйымының секретары Ержанды. Шынын айту керек, көз алдына келіп тұра қалатын бедерлі портрет.

Болмаса, Дарқан мен Меңсұлудың кездескен жерін алайық.

«Дарқанның ұйқысы шайдай ашылды. Меңсұлуға көз қиығын салды. Шалқасынан жатқан сұлу қыздың тұла бойы тап күндізгідей толық көрінді. Бұлтсыз ашық айлы түнде шаңырақтан түскен, іргеден қараған түн сәулесі қыз денесін аймалап тұрғандай. Жеңсіз іш көй-

легінен алыстап кеткен ақ білегі Дарқанның бетіне таянып сұлық жатыр. Дарқан сол ақ білекті бейне тиіп кетсе, шарт сынып кететін заттай ақырын ұстады. Жұп-жұмсақ екен. Сәл ғана қысыңқырап қалып еді, сүйексіз заттай майысып барады. Жаны ашып кетті. Сипай бастады. Қыз білер де, сезінер де емес. Білек үстімен енді ақырын жылжи-жылжи отырып Дарқанның қолы қыз төсіне де жетті. Күндізгі көрген қос анар уысына ілікті. Доптай тырсыып тұр екен. Ақырын сығымдап еді, қыз денесі дірілдеп кеткендей болды. Дарқанның да жүрегі лүпілдей соғып, тұла бойы оттай ысып қоя берді. Қолын кенет тартып алды». Біз ұзақ болса да бұл эпизодты әдейі тұтас келтірдік. Өйткені осы көрініс Рахметолланың төселіп қалғанын, көп ізденген жылдардың заяға кетпегенін танытса, екіншіден, жазушы мәдениетін аңғартады. Райымқұлов оқушыны қызықтырайын деп артыққа бармайды. Оқыс, дөрекі қимыл жасатпайды кейіпкеріне. Сурет сондай сыпайы да әдемі, адам жанын елітер дәл де тартымды.

Әңгімені сол Меңсұлу образынан бастайық. Бұл – бұрын қазақ әдебиетінде кездесе бермеген тың образ. Меңсұлу жүргіш әйел. Бірақ оның бұл міні табиғатына біткен кесел емес. Меңсұлу тартымды сұлу қыз болған. Сол себепті оны төңіректеушілер де көп. Солардың бірін де менсінбей, жігіт таңдап, бұлықсып жүрген кезінде соғыс өрті тұтанады. Еркек кіндіктінің бәрі майданға аттанады. Меңсұлу трагедиясы, міне, осы тұста басталған. Көп жігіттің көзіне түсіп, қол жетпес арманына айналып кеткен қызыл гүлге енді ие жоқ. Меңсұлу құлазып, қоңылтакси береді. Ал Көсебай болса, ит жокта шошқа үредінің кебін киіп, азаматтардың бәрі майданға кеткен соң ел басқарып, бағы жанып тұрған болымсыз жан. Ел аузына іліккен әдемі қызға ол үйленбегенде, әрине, кім үйленбек? Бірақ жас алшақтығы, мінез-құлық, дүниетаным алшақтығы көп кешікпей байқалып та қалады. Ол жас қыздың тән талабы мен жан талабын қамтамасыз ете алмайды. Меңсұлу жезөкшелік жолға осылай барып түседі. Меңсұлу образы кітаптағы сәтімен шыққан шынайы образ деуіміз әбден орынды. Жалғыз-ақ кітаптың соңындағы оның Раушанмен әңгімесі әрі ұзақ, әрі оқушы қабылдаған Меңсұлу бейнесіне мүлде қабыспайды. Ол өз табиғатынан мүлде өзгереді де, әлде бір сәуегей картқа ұқсай қалады. Сөйтеді де, өз басынан кешкендерін көтеріңкі пафоспен әлдеқалай жұмбақтап, бейнелеп сөйлеп кетеді. Ал мұның өзі сара желіп келе жатып, сүрініп кеткен жолаушыға ұқсап тұрғанын айтпасымызға ылажымыз жоқ.

Повестің басты кейіпкері Ақтотының тағдыры Меңсұлу тағдырына мүлде ұқсамайды. Ақтоты бай мінездің, істің адамы. Далада батыр, үйде шаруа бағатын жақсы әйел бола алатын қыз. Оның соңына да түсушілер бар. Бірақ махаббат тазалығын, айнымас достық туын биік

ұстайды. Күнделікті күйкі тірліктің әсіре қызылы мен өткінші, ұсақ нәпсіқұмарлықтан әманда ол биік. Сол себепті Дарқан майданнан қайтқанға дейін адал досқа деген жан тазалығын айнымай сақтайды.

Бұлардан басқа повесте жиырма шақты жағымды, жағымсыз кейіпкерлер бар. Әрине, олар да бірде айқын, бірде көмескі көрінетін ерекшеліктерімен көз алдында. Мына бір шағын мақалада соларды басбасына саралап тізе бермей, авторға келешек шығармаларында, жә болмаса, осы туындысын қайта бастырып шығарар жағдайында себітиер біреп пікірімізді ортаға салуды жөн көріп отырмыз.

Повестің қазіргі нұсқасында, менің ойымша, мынадай кемшіліктер бар.

«Жасыл жапырақ» повесінің негізгі идеясы бос жатқан кең сахараны көк орманға айналдыру, сөйтіп, адам игілігіне жарату екенін жоғарыда айттық. Осы өзекті желіде жаңағы идеяны армия қатарынан оралған Дарқан бастайды да, соғыс кезінде кездейсоқ ел басқарып қалған колхоз председателі Көсебай қарсы шығады. Рас, Көсебай – жағымсыз образ. Сонда да қарсы болудың ығы-жөні болу керек емес пе? Ғабиден Мұстафиннің «Миллионер» повесіндегі Жақып Жомартқа қарсы болса, себебі бар. Есебі бар. Жомартты ол «ал кеттім», қызба деп таниды. Жомарт әманда асығып, уақиғаның алдын орап жүреді, әзірге қолдан келмеске ұмтылады деп қарсы. Мұнысы көпті көрген, алды-артына байыппен тиянақты қарайтын Жақыпқа үйлесімді де. Ал Көсебайдың қарсылығында негіз де, дәлел де жоқ. Әйтеуір қарсы болғанның жөні осы екен деп қарсы болып жүреді. Дарқанға звено құрып бермейді. Сұраған кісілерін де жібермей қояды. Содан барып кітаптың негізі, өзегі болып табылатын осы бір желі тым бос тартылған. Шынын айтсақ, иландырмайды. Міне, осы жағдай Рахметолланы атышулы тартыссыздық теориясына қарай жетелеп кетіп тұр. Автордың осы қиындықтан шығып кетер де жолы бар екен, амал не, Райымқұлов оны ескермеген. Сол ескерілмеген жайлар мыналар:

Біріншіден, Көсебай соғыс уақытында ғана ел басқарған сауаты төмен, қырсыз да берекесіз адам. Ал Дарқан болса, бойында оты бар, қабілетті де тегеурінді, білімді жас. Ол ертең ен даланы ел игілігіне асырып, ну орманға айналдырса, дарынсыз Көсебайға қатердің көкесі сол. Дарқан Көсебайдың, сөз жоқ, орнын басады. Көсебай осы қауіпті сезінуге тиісті. Рахметолла осы арнаны тереңдете қуалап, тартыстың жібін ширатса, көп жағдайда ұтқан болар еді. Амал не, автор оны ескермеген.

Екіншіден, осыған байланысты, осы тартысты шиеленістіріп, шиыршық атқызып жіберейін деп тұрған тағы бір жағдай бар. Ол – Меңсұлу – Дарқан – Көсебай арасы.

Соғыстан бұрын Дарқан мен Меңсұлу көңілдес болған. Сол сыр-

ды Көсебай іштей жақсы сезінеді. Міне, осы линия шығармада тереңдетілмей қалған. Ал бұл линия тереңдете суреттелген болса, сонда автор бір окпен екі қоянды жайратқан болар еді: тартыс күшейеді, Көсебайдың образы толығады, әрі Дарқан іс үстінде көрінер еді...

Жасыратыны жоқ, осындағы жағымсыз кейіпкерлердің әлденені қиратып, бүлдіріп жүргені сезілмейді. Көсебайдың «бүлдіргені» әлгі. Бертай болса, бар болғаны Ақтотыға ғашық. Жүлдебек болса, Көсебаймен көңілдес. Бары осы. Әдемі қызға ғашық болудың несі айып? Көсебаймен жақын жүргеннің жазғыратындай несі бар? Жағымсыз деген кейіпкерлердің пәлендей бас бұзарлығы болмаған соң, автор әр жағымсыз геройдың алдына түсіп алады да, анау ит, мынау шошқа деумен болады. Қайтсе де мұқатып, оқушыға жаман атты етіп көрсеткісі келеді де тұрады. Осылардың есесіне жоғарыда айтқан Дарқан – Көсебай арасындағы тартыс шиеленіссе, мына бос жүрген Бертай мен Жүлдебайларға да жұмыс табылар еді. Сонда олар, ең болмаса, Көсебайдың атып кел, шауып келіне, қолшоқпарына айналып, бедерлі образдар болып көрінер еді. Өкінішті-ақ.

Повесть негізінен үш бөлімнен құралған. Соның соңғы екі тарауында Ақтоты мен оның жолдастары қалың жылқы соңында қақаған ақ түтек боранға барып енеді. Ал Ақтотыны сырттай иемденсе де, дегені болмай жүрген Бертай қыздан өш алу үшін оны әдейі теріс жолға салып адастырып жібереді. Соның салдарынан көп жылқы қырылады. Ақтоты істі болады.

Алдымен айтарымыз – жылқымен адасқан жылқышы жайы бізде көп жазылып, әбден ығыр болған тақырып. Оның үстіне осындағы боран суреті тым солғын, жаңалығы жоқ жай баяндама. Екіншіден, Ақтотының жауапқа тартылуы да иландыра бере алмайды. Ең алдымен Ақтоты – жылқышы емес, ферма бастығы. Күн райын байқаймын деп жүріп, малға жаны ашығандықтан, жолдан барып жылқышыларға қосылады. Шындап келгенде, жауап беру қажет болса, оған Ақтотыдан басқа тікелей қатысты адамдар бар. Ақтотының аудан басына келуі де қызық. Ол, әйтеуір, шақырып жатыр деген соң келген. Бармаған мекемесі жоқ. Ақыры, сот мекемесінің алдынан өтіп бара жатқанда ұсталынады. Шынын айту керек, бұл тарау повестегі бала ойынына көбірек ұқсаңқырап кеткен ең әлсіз тарау. Ол – ол ма, сот адамдары сондай дөрекі, түкке түсінбейтін надан, топас болып суреттелінеді. Рас, сот қызметкерлерінің ішінде де небір жағымпаздары, небір алымқорлары табылады. Бірақ мына жерде оған мүлде мотивировка жоқ. Шынында да, істің ақты-қарасын тексермейтін, мәселенің байыбына бармайтын не қылған жандар олар? Егерде Бертай сияқтылардың дегені болып жатса (кітапта сондай ишара бар), сол құрған айла-тордың бір ұшы сот қызметкерлеріне әсер етіп жатса, онда ашыңқырап айту

керек еді. Ақтоты жайлы аупартком секретары мен судья арасындағы сөз де соншалықты ұзақ, тартымсыз.

Повестің тағы бір кемшілігі – кейіпкерлерінің жадағайлау болып келетіні. Олар жақсы болса, мінсіз жақсы да, жаман болса, қара күйе жағынып алғандай мүлде жаман. Содан барып тым солғын, бірінің бірі көшірмесі секілді ұқсас болып шыққан. Кәдімгі тірі адамға тән күрделі мінездер жоқтың қасы.

Көлемі жағынан бұл шығарма шағын болғанымен, повесть тым шұбалаңқы.

Мысалға Дарқанды алсақ та болады. Кітаптың алғашқы беттерінде армиядан оралған ол ауылға келіп болмайды. Дарқан төбеге көтеріледі. Етекте балалық қызық дәурені өткен туған ауылы қол созым жерде тұр. Онда дос-жар, ағайын-туғандар бар. Қадірлі ана, сүйген жар бар. Соларға тез барып табысудың орнына Дарқан Ақтотының суретіне қараумен ерте күнді кеш қылады. Ерсі-ак. Талай жыл қалтасына салып, сақтап жүрген жансыз суретке мәлие қарай бергенше, өзін барып құшпай ма! Ол – ол ма, Ақтоты мен Дарқан екеуі көпке дейін кездесе алмай қояды. Сол күні қыз Алматыға кетіп қалады. Қайтып келгеннен кейін жөнсіз өкпелеп, қыртияумен жүреді. Кітаптың өн бойында Дарқан мен Ақтотының бір-біріне деген жылылығын көрсететін бір сурет жоқ. Шындап келгенде, зарығып кездескен осы екеуінің қосылмау себебі не? Оған қайтарар жауап жоқ. Автор повесті, әйтеуір, қызықты етсем деген теріс ұғымның құрбаны ғана.

Қорыта айтқанда, «Жасыл жапырақтың» бір қайнауы әлі де ішінде жүр. Рахметолла өз кітабын көзі қарақты, әдебиетті білетін әрі өзіне жаны ашитын жолдастарына әу баста оқытып, солар айтқан пікірге құлақ асып, түзетулер енгізсе, жалпы алғанда, құлағы көрініп тұрған бұл шығарма оқушы үдесінен шыққан болар ма еді, әлде қайтер еді...

1958 ж.

ӨЛГЕНДЕР ШЫНЫМЕН ҚАЙТЫП КЕЛМЕЙ МЕ?

Бердібек Сокпақбаев өзінің «Өлгендер қайтып келмейді» атты жаңа романында Ұлы Отан соғысы кезіндегі жас азаматтың өсу, қалыптасу жолын өзекті арқау етіп алып, сол арқылы белгілі тарихи кезеңдегі ауыл мен қала өмірін, өндіріс орынындағы тірлік қарекеттерді, адам тағдырларын қызықты, шынайы етіп суреттеу арқылы көрсетеді.

Романның бас қаһарманы Еркін соғыс басталар жылы он алты жаста. Оның бойында он алты жасар балаға тән қасиеттердің бәрі де жеткілікті. Қыз сүйгісі келеді, соғысқа барып ерлік, батырлық көрсетуді армандайды. Арамдық пен пасықтыққа, әділетсіздік пен зорлық-зомбылыққа оның жаны қас. Ел ішінде, күнделікті ауыл тірлігінде кездесіп қалар қиянат, озбырлыққа төзбейді. Рас, Еркін үлкенді сыйлап өскен, аузынан ана сүті әлі кеппеген ауыл баласы. Көңілі таза, пиғылы пәк. Отанын, елін, өз ауылын, ағайын-туғандарын жанындай жақсы көретіні де содан. Сөйтсе де жалғандық пен көрінеу қиянат дегенді сезсе, мынау үлкен, мынау кіші демейді. Айтайын дегенін оқ аузында тұрса да айтып салатын сондай өжет, мойымас қайсар. Осыдан барып оның бейнесінде біржақтылық барын сезінесің. Оның күресінде де қалтарыс жоқ, кілең бір көзсіз батырлық. Тоспа анду дегенді, күресті ақылға салып, әдіспен жүргізу дегенді білмейді. Содан барып, басында жекжат болып жүрген Нұрәлі секілді пасықтық, сасық қулықтан көше алмай қалған наданның қаһарына ұшырайды. ФЗО мектебіне алынады. Аз-кем шаққа түрмеге де отырып шығады. Өндірісте жұмысшы болып та істейді. Ақыры ежелгі арманы – Армия қатарына шақырылады. Бір сөзбен айтқанда Еркін өткен жол – ауыр жол.

Романның құндылығы – Сокпақбаевтың соғыс жылдарындағы ауыл өмірін әсірелеп, бояп-сырламай, кем-кетігі, бар-жоғын түгел көп-парып, шын реалист жазушыға тән шеберлікпен суреттей білгендігінде. Сөйтсе де жазушы «соғыс уақыты осылай болады» екен деп қара бояуды баттастыра беруден аулақ. Роман кейіпкерлері осы өзіміз секілді, қуанса – күледі, қайғырса – жылайды. Адамға тән әлсіздіктер де, керек десен, әр қилы есеп-қисаптары да бар жандар. Сонда да сары уайымы жоқ. Еркіннің қарт шешесінен бастап, романдағы ең жас кейіпкер Қалиға дейін көнбіс, көнтерлі, қиындыққа мойымайтын оптимист жандар. Бұл жерде айта кететін бір жай – Бердібектің кітаптың журналға жарияланған нұсқасына айтылған сындарға түгелдей құлақ асып, мына кітапты түгел дерлік қайта жазғандығы. Жазушының жауапкершілікті сезінуі деген, міне, осы.

Романның тағы бір құндылығы – бала психологиясының шынайылығында. Жасөспірім жігіттің ішкі жан сарайының шебер ашы-

латындығында. Еркіннің дүниетанымына, көзқарасына, үлкен-кішімен қарым-қатынасына қалтқысыз сенесін. Сенгенің былай тұрсын, кәдімгідей елігіп, елтіп отырасың. Жазушы құдды сенің бала кезіндегі басыннан кешкендерді біліп қойып, сол жәйларыңды әйгілеп беріп отырғандай сезінесің. Мысалға Ғалия мен Еркін арасындағы қарым-қатынасты алсақ та болады. Еркін – жас жігіт, ал Ғалия болса жаңа ғана пісіп, шынардай бой түзеп, құлпырып келе жатқан жас бойжеткен. Ол Еркінге құдаша болып келеді. Күні кеше кітап оқып, мектебіне барып, колхоздың жұмысын істеп алаңсыз жүрген балаң жігіт енді мүлде өзгеріп кеткен. Бұрын төс түйістіріп, қайда болса да бірге боламыз дейтін достарына да кісікиіктеніп жоламай қояды. Өйткені оның енді Ғалия секілді жаңа туысы бар. Сұлу қыздың қасында жүрудің өзі, қасында жүріп, оған өзімсініп тіл қатудың өзі неге тұрады! Еркін енді үлкен болғысы келеді. Еркін енді өз қатарынан көш ілгері озық, ірі болғысы келеді. Алайда ол дүниенің молдығын сезініп, бұла өскен бала емес. Жұпынылықты, аздықты өз үлесім деп танып, барды қанағат тұтып өсіп келе жатқан бала. Оның қалтасына бес-он сом ақша түсуінің өзі аспандағы жұлдызды алғанмен бірдей мәртебе. Сөйте тұра, билет кассасынан қайтқан ақшаны қыз көзінше санап жатпайды. Айрықша бір үлкендікті, басқа баланың қолынан келе бермейтін кісілік ірілікті танытқансып, қалтасына қалай болса, солай тыға салады. Ішкі есебі – бұл қандай жігіт, ал былайғы боқмұрындар – кімдер, Ғалия соны көрсін, бағаласын мұның артықшылығын. Жасөспірімге тән нағыз шынайылық, міне, осы. Жәй мақтаншақтық емес, нағыз жасөспірім психологиясы. Болам деп ұмтылып, әлі бола алмай келе жатқан жастың жан пернесін Бердібек, міне, осылай басады.

« – Два белет деймін, – орысшалаған болып.

Бір сомдыктан бір уыс ақша қайырып берді. Мен оны санап, әуреленіп жатпақшы емеспін, қалай болса, солай умаждап қалтама сала салдым. Артық-кемінен мен үшін келер-кетері жоқ секілді. Қыз алдында шұқшиып ақша санап, ұсақшыл біреу болып көрінгім келмейді.

Менімен бірге оқитын балалар мұның бәрін байқап, жіпке тізіп тұр. Әдейі, маған, қасымдағы Ғалияға ескертіп:

– Мынау бүгін не боп кеткен! – деседі.

Мен естісем де естімеген боламын».

Осыдан кейін алыста жатқан ауыл тұрмысындағы клубқа жиналып кино көрушілік аз сөзбен, жеңіл юмормен сондай тартымды, тамаша суреттеледі.

«Тұйықтың киносы нағыз демократияшыл кино. Үлкен-кіші, бала-шаға деп сорттап жатпайды. Кім ақша төлесе, сол кіре береді. Орын

жоқ деп кіргізбей қоюшылық атымен жоқ. Әуелгі кіргендер орындыкқа, соңғы кіргендер жерге отырады. Немесе түрегеп тұрады. Киноның орта тұсынан келіп те кіре беруге, қалаған уақытта шығып кете беруге де болады.

Әйелдер емшектегі балаларын ала келеді. Жыласа, омырауларын жарқыратып, емізіп отырғанын көресің. Екі жұмыс бірден тынады: анасы кино көреді. Баласы торсықтың рақатын көреді.

Картинаның әр бөлімінен кейін шам жанып, пленка ауыстырылады. Кино қайта басталғанда:

– Әй, бөркінді ал!

– Мынау қодырайған кімнің басы?

– Әй, отыр!

– Басынды ал! – деген секілді улап-шулаған дауыстар жамырап кетеді».

Міне, бұл айна-қатесіз шындық.

Көңіл аударарлық тағы бір жәй – Бердібек көбіне баяндау тәсілін қолданады. Шынын айту керек, шебер қолданады. Сол себепті жаңағы баяндаулары көкейге қонымды болып келеді. Жоғарыдағы біз келтірген мысал да баяндау тәсілімен берілген. Бірақ соның өзінде де картина, сурет барын байқаймыз. Болмаса Дүйсеке карттың бейнесін баяндайтын жерін алып көрейікші.

«Дүйсекеңнің астындағы жалы шошқаның жалындай күдірейген күйлі қара көк ат оның жеке меншігі. Мен ес білгелі бұл адамды осы көк аттың үстінде көрем. Не қыс, не жазда бір түспейді.

Мен ес білгелі Дүйсекең осы атымен колхоздың почтасын тасиды. Мен ес білгелі Дүйсекең осындай шал еді, көк ат жалы күжірейген үлкен ат болатын. Әлі де солай.

Бір ғажабы, жылына он екі ай мініліп жүрсе де, көк аттың жалы қисаймайды. Қоңы ортаймайды. Дүйсекең қандай тың, қунақ болса, көк ат та сондай тың, қунақ әманда».

Міне, мұнда да автор баяндау тәсілін орынды, ұтымды қолдандықтан, көз алдында Дүйсекең де, оның көк аты да көлеңдеп тұрып алады. Романның аяқ кезіндегі алтын кеніндегі жұмысшылар жатақханасының тірлік қарекеттерін де Бердібек әлгіндей баяндау тәсілімен берген. Сөйтсе де ондағы хал-тірлік өзінің жарқын бояуымен есінде қалады.

«Барак тұрғындарының жалпы саны жиырма бес-отыз адамдай. Семьялы, семьясыздары аралас. Барлығына үй ортақ. Ауа ортақ, жататын ұзын сәкі ортақ. Пыскырып, түшкірулері де ортақ.

Шай ішіліп болды. Әйелдер ыдыс-аяқ жуып, жинауға кіріскенде, еркектер өздерінің еркектік артықшылықтарын көрсетуге кірісті.

– Өмірәлі, қалайсың, ей?

- Жаксымын, Әбеке.
- Жаксы болсан, бастамаймыз ба?
- Баста деп бұйрық берсен, бастаймыз.

Бұл – шылым тартылып болғаннан кейінгі әңгіме.

Барактағылар Өмірәлінің айналасына сырғып жинала бастады. Өр топ өз орталарындағы шамдарын ала келіп жатыр.

Өмірәлі жастығының астынан бір қалың кітап алып шықты. Мұқаба­сын газетпен қаптаған, парақтары жұлымданып, тозып кеткен бұл кітап батырлар жыры екен».

Міне, бұл да баяндау арқылы берілген жатақхана тірлігінің бір көрінісі. Күйкі тірлік. Бірақ тауға өрмелеп жаяу шығып, күн ұзақ аркалап кен тасып жүрген жұмысшы азаматтар кейпінен ауыр еңбек, бейнет салқыны – моюшылық, қажушылық дегеннің нышаны білінбейді. Қайта олар өмірге құштар. Күн нұрына құштар. Әзіл, ойыны, сауық­сайраны бар, тұрмысы жұпыны болғанымен, көңілге бай, дарқан жандар.

Жазушы ауыр өмір көріністерінің өзін осылай оптимистік тұрғыдан суреттейді. Осы оптимизм романның басынан аяғына дейін үзілмей жүріп отыратын күй сазы – лейтмотив есепті.

Кітаптағы кейіпкер саны онша көп емес. Роман бас қаһарман Еркін­нің атынан бірінші жақта баяндалып отыратындықтан, ол кейіпкерлердің өзі де бас қаһарманның әуенімен бірде көрініп, бірде жоғалып кетіп жатады. Сөйтсе де олардың бәрі де жеке-жеке дараланған, өсу жолдары айқын, толыққанды бейнелер. Барға аспайтын, жоқ екен деп саспайтын ана, қалада оқып келсе де жұрт алдын кеспейтін сыпайы да адал Қаныш, біртоға Ысқақ, неге болса да көнбіс жуан балтырлы сары қыз, ұстамды Сәрсекбек, әзілқой, ақ жарқын Дүйсен, бейшара Сәуле, сырлы да сұлу Ғалия, жылпос Жүніс пен саяз ойлы надан Нұрәлі – бәрі-бәрісі де көз алдыңнан кетпейтін жанды бейнелер.

Романда жеңіл әзіл, ойнақы юмор көп. Бірақ Бердібек оқушысын қытықтап күлдірмейді. Не болса, соны айтып юмор жасамайды. Әзіл-күлкілердің бәрі де кітаптың негізгі сюжеттік линиясымен қабысып, кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеттерінен туындап жатады. Оның үстіне, әйтеуір, күлкі екен деп тұздықтап жіберуден де жазушы аулақ. Сол себепті кітаптағы әзіл-оспақ, күлкі туғызар жайлардың бәрі-бәрісі сыйымды, сыпайы түрде беріліп отырады. Оған қала тұрмысын білмейтін ауыл балаларының аңқаулығын суреттейтін жерлері немесе Дүйсеннің географиялық атауларды өзінше талдайтын жерлері дәлел бола алады.

«Бір күні Дүйсен:

– Қара тәм­піш, мектепте жағырапия пәнін сүйетін бе едің? – деп сұрады. Мен «ия» дедім.

- Олай болса, айтшы, Американы ашқан кім?
- Колумб, Христофор Колумб, – дедім білгіштігімді көрсетіп.
- Дұрыс емес. Африканы ашқан кім?
- Африканы кім ашқанын білмеймін. Ал Американы...
- Тоқтай тұр. Жапонияны ашқан кім?

Басымды шайқадым.

– Сүйетіндігің осы ма? Түк білмейсің. Мен саған айтып берейін, біліп ал. Дүние жүзіндегі елдердің көбін біздің қазақтар ашқан. Оған дәлел: көп ел, көп жердің аты қазақша. Мәселен, «Азия» деген атау қазақтың «эз ұя» деген сөзінен шыққан. Яғни атамекен деген сөз. Ұқсай ма?

Мен ұқсайды екен дедім.

Дүйсен әрман қарай түсіндіре берді.

– «Африка» – қазақтың «қапырық» деген сөзінен шыққан. Яғни «ыстық» деген сөз. «Жапон халқы» – жұпыны халық» дегеннен, «Бразилия» – мынауың «біраз ел, э?» дегеннен шыққан... «Пекин» – «Бекін», «Монғол» – «Мың қол», «Корея» – «Керей» деген сөз» – тағы тағылар. Мұның бәрі де еріксіз езуіне күлкі әкелетін тапқыр штрихтар. Міне, Дүйсен секілді әзілқой жігіттің қулығы осындай. Бірақ ол Абайдың:

Жұрт көзінше қарғаша шоқыма бок,
Білдірмей, еппен жессең зарары жоқ, –

дейтін ащы мысқылын өзінше, өз есебінің биігінен түсініп, колхоз дүниесін жеуді ғана ойлайтын құлқын құлы Нүрәлі қулығы емес. Дүйсен – таусылмас халық әзілінің өкілі. Ол әманда күле жүреді. Күле жүріп біреуді іліп-қаға жүреді. Сөйте жүріп ойлайтыны: «Қайтсем, басқаға жақсылық жасасам» деу. Қысылшаң кезде Еркінге қол ұшын беруі – оның табиғи қасиеті. Дүйсен эпизодта ғана көрінеді. Сөйтсе де есте қаларлық жарқын да толымды жақсы образдардың бірі.

Жалпы алғанда, сәтімен шыққан жақсы романның ақауы да жоқ емес екен.

Қарағандыдағы ФЗО өмірін суреттейтін тараулар, түрмеге арналған беттер басқа тарауларға қарағанда солғын шыққан. Автор өз стилінен айнып, жарқын штрихтары жоқ, құрғақ баяндауға түсіп кете береді. Сол солғын шыққан тараулардағы кездесетін эпизодтық кейіпкерлер де тартымсыз, жансыз. Тұтқыннан оралған сапарда Еркіннің Алматыдан еліне жетуі де ұзақ сонар әңгіме. Романның желісінен ауытқып кететін басы артық эпизодтардан аяқ алып жүре алмайсың. Мәселен, жолда танымайтын әйелмен кездесіп, далаға түнейтін беттерді алсақ та болады. Осылардың бәрі де көп баяндалып, бас қаһарманның өсу жолына тұсау бола беретін секілді.

Екіншіден, Еркіннің ФЗО-дан қашуына дәлел жетіспейтін сияқты. Рас, жазушы оған Қанышаның мұғалімдіктен шығып қалуын дәлел етпек болады. Ал осыны тілге тиек етейін десең, елге оралған Еркіннің жеңгесі көрген қиянат туралы ісі болмайды. Шынын айтқанда, бұл жерде оқушы «шіркін-ай, істің ақты-қарасын зерттесе, көкіп кеткен, соғыс көзі болғандықтан елде жалғыз қалып, ойына не келсе, соны істеген Нұрәлімен шайқасқа барса...» – деп зығырданы қайнап отыратынын айта кеткеніміз жөн. Жазу өнеріне ұқыптылықпен қарайтын Соқпақбаевтың романдағы оқиға желісінің өзі сұранып тұрған осы бір жәйді аттап кеткені өкінішті-ақ.

Романды дәл соңғы бетінде: «Қаныша жолдан бала тауып алды» деген сөйлеммен аяқтау да көңілге қона бермейді. Автор бұл жерде соғыс зардабын түсіндірмек болса керек. Міне, көрмейсің бе, пәк көңіл, адал жар Қанышаның өзі өмір тауқыметін көтере алмады. Басқаларға не зорық. Өмірдің аты өмір, – дегенді түсіндірмек. Бірақ мұның бәрі Қаныша секілді адал жардың ішкі психологиялық заңдарынан туып жатқан жай емес. Жазушының осылай болуға тиіс деген концепциясының ғана жемісі.

Романның тілінде де олпы-солпылық бар екен. Кейде ықшам қайырылатын тұсты ұзақ баяндаулар, орынсыз қайталаулар басып, қонымсыз, немесе орысша құрылған сөз тізбектері кездесіп қалып отырады. Мысалға жоғарыда Дүйсекең жәйлі келтірілген үзіндінің өзін-ақ алуға болады. «Дүйсекеңнің астындағы жалы шошқаның жалындай күжірейген күйлі қара көк...» – деген жолдары – «Дүйсекеңнің астындағы күжірейген шошқа жал күйлі қаракөк...» – деп ықшамдап алса болмас па еді? Осы секілді бір қайнауы ішінде, иі қанбаған сөйлемдер аракідік болса да кездесіп қалып отырады.

Енді айрықша сөз етер мәселе – Ғалия бейнесі.

Ғалия романның өн бойында жас азаматтың асыл арманы, алғашқы махаббатының гүлі секілді болып жүріп отырады. Ғалия – романның басты героинясы. Сөйтсе де оның ой дүниесі, арман-сезімдері мүлде ашылмайды. Ашылмаудың бір себебі – романның бірінші жақтан әңгімеленуі. Ғалияның жан дүниесі тек Еркіннің түйсінуімен ғана берілуге тиісті. Ол жәй Еркіннен тыс суреттелсе, онда романның стиліне ақау түсетіндігі. Бірақ қыздың жан дүниесін ашам деген жазушыға тәсіл көп. Сол тәсілдің ең ұтырлысы – Еркін мен Ғалияның кездесу сәттері. Әңгіме осындай тұстардың өзінде қыздың көңіл күйі жарқырап ашыла бермейтіндігінде болып отыр. Жайшылықта бір көрсем-ау деп аңсап, армандап жүретін балаң жігіт Ғалиямен кездескен сәтте бала қылығынан, беті ашылмаған уыз жас қылығынан айнып сала береді. Ол дүниенің талайын басынан өткерген, қызылдың қызығын түсінуден қала бастаған, әйел затына:

болса, болды, болмаса, қойсын деп қарайтын кексе кісінің мінезін танытып алатын секілді. Жас болсын, жасамыс болсын, кейде өзінен де өзі қызғанатын, қолына алуға да аянатын, асыл болмаса да асылым деп қарайтын бірдемелері болмаушы ма еді! Еркіннің Ғалияға деген сезімінде сол секілді «бірдемелер» жетісе бермейтін секілді.

Енді соңғы ескертпем – романның аты жөнінде.

«Өлгендер қайтып келмейді» – бұл ат кітаптың журналда жарияланған алғашқы нұсқасына сай болатын-ды. Ал қайта жөнделіп, кітап болып шыққан мына нұсқасына мүлде үйлеспейді. Өйткені бұл кітапта қайтып келмейтіндей, өлген ешкім де жоқ. Жалғыз Сәрсекбектен басқаның бәрі де дін аман. Керек десең, Сәрсекбектің өзі де өлмеген. Хабарсыз кеткен. Анасының анда-санда сандықтан баласының көйлегін алып иіскеуі де, қайтып келеді деп күбірлейтіні де содан.

Айналып келгенде, әңгіме атында емес, затында. Ал затына келетін болсақ, «Өлгендер қайтып келмейді» романы – биылғы жылымыздың оқушы көңілінен шыққан жақсы туындыларының бірі.

1967 ж.

КӨЗҚУАНЫШ

Әбіш Кекілбаев – оқушы жұртшылыққа танылып қалған қаламгер. Ол – әдебиетіміздің көзқуанышы, келешектегі тұяқ басарының бірі. Сол себепті Әбіш қаламынан туған дүниелерге мен әманда қызыға, қадағалай қарап жүремін. Ол келелі проблемаларды көтеріп, әдебиет пен өнердің әр саласынан ойлы сын мақалалар жазды. Өзінің туған жері Маңғыстау туралы көкейге қонымды жып-жылы очерктер жазды. Өлендерінде де ой бар. Өкініш те, күрсіну де бар. Соның бәрі жерге, елге, әдебиетімізге деген, туған халқымыздың өткеніне, қазіргісіне, келешегіне деген, қиян-қилы тағдырына деген сүйіспеншілік сезімнен туып жатқаны Әбіш шығармаларының әр жолынан көрініп тұрады. Қазақ әдебиетінің келешегін ойлайтын әр жазушының Кекілбаевтың әлі балаң творчествосына қадағалай қарайтыны да осыдан.

Мен бұрын Кекілбаевты білімдар, ойлы сыншы болар ма, қаламы жүйрік публицист болар ма, мол сөзімді лирик-ақын болар ма деп шамалаушы едім. Енді сол шамалауларыма коса, мына «Бір шөкім бұлт» атты прозалық кітабын оқып шыққаннан кейін оның кемел прозаик болайын деп тұрғанын да көргендеймін. Жазушылық өнерге керекті – байқағыштық, тақырып таба білушілік секілді шарттардың бәрі де Әбіш бойында бар екен. Әбіштің «Галстук сатушы қыз туралы хикая» деген аты сондай ұзын, бірақ өзі сондай жинақы, тартымды әңгімесін оқығанда, сөз жоқ, осындай пікірге келесің. Жас жазушы тіпті аяғыңды басқан сайын кездесе беретін, бірақ былайғы көп жұрт елей бермейтін бір құбылысты алған да, орынсыз шашылмай, сырлы тостағанға төгіп-шашпай, баппен, еппен толтыра құйған дәмді тамақтай етіп көңіл күйінің бір көрінісін шебер түсіре қойған. Қыз психологиясы әрі әдемі, әрі терең ашылған. Ажарды соншалық аяй-сын. Бірақ аяудан басқа қолыңнан келер дәрмен жоқ. Бұл әр адамның басында бола беретін, бірақ кез келгеннің бәрі бірдей аңғара бере алмайтын жан сырын дәп басқан әңгіме.

Екіншіден, Әбіш қазақтың тілін, әдебиет пен халық тілін қатар меңгерген жазушы. «Бір шөкім бұлт» повесінің қай бетінен болса да тіл көркемдігі аңғарылып тұрады. Жас жазушының тіл қадырын жете бағалайтыны сонша, әдемі сөздерді үйіп-төгіп үстемелеп, былапаттай беруден мүлде аулақ. Сол секілді тұзын татытпай қою да оған жат қылық. Кейбір кексе жазушы ағаларына ұқсап, диалектілерді де орынсыз қолдана бермейді. Әбіш таразысы әрі таза, әрі дәл. Бір ғана мысал келтірейін. «Аққайың» деген әңгімеде бір бөспе жігіт сөзінің Бекен көңіліне ұяламағанын автор былай суреттейді:

«Бекен тыңдаған да жоқ, ұққан да жоқ. Мәліктің аузынан шыққан сөздер Бекеннің көңілінде суға батпаған шөп-шаламдай қалқып жүр».

Баска бір дарыны аздау біреу болса, бұл жерде: «Бөспе Мәліктің айтқанына Бекен иланбады», – деп сырғаната салар еді. Және ондайларға бұл жерде суреттеудің көркемдік шешімін таба алмапсың, – деп айып та таға алмас едік. Шын жазушылық қабілет деген, міне, осындай жерде-ақ жарқ етеді.

Кекілбаев әзіл, юморға көп бара бермейді. Ал бара қалса, ондай жерлерде де кейіпкерлерінің сөзін даралап, ойда қаларлықтай етіп мүсіндеп береді. «Бір шөкім бұлттан» мына бір диалогты алайық:

«– Хабар әлі оңбай тұр. Соғыс деген қазақ даласынан асып келіп қапты.

– Не дейді?

– Қорықпа, әлі теңіздің ар жағында.

– Сүй десейші, құрыған-ау. Бұл кеңес үкіметі күшті дегені қайда, мұнша жерге қоя беріп неғып отыр?

– Бар болғыр-ау, мұрша болып жатыр ма! Сталин айтыпты ғой, жүре берсін, қай жерден қайтаруды өзім білем деп.

– Е, о жарықтық айтса, бірдеме шығар.

– Е, шықпай... Бүкіл жерді билеген ақ патша Мекелайды жеңгенде, суды билеп, күні кеше түкірігі жерге түспей тұрған Зәкірді жеңгенде (Зәкір – Каспий теңізінің балығымен байыған шонжар біреу екен. – С. III.), одан қала берді Мәсқуадан шыққан банды Троскей мен мына біздің Ондыдан шыққан, атқан оғы айырпланды құлатқан банды Құрмашты жеңгенде есірік Китлерді жеңбес деп отырсың ба?! Әй, қараңғылық-ай!»

Міне, оқығаныңда езуіне күлкі үйірілтетін осы бір шағын үзіндіден надандық пен көр соқырлық та, адалдық пен аңқаулық та бірден танылып тұрған жоқ па!? Бұл эпизодтан кейін ауыл тоғышары Түсіпті ұмытуың мүлде мүмкін емес.

Үшіншіден, Әбіш адам портреттерін даралап беруге шебер. Бұйығы Жаңылсын мен адуын Шәйзада, кісі көңілін жықпайтын, аздап қорқақтығы бар Құттым мен қара су теріс ағып жатса бүлк етпейтін Ожан, сезімтал да сергек Аққаймақ пен сыпайы мінез Қаржау, тағы сондай ішкі дүниесімен өзге-өзге болып танылар кейіпкерлер мінез-қылығымен ғана емес, кескін, кейпімен, сырт пішіндерімен де есте қалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін тағы бір мысал келтірейік:

«Қақ ортадан көсілте жайған кең дастарқанның арғы басында, шаршы төрде шиідей қызыл, мықыр білекті қайта-қайта созып, ши барқыт қара шалбарының кең балағының аузынан шымшып ұстап, желпіп-желпіп қойып бір қасқа бас сары кісі жатыр. Ересен қарнының бір бүйірі астына төселген күрең көрпешені ылғалдап тастапты. Тығыншықтай құс жастықтан да ес кеткен. Жүк үстінде құлағын қайшылап едірейіп тұрушы еді, қазір солып қалыпты. Семіз сары кісінің қы-

сыңқы күлгін көзінің астында білекпендей боп екі білем ет көлбепті. Сол екі айыр жолдың ортасынан сызаттана бастаған мұрын сұлбасын шарадай беттің ортасына келгенде сәл еріне көтеріп, тұмсықтың ырымын жасапты. Көлдей-көлдей екі тесікке кептеле шуылдаған дем дыбысына жайын ауыздан жанталасып шыққан ырсыл қосылып, бір шылапшын тобыршықтың қызыл күрең шоғына бөксесін тығып көңілдене әндеткен кебеже бүйір кара шәйнектің үнін әрең естіртеді. Қонақтың тұмсығы мен қара шәйнектің шүмегінен басқаның бәрі тыйылып қалған».

Міне, осы бір үзіндіден үлкен суреткерлікті аңғаруға болмай ма? — Әбден болады. Шынын айту керек, бұл жерде жас жазушы портрет жасаудың, айналасын тәптіштей суреттеудің гогольдік биігіне көтеріле алған деуге болады. Көп оқып, тынбай ізденіп жүретін зейінді, білімдар жастың талабы әманда осылай жанбақ.

Төртіншіден, жазу, ойлау жүйесі, суреттеу әдісі, сөз саптауы жағынан Әбіш басқа ешкімге де ұқсамасам екен, бәрі де тек өзімше болса екен дейтін жас. Шынын айту керек, осы ретте Кекілбаевтың өнімді табысымен қатар, кемшілік-міні де қылаң беріп қалатындай.

Ең алдымен, сол өзімше жазам деудің салдары болса керек, Әбіш көп ретте ап-айқын, түсінікті жәйларды жасанды түрде әдейі қиындатып, түсініксіз, бұлдыр етіп беруді өзінше бір өнер деп түсініп, машығына айналдырып бара жатқан секілді. Ол көбіне оқиға желісінен гөрі ой желісін көбірек қуалап, шегіністерді осы бір әдіспен беріп отырады. Мұның кей ретте табылған әдіс болғанымен, көпшілік жағдайда тартымсыздыққа, сол арқылы, керек десең, сәтсіздікке соқтыратынын ашып айтуға тиіспіз. Мен повестің басындағы кіріспені екі рет қайталап оқысам да, түсінбедім. Шығарманың соңғы бетін жапқаннан кейін тағы да қайталап оқып, әйтеуір бұлдыр бірдемелерді аңғарған секілді болдым. Оқушы атаулының бәрі осы жолдарды жазып отырған автор секілді шыдамды болса, жарағаны ғой. Жалпы алғанда көп оқитын, білгір Әбішке әдебиет тарихында формализм жолымен бірде-бір жазушының жақсы атаққа ие бола алмағанын, классикалық дүниелердің бәрі де шын реалистік жолмен жасалып келгенін айтып, ескертпе жасауды артық деп білем.

Екіншіден, Әбіш сюжет құруға, оқиғаны қолдың саласындай етіп өрбітіп, дамытуға келгенде ақсай беретін секілді. Повесте он бес-жиырма жыл ішіндегі оқиғалар қамтылған. Басында он бес-он жетілер шамасындағы қыз болып көрінетін Аққаймақ кітаптың соңында отызға молынан кірген әйел болып көрінсе де, іштей өскендігі, өзгергендігі сезілмейді. Повестен шашырандылықты байқайтындайсың. Автор айтайын деген ойын ашпайтын, повестің бас кейіпкері Аққаймақтың бейнесін айқындамайтын, керек десең, негізгі өзекті желіден оқу-

шыны үнемі зорлап алып шығып, қақпайлай беретін, көмескілендіре беретін ұсақ жәйларды – өсек-аян, басы артық, керексіз шегіністерді тәптіштей баяндаумен кете береді. Шашырандылықтың сезілетіні осыдан болса керек. Мәселен, жоғарыда біз мысалға келтірген әдемі сурет-портретті алайық. Жас жазушының қасқа бас сары кісінің есте қалар әдемі портретімен қатар дастарқан басын аламайымен қопарып тәптіштей суреттегенін көрдік. Қасқа бас сары Қаржауды алып кеткелі жатыр. Ал осының бәрін автор соншама мән беріп неліктен суреттеп жатыр? Не үшін ол авторға керек болды? – Бұл сұраққа жауап беру оңай емес. Өз бетінше соншама жақсы болғанымен, негізгі желіге үзенгі бола алмайтын басы артық детальдар повесте тым көп-ақ. Шашырандылықтың тағы бір себебі – автор суреттеп отырған өмір құбылыстарының повестің бас кейіпкері Аққаймақтың көзімен беріліп отырмағандығында ма деп қалғандайсың. Аққаймақтың көп оқиғаға қатысы жоқ. Егер төңіректегі болып жатқан оқиғалар Аққаймақтың дүниетанымы, көңіл күйі, көзқарасы мен қуаныш-күйініші арқылы беріліп отырса, повестегі оқиға желілі бір ізге түсер ме еді, әлде қайтер еді? Шығарманың соңғы жағында Әбіш өзінің осы кемшілігін түсініп, соны жөндеуге талпынғаны байқалады. Бұл ретте автор, сөз жоқ, ұтқан. Соның нәтижесінде повестің өн бойында жансыз көлеңке секілді болып келген Аққаймақтың әжептәуір ашыла түскенін байқаймыз.

Үшіншіден, повестке тағылар үлкен айып – автордың өмірде кездесер сұрқайлық пен жадау тірлік, жоқ-жітік пен өсек-аян, күйзелген жан дүниесі мен қайғы-қасіретті, үлкейткіш шыныдағыдай, тым шоғырландырып алғанында болса керек.

Совет жазушысы шындықты айтудан, қиындықты жазудан тайсалмауға тиісті. Сөйтсе де тайсалмауға тиісті екен деп, жарық күнде от жалтылдатқандай етіп, тұрмыстың күйкі, көлеңке жағын алып, жақсылықты, жарқындықты калыс қалдыра беруге тағы да болмайды ғой. «Бір шөкім бұлтты» оқып шыққаннан кейін соншалықты құлазып «апыр-ай, неғып біз осыншалықты сорлы халық едік» деп жағанды ұстағын келеді. Соғыстың ауыр жылдары иықтан басып тұрғанымен, сонау жиырмасыншы жылдардан үзілмей келе жатқан революциялық рух қайда? Отансүйгіштік, патриотизм, қайтсе де қас дұшпанды жеңеміз деген халықтың рухани күші қайда? – дегін келеді. Ең болмаса, ашық күннің нұрын, туғанынан хат алған сәт секілді болса да көңілдің жарқын қошын, шалқып таситын бір шағын суреттеуге болмас па!? Қиындық атаулыны жазуға тиіспіз. Бірақ қиындық дегенін бұлай жазылмаса керек. Мен бұл жерде солақайлық танытып, өмірде бұлай болмайды деген шалақ белсенділіктің жолын қуып отырғаным жоқ. Келешегі мол жас жігітті болашақ бір дерттерден сақтандырғым келеді. Бір сөзбен айтқанда совет шындығын жазуда біздің алдымызда

М. Шолохов секілді үлгіміз бар. Содан өнеге алғанымыз жөн. Повесте бас-аяғы жеті-сегіз-ақ кейіпкер бар. Солардың бәрі қаза тауып, жалғыз-ақ Аққаймақтың тірі қалуы не бары сексен беттік повесть үшін тым көп емес пе екен? Бұл – жас талант Әбіштің қатты ойланар жәйі. Әйтпесе әдебиетті өтірік жақсы көретін өнердің бүгінгі Бармалейлері келешегінен көп үміт күтіп, осы майданда кездесіп қалар ондай-мұндай дерттерден қағас ете көр деп шын тілеп жүретін көкалсынды баудай түсіріп, отап тастары қақ деп білем.

Әбіш, сөз жоқ, дарын иесі. Ол өзінің азаматтық ұжданы алдында, туған халқы, әдебиеті алдында жауапкершілікті сезіне білсе, оның алдында өнердің өрелі де асқар жолы сайрап жатыр.

1965 жс.

ЖАЛҒЫЗ ҮЙДЕ СӘН БАР МА?

Сәкен Жүнісов бұрын роман, повесть жазбаған жігіт. «Жапандағы жалғыз үй» – оның ірі жанрдағы құлашын кеңге сілтеген алғашқы туындысы. Бірақ ол соңғы жылдарда әдебиет өнеріне белсене араласып, шағын әңгіме жанрында біраз еңбек етіп қалған, оқушы көзіне түсіп, таныла бастаған үлкен үміткеріміздің бірі. Сәкеннің ана жылы «Жол басы» атты жас әдебиетшілер жинағына енген «Мүтедек», «Жанторы» деген әңгімелері, шынын айтқанда, кезінде қатты сынға іліккен сол жинақтың ішіндегі бірден-бір жылан қарағы болатын. Оның үстіне Сәкеннің әдебиет пен өнердің әр саласында, атап айтқанда, драматургия репертуары жайында да баспа бетінде қонымды-қонымды ой, пікірлер айтып, ат салысып жүретіні бар. Осының бәрі – оның жүріп келе жатқан жолын басқа жат мінез, жастықтың қаукөрік шалығы мен керденінен қызғана бағып отыратын пейілде, тілеулес мына біздерге келешек кесек туындының жол басы секілді көрінетін «Жапандағы жалғыз үй» сол үмітіміздің жемісі.

Күнделікті газет беттерін былай қойғанда, мына әдебиет майданына белсене араласып жүрген үлкеніміз бар, кішіміз бар, дөкейіміз бар, көпейіміз бар, «тың, тың» деп даурыққанымызға біраз жыл болды. Бірақ фактіні констатациялағаннан басқа мардымды ештеңе бітіре алмай келе жатқанымыз көпке аян. Көбінесе біздің жолымыз – ғасырлар бойы тусырап, су сұрап, құс алақан еңбек адамын сұрап жатқан жапан түзден басталып, ақыры мәуелі баққа кеп тіреледі. Осы екі ортада қала да орнайды, ұрыс-жанжалдар да болады, жер жыртылып, егін де егіледі.

Бірақ мұның бәрі де, жансыз көлеңкедей, терең тамырларға соқпай өтіп жатады.

Сәкен жас болса да осы жайды аңғарған. Тың тақырыбына жаңағы біз айтқан жолдан безіп, басқа бір қырынан келіпті. Және шынын айту керек, оның құлақты елендетері де осынысында. Ал осы өзі алған жолдан сәл ауытқып, Сәбит Мұқановтан бастап талайлар шиырлап тастаған айла-шарғыға түсіп кеткен кезде Сәкен, сөз жоқ, сылтиды. Мықтап сылтиды.

Жаңа бір қыры дегеніміз – кітаптың атынан да белгілі. «Жапандағы жалғыз үй» – Қарасай үйі.

Повестегі бірсыдырғы тәуір шыққан образ – осы Қарасай. Ол талай қиын-қыстау кезеңнен аман өтіп, талай лай сулардан былғанбай, таза шығып жүрген жырынды қу, әккі. Жапанда жалғыз тұрса да, бұл үйдің толып жатқан астыртын істері, жасырын сырлары бар. Бұл үй сырт көзге жер мойыны алыс қала мен колхоз арасын жалғастыратын дәнекер есепті. Колхоздың қалаға шығарары да, қаланың ауылға берері де осы үй арқылы өтеді. Қарасай үйі – керуен сарай. Бірақ Қарасайдың есебі

түгел. Есебі түгел болмайтын жерге Қарекен баспайды да. Есептен тыс мал ұстайды. Қаладағы өзіндей әккі құрдасы Қанышпен жең ұшынаң жалғасып, ірі-ірі сауда жүргізеді. Жас тірнек балалар – Жәлел мен Халелді де осы жолға баулиды. Тегі, қаланың бірді – онға, онды жүзге айналдырып жататын Қаныш секілді саудагерлерімен құда болуы да тегін емес. Оларды осы бір қағас жол – арамдық жолы таныстырған да, бұл күнде түлкі терісін жамылған бұрынғы көкжалдар біріне-бірі керек екенін бірден біліп, бірін-бірі айтыспай ұққан.

Осылай ен далада қала мен колхозды кезек сорып, «шалқып жатқан» жапандағы жалғыз үй – ескілік үйі келе-келе қилы заман ағымының жаңа бір толқынына тап болады да, тынысы тарыла бастайды. Ол толқын қазақ даласында енді көтерілер тыңның жаңа шаралары. Бұрынғы жапан түзге машиналар келді. Электр шамы жанады. Зәулім үйлер салына бастайды. Жапандағы жалғыз үй – бұрынғы теріс бастау, арам тамырлардың бәрінен бірте-бірте қиылып, кең айдын мұхиттың ортасында жағалай жағасын су кеміріп кішірейіп, таусылып келе жатқан аралшық секілді болып қалады. Әуелі жаңа жер жыртып жүрген тракторлардан ығысқан қасқырлар Қарасайдың малына шабады. Содан кейін одан отыз жыл отасқан әйелі кетеді. Талай жыл ақы-пұлсыз малын баққан тағы жігіт Дика да бұл үймен хош айтысып, жана орнаған совхозға барып жұмысқа енеді. Жесір келіні Ақбөпе де енді тұрақтай алмайды. Ақыры талай-талай омақаса жығылар жерден сүрінбей өткен Қарасайдың өзі де бір машина бидаймен ұсталып, ескі ұя – ескілік ұясы қанырап бос қалады.

Кітаптың эпилогінде Қарасай он жылдан кейін бұрынғы туған жеріне қайтып оралады. Бұрын повестен таныс болған Райхан, Жантастармен тіпті бір машинаға отырып келеді. Ол Райханды да, Жантасты да таниды. Райхан айтқан әңгімеден бұл орамдағы жаңалықтарға да қанады. Бірақ өзін танытпайды. Оның соңғы он жылда қайда болғаны, не істегені оқушыға беймәлім. Басқа геройларының қыры мен сырын тәптіштей баяндаған тым сөзуар, тым мырза автор Қарасайға келгенде соншалықты сараң. Ол бұл жерге неге, не оймен келе жатыр? Қалай өзгерді екен, жаңарған несі бар екен бұл өңірдің, соны білмекке құмарлығы жеңіп келген жол соқтысы ма? Әлде күн нұры, жаңалық шипасы әлі де тие қоймаған көк сасыған басқа бір жылым қалтарысты іздеп, баспалап келгені ме – автор мұны томаға-тұйық қалдырған. Және онысы дұрыс та. Өйткені Қарасай секілділер біздің өмірде әлі де көп. Ондайлардың өзгерсе, кескін-кейпі, сырт келбеті ғана өзгерді. Бұрынғыдай емес, олар басқаша жүреді. Басқаша күледі де. Адамға қарым-қатынасы да өзге. Сөз саптасы да бөлек. Бірақ ниет-пиғылдары бұрынғыша. Қарасайдың «совхоздың зәулім биік, жаңа үйлері тамаша екен. Көз жеткісіз егін даласы жақсы екен», – дей отырып, бұрынғы

жапан түздегі жалғыз үйді аңсарына, жапан даланы армандарына алмағайыптылық жоқ. Соншалықты қалың катпар жүк – ескілік жүгін арқалаған Қарасай түзеле қалса, автор оны жақсы адам етіп шығарса, онда оқушыны иландырмас та еді. Сәкеннің бағдары дұрыс. Заман тамырын басуы дәл. Жалпы кітаптың эпилогі сәтімен шыққан.

Тың тақырыбына Сәкен басқа бір қырынан келді дегенде біз, міне, романдағы осы бір желіні айтып отырмыз.

Кітапта осы желімен қат-қабат араласпай, өз алдына жарыса өрбитін басқа да желі бар. Ол – тың игерушілер. Аудандық партия комитетінің секретары Досанов, совхоздың партком секретары әрі бас инженері Райхан. Жас директор Федор Моргун, тағы сондай жас механизаторлар. Жапандағы жалғыз үйде не болып жатқанында олардың шаруасы жоқ. Тіпті ескі кегі бар Райханның өзі де Қарасаймен бір-екі-ақ жерде кездеседі. Сөйте тұра олар Қарасай үйінің іргесін кеулеп, қабырғасын қаусатып жатыр. Адал еңбек, елге деген игі тілек-ниеті Қарасай үйіне талақша жабысқан кесел, айықпас дерт.

Менің ойымша, әлгі екі желіні – бірі төбеден төмен қарай құлдилап бара жатқан, екіншісі төменнен қияға қарай салып келе жатқан желілерді – осылай бір-біріне жақын, жарыстыра алуды да құптарлық әдіс демекпін. Өйткені тың игерушілер тыныстайтын таза ауа – еңбек ауасы батпақты шалшықта өніп-өрбіп, сасық иіске бауыр басып қалған Қарасайларға умен тең.

Алайда баршамызға белгілі, автордың айтайын дегені бар да, оның көркемдік шешімін табу бір басқа ғой. Көбімізді қапы соқтырып, «әттеген-ай» дегізері де, міне, осы жерде бұрк етіп шаң беріп жатады.

«Жапандағы жалғыз үйді» оқып шыққан бетте көңілге ең алдымен келген ой осы тұрғыда болды. Сәкен әдебиетте де, былайғы тұрмыс-тіршілікте де өзін нық сезінетін қабілетті де, қарулы да жас. Сонысы осы бір тұста оның ең басты міні де болып тұрғанға ұқсайды. Ол бойдағы қуат-күшті өлшеп, үнемдеп жұмсауды білмейді. Лейка ұстап, себездейтін жерде жайпақ ауыз шелек алады да, лақ еткізе салады. Ал шелек ұстап, лақылдатып жіберер жерде ештеңеге мән бермегенсиді де, үндемей аттап жүре береді. Содан барып кітаптың басында қылаң берген, әрі қарай өрбиді-ау, шиеленіседі-ау деген тартыстар, лап етіп сөнген жалындай, жоғалып кете береді. Автор повестегі кейіпкерлердің іс-қарекетінен, мінез-құлқы, дүниетануынан, жан дүниесінен туып, әрі қарай дамымақ конфликтердің басын қылтитып шығара береді. Бірақ соның бірде-бірін өзінің логикалық жолымен өрбітіп, шиеленістіріп, жеріне жеткізбейді. Осыдан барып оңай шешімдер, нанымсыздық туады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтірейік.

Кітаптың басында көңілге қонымды, тілі жатық ескі жұрт суреті берілген. Болашақ жағымды, жағымсыз бас кейіпкерлер – Райхан мен

Қарасай осы арада кездеседі. Жаулықтары бірден танылады. Екеуі де бір-біріне жиіркене қарасады. Бірі: «Сен әлі өлген жоқ па едің?» – десе, екіншісі: «Сен әлі тірі жүр ме едің?» – деп іштей арбасады. Бұл штрих өткеннің сұмдық бір сырын, болашақтың қиян-кескі шиеленістерін танытады. Автор оқушысын соған дайындап жатыр. Бірақ бұл үміт мүлде ақталмайды. Райхан мен Қарасай кітаптың екінші бөлімінде бір-ақ жерде кездеседі. Сонымен тамам болады. Рас, Қарасайдың Райханға, Қарасай әкесі Малжанның Райхан әкесі Сұлтанға өткенде істеген озбырлықтары Күргерей қарттың көп жерде тартымсыз әңгімелерінде ұзын-сонар сөз болып жатады. Алайда әрі-беріден соң осы бір өткен дүниелердің өзі неге айтылып отыр деген ойыңа күдік келеді. Өйткені бұл шегіністердің өзі, құр дәрі салып атылған оқсыз мылтық секілді, нысанаға тимейді. Дағдыда шегініс деген кейіпкерлерді таныстыру үшін, олардың болашақ іс-әрекеттерін мотивировкалау үшін керек қой. Сәкен мұны ескермейді. Райхан мен Қарасайдың арасында ешқандай қақтығыс жоқ. Өлгі көп шегіністердің нысанаға тимей тұрғаны да содан. Мен бұл жерде автордың аузына сөз салып, Қарасай мен Райханның арасында жаңа бір қақтығыстар тудыру керек еді деуден аулақпын. Бір есепті, ондай қақтығыстардың керегі де жоқ болар. Олай десек, әлгі шегіністер де, ту бастағы ескі жұрттағы Қарасай, Райхандардың сүзисе қарасулары да артық.

Романда осылай бастала беріп, тағы да жоғалып кететін конфликтінің бірі – әменгерлік жайы.

Қарасайдың үлкен баласы – Жәлел суықта үсіп өлген. Екі баламен қалған қаралы сұлу – Ақбөпе жесір отыр. Қосиманов секілді бозбалалық танытып қырындайтындар да бар. Бұл – адал, жаны таза Ақбөпені жәбірлейтін оғаштық. Ол келешегін ойламай, бұлай отыра бере алмайды. Мұны әккі Қарасай да біледі. Суыт барып аудандағы кіші баласын алып келеді. Халелді жеңгесіне қоспақ. Бұл жайлар кітаптың біраз беттерінде сөз болады. Әке мен бала арасында, құда мен құда арасында, Халел мен Ақбөпе арасында тумак қым-қиғаш шиеленістердің ұшығы көрінеді. Және автор бұл тұста бір сәт адам психологияларын үңгіп, жан дүниелерінің қат-қабат астарларын қопарып, тәптіштей суреттейді. Бұл – кітаптың шоктығын бір саты биікке көтеріп тұрған көркем беттер. Бірақ, амал не, осы тарау да нысанадан тым алыс. Рас, Жәлелдің өлімінде Қарасай образын аша түсетін мотивировка бар. Соны ғана атамасақ, бұл оқиғалар жөнінде Жәміштің жүре бара: «Халел мен Ақбөпені де ит пен мысықтай етіп қойды», – дегенінен басқа бір сөз жоқ. Ақбөпе бір-екі жерде көлендеп бір өте шығады да, аяғында Халелге қосылғаны айтылады. Бұл жерде мен автор әменгерлікті жақтап отыр деуден мүлде аулақпын. Халел мен Ақбөпе қосыла ма, жоқ па – оны олардың өз жүректері біледі. Әңгіме мұнда арпа егіп, күріш орғандай етіп, автордың

әу бастағы өзі айтайын дегеніне өзінің қарсы шығуында болып отыр. М. Горький: «Жазушы да құрылысшы, бірақ оның материалы адам болғандықтан, кейде өз дегенін істете бере алмайды», – деген еді. Әдебиеттің осы ерекшеліктеріне Сәкен мән бермеген. Кейіпкерлерінің іштей даму, өсу жолдарын қадағалап отырмаған. Содан келіп көп жерде айтып отырғандары шүбә, күдік қалдырады. Жоғарыда, сәтімен шықты делінген эпилотта бір кездегі шофер Жантастың жазушы бола қалуы, Халелдің совхоз директоры болып тағайындалуы, Тамараның парторг болып шыға келуі онша көп иландыра бермейді. Автордың дегенімен ондай болып жатқан секілді. Өйткені олардың мұндай қызметке ауысуларына автор кітапта негіз қалап, оқушыны дайындаған жоқ.

Осы бір жете толғанып ойланбаушылықтың, әр кейіпкердің іс-әрекетін сарапқа салып толғанбаушылықтың салқыны романның өн бойынан сезіледі. Айталық, Диканың Қарасай үйінен кетіп қалуы нанымды да орынды. Олай болатын себебі – Дика асыранды бала. Есікте жүрген жалшымен тең. Соны автор көп жерде жеріне жеткізе суреттейді. Момын Диканы аяйсың. Қашан бұл үйден кетер екен? Қашан құдайдың жарық дүниесіне шығып, өз еңбегімен күн көрер екен деп отырасың. Қашып кету ол үшін бірден-бір дұрыс жол. Диканың бұдан басқа жолы жоқ. Тіпті Ақбөпенің кетуін де құптауға болар. Қалада өсіп, оны-мұны танып, көріп қалған Ақбөпенің екі баладан басқа енді алданар, артына қарайлар түгі жоқ. Жапандағы жалғыз үйде қалай отыра алмақ? Ал Қарасайдың отыз жыл отасқан әйелі Жәміштің бұл үйден кетуі, бауыр егі Халелдің кетуі баланың ойыншығы сияқты.

Жапандағы жалғыз үйде Жәміштің жақсы болсын, жаман болсын, отыз жыл ғұмыры жатыр. Мынау үй, анау бала-шаға, қоралаған қой, сиыр, жылқыда мұның да үлкен үлесі бар. Қарасай «бұл менікі» десе, Жәміш те «бұл менікі» деп айта алады. Өйткені отыз жыл бойы тір-нектеп бұл да жинасқан. Сол себепті Қарасайдың бір жат қылығын көре салып, безініп шыға келуі көкейге қонбайды. Рас, көкейге қонбайтынын автордың өзі де сезген болса керек, Жәміш кетіп болған соң «анау еді, мынау еді» деп дәлелдемек болады. Бірақ мұның өзі «жау кеткен соң қылышыңды жерге шаптың» кері. Басқа бір тәжірибелі жазушы бұл жерде Жәмішті кетіретін болса, біраз шегініс жасап, оның бұл үйге зорлықпен келгені секілді бірдемені айтып, содан кейін үй ішіндегі алауыздықтарды біраз суреттеп алған болар еді. Сәкен оған бармайды. Айырылысқанға дейінгі Қарасай мен Жәміш арасын соншалықты томаға-тұйық қалдырып қойған. Сондай-ақ туған баласы Халелдің кетуін де жеп-жеңіл еткен. Ішкі психологиялық тартыс, толғаныс жоқ. Ол – ол ма, жалпы авторлық позицияда тым нәзік, сыпайы Халел әкесіне тіл тигізіп, әдепсіздік көрсетіп жатады. Бұл да көңілге қонбайды. Әке мен баланың айырылуы романның трагедиялық шырқау биігі, драмасы

болуы керек емес пе? Автор оларды ажыратып жібереді екен, ендеше, бұл драманы сол биікке көтеруі керек емес пе?!

Енді екінші желіге оралайық.

Күргерей қарттың хикаяларында шарттылық, жасандылық бар. Көктем шығады, жаз өтеді. Күз түседі, қыс келеді, бірақ айнала беретініміз баяғы қос обаның көлі дегендей, Күргерей қарттың бір кеште Жантасқа айтқаны алдымызды кес-кестеп шыға береді. Бірақ мәселе онда емес. Әдебиетте қандай да болсын шарттылықтар бола береді. Тіпті бұл шарттылықты автордың өзінше іздегені, тапқаны, жаңалығы делік. Мәселе басқада. Мәселе он – он бес беттік шағын шегіністе Райханның өткен жолын айтып берудің орнына автордың соншалықты мәнсіз, басы артық жайларды тәптіштеп айтып, ұзақ сонар солғын, экстурс жасай беруінде. Мұның өзі ағып келе жатқан поезды кілт тоқтатқандай жаман әсер салады. Шашырандылық туғызады. Уақиғалардың дамуын тежеп кібірткітете береді. Мұның басты себебі – осы шегініс әңгімелердің Райханның ендігі күрес-тірлігіне түк қажетінің жоқтығында деп қарау керек. Осыдан бөлектеу тұрғаны – бірінші хикая ғана. Райхан қазақ қызы. Оны орыс асырап алған. Осы бір оғаш жай екі елдің арасындағы тамыры терең қымбат достықты суреттеудің көп айтылып, әбден тапталып қалған арзан тәсілі емес пе екен деп құлағыңды елең еткізеді. Осы күдіктен әлгі бірінші хикаяны оқи келе арыласың. Өйткені онда сол достықтың терең тамырлары әдемі тілмен байсалды түрде жеткізілген. Ал қалғандары туралы мұны айта алмайсың.

Жалпы кітаптың екінші бөлімінде шығатын көп кейіпкерлердің көбінде іс-қарекет жоқ. Райхан мен совхоз директоры Моргун не істеп жүр? Аудандық партия комитетінің секретарлары Алағөзов пен Досанов қандай қарекетте? Айта алмайсың. Совхоз орталығы орнап жатады. Райхан ашқан құрылыс материалы тасылып жатады. Егін егіледі. Жер жыртғылады. Бірақ мұның бәрі құрғақ баяндаулар. Сол себепті олар өспейді, іс үстінде көрінбейді. Автор бұл жерде қым-қуыт жаңа тірлік-күрестің шын кілтін таба алмаған, содан барып жалаңаш жазықта орманның көбелегін қуалағандай, ойдан шығарылған, жалған конфликтіге барып ұрынады. Дерягин дейтін шофердің аккумуляторы «ескі болғандықтан» от шығып машинасы өртенеді. Ал бас инженер Райхан оған жауап беруге тиісті. Мұнымен аупартком айналысады. Бюрода ұзақ-ұзақ сөздер сөйленеді. Осы бір болымсыз оқиға кітаптың соңғы жүз елу бетіне созылады. Бұл – кітаптың ең сәтсіз шыққан беттері.

Қорыта айтқанда, Сәкен Жүнісов көп жерде суреттеп отырған оқиғасына елігіп, соның тізгінінде кетеді де, етек-жеңін жинай алмай жатады. «Жапандағы жалғыз үй» әлі пісіп жетілмеген, оқиғасы шашыранды, шала шығарма деуіміз керек.

1965 жс.

ТАЛАНТҚА ЛАЙЫҚ ТАЛАП БОЛСА...

Диалог

Д. Исабеков. Қазіргі қазақ прозасы шын мәнінде өскен, өркендеген жанр дейміз. Оның көркемдік деңгейі мен көтерер проблемаларының салмағы дүниелік әдебиеттің жалпы биігінен төмен жатқан жоқ. Бұл өсуге, бұл толысуға біз өзге елдердің озық деп танылған туындыларын оқи отырып, соларды көре отырып, таразылай келе көз жеткіземіз. Белгілі бір шығарманы оқып болған соң «дәл осындай дүние қазақ әдебиетінде бар-ау» деген ойға келеміз. Ұлттық прозамыздың жалпы даму бағытына, тартқан шеруі мен шыққан биігіне көз жіберсек, сол проза деген ұғымның біраз жүгін повесть жанры көтеріп келеді екен.

Сағаға, сіз әдебиет табалдырығына алғаш осы повесть жанрымен қадам бастыңыз. Әлі күнге дейін прозаның осы бір саласы сіздің айнымас серігіңіз боп келеді. Сіз сонда жанрдың қай қасиетін ұнатасыз?

С. Шаймерденов. Рас, повесть – менің ең сүйікті жанрым. Оқушыға айтпақ болған ойым мен идеям осы жанрда ғана айкындала түсетін секілді. Мен мұнда өзімді еркін сезінемін. Ал еркіндік, форманың жазушыға етенелігі – меніңше, жазушы үшін қамшылар жағынан келетін ең әуелгі шарттардың бірі ғой деймін.

Д. Исабеков. Бірақ сіз бұл қорытындыға бірден келген жоқ шығарсыз?

С. Шаймерденов. Әрине, қорытынды деген ешқашан бірден келмейді. Ол – іздену, ойлану үстінде туып, жүре-бара бірте-бірте қалыптасады.

Д. Исабеков. Бұл жайында сізден мұншалықты қадала сұрап отыруымның себебі бар. Қазіргі қазақ прозасында повесть жанры сан жағынан да, сапа жағынан да айрықша өсіп отыр. Бұл жалғыз қазақ әдебиетіне ғана тән құбылыс емес, дүниежүзілік әдебиетте де кең өріс алды. Бәлкім, осы «шағын» жанрлардың прозада алдыңғы қатарға шығып, тіпті жетекшілік рольге ие бола бастауында заңдылық жатқан шығар?

С. Шаймерденов. Повесть жанры дүниежүзілік әдебиетте жетекшілік роль ала бастады деу қиын. Әрі осындай үзілді-кесілді пікір айту өзге жанрға жасалған қиянат болатын да шығар? Мысалы, роман үлкен ой мен үлкен оқиғаны, үлкен мінездерді жиынтықтай алады ғой.

Д. Исабеков. Бұл теориялық жағынан... Ал, шындап келгенде, романның жүгін повестке де артуға болмай ма? Айталық, «Танғажайып мына өмір», «Тірлігінде ұмытпа», «Теңіз жағалаған тарғыл төбет», «Боран»... Бұларда үлкен ой да, үлкен оқиға да, үлкен мінездер де бар емес пе?!

С. Шаймерденов. Егер әр жанрдың көтере алатын, өз ауқымына сыйғыза алатын потенциалды мүмкіндіктеріне қарап, олардың әдебиеттегі жетекшілік орнын анықтайтын болсақ, онда әңгіме бір жерге барып тоқайласады деп айта алмаймын. Ол шексіз. Өйткені жүрдім-бардым жазылған қаукөрік романнан гөрі кейбір шағын әңгіменің оқушыға берері молдау болып жататыны да кездеседі. Сол себепті белгілі бір жанрға артық баға берудің қажеті жоқ. Әңгіме сыры бұл жерде жанрдың артық-кемдігінде емес, талант пен шеберлікте жатыр. Рас, соңғы жылдарда повесть, әңгіме молырақ жазылып жатқанын мойындау жөн. Оған себеп – уақыт қой деймін. Қазіргі урбанизация адамдары тек кітаптың оқушысы ғана емес, киноның, телевизордың көрушісі, радионың тыңдаушысы. Күнделікті газет, журнал, жаппай информация, театр – осының бәрі адамның жеке уақытын, сөз жоқ, азайтады...

Д. Исабеков. Ал уақыты шектеулі адам жұмыстан бос кезін қалай пайдалануы керек? Қараңызшы, олардың алдында қыруар мәдениет көздері тұр: кино, театр, эстрада, телевизор (түрлі түсті), радио, магнитофон, пластинка, газет, журнал, кітап... Олар осының қайсысын таңдауы керек? Және бір адам бір ғана театрмен, бір ғана кино, телевизормен немесе кітаппен ғана шұғылданбайды ғой. Бүгінгі оқушы жан-жақты білімді болуы керек дейміз. Ал повесть жанрының кең таралуы, көп оқылуы, оған деген оқушы ықыласының артуы да осындай әлеуметтік жағдайларға байланысты болар?

С. Шаймерденов. Аз сөзбен көп ой айту, сыйғызып айту деген ұғым барлық шығарманың, барлық жанрдың сөлі. Ол қазақ әдебиетінде Майлиннен басталады. «Қысқалық – таланттың туысы» деген тұжырым оның барлық шығармаларынан көрініс табады. Және ол табиғи жарасымдылығымен, табиғи құдіретімен танылады. Бәлкім, менің повесть жанрына деген құштарлығыма Бейімбеттің бүкіл творчествосында кездесетін көлемнің қысқалығы, мазмұнның тереңдігі, характерлердің табиғилығы мен әлеуметтік құбылыстардың дәл реалистік көріністері тікелей әсер еткен болуы керек.

Д. Исабеков. Б. Майлинге, кім әсер етті?

С. Шаймерденов. Кім білсін. Бәлкім, Чехов, Бунин, Куприндер шығар? Оның үстіне, уақыт, заман талабы деген бар. Үлкен суреткерлерді заман тудырады ғой.

Д. Исабеков. Демек, повестің болашағы зор дейміз. Уақыт өткен сайын, оқушы талабы жоғарылаған сайын әдебиетте керегі шамалы, қосалқы эпизодтар азая бермек. Әрі 150–200 беттік шығармаға кез келген күрделі оқиғаны сыйғызуға әбден болады. Қазақ әдебиетінде осы тенденция қалыптасып келеді. Оған дәлел: соңғы 15–20 жылдың көлемінде мыңға тарта повесть жарық көріпті!

С. Шаймерденов. Көбейгені қуаныш деп ойлайсың ба?

Д. Исабеков. Көбейе берсін. Одан қорықпау керек шығар, уақыттың өзі екшеп, елемеуші ме еді?

С. Шаймерденов. Бәлкім, шығарма саны көбейгеннен күдіктенбеу дұрыс та болар. Он тоғызыншы ғасырда орыс әдебиетінде үш жүзден астам жазушы болған екен. Солардың қай-қайсысы болмасын өзін «Толстой емеспін», «Пушкин емеспін» деп ойламаған. Қарап тұрсам, сол үш жүз жазушыдан (ең таңдаулы деген) біз білетін, біз оқитындары жиырма-отыздан аспайды екен. Қалғандары қайда? Уақыт деген қатал сыншы дейтініміз осы.

Д. Исабеков. Әлгіндегі мыңға жуық повестерден шамамен қаншасын білесіз?

С. Шаймерденов. Имм... шамамен, жиырма шақтыдан аспайды-ау.

Д. Исабеков. Оның ішінде, әрине, өз тұтастарыңызды қосып отырсыз ғой.

С. Шаймерденов. Әрине. Жалпы, мен сендердің құрдастарыңнан гөрі Қалиханның, Әкімнің тұтастарын жақсырақ білемін. Оларды түгелдей оқып шықтым десем де болады.

Д. Исабеков. Ал біздің қатарымызды аз оқуыңызға не себеп?

С. Шаймерденов. Кім болсын, жас кезінде мін тапқыш, кемшілікті көргіш келе ме деймін. Мен қазіргі сен қатарлы кезімде кітап оқысам, «жақсылығы неде?» дегеннен гөрі, «кемшілігі қайда?» деп іздейтінмін. Ал қазір жас келген соң жақсылықты көбірек көргің келеді. Сен құралпы кейінгі толқын ішінен бәленнің бәлен деген кітабы жақсы екен десе, іздеп тауып алып оқитыным бар.

Д. Исабеков. Менің құрдастарым, Сафаға, кейінгі толқын емес. Әдебиетке біздерден кейін келген жігіттер де қазір кәдімгідей қалыптасып қалды. Дегенмен, елуінші жылдары әдебиетке келген жазушылар – сіздердің толқындарыңыз бен біздің толқынның арасында қандай айырмашылық бар деп ойлайсыз? Өз қатарыңыздағы жазушылардың ерекшелігі қайсы?

С. Шаймерденов. Оны өзің айтпаймысың?

Д. Исабеков. Әрине, біз сіздердің творчестволарыңызды бір кісідей білеміз, бірақ...

С. Шаймерденов. Мен қатарлылардың ішінен қолына қалам ұстап, кітап шығарып жатқандар тым көп. Олардың көбін мен жазушы екен деп танымаймын. Егер соларды біз келген толқынға қоссақ, онда бұл толқында мін де көп, айтар сын да жеткілікті. Оларда дидактика басым, анайы социологизмді ту етіп көтергіштік мол. Әлсіз адамның байбаламшыл келетіні секілді, ондайлар өз дәрменсіздігін айқаймен бүркемелегісі келеді. Сендерде осы әлсіздік аз ба деп шамалаймын.

Д. Исабеков. Айта түссеңіз екен...

С. Шаймерденов. Бізде басқа олқылықтар да толып жатыр. Мәселен, токмейілсу, жалған сенім. Арзанқол шығармаларды өтірік мақтау. Графомания. Жеңіл ойлы оқушылардың (ондайлар да бар) хаттарына, анайы анализге, арзан эмоцияға беріліп, жауапкершілікті ұмыту. Біразымыз бос мақтанышты, жалған токмейілсуді қойып, алдамшы, «данышпандық» сенімге ұрынбай, өз шығармаларының биігі мен аласасын өзге емес, алдымен өздері көре білген болса, өздері таразылай алған болса, әдебиет үшін әлдеқалай пайдалы болар еді-ау!

Д. Исабеков. Аты-жөндерін атасаңыз қайтеді?

С. Шаймерденов. Мысалы, М. Дүзенев, Ә. Нұршайықов, А. Байтанаев шығармаларының орта қол, қара дүрсін болып келетінін жасырудың қажеті жоқ. М. Дүзенев шығармаларына көбіне-көп схематизм, тіл жұтандығы тән болса, Ә. Нұршайықов шығармаларында (оның деректі романдары бұған жатпайды, әрине) кейбір риторика, сентиментализм үлгілері кездеседі.

Рас, Әзілхан дарынсыз жазушы емес. Бірақ оның талантына оңтай келетін жанр – деректі проза, очерк жанры. Ол бұл жанрда алдына қара салмай кетеді десек те болады.

Д. Исабеков. Ал өзіңіз тұстас қаламгерлердің артықшылығы қандай деп ойлайсыз?

С. Шаймерденов. Оның бәрін тауып айту оңай емес. Л. Толстойдың «Кез келген бақытты семья бір-біріне ұқсас, ал бақытсыз семьяның бақытсыздығы әр қилы» деген сөзі бар ғой. Сол сияқты, жазушылардың кемшіліктері әр қилы да, жақсы жақтары өзара тамырлас, ұқсас секілді. Өйткені әрбір толқынның талантты өкілі өз бетінше қанша жүйрік дегенмен, сөз жоқ, алдыңғы лектен үйренетіні даусыз. Повесть жанрының қазіргі прозада ұтымды екенін жаңа сөз еттік. Біздің толқын арасында бірыңғай осы жанрды серік етіп келе жатқан жазушы аз. Тахауи Ахтановтың соңғы жазған шығармаларына қарасам, шын мәнінде ол повесшіл екен. Сірә, оған да осы жанр етене жақын болуы керек. Рас, ол алғашқы адымды романнан бастаған. Әйтсе де оның бүкіл творчестволық бітімі мен поэтикасы, бәлкім, патетикасы, шығармаларындағы драматизм, трагизм сарындары осы повесть жанрының шебері екенін танытады. Егер роман мен повестің араларында көп ретте шек болмайтынын ескерер болсақ, Ә. Нұрпейісовтің ізденімпаздығын, өзін жұмысқа толық арнай алатын еңбекқұмарлығын осы арада жастарға үлгі ретінде айтудың реті бар. Бірақ осы бір, сөз жоқ, дарынды жазушының тіл шеберлігі туралы бұлай дей алмайсың. Көп ізденудің, басқа ешкімге ұқсағысы келмеудің салдары ма, Әбдіжәмил тілінде доландық, сөзді өз мағынасында дәп басып қолданбаушылық жиі ұшырасады. Мәселен, «Қан мен тер» романының бірінші бетіндегі барлық басылымдарында кеткен әбестіктерді

айтса да болады: «Салпы етек бөз көйлектің бір шалғайын жоғары көтеріп...» Осындағы «шалғай» деген не? Көйлекте шалғай емес, етек болмаушы ма еді. Шалғай алды ашық, түймелі киімде болушы еді ғой.

Жә болмаса «...шелін алған шыңылтыр қой қарны...» деген сөз тіркесі де дұрыс емес. Қарында шел болмайды, бүр болады. Шел теріде. Ойлап қарасаң, Әбдіжәмил творчествосы жәйлі жазылған тіпті қаскөй мақалалардың өзінде де «Нұрпейісов характер мүсіндей алмайды, сюжет құра алмайды, терең философиялық ойға бара алмайды» деген секілді айыптардың бірі жоқ. Оған тағылар мін осы тіл доландығының төңірегінде ғана. Бірақ қайталап айтамын, Әбдіжәмилдің еңбекқорлығы мен ізденімпаздығы үлкенге де, кішіге де үлгі.

Д. Исабеков. Ізденімпаздық, еңбеккерлік менің замандастарым бойында да аз емес. Әрине, көп бас қатырмай, аз күн командировкаға шығып келе салып, көркем шығарма жазуға отыратындармен қатар, көңілге түйгенін ұзақ уақыт пісіріп, ұзақ толғап барып қағазға түсіретін прозаиктер де баршылық. Повесть жанры қазақ әдебиетінде әсіресе елуінші жылдарда күрт дамыды ғой. Аға жазушылардың талантты шығармалары сол кездегі жас қаламгерлердің творчествосына әсерін тигізбей қоймайды. Бір көңіл аударар жай – бүгінгі қазақ прозасы, соның ішінде оның шағын формалары жайлы ой қозғалса, алдымен сол топ айтылады, меніңше, солай айтылуға тиіс. Ол авторлар жай тізімге енушілер емес, қазіргі қазақ прозасында көп нәрсе тындырып жүрген, бірақ әрқайсысы «тындырғанымнан тындырарым көп» деп жұлқына ізденіп, байыппен, сабырмен жазатын замандастарым.

С. Шаймерденов. Иә, бұлар стильдері қалыптасып қалған, белгілі прозашылар. Ал кейінгі шыққан буынның шама-шарқы қандай?

Д. Исабеков. Жалпы, жазушылардың араларын бес-бес жастан бөліп тастап, толқынға бөлу шартты нәрсе ғой. Толқын мен толқынның арасын тек жас шамасы емес, олардың творчествосындағы өзіндік леп, өзіндік ерекшелік бөліп жағуы керек. Жайсаңбек Молдағалиевтен басталып Тұтқабай Иманбековпен аяқталатын тізімді бүгінгі қазақ прозасының негізгі күші деп атай тұрып, оған кейінірек келген өзімнің құрдастарымды қосып жіберер болсам, бәлкім, әлгі реттік тізімнің орны... өзгеріп шыға келер ме еді? Қыркыншы жылдары туып, әдебиетке 70-ші жылдардың басында келген бұл жігіттердің басым көпшілігі негізінен повесть, әңгіме жанрына ден қойды және сол бағытта біраз нәрсе бітірді деп айта аламыз, Олар: Төлен Әбдіков, Бексұлтан Нұржекеев, Әнес Сараев, Оралхан Бөкеев, Ақселеу Сейдімбеков, Қажығали Мұқамбетқалиев, Қоғабай Сәрсекеев, Марал Сқақбаев. Бұл тізімге Тынымбай Нұрмағамбетов пен Роллан Сейсенбаевты да қосу артық емес...

С. Шаймерденов. Осы аталғандардың бәрі бірдей жүйрік емес шығар?

Д. Исабеков. Әрине, бір деңгейде емес. Төленнің, Бексұлтанның, Әнестің және Ролланның повесть, әңгімелеріне айрықша тоқталуға болады. Олар бүгінгі әдебиеттің биік талабына жауап бере алатын күрделі шығармалар.

С. Шаймерденов. Бұл авторларды мұқият оқып шығу керек екен. Кейде алысқа көп қараймыз да, жанымыздағы жақсыны байқамай қаламыз. Қолымыз қалт етсе, осында ғой, ертең-бүрсігүні оқып шығармын деген оймен өзге озық өнегелерге көбірек шұқшиып кетеміз. Рас, өзің атаған жазушылардың кейбіреулерімен тәп-тәуір таныспын. Әрине, творчествосымен. Әсіресе Төленнің, Оралханның, Дүкенбайдың, Бексұлтанның кітаптарын оқып жүремін. Маған Төлен Әбдіков творчествосы ұнады. Повестері мен әңгімелері жақсы әсер қалдырды. Екінші бір тәуірірек білетін авторым – Оралхан Бөкеев. Осы жігіттің творчествосына өздерің – замандас ретінде қалай қарайсындар?

Ал жас жазушылар Марал Скақбаев пен Ермек Қонарбаевтың әңгіме, повестерінде Майлин реализмі танылады. Бас-аяғы екі кітап берген Ермектің ауыл өмірі жайындағы шағын әңгімелерінде Бейімбеттің қоңыр үні естіліп тұрғандай болса, Марал творчествосынан осы бір қазақ классигінің өмірге жақындығын, шыншылдығын көргендей боламын.

Д. Исабеков. Оралханның «Қамшыгер», «Кер бұғы», «Құм мінезі» сияқты шығармаларын мен жоғары бағалаймын. Бірақ оның «Қайдасың, қасқа құлыным?», «Жасын» сияқты дүниелерінде шындық өмірден, шындық ұғымнан гөрі абстракция, бұлдырлық басым көрінеді.

С. Шаймерденов. Өз басым осы інімнің шығармаларын оқып шыққанда оның жаза алатын қабілетіне сүйсінсем де, тұжырымды ойға келе алмаймын. Оралхан шын сұлулыққа емес, кербездікке, сөздің терең мәніне емес, сыртқы сәніне құмар секілді. Әрине, іздену үстінде жүрген жас авторда мұндай «мінездің» кездесуі заңды секілді.

Д. Исабеков. Қазіргі қазақ повестерін оқып отырғанда авторларының алуан түрлігіне қарамастан, баяндау тәсілдерінде ұқсастықты, бір ізділікті жиірек кездестіреміз. Мысалы, кейбір повестерімізде бас кейіпкер әдетте оқу бітіріп ауылға барады, сосын шаруашылықпен танысады, сонсын бір қызбен жолығады, оны ұнатады, совхоз директорымен келіспейді (міндетті түрде), жиналыстарда өз пікірін айтады, бірақ мұның «озық ойы» қолдау таппайды. Неге екені белгісіз, сүйген қызы да әлдеқалай сөзге еріп, бұдан суиды. Бәрібір ол жеңіп шығады. Қыз да қайтып келеді. Сөйтіп, повесть аяқталады. Дәл осындай болмаса да, осы сарындас жасанды сюжеттер көбейіп барады...

С. Шаймерденов. Көп нәрсенің себебін өмірден түйген тәжірибен, қарым-қатынас жасайтын ортаның атмосферасы, әдеби процеспен таныстығың, тағы осындай толып жатқан факторлар ашып береді. Алуан түрлі авторлардың шығармаларынан әлгіндей ұқсастықтың көбірек кездесуі, менің ойымша, ізденудің мардымсыздығы. Әр буыннан шоғыр-шоғыр боп көрінер жазушыларымыздан басқамыз шығарма жазу үстінде кейде тым біркелкі ойлаймыз, адамдарды, образдарды біркелкі елестетеміз, сюжетті алған тақырыбымызға қарай бір орайда қарастырамыз. Осының өзі тағы да сол ізденуге, формадағы жаңалыққа ұмтылуға, айтпақ болған идеяны оқушыға жаңа бір тәсілмен беруге ұмтылыстың аздығын дәлелдейді.

Қазіргі жас прозаиктерге айтар ағалық ақылым; жазудағы жалқаулық, ұқыпсыздық дегеннен арылған жөн. Орыстың Быков, Распутин, Трифонов, Астафьев сияқты қазіргі тәуір деген жазушыларынан өз ісіне деген инедей ұқыпсыздықты таба алмайсыз ғой.

Д. Исабеков. Өзін-өзі қайталау да кездеседі ғой?

С. Шаймерденов. Иә, ол да бар. Бір жолы Әкім Таразмен сөйлесіп, «Не жазып жүрсің?» – дегенімде, «Қазір қалам ұстауды әдейі тоқтатып тұрмын. Жаза қалсам, өзімді-өзім қайталайтын сияқтымын», – деп еді. Маған осындай жауапкершілік, өзіне-өзі сын көзбен қарайтын қасиет ұнайды.

Д. Исабеков. Осы күні жыл сайын кітап шығаруға құмар авторларымыз бар, маған осы мінез ұнамайды. Өйткені ол көбіне асығыстыққа апарып соғады. Көркем ой, көркем образ, көркем концепция дегеніміз автордың ой көкірегінде шешім табуы үшін уақыт керек емес пе?

С. Шаймерденов. Тәп-тәуір авторлардың тәп-тәуір шығармаларындағы ұқсас сарындардың кездесуіне де осы асығыстық себепші болады. Мысалы, мен Рамазан Токтаров пен Жайсаңбек Молдағалиев шығармаларын ұнатып оқимын. Бір өкініштісі – бұлар соңғы жылдарда өздерін-өздері қайталай бастапты... Олардың кейінгі шығармаларынан бұрын өздері тапқан табыстарды айналшықтай беруді байқаймын. Соны тақырыптар таппағанмен, жаңа көркемдік барлау жасауға бұлардың мүмкіндіктері де, қабілеттері де жететінін білемін.

Д. Исабеков. Қазіргі повестердің кейбірінде авторлық мұрат айқын емес. Жақсы шығармалардың өзі де бейтарап стихиялық ізденістен туып жататындай. Программа, жазушылық кредо дегенде қатып қалған штампты айтып отырған жоқпыз, автордың творчестволық бетін айтамыз ғой. М. Шолохов, А. Фадеев, М. Әуезов, Ш. Айтматов, В. Шукшин, В. Распутин... Бұлардың бәрі де қай тақырыпқа бармасын, оған өз философиясын, өз позициясын білдіру мақсатымен барады.

С. Шаймерденов. Жазушының өмірден байқағаны мен түйгені, әлеуметтік көзқарасы оның жазбасқа болмайтын жаңа шығармасында

белгілі болып отырады. Өйткені талантты жазушының кез келген жана шығармасы қоғамдық, әлеуметтік құбылыстардың нәтижесінде туып отырады ғой. Кейде шығарма өмірге алдын ала жасалған жоспарсыз, программасыз да келе салады. Айтылар ой, идея – бәрі-бәрі ондайда автордың еркінен тыс қағазға түсіп отырады. Меніңше, бұл – кім қалай жазады деген мәселеге қатысты.

Д. Исабеков. Повесть пен әңгіменің өзге көлемді жанрдан артықшылығы: мұнда да автор өз идеясын оқушы қанағаттанар дәрежеде және көлемде еркін айтып бере алады. Мұнда артық-ауыс сөз бен жайылма эпизодқа орын жоқ. Мұндағы ұран – қысқалық, дәлдік. Өзіміз сөз еткен тәуір деген повестер бізге осыны айғақтайды.

С. Шаймерденов. Қазіргі қазақ прозасында повесть жанры өзінің дамуы жолында дәл осы қарқыннан таймайтын болса, ұлттық характер мен ұлттық психологияны көпке әйгілеп танытар халде бола берері анық. Ал, Белинскийдің пікірі бойынша, әдебиетте бір орында тұру деген болмайды, ол не алға жылжиды, не кері кетпек. Ал біздің прозамыз өсу, өркендеу бағытында екені айқын. Біздің әдебиетте социалистік реализм әдісін одан әрі жетілдіре, нығайта түсетін белсенді бір отряд барына, олардың ойында келешекте жұртты аузына қарата алар қуат барына мен кәміл сенемін. Осыдан барып сол қуатты орнымен жұмсау, ілгері жылжыған сайын талап пен жауапкершілікті арттыру міндеті келіп шығады.

1978 ж.

АДАМ БОЛЫҒЫ

Адамның кісілігі болығынан..

Нұржан Наушабаев

Жуырда болып өткен әдеби жыл қорытындысында қазіргі қазақ драматургиясы туралы Нұрлан Оразалин салмақты баяндама жасады. Өткен жылдың, әсіресе, жасөспірімдер мен балалар театры үшін жемісті болғанын нақты дәлелдей келіп, осы театр сахнасында қойылған шоқтығы биік шығарма ретінде Төлен Әбдіковтің «Біз үшеу едік» пьесасын атап өтті. Жалпы қазақ драматургиясында арнайы сөз ететін толғақты проблемалар аз емес. Әрі оны көп болып қолға алған жөн. Бірақ, өкінішке орай, әлгі пікірге шақырған Нұрлан баяндамасына үн қосқан бір жазушы болмады. Басқаны былай қойғанда, Қазақ КСР Мәдениет министрлігінің Репертуар коллегиясын басқарып отырған Дулат Исабековтің өзі драматургия проблемаларын сөз етудің орнына, бүкілодақтық аренаға неге шыға алмаймыз, шет елге неге танылмаймыз дегенді айтып кетті. Өмірдің қай саласында болмасын еңбек еткен адам бір нәрсені қолға алса, көрінсем екен, көзге түссем екен деп жатпайды. Жазушыға жазу мұрат. Ал жазған дүниені қабылдау оқырман, көрермен еншісінде.

Төлен Әбдіковтің «Біз үшеу едік» пьесасын көрермен қауым жақсы қабылдады. Тіпті мен бұл спектакльді ТЮЗ-дің соңғы жеті-сегіз жыл ішіндегі табысы деп те айта аламын. Оны өзге дүниелерден оқшауландырып тұрған қандай ерекшелік? Кейбіреулердің айтып жүргеніндей, спектакльде үш-ақ кейіпкердің болуы – қазақ сахнасы үшін жаңалық болғанымен, Европа керермендері үшін таңсық емес. Мәселен, «Алтыбақандағы екеу» пьесасында екі-ақ кейіпкер бар. Сондай-ақ «Варшава әуендерінде де», Бернард Шоу туралы екі сериялы телефильмде де персонаждар санаулы. «Біз үшеу едіктің» қазақ драматургиясына әкелген жаңалығы – тартыстың ішкі динамизмі, интеллектуалдық-философиялық ой тереңдігінің мөлдірлігі. Спектакль бас-талғаннан шымылдық жабылғанға дейін мүдіріс-кідіріссіз бір деммен жүріп отыратындығы. Көрерменін жалықтырмайтындығы. Адамның іс-әрекеті, болмысы мен төңірегі, күнделікті өмірдегі қарым-қатынастары туралы толғақты ой қалдыратыны. Ал бұл ерекшеліктер – Төленнің ойшыл, философияға бейім жазушы екенін танытады.

Сөз арасында айта кетейін, Төлен творчествосымен танысуымның өзі қызық басталған. Ертеректе «Жалын» альманахы жариялаған республикалық әдеби конкурста шығармасы жүлделі орындардың біріне ие болған бір жас автордан маған хат келді. Онда сол альманахтың өзіне әлгі атаулы повесін бастырта алмай жүргенін айтып,

шағынған екен. Сол кездегі бас редактордың орынбасары осы Төлен болатын. Барып істің мән-жайын сұрасам, бәйге алған шығармалардың бәрін бірдей жариялай бермейміз дейді. «Тәуір шығарма деп бәйге бересіндер де баспайсындар, бұл қалай», – десем, жалына тіпті қол тигізбейді. Қысқасы, алғаш рет бетпе-бет кезігіп, бірінші рет тіл қатысқан осы бір жас азаматқа өкпелегенім сондай, осындай адуын сөйлейтін несі бар екен өзінің, әуселесін көрейінші деп жазғандарын іздестірдім. Қолыма алғаш түскені оның өзі қол қойып отырған осы «Жалын» альманахындағы «Оң қол» атты әңгімесі болды. Шынымды айтсам, «Оң қолын» оқып шығып, өзімнен өзім әрі ұялып, әрі ойланып қалдым. Себебі Төлен талантты жазушы екен. Реніш үстінде, менің ұғымым бойынша, «қисықтау», «аға сыйламайтындау» көрінген іні шығармасын сынау пиғылымен қолға алғанымның өзі күпірлік екеніне көзім жетті. Сөйтіп, Төлен әңгімесіндегі бір қолы бір қолына қарсы шығып, кенірдектесіп жатқан қыздың кейпіне түсіп пұшайман болдым да қалдым. Содан бері Төленді мен жақсы көремін. Көзінің қаралығы, өзінің әдемілігі үшін емес, ешкімге де ұқсамайтын таланты үшін.

Содан болар, прозада өзінің бет-бедерін айқын танытқан жазушының драматургиядағы мына алғашқы қадамының сәтті шыққандығын заңды құбылыс деп қарадым.

Бір қызығы, тәуекелге бел байлап, драматургияға қол созған көбіміз пьеса жазудың қиындығын еске ала бермейміз. Ескермеудің түп тамыры – пьеса жазудың техникасына мән бермеуде. Сахна тілінің былайғы проза тілінен мүлде бөлек екенін пайымдамауда. Қара үзіп шығатын туындылардың жоқтығы мен кара дүрсін дүниелердің көптігі де содан. Ал драматургияға тұңғыш рет қол артқан Төлен осы қиындықты түсініп қана қоймай, меңгеріп те алғанын көреміз. Соның дәлелі – өз тұңғышын сахна тілімен сөйлете білгендігі. Пьеса тілі, алмас қылышты тасқа жанығандай, өткір де дәл, сондай әсерлі. Үш кейіпкердің үшеуі де нанымды да бедерлі, қайталанбас образдар.

Мұратты алайықшы. Мен осы Мұраттан корқамын. Өйткені оның адалдығы адам өлтіреді. «Человек вне общества или бог, или зверь» деген накыл сөз бар. Адам қоғамынсыз еш пенде өмір сүре алмақшы емес. Ал Мұрат болса жалаңаш шындықтың тап өзі секілді. Онымен дос болып, аралас-құралас қатар жүру кімге болсын оңайға соқпауы мүмкін. Ол үшін дүние ақ және кара болып екіге ғана бөлінеді. Ең қиындығы да, міне, осында. Ақ пен қараның жігін осылай бөліп тастаған соң, аққа не жатады, қараға не жатады деген сауал туындамақ. Еріксіз ойлануына тура келеді. Өйткені бұл категорияларға әркім өз түсінігінің биігінен қарамақ. Ал ақтың жокшысы Мұрат түсінігін шырқау биікте еді деп айта алмайсың. Біреудің ақ деп жүргені Мұратқа –

қара, ал Мұраттың қара деп жүргені өзгеге ақ болып көрінуі ғажап емес. Сенің көңілің ақ болып жүріп-ақ Мұраттың ойлаған жерінен шықпасаң, мұны ол кешпеуі мүмкін. Сонда сен оп-оңай-ақ «қаралар тобына» кіріп жүре бересің. Мұраттан қорқатын себебім де осы.

Бұл жерде Төлен шарттылыққа барса да болатын еді. Мысалы, пьесаны «Әйел, еркек және ар» деп атап, Мұратты шартты кейіпке түсірсе қайтер еді? Мұрат сахнада кәдімгі адам кейпінде көрінгендіктен, ол туралы толып жатқан күдікті сұрақтар келіп туады: «Мұрат секілділер өмірде бола ма? Осы уақытқа дейін үйленбей жүрген не қылған адам өзі? Жұмыс орыны қайда? Бұл қалаға неге келді? Не бітіріп кетіп барады енді?», тағысын тағылар. Мұрат – аскет, педант, барып тұрған қатал адам. Оны түсіну оңай емес. Шарттылыққа бару керек еді деп отырғаным да содан. Сөйтсе де Әбдіковтің бұл жерде ұтылғанынан ұтқаны көп. Мұратты ақ пен қараға байланыстырып, тар шеңбердегі адам ретінде сомдап шығарғандықтан, Дариға мен Өмірбек бейнесі жарқырап көрінген. Ал мұның өзі адам болығын әйгілеу болып табылады.

Дариға мен Өмірбек жағымсыз геройлар емес. Екеуі де жақсы жақтарымен қатар әлсіздіктері де бар, кәдімгі көптің бірі. Дүниетанымы, ниет-пиғылдары мен іс-әрекеттері де көпке тән. Ешкімге болмасын демейтін зиянсыз жандар. Бірақ Өмірбек Мұратқа мүлде қарама-қарсы бейне. Оның өмірлік кредосы: адамның күні адаммен. Осы принципті ұстаған ол өзінің өмір жолында кездесетін әр қилы адамдармен әр қилы түсінісіп, тіл тауып кете алады. Тіпті кейбір ретте әлгі өмірлік позициясына нұқсан келтірмес үшін, бедел-атына шіркеу түсірмес үшін ымыраға да барады. Кішірейе де біледі. Ұтылып қалар жерде жалбақтап кетуі де мүмкін. Сөйтсе де оның ішкі есебі түгел. Мұратпен келісе алмайтындығы да осы тұрғыда. Өмірбек ұғымында Мұрат біртоға. Жұртпен тіл табыса білмейді. Күнделікті тірліктің күйбеңінде Мұрат әманда сол себепті ұтылып қалып жүреді.

«– Ыңғайың жоқ. Қырсызсың. Басқалармен тіл тауып сөйлесе алмайсың. Ана қалтандағы самолет билетін де өз бетіңше сатып ала алмадың. Мен әкеп берген жоқпын ба! Міне, бір сағат болды, таксиді де шақыртып ала алмай отырсың. Қазір мен кірісетін болсам, такси осы жерге он-бес минутта келеді. Көрсетейін бе сол күшті?... Осы ақ көкіректігіңмен кәне не ұтып жүрсің, – деп айыптайды оны Өмірбек».

Өмірбек – кәдімгі өзіміз көріп жүрген пенде. Премьерадан шыққан соң тарап жатқан жұрт аузынан Өмірбек пен Дариға образына байланысты: «Төленнің айтып отырғаны бәріміздің де басымыздағы жағдай ғой», – дегенді естідік. Бұл мойындау аталған образдардың көрермен қауым үшін типтік бейне екенін дәлелдесе керек-ті.

Дариға да қазіргі қазақ интеллигенттерінің арасындағы көп әйелдің бірі. Өзі де, тұрмыс-халі де жұпыны. Санаттан қалмайын дей ме, әлде жоқтық, мұқтаждық итермеледі ме, әйтеуір, асып бара жатқан таланты болмаса да, тырбанып жүріп кандидаттық диссертация да қорғап алған. Дариға ұят, ар, кісілік дегеннің не екенін білетін, дені-басы таза адам. Сөйтсе де, жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ болмайды дегендей, бір кезде тұзу жолмен тұп-тура жүріп келе жатып қателесіп кеткен кезі болған. Қай ретте қалай екені белгісіз. Дариға адамға тән әлсіздікке барып, бір рет сүйген жары Өмірбектің көзіне шөп салып қойды. Пендешілік дегенді мойындамайтын Мұраттың жалаң қылыштығының қырсығынан Өмірбек екеуі ажырасып кеткен-ді. Жоқтық, жалаңаштық, ең жаманы жалғыздық секілді қиындықтарды ол осы кезде көріп еді. Өмір тауқыметін осы кезде тартқан-ды. Дариға теріс жолға түсіп, маскүнем болып та кете жаздады. Бірақ аман қалды. Әлсіздікті арға, адамшылыққа жеңдірді. Өмірбектен қалған жалғыз баланы тәрбиелеп, адам етіп шығаруды мұрат етті. Ол – бүлінбеген, жібі тұзу, жаман жолды білмейтін әйел. Сол себепті де әу баста ойда жоқта сүрініп кеткенін күнәға санамайды. Жолы тұзу, ісі дұрыс болған соң, сол бір қателігін ұмытқысы келеді. «Құдай-ау, сол түннен кейін түгім де кеткен жоқ қой, жаным да, тәнім де сол баяғы қалпы ғой. Олай болса, не себепті жазалана бермекпін», – деп қапаланады. Міне, Дариғаның болығы осы.

Төлен Дариға бейнесін осылай мүсіндегеннен кейін манағы «күйеу көзіне шөп салу» дегеннің сыр-себебін ашып жатпайды. Автор ойын режиссер де дәп басып түсінген. Сол себепті кей жолдастардың: «Дариға не себепті қылмысқа барды, ашу керек еді», – деген талаптарын орынсыз ба деп ойлаймын. Ол себептерді ашатын болса, пьеса табиғаты өзгеріп кетер еді.

Осы орайда Дариға ролінде ойнаған Роза Әшірбековаға айрықша тоқталғанды жөн көремін. Роза, сөз жоқ, аса талантты артистеріміздің бірі. Бірақ соңғы жеті-сегіз жылда өзіне лайықты роль болмағандықтан, көріне алмай келе жатқан жәйі бар еді. Ал мына Дариға образы Роза талантының тот баспас алтындай жарқырап шығуына жол ашты. Мүмкіндік берді. Дариға образын Әшірбекованың стихиясы десек те болғандай. Артист ойынында жалғандық жоқ. Шынайы да нанымды. Көрерменін үнемі еліктіріп отырады.

Осы ретте Розаға емес, авторға, қала берді пьесаны сахнаға шығарған Сейтметовке ой салу үшін айтар бір тілек бар. Меніңше, спектакль соңындағы Дариғаның Мұратпен телефон арқылы сөйлесуі артық. Себебі Дариға монологі, яғни оның Мұратқа бас иіп, кешірім сұрауға дейін баруы – осы образ табиғатынан тумайтын секілді. Мұраттың адалдық пен ар проблемаларын тым жалаң, жайдақ ұғынудың

салдарынан, ол проблемаларды этикалық категориялармен байланыстыра алмағандығының салдарынан ұзақ жыл жапа шегіп келген әрі өз қателігін қылмыс деп санамайтын Дариға қалайша оған бас имек? Ойланатын жәй.

Тағы бір ұсақ ескертпелер тілдегі мүкістік туралы: «Әйелін сенін көзіңе шөп салса, сен де оның көзіне шөп сал». Жаңсақ құрылған сөйлем. «Шөп салу» тек әйелге ғана арналып айтылады. Еркек әйел көзіне шөп салмайды, әйелінің үстінен жүреді. Мұрат Дариғаға: «Сендер үйленгенде...» дейтін бір жер бар. Бұл да қате. Еркек үйленеді. Ал қыз тұрмысқа шығады. Дұрысы: «Сендер қосылғанда...»

Пьеса, спектакль жөніндегі бас ескертпем осы ғана. Қорыта айтқанда, жасөспірімдер мен балалардың театрының репертуарына «Біз үшеу едік» атты тамаша бір спектакль келіп қосылды. Спектакльдің ойлаған жерден осындай шынайы шығуының басты себебі режиссер шеберлігінде деп білемін. Өйткені «Біз үшеу едік», шындап келгенде, шиыршық атқан оқиғаға құрылмаған шығарма. Оның бар кереметі – ішкі тартыста. Астарлы динамизм, сырт көзге байқала бермейтін психологиялық экспрессияда. Бұл күнде таланты жан-жақты ашылған режиссер Райымбек Сейтметов осы ерекшеліктің тамырын дәп басып, аса сауатты спектакль жасап шығарған. Бұл табыстың тағы бір сыры артист Райымбек Сейтметовтың Мұрат образын шынайы, нанымды етіп шығаруына да байланысты екенін айта кеткеніміз жөн болады.

Қай театрдың сахнасында болсын адам болығын дәл осылай мүсіндейтін болсақ, рухани өміріміздің ұтарының көптігінде дау болмаса керек-ті.

1984 ж.

ТАСЖАРҒАН НЕМЕСЕ ЕКІ ТУЫНДЫ ЖАЙЛЫ

Биылғы «Жұлдыз» журналының үшінші және бесінші сандарында жұрт көңілін аударарлық екі повесть басылды. Олар – бұл күнге дейін көп көзіне түсе бермеген, сын назарынан қағыс қалып келе жатқан Жақсылық Түменбаевтың «Ауыл мен Алматы арасында», Кәдірбек Сегізбаевтың «Біз қалада тұрамыз» повестері.

Жақсылық пен Кәдірбек – дүниетаным, стиль, сөйлеу мәнері, характер сомдау жағынан бір-біріне ұқсамайтын, әрқайсысының өзіндік беті бар, қалыптасқан қолтаңбасы бар жазушылар. Сөйте тұра «жазушы табиғаты» дегенді саралайтын болсақ, өзімше екеуінен көп ұқсас қасиеттерді аңғарғандаймын.

Қай заманда болсын, айғай – әлсіздіктің белгісі. «Данышпандықты даусының зорлығына қарап анықтар болса, онда бәйгенің алдына есек келген болар еді ғой» дейді шығыс даналығы. Ал өзін өнер санатына қосатын адам айғайласа, ол дарынсыздық, ол бейшаралық. Рас, осы «өнерімен» дарындылардың алдына түсіп кететін пысықтар әр кезде де кездесе береді. Бірақ ондайлардың, қанша айғайшыл болса да, ғұмыры бір-ақ тұтам екені де шындық. Жақсылықта да, Кәдірбекте де «ал, кеттім» айғай, жылтыр боямалық, әсіре қызылдық жоқ та, сыпайы да табиғи талант сұлулығы, зерделілік, өздері суреттеп отырған өмір құбылысына байыппен үңіле білушілік, салмақты суреткерлік бар. Олардың жазушылық мәнерлерінен мәдениеттілік аңғарылады. Мен Жақсылық Түменбаевтың осы «Жұлдыз» журналында басылған бір повесін («Ауыл шетіндегі үй») бұрын да оқыған едім. Ол повестің ұнағандығы соншалық, газет, журнал беттерінен осы авторды әманда іздеп жүретінді шығарғанмын. Міне, енді мына «Ауылдан Алматыға дейін» повесін оқып шығып, бұрынғы пікірімнің дұрыстығына көзім жетті. Ал Кәдірбек Сегізбаев повесі де сол деңгейдегі туынды.

Айта кетер тағы бір жәй – екі повестің де тақырып бірлігі. Жақсылық та, Кәдірбек те адамдар арасындағы қатынастың қат-қабаттарын ашуға ұмтылады. Олардың мегзер мұрат биігі де біреу – адамшылықтың, кісіліктің тұғыры. Рас, кісі болып жаралу оңай да, өмір жолында үнемі кісі болып қала беру қиынның қиыны. Бұл – екі автордың да өмірлік кредосы.

Жақсылық повесі күні ашық, сондай шуақ, сондай бейбіт те тыныш тірлік тынысынан басталады. Қадірлі қарт ана Балмейрам өткен күні қиындыққа, жоқтық, мұқтаждыққа толы болса да, тап бүгінгі күніне дән разы. Үлкен ұлы Сүйеніш ауылда, еңбекқор азамат. Күлсе көмекейі көрінер, сондай аңқылдақ, ақ көңіл, «Ертең не болар екен?» деп қамыға бермейтін, қолындағы барды басқалармен тең бөлісер, жаны жоқ мырза. Сайран келіні де сондай биязы. Ене алдын кесіп

өтпек емес. Бір сөзбен айтқанда, бұлар қарт ананың, өздерінің атына лайық әрі сүйеніші, әрі сайран-қызығы. Ол – ол ма, Балмейрам ананың қалада, қала болғанда тұу Алматының өзінде тындырғаны сондай көп, ал тындырары одан да мол, көтеріліп, биіктеп бара жатқан Қуаныш атты тағы бір баласы, Гуля келіні бар.

Сүйеніші мен Қуанышы, Сайраны мен Гулясы аман тұрғанда, ауылдағы да, қаладағы да қара домалақ немерелері аман тұрғанда Балмейрамның күні шуақ болмағанда кімнің күні шуақ болуға тиіс? Даласы бар, қаласы бар екі баланың арасында тел тіршілік құрған анаға бұдан артық бақыттың керегі бар ма? Әрине, керегі жоқ.

Бірақ повестің соңғы бетін жапқаныңда көмекейіңе жүректен бұлыға шыққан өксік тіреледі. Жас жазушының шеберлігі сонда: ананың қуанышы мен қамкөңілінің арасында жік жоқ. Ол жікті тіпті талап қойғыш кірпияз оқушының өзі де аңдамай қалады. Басында немересін бағу үшін қалаға шақырылып алынған Балмейрам, енді Маратигі балалар бақшасына орналасқан соң, Қуанышының үйінде басы артық адам болып қалған. Басы артық болғанда, оған ешкім ауылға қайт демейді. Ауылға қайт демек түгіл, «басы артық» дегенді баласы да, келіні де танытпауға тырысады. Бірақ Балмейрам бала емес. Бар мен жоқты көріп өскен ана бала мен келіннің көңіл күйінде қай перне жаңсақ басылып, қандай жалған үн шығарып қаларын дәп басып танытын тамыршы. Бүгін болмаса, ертең танылып қалар құлақкесті сол жалған сөзді естімейін деп Балмейрам ауылға қайтып бара жатыр. Шығарып салып тұрған бала мен ана арасындағы жалғыз-ақ ауыз мына бір сөзге мән беріңіз:

«Баласы кете беріп артына қайырылды.

– Апа, керек болып қалсаңыз, тағы шақыртамыз, – деді әзілдеген болып күліп, – так что, Алматыға әлі талай келесіз.

Бұдан кейін ол кідірмей вагоннан шығып кеткен. Сол сәт поезд қозғалды. Балмейрамның құлағы шыңылдап, көзінің алды қарауытып кеткендей болды. Көзін бір жұмып, терезеге көз салып еді, Қуанышы поездбен қатарласа жүріп келеді екен. Қолын көтеріп әлдене дейді.

– Қарағым-ау, – деді Балмейрам, осы жалғыз ауыз сөзбен көз жасы да ыршып бірге шыққан, – қарашығым-ау, көзімді ашып көргендегі қос жарығымның бірі-ау, – ең болмаса мына мені... жаман шешенді керегің бар, жоқ деп айырмасаң етті. Қарашығым-ау, ойнап сөйлесен де, ойлап сөйлесен етті. Тұтынып болғаннан кейін лақтырып тастай салатын мен де бір зат болдым ба саған?!»

Міне, көмейіңе жас тығылатын себебі де осы. Бірақ ананың ендігі тағдырын ойлап қамықпайсың. Өйткені Балмейрамның ауылда шын мағынасындағы сүйеніші – Сүйеніш аман тұрғанда Балмейрам қорлық көрмек емес. Ана алды жарқын. Ойлайтының – Қуаныш жәйі.

Қуаныш – ақыл, айла, қайрат иесі. Онда кісіге тән әлсіздік – біреуді мүсіркеу, аяу, сезімге берілу деген жоқ та, есеп басым. Мейлі жерлесі, мейлі ағасы, тіпті туған анасы болса да – кімге болса да пайда түсе ме, жоқ па деп қарайтын адам. Пайда түспейтін жерде кімге болсын шекесінен қарайтын мансап иесі. Сол себепті ол ұзаққа шабады. Мүмкін, оның кейін дүйім елді аузына қаратқан әкім болып кетуі де ықтимал. Бірақ бір айқын нәрсе: ол өзінен басқа ешкімге бақыт әкеле алмайды. Өзінен басқа ешкімнің қуанышы да бола алмақ емес. Көріп отырсыздар, Жақсылық Түменбаевтың осы бір шағын повесі оқушысын осындай бір терең философиялық түйінге жетелейді.

Ал Кәдірбек Сегізбаевтың «Біз қалада тұрамыз» повесі сырт көзге дәп жаңағы Жақсылық повесіне нүкте қойылған жерден басталатын секілді. Оқуды жаңа бітірген жас журналист Қуаныш Серібаев талай жыл талай-талай үйлерге кірме болып жүріп, ақыры «пәленше көшенің пәленші үйіндегі пәленінші пәтерге» ие болады. Керек десең, үйге түбегейлі ие өзі екенін куәландыратын қиялай тартылған қызыл белбеулі, соңында «құлынның тұяғындай мөр» басылған ордері де бар.

«Демек, бұдан былай пәтер іздеу деген індеттің ініне су құйылды, демек, бұдан былай сен де астананың заңды бір тұрғынысың, демек, бұдан былай сен де өз балконыңа шығып алып, көшеде ерсілі-қарсылы ағылған адамдар тасқынына самарқау ғана қарап тұра аласың, жолдас Серібаев», – деп күпсінеді жаңа пәтер иесі. Үй азабын көріп, ұзақ жыл тағдыр тауқыметін тартып келген Қуаныш енді өз үйінде отырса да, екі-үш жыл бойы қанына сіңіп қалған үрейден құтыла алмайды. Жаңа үй алу тойына жиналған жұрт қарқылдап күлсе де, созыңқырап ән салса да, Қуаныштың жаны мұрнының ұшына келеді. «Осы сендер-ақ маза бермейтін болдыңдар ғой! Енді ән айтқысы келіпті бұлардың! Әйда, барыңдар, ертең үйді босатыңдар!» – деген үйреншікті таныс адамның сөзі естіліп қала ма деп зәресі кетеді. Керек десең, «энергияны ысырап етесің» деген күжілдек бір дауысты естігендей болып, қонақтары тарқамай жатып ас үйінің шамын да сөндіріп тастап күлкіге қалатын жері бар.

Сөйтіп, өлдім-талдым дегенде екі бөлмелі жаңа пәтерге ие болған Қуаныш Серібаев оқушысын осылай дайындайды да, жаңағы кірмелік хал кешкен екі-үш жылына жол тартады.

Жастайынан жесір қалған Әминат пен оның жарымес ұлы Мұқамбет, былайғы күні ісіне берік, жұмысынан қалмайтын, ал демалыс күндері өлтіре ішетін маскүнем Алексей, дегенінен шықпайтын ынжық күйеуді уысында ұстай білетін, паң да кекірттеу келген Тамара – шебер жасалған бейнелер. Ал бір кездегі сары қыз, кейін сары кемпір атанған Шағи мен екі сөзінің бірінде жақсы көргендеріне сөзді: «Әй,

шошқалар» – деп бастайтын, сырттай дөрекі көрінгенмен, жаны сондай таза, мінезі ірі Жақып шал образын арнайы сөз етсе де тұрарлық.

«Біз қалада тұрамыз» повесі тұнып тұрған юмор. Жүсіп шал жас кезінде милицияда атшы болып істеген. Жай атшы емес, енбекқор, елгезек атшы. Бастық қай уақытта, қай жерге барам десе де Жүсіптің аттары жегулі тұрады. Содан болса керек, кей-кейде оның өз шаруасымен бірер сағатқа барып келуіне милиция бастығы қарсы болмайды. Сонда оның аққу мойын, ақ шаңқан, желден жүйрік екі арғымақты кәшауаға пар салып барар жері Алматының Тастағындағы жездесінің үйі. Туыссырап бармайды ол. Баратын себебі – сол үйдің көршісінде сұлу болмаса да, сұмдық сүйкімді, сондай бір қу қыз бар. Соған барады. Аққу мойын, аң шаңқан екі ақ боз тұлпар мінген жігіт тегін бола ма, ақыры сары қызға үйленіп тынады. Арада жылдар жатыр. Жас жігіт енді ел ағасы, сары қыз бұлықсыған ақ сары келіншек болады. Осы бір тұста жеңіл эзілге ұста автор: «Уақыт шіркін милиция бастығының қос ақ бозынан да жүйрік екен» деп түйеді. Езуге күлкі үйіртер осындай мысалдарды көптеп келтіруге болар еді.

Чеховтың «Жылқы тектес фамилия» атты белгілі әңгімесінің түйіні, сондағы оғаш та күлкілі, қызық оқиғаның ұйтқысы генерал Булдеевтің Иван Евсеич дейтін приказшигі ғой. Ал сол Иван Евсеич әңгімеде қалай көрінеді, байқағаныңыз бар ма! Ұлы суреткер кейіпкерін сахнаға асқан шеберлікпен, сары майдан қыл суырғандай етіп, байқатпай шығарады емес пе. Чеховты еске алып отырған себебім, Жақсылықта да, Кәдірбекте де Чеховтың әсері айқын сезіледі.

... Сіз көшеде келе жатасыз. Кенет әлдебір жарықшақ тауып, асфальтті жарып шығып, бой көрсетіп келе жатқан көгалсынға көзіңіз түседі. Үңіле қарайсыз, тіпті танданасыз да... Екі жас қаламдасымның келер туындыларына да дәл осылай тандана беретін болайық демекпін...

1980 жс.

ҚАС ҚАҒЫМ СӘТ

Ермек Қонарбаевтың 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Қас қағым сәт» атты кітабына алғы сөз

Қай қаза болмасын жүрегінді тілгілейді. Ал адам дүниеден жас кетсе... жас болғанда да бойына біткен дарынын толық ала алмай, жапырағын жая алмай кетсе, ондай өлімнің өкінішін тілмен айтып жеткізе алмақшы емессің.

Ермек Қонарбаев, сөз жоқ, талантты жазушы еді. Өкініші – арамыздан ерте кетіп қалды. Оқырман қауымға енді-енді таныла бастаған кезінде өкінішке өкініш үстемелеп кетті.

Ермек ну тоғайында бұлбұл сайраған сұлу да ғажайып өлке – Есіл өзенінің бойында дүниеге келген жазушы еді. Осынау сұлу өлкеде туып, осында өскендіктен бе, оның өзі де, жан табиғаты да айрықша сұлу болатын. Қой аузынан шөп алмайтын жәй момын болмаса да, өзгеге түк қиянаты жоқ жан еді. Біреуге бедел сату, бел салу дегенінді білмейтін. Бәлкім, жазған дүниелерін шығартамын деп соңына түсіп, жүгіре бермегені де содан шығар. Қалай десең де, Ермектің басылған шығармаларынан басылмаған шығармалары көп.

Мен Ермек Қонарбаевпен 1966 жылы жаз айында Есіл өңірінің аты әйгілі ақыны Ахметжан Нұртазиннің үйінде танысқан едім. Көп сөйлемейтін, орнықты да сыпайы жігіт осы төңіректегі бір мектептің директоры екен.

– Жазып жүрген біраз дүниелерім бар. Бірақ соларымның жарық көру жағы қиындау, – деп шағынып еді Ермек.

Астанамызда баспаларымыз, газет-журналдарымыз бола тұрса да, мына Ермек секілді шалғайда жатқан жігіттердің шетқақпай жүретінін байқаушы едім.

– Алматыға келе қалсаң, хабарласарсың, қолымнан келген көмегімді аямаспын, – деп қоштасқанмын. Бірақ хабар араға он екі жыл салып, 1977 жылы жетті. Әрине, бұл жылдардың мұғдарында Ермек Алматыға талай-талай келген. Баспаларды да аралаған. Сөйтсе де біреудің мазасын кетіру дегенді табиғаты қаламайтын жігіт маған телефон шалмаған. Ал мына шалысы – амалының жоқтығы. Барар жерінің қалмағандығы.

Мен Қонарбаев творчествосына осы тұста көңіл аударған едім. Жасырмай айтсам, ол кезде жас жазушының шығармаларын қолыма алуын алсам да, көңілімде күдіктің де салқыны болған-ды. Өйткені Ермек Қонарбаев ауылда туған, ғұмыр бойы ауылда тірлік кешіп келе жатқан, өз жерінен ұзап ешқайда шыға қоймаған жігіт. Ал мұндай жазушылардың көбінен, таланты қанша тасып тұрса да, тақырып тар-

лығын, шеберлік қолдың қыскалығын көріп жүретініміз бар. Алайда осы күдігімнің мүлде негізсіздігіне Ермектің 1969 жылы жарық көрген тұңғыш әңгімелер жинағы – «Түнгі отты» оқи келе, оқырман кәдесіне ұсынам деп алып келген мына жаңа жинағы – «Жол басын» оқи келе көзім жетті. Білместіктің, бұрын-сонды шығармаларын оқып, таныспағандықтың салдарынан туған жөнсіз жорамал, бос тон пішуім үшін, іштей болса да, інімнен кешірім сұрауыма тура келген.

Кеменгер Добролюбовтың айтуынша, жазушылық таланттың бірінші белгісі – аңғарымпаздықта, жоқ жерден тақырып таба алушылықта, күнделікті күйбің тірлік қарекетінде туып жататын сұрқай оқиғалардың ішінен ең мәндісін тандап ала білушілікте. Жазушылық өнердің осы бір басты шарттарының бәрі де Ермек Қонарбаевта бар екен. Жаңа әкелген жинағының соңғы бетін жапқанда көзім осы шындыққа жеткен-ді. Шынымды айтсам, мен де Ермек секілді ауылда туып, Ермек секілді өмір кешкен жан едім. Ауыл болғанда да, тап Ермек ауылымен өңірлес, әдет-ғұрпы, салт-санасы бір, тіпті, керек десең, жүріс-тұрысы мен әрекет-қимылдары, сөз саптасы айнымайтын, Ермек суреттеп отырған ауыл. Сөйте тұра ауыл өмірінің мына бір қырын қалайша аңдамай қалғанмын, мына бір кейіпкермінез маған да етене таныс еді ғой, қалайша қаламыма ілікпей қалған деген қызғаныш сезім баураған. Жақсы ниеттен туған, топ жарып келе жатқан талантты інімнің аяқ тастасына риза болғандықтан, беріле қызықтап, қуанғандықтан туған қызғаныш.

Мен сонда Ермектің елу шақты әңгімесімен танысқанмын. Елу түрлі оқиға. Күнделікті тірлікте көп жұрттың көзі түсе бере алмайтын, шын мағынасындағы жазушы ғана байқай алатын оқиғалар. Көңілдің қатпар-қатпар тебіреністері, басып қалсаң, күй болып төгіліп жүре берер толқынды жан пернелері, әзіл-оспақ, көңілді де күлкілі жайлар... Мысалға «Көңілдің кейбір кездері» атты әңгімедегі Әмірбекті алыңызшы. Ол еңбек озаты. Қамшы салдырмайтын, ұяты бар еңбек озаты. Ал сонда озат тракторшының осы бір жақсы қырларын жазушы қалай көрсетеді? Оны өзгелерге үлгі ету үшін қандай әдісті қолданады? Күндіз де, түнде де тракторынан түспейтін, тамағын да сол трактор үстінде отырып ішетін жансебіл етіп пе? Жоқ, ондай жадағайлықпен талант қайтіп жұптаса алмақ?! Озат жігітіңіздің тракторы сынып, жарты күн бос тұрып қалған. Сол үшін ол инженерден жөнсіз сөз естіген. Соған өкпелеген Әмірбектің жұмысты тастап, ағайын-туғандарды аралап кетсем бе деп гаражының есігін ашқандығы, машинасын алып шықпақ болғандығы, содан кейін осы сезімінің ерсілігін қалай түсінгендігі, нанымды да шынайы психологиялық дәлелдемемен берілген әдемі де таза кейпі, не болмаса «Қалжыңқой карт» әңгімесіндегі көз жұмар сәтінің өзінде де әзіл айтып кеткен

Өмірсерік шалдың дарқан мінезі оқырман жадында сақталып қалары хақ.

Соғыста кеткен баласын күткен ана немесе күн борасын болса да, аудандық ауруханада жатқан күйеуіне барам деп жаяу шығып кеткен жас келіншек Махаббат, кітап базарында құлқын қамын ғана күйтеймін деп күлкі болған Бәкен мен Жәкен... тағы-тағы толып жатқан әдемі де сұлу мүсінді кейіпкерлер көз алдында. Бір ғажабы – Ермектің палитрасы бай екен. Бояуы жұмсақ. Жағымды кейіпкерін баттитып, міне, бұл кереметтің өзі деп жатпайды. Сол секілді жағымсыз кейіпкерлеріне де қара бояуды бағтастыра беруден аулақ. Қай мінезді сомдаса да, табиғатында сыпайы жазушы көлендеп оқырман алдына шықпайды. Бұл анандай еді, анау мынандай еді деп түсіндірме жасап жатпайды. Соның нәтижесі – Ермек сомдаған бейнелер нанымды да шынайы, бедерлі де шымыр болып келеді. Жазушының көзі тірісінде «Түнгі от», «Жол басы», «Тиек» атты шағын-шағын үш кітабы жарық көрген еді. Осы жинақтардан ұзын ырғасы екі жүзге жуық бейнелердің барын байқадым. Бірін-бірі қайталамайтын, біріне-бірі ұқсамайтын бедерлі бейнелер. Осы ретте Ермекті бүгінгі ауыл өмірінің айнасы десек әбден орынды. Мен сонда қазақ совет әдебиетінің әңгіме жанрына жаңа бір Майлиннің келе жатқанын сезінгендей едім. Амал не, бір мың тоғыз жүз сексен төртінші жылы қырық беске қараған шағында ауыр науқастан дүние салып кетті...

Оқырман назарына ұсынылып отырған мына «Қас қағым сәт» – Ермектің бұрын-соңды еш жерде жарияланбаған туындылары. Жинаққа марқұмның соңғы жылдары жазған отыз шақты әңгімелері мен «Соңғы жылдың жүгі», «Қайрақ», «Ең сүйікті кейіпкер» атты үш повесі кірді. Тақырып жағынан бұл туындыларды Ермектің бұрынғы шығармаларының заңды жалғасы деп қарауға керек. Баи түскен, қорланып, кеңейе түскен жалғасы. Онда, өзі педагог болғандықтан, айтпауға, жазбауға болмайтын, бірақ әдебиетімізде күні бүгінге дейін сирек де үстірттеу қамтылып келе жатқан мектеп өмірі де бар. Жас парторгтың өсу жолы да баяндалған. Қилы-қилы мінездер, қилы-қилы қақтығыс-тағдырлар. Ермек оқырманын шым-шытырық сюжет желісімен қызықтырамын демейді. Терең психологиялық талдаулармен, адам жанының нәзік пернелерін шыншылдықпен дәп басып, суреттеумен қызықтырады. Қызықтырады да, баурап әкетеді. Бұл жағынан жазушының көлемді дүниесі – «Соңғы жылдың жүгі» повесінің орны ерекше деуіміз керек.

Нарсипат – ұзақ жылдан бері совхоз директоры. Шаруашылықты білетін орнықты адам. Адал десен, адал. Сонымен бірге арамдығы да жоқ емес. Нарсипат – күнде өзіміз кездестіріп жүретін кәдімгі пенде. Пенде болғанда, басқалардан гөрі ақылы көптеу, қабілет-қайраты

молдау, әр нәрсені әртініректен ойлайтын бетті кісі. Оның қолынан жақсылық та, жаманшылық та келе алады. Бір сөзбен айтқанда, Нарсипат жұрт көзіне басқалардан гөрі көбірек түсетін, жұрт тіліне басқалардан гөрі жиірек тиек бола алатын, бұл өмірдегі кесек тұлға. Ал осы кісіңіз бүгін ой үстінде. Бүгін деп отырғаны – бұл күн Нарсипаттың туған күні. Нарсипат елу тоғыз жаста. Ертең ол алпысқа аяқ салады. Сол себепті тумысында ақылсыз жаралмаған совхоз директоры өзі өтіп келген ұзақ жолға шолу жасамақ. Нені тындыра алды? Нені тындыра алмады? Мүлт басқан жері қайда? Себебі неде соның? Ендігі қалған жалғыз жылда не тындыруға тиісті? Ойланып қалған азаматымыз осы қойылған сұрақтарды сараламақ.

Осындай бір түйінді мәселені өз шығармасына тиек еткен жазушы әдемі де ұрымтал әдіс – психологиялық шегініс әдісін пайдаланып, Нарсипаттың оқырман зердесінде сакталып қалар бедерлі бейнесін жасаған. Шынымды айтар болсам, осы повесті оқып шыққаннан кейін көп күн бойына көз алдымнан іс-әрекет, қимылымен, кескін-кейпімен көлеңдеп Нарсипат кетсінші! Мұны, міне, жазушылық өнердің құдіреті деуіміз керек.

Ойлап қарасақ, Нарсипат образының бедерлі де тартымды шығуының тамыры – қосалқы қатарда анда-санда бір көрініп кетіп жүретін Қабыкеш бейнесінде екенін аңғарамыз. Қабыкеш... Жантық... Ғабит Мүсіреповтің кәдімгі «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» пьесасындағы Жантық ше? Ана повесть кейіпкерінің Жантыққа үйлесіп, Қабыкеш болып қысқа қайырылуын тегін дей алмайсың. Қабыкешті қазіргі заманда жаңа бір қырынан көрінген Жантықтың өзі деп қараған жөн. Жоқ, «өзі» дегеніміз қате. Жантықтың өзі емес, сол сойқанның заңды жалғасы. Олай дейтініміз – Қабыкеш әрекеттерінің дәлелі мықты. Мотивировкасы бұлтартпайды. Сол себепті табиғатында момын жаралған Қабыкештің тумысында адуын жаралған, айбынды да бетті Нарсипатты иектеп алғанына шүбәланбайсың. «Дәніккеннен құныққан жаман» дейді халық. Өйткені дәнікпеген адам құнықпақшы емес қой. Нарсипаттың әлсіз жерін тамыршыдай дәп басып, ал осы әлсіздікті малға, дәулет пен баққа айналдыруға болатынына көзі әбден жеткен Қабыкеш бара-бара құнығып алады. Жоқ жерден ырыс көзін ашқан жадағай жігіттің повесть аяғында кім болса, соған сәлем бере бермейтіні былай тұрсын, тіпті кім көрінгеннің сәлемін ала бермейтін кердеңге айналуы сондай орынды, сондай нанымды. Бір сөзбен айтқанда, повестегі Нарсипат – Қабыкеш линиясы оқиғаны қалай мотивировкалау керек дегенде жас жазушы түгіл, тәжірибесі мол жасамыс жазушының өзіне де ой саларлық әдіс.

Қонарбаев повестерінің көркемдік дәрежесі осындай болса, әңгімелері туралы сөз мүлде бөлек. Ермек, шын мағынасында, қысқа жанрдың шебері. Жазушы терең психологиялық жан тебіреністеріне

де, уытты сатираға да, жә болмаса, әзіл-оспақ, келеке, юморға да тең басып бара алады. Бір ерекшелігі, соның бәрінде де Ермек кейіпкерлері сүйкімді болып келіп отырады. «Әке туралы жыр» қандай нәзік әңгіме! Сол нәзіктік – ескі ауылдың жұртынан оралғанда өткен өмірін еске алып, ән салған қайын атаны да, өз күйеуі Танатарды да, клубта өткен концертті де жас келін Раузаның көзімен, соның сезінуімен суреттелгенінде емес пе! Болмаса «Басылмаған шығарманы» алып көріңізші: басында ештеңені секем алмай, жайбарақат отырған оқырман әңгіме соңында қандай күйге түседі?! Оқиға қуаламайды деген авторыңыздың өзі оқиғаны қалай өрбітіп, қалай-қалай құбылтып жібереді?! Осындағы сақау тағдыры қандай өкінішті! Ал жазғандарын қайда апарса да өткізе алмай жүретін жазушының өз тағдыры ше? Меніңше, ол тағдыр сақау тағдырынан да өткен өкінішті. Жас болса да сұңғыла жазушы осы екі тағдырды қалай жымдастырып жібере алған десеңізші. Ермектің жазу мәнеріне сүйсінер жерін, міне, осындайда.

Қонарбаевта оқырманына ой салмайтын, адамды бейтарап қалдыратын шығарма жоқ. Мәселен, «Сыңғырлақ» – сатиралық әңгіме. Бірақ ондағы басты кейіпкерлер Далбай мен Балым дүниенің құлы болып кеткен жандар. Сөйтсе де жиіркендірмейді. Автор өз кейіпкерлерінің бойындағы мінді шенеп, мінеп суреттемейді. Сыпайылап отырып, шымшып суреттейді. Сол себепті Далбайды да, Балымды да аяйсын. Ұсақтықтан, дүниеқоңыздылықтан аршып алғың келеді. Бұл, міне, Ермектің суреткерлік ерекшелігі.

Қонарбаев әңгімелерінде кейде Далбай, кейде Далабай болып жүретін бір кейіпкер бар. Мұның өзі Бейімбет Майлин әңгімелерінде ұшырасып отыратын Мырқымбай бейнесін еске салатын секілді. Далабай бейнесінің дүниеге келуі, сөз жоқ, Бейімбет әсері. Бірақ Ермек жәй ғана еліктеуші емес. Шебердің дәстүрін тереңдете жалғап, тәсілін ілгерілетуші. Көпке мәлім, Мырқымбай бір ғана қырынан көрінеді ғой. Ал Ермектің Далабайы болса, қилы-қиян қырынан көрініп, бүгінгі ауыл өмірінің әр тоспасынан жарық беріп отырады. Далабай кейде қой аузынан шөп алмастың өзі. Кейде, жоғарыда айтылған «Сыңғырлақ» әңгімесіндегідей, дүниеқоңыз. Кей-кейде кімді болмасын өз дегеніне көндіретін айлалы пысық. Былайғыларды сескентер қауметті әккі, қу. Жазушы сомдаған қай образды алма, бірін-бірі қайталамайтын, көңіліне бірден қона қалар тартымды бейнелер. «Әнмен арбау» әңгімесіндегі сылқым Базарбек пен көрікті келіншек Бекзат, «Дәнекердегі» кімге болсын дәнекер болғысы келіп тұратын Мәдес, «Астарлы сөздегі» күлкілі халге душар болған өзімізге таныс жаңа бастық Далабай, «Баланың көңілі даладағы» интернат бастығы Шәріпбек пен оқуды тастап кеткен Мақанжан, «Қасқа биедегі» пайдакүнем Қайырлы, тағысын тағылар... Жұтынып тұрған осы әңгімелердің ішінен мен «Қас

қағым сәт» деген ойнақы әңгімені бөліп алып айтқым келіп отыр. Үш кейіпкер: мал қайыруға шыкса да галстугін тастамайтын, «галстуктен босап кетсе бүкіл денесі дел-сал босаңсып қалғандай күй кешетін» пенсионер мұғалім Шақан, беті ашылмаған, ұяң да биязы мінез жас келін Жамал, жүрген жерін той-думанға толтырып кететін бұрынғы артист, қазіргі орман карауылшысы Арман шал. Бір-біріне ұқсамайтын үш түрлі мінез. Ал ұқсастықтары ше? Ұқсастықтары – жан сұлулығында. Бұл ретте Арманды айрықша атаған жөн. Ең алдымен Арманның түр-тұлғасы оғаш. Кейпі қызық: «Шақан көзін тіксе, өзі сияқты пенсионер шал, байырғы орманшы Арман екен. Оның қосалқы – Арман әнші деген де аты бар. Еңсесі төмен түсіңкі күрең атқа салт мінген. Баста қоқайма маңдайлы орманшы қалпағы, үстінде орман шаруашылығы қызметкерлерінің тозыңқы тартқан көк костюмі. Үзеңгі тіреп тұрғаны жеңтік тұмсықты бәтеңке. Кеудесі тола орден мен медальдар. Жіті қараған адамға сыңғыр-сыңғыр медальдардың арасынан комсомол значогі де аңғарылып қалар еді. Әжуалайтын біреу табылса, «Онда жұмыстарың болмасын, мен де бір кезде комсомол болғанмын», – деп қайтарып тастайтын әдеті. Ер-тоқымға жанастыра қайыс таспамен байланған бірдеме бар. Пішіміне қарағанда аузы бүрмелі сәтен дорбаның ішінде домбыра жатуға лайық...»

Арманның Шақан үйінен аттанар шағы да айрықша.

«Арман есіктен шығып бара жатып:

– Жамалжан, бері келіп кетші, қалқам, – деді.

Есік алдында ат тізгінін қолына алған Арман үзеңгіге аяғын сала беріп:

– Жамалжан, қолтығымнан демеп жіберші, – деді.

Жас келіншектің сүйемелдеген қолының себі тиді ме, жоқ па, әйтеуір, созыландап барып еңкек күреңнің үстіне қонды.

– Уә, өркенің өссін, айналдым. Күйеуің жақсы жігіт болғай! – деді Жамалға.

Жамал атасынан қысылды ма, жарқ етіп күлімсірей Арманға бір ғана рет көз тастап, үйге еніп кетті».

Бір шошала еті бар еңкіш торы мінген, жетпіске жақындаса да жас келіншекке қолтығынан алдырып жүрген осы Арман шалыңның өзі кім?

Арман – зерделі оқырманға тұлпардың тозған тұяғы. Ол қазіргі күннің өңі өзгерген ия серісі, ия салы. Арманның Арман аталуы да, жас келіншектің Жамал атануы да тегін емес. Бұл тұпа-тура Ақан серіге мегзеу. Ақан сері жасы жетпіске таяған шағында Жамал атты сұлу қызға ғашық болған. Атақты Шыңғыс әулетінен шыққан Жақыптың, кәдімгі Шоқанның інісі Жақыптың қызы Жамал. Сол Жамал қызға арнап әдемі ән шығарған.

Қыздарды мен кайтейін қылаң-сылаң,
Қалайша ғашық отқа сабыр қылам?!
Жаңартқан өмірімді қалқа бала –
Басым – Жұм, ортасы – Мем, аяғы – Ләм.

Жайбарақат жатқан Шақан үйіне келген Арман, жас келіннің аты Жамал болғандықтан ба, әйтеуір Акан серінің осы әнін салды. Тыныш көңілге от лаулатып, қайнап тұрған шайға да қарамастан, қас қағым сәтте ғайып болды. Үй іші елегізіп қалған. Себебі Арман жүрген жеріне өстіп қуаныш егіп, шаттық сыйлап, жаныңды жадыратып аттанар жан.

«– Кейбір адамның атын жас кезінде бір басқа, қартайғанда бір басқа қойса ғой, э, Шақа? – деді Арман. – Мәселен, менің Арман атым қазір лайық па? Хош, жастық шақта Арман-ақ болайын, ендігі арман не сонда? – Өлмеу ме? Арманда, армандама, уақыты жетсе, топ секілді қағып тастамай ма... Мен келесі соққанымша осыны бір ойлап қойыңызшы, құрдас».

Осы сауалға жауап іздеп әурелене ме, әлде Арманның шай ішпей аттанғанына алаңдайды, қайтсе де табан жолдан аумайтын Шақан шалыңыздың өзі мазасыз. Ал беті ашылмаған уыз келін Жамал болса, кешкі дастарқан қамымен жүріп, Арман айтқан әннің әуенін ыңырсит қайталап әуре. Бәрі де қас қағым сәтте өткен оқиға. Арман қас қағым сәтте жастың да, кәрінің де арманын оятып, кеуделеріне алағыз сағыныштың сәулесін түсіріп кетті.

ҚАС ҚАҒЫМ СӘТ!..

Бір есепті, мен Ермектің өзін сол Арманға ұқсатқандай да боламын. Ермек өзінің сынық мінезімен, салқынқанды сабырлылығымен, жанының мөлдірлігімен, басқаға болмасын демейтін кеңпейілділігімен төңірегіне нұр шашып жүретін еді. Өз басым: «Енді қашан соғасың?» – деп сұрап қалмағанына өкінген Шақанға ұқсап елегізіп, аз ғана ғұмыр жасап, қас қағым сәтте бұл өмірден аттанып кете барған талантты інімді жоқтап, көңілім ортайып қалғандай сезінемін. Жұбанышым – інімнің артына қалдырған екі томдық мұрасы. Оқырман кәдесіне лайық толымды мұра.

Ендігі айтарым мынадай.

Денсаулығым мықты деп мақтана алмасам да, жасымның ұлғайып келе жатқанына да қарамастан, елуді алқымдап жүрсе де әлі күнгі тындырғаны болымсыз, сөйтсе де «уақыты жоқ» кейбір жыламық інілерімнің – Ермекке парталас інілерімнің атқарар қара жұмысын өзім атқарып, мына жинақты баспаға әзірлеген себебім – мезгілсіз кеткен дарын рухына боз тартқан басымды игендігім.

Тірі жүргендердің өлгендер алдындағы парызын, басқаларды былай қойғанда, кердендердің де ұмытпағаны жөн.

1986 ж.

ЕЛІМ ДЕП ЕҢІРЕП ӨТКЕН АЗАМАТ

Сыр өңірінің көрнекті де көрікті ақыны Әбдікәрім Оналбаев өзгенден жөні бөлек өзгеше азамат еді. Дәлелдейін: бұл кісінің дүние салғанына отыз жылға жақындап қалса да, әлі күнге ұмыта алмай келемін. Жүріс-тұрысы, сөз саптасы, қоңыр да бірқалыпты дауысы күні бүгінгідей көз алдымда, күні бүгінгідей құлағымда. Жаксы көргенім сондай, Әбекен дүние салғанда жердің шалғайлығына қарамас-тан, жаназасына бардым. Өз қолыммен жер құшағына жөнелтістім. Қырықтың белесіне жана шыққан, өзіне жакын адам түгіл, өзгенін де өлім-жітімін жан азасындай қарсы алатын шағындағы мені қойшы, бұл жаназаға сол кездегі Жазушылар одағының көшбасшысы – «орыс мінезді» Ғабиден Мұстафиннің өзі де Алматыдан арнап келді. Жол-жөнекей айта кетейін, бұл кісіңіздің қаттылығы сондай, кейініректе Қарағандының іргесінде тұратын туған анасы қайтыс болғанда ба-сына барып топырақ салмаған.

Әбекене деген осы бір ілтипат-құрметтің сыры неде? Қызылордаға Әбдікәрім жаназасына бара жатқан сапарда он бес-жиырма жылдан бері мінезі өзіме сыралғы Ғабиден ақсақалға:

– Әбекен сізге туыс па еді? – деп әдейі сұрақ қойдым біле тұра.

Сөзге сараң Ғабиден:

– Жоқ, – деп жауап берді.

– Туысыңыз болмаса, жұмысыңызды тастап, енді неге келе жатырсыз?

– Соғыстан бұрын «Әдебиет майданы» журналында бірер жыл бір-ге жұмыс істесіп едік...

Кім кіммен бірге жұмыс істеспейді? Бірер жыл түгіл, он жылдап жұмысты бірге істескен адамдар бірін бірі іздемеуі мүмкін ғой. Ал Ғабиден ақсақалдың бірер жыл бірге жұмыс істескен Әбекеннің жаназасына келе жатқан себебі неде? Жарайды, олар бірер жыл журнал-да бірге қызмет жасасты. Ал журнал түгіл, басқа жерде де, еш жерде де бірге қызмет жасаспаған, «алты аласы, бес бересісі» жоқ мен неге бұл жаназаға келе жатырмын?

Әбдікәрімнің өзінің жинақтарының біріне де енбеген, бірақ маған айтып, ал мен болсам, сол сәтінде жазып алған «Белбеу сок» деген өлеңінде мынадай жолдар бар:

Жасаған, неге аядың түрді маған?
Түрсіздік кесір болды күллі маған.
Жаныма жаксы қыздар жоламайды,
Болмаса жамандары күлді-бадам.

Әбдікәрім Оналбаев түрсіз кісі емес еді. Кескінді кісі еді. Мына жерде «түрсізбін» деп отырғаны – кескінінің қаралығы. Әбекен құдай қосқан жары Жәмиламен ақылдаса отырып, 40-шы жылдары бір

бала асырап алған. Орыс баласы. Демек, ақ сары бала. Сол баланы мойнына мінгізіп, көше аралап келе жатар болса, кездескендердің бәрі де «бұл сенің балаң емес» деп шулайды екен. Ақ сары мен қара қоңырдың көзге ұрар айырмашылығы сондай. Сөз орыны келген соң айта кетейін, сол бала ер жетіп, армия қатарында болды. Ол жақтан Әбекенді «папалап», Жәмила жеңгейді «мамалап» жазған хаттарын оқығаным бар. Армиядан кейін Орталық Россияның бір жерінде қызмет істеп, үйленіп, отбасын құрып, тұрақтап қалған. Сонда да «папасы» мен «мамасынан» қол үзбеген. Бұл жігіттің ең соңғы берген телеграммасы: «Босай алмадым. Әкемнің аруағы кешіре көрсін топырақ сала алмағаным. Кейін хабарласам». – Бірақ бала жаттығын істеді. Кейін де, қазір де хабарласа алған жоқ. Тірі ме, өлі ме, ешкім ештеңе білмейді.

Құдайға шүкір, Әбекеннің артында қалған екі тұяқ бар: бірі – өмірімнің жалғасы болсын деп атын азан шақырып Жалғас қойған ұлы қазір үлкен азамат, үйлі-баранды, Әбекеннің сол туған жері Қызылордада тұрады. Адал еңбегінің арқасында абыройға ие болып жүрген, Әбекеннің Жалғасы десек, шын Жалғасы. Ал қызы Ләйлә болса – Алматыда. Тыңғылықты ана. Жолдасы Садыхан ғылым кандидаты. Білікті азамат. Қайын атасының өзін көрмесе де, көзіндей болып, жоғын жоқтап жүрген жоқшысы.

Бұл жайды осыншама тәптіштеп отырған себебім – әлгі бір: «Ғабиден ақсақал неге келе жатыр? Мен неге бара жатырмын?» – деген сұраққа көп жауаптың бірі бола алатындығында. «Көп жауап» деп отырғаным – Әбдікәрім Оңалбаевта өзгелерді, өзгелер болғанда өзін түсіне білетіндерді тартатын қасиеттер көп еді: кеңпейілділігі. Жақсылықтың бәріне құшағын кең аша білетіндігі. Көп сөйлемейтіндігі. Сөйлеп кетсе, Сыр бойының өткен-кеткенін қопарып, тамырын қазып, тілдің майын тамызып, дүйім жұртты аузына қаратып, табындырып тастайтындығы. Кішіпейілдігі, әділдік-тазалығы, тұрақтылығы мен еңбекқорлығы. Шамасы жеткенше өзінен кейінгілерге, ағайын-туғандарға қамқор бола алатындығы. Жүз жықпастығы, сөйте тұра бетін бар, жүзін бар демейтін турашылдығы. Бірі біріне қарама-қайшы қандай мінездер. Ал осы қарама-қайшы мінездердің бір адамның басында болуы шын керемет деменізіші. Оның себебі Әбекен ұсақ емес еді. Мінезге бай, ірі болғандықтан, күйкі тірліктің ұсақ-түйек, болымсыз жайларына мән бере бермейтін. Көңілжықпастығы, кешірімділігі де содан. Ал кісіліктің, өзі ту етіп ұстаған адамгершіліктің кейпіне шіркеу-көлеңке түсердей бірдемені көрсе шыдамай кететіні де ақиқат. Оған өзінен үш-төрт жас кіші болса да құрбым деп танитын бір ақынға арнаған «А-ға» деген өлеңі дәлел бола алады:

Боласың жаның қатты ашығандай,
Қиналып менің үшін жасығандай.
Өсекті шыға бере ағытасың
Бейне бір Сырдың суы тасығандай.
Бетіңе осынынды талай бастым,
Байқаймын ауру екен арылмас бұл.
Кейпіне күлгірсіген кеттім тойып,
Келеді сені көрсем тұра қашқым.

– Осының өзінде де ақынның кісілігі жатыр. Бел шешіп жекпе-жекке шықпайды. Тұра қашқысы келеді.

Әбекең ағайынжанды, балажанды, қонақжанды адам еді. Қонақжайлысы өз алдына. Қонақжайлылықта қанша мырза болып, кез келгенге құшағынды аша бергеніңмен, онда бір есеп болуы мүмкін. Ал қонақжандылықтың жөні басқа. Мұнда түк есеп жоқ.

Ағайынжандылығы: мен ең алғаш бұл кісімен 1958 жылы тамыз айында Қызылордада таныстым. Содан 1964 жылы дүние салғанына дейінгі алты жылдың ішінде Қызылордаға қаншама рет бармадым, сол барысымда кем дегенде Әбекең үйінде қаншама рет болмадым. Сонда «қонақ аз отырып көп сынайдынын» әділіне жүгінсек, осы кісінің үйі қонақтан, келімді-кетімді кісіден, айлап емес, жылдап тұратын туыстардан босамайтынын байқағаным бар. Кейін жап-жаксы ел басшылығында болып, мезгілсіз дүние салған інісі Төлептің осы үйде тұрып оқығанын білемін. Әлім деген тағы бір туысының да әйелі, бала-шағасымен осы үйде тұрып оқығаны да есімде. Келіні Күләшті еркелетіп, баласын «Балқаймақ» деп ат қойып, бауырында тәрбиелегені де көпке аян. Сөйткен туыстардан Әбекең кейін не жаксылық көрді? – Ол жағын мен білмеймін. Мүмкін, білудің де керегі жоқ шығар. Өйткені бұл кісіңіз «осылардан кейініректе маған бірдеме қайтар-ау» деп жасамаған жаксылықтар ғой мұның бәрі.

Қонақжандылығы: мен әлгінде Әбдікәрім Оңалбаевпен 1958 жылы таныстым деп айттым. Мен онда «Мәдениет және тұрмыс» журналында істей бастаған кезім болатын. Бір хаттың ізімен Қызылордаға барайын. Сол сапарда «Ленин жолы» газетінің редакциясында кездескен едім. Әбекең бірден үйіне шақырды. Үйінде болғаннан кейін қонақүйге барайын десем, реніш білдірді. Кетер болсам, кәдімгідей ренжитінін байқадым. Сол күннен бастап Қызылордаға барар болсам, Әбекеңнің үйі менің екінші үйіме айналды.

Балажандылығы жөнінде пәлсапаға толы мына бір өлең жолдарын дәлелге келтірсем де жетеді:

Бөбегім

Мен қабығың – ертең қурап қалатын,
Сен – дәнімсің ертең бүршік жаратын.
Қызыл алмам, қызғалдағым, қызығым,
Сен – тынысым, сен ғой ұшар қанатым.

Осыған орай «Ананың әлдиі» деген өлеңіне құлақ түріп көріңізші:

Ұйықта тыныш, бесігіңе бөлейін,
Шаруа істейін: сиыр сауып келейін.
Төсектер де жатыр әлі жиналмай,
От жағайын, күлді апарып төгейін.
Әлди, бөпем, неге жылай бересің,
Неге құйттай аяғыңмен тебесің?
Титімүштей мынау өкшен, башайың,
Осыныңмен кімді ғана жеңесің?
Ұйықта, тыныш, тыңда апаңның әлдиін,
Қуанышым, қуат-күшім, әл-күйім.
Қызыл гүлім, қызыл алмам, қызығым,
Концерт, кино, театрым, ән-күйім

Осы жолдарда жүрегің қабылдамайтын селкеу бір сөз бар ма?
Әрине жоқ. Жоқ болатын себебі – ақын қызыл сөзді қуаламайды.

Ұйықта тыныш, бесігіңе бөлейін,
Шаруа істейін: сиыр сауып келейін, –

деген жолдарда ана бөбекпен бірге өзінді әлдилеп ұйықтатып тастар
қаншама сиқырлы күш бар? Не болмаса:

Әлди бөпем, неге жылай бересің?
Неге құйттай аяғыңмен тебесің?
Титімүштей мынау өкшен, башайың,
Осыныңмен кімді ғана жеңесің? –

деген жолдарда дөп басып айтып, езуіңе күлкі үйірілтер қаншама
жылы сезім, шындық жатыр.

Еңбекқорлығы мен бейнетқорлығы: сирек болса да Алматыға келе
қалған кезінде Әбекен біздің үйге соқпай кетпейтін еді. Сонда Бағдат
келінін Қызылордаға шақырудан әсте жаңылмайтын.

– Жәмила жеңген аулада отырып саған шай құйып береді. Ал сен
болсаң, жастыққа бір жамбастап, қисайып жатып, қолыңды созасың
да, төбеңде салбырап тұрған жүзімді өз қолыңмен үзіп алып жей
бересің, – деуші еді.

Ақын ағамның бұл айтқанында шұнамдай да қателік жоқ еді. Өйткені
ол кісі аядай ғана өз ауласын шын мағынасында баққа айналдырып
жіберген бағбан еді. Өз ауласы деген не? Өз ауылы – «Жаңа талап»
колхозына оқушы балаларды ұйымдастырып, он мың түп ағаш егіп
бергенін жақсы білемін. Кейін жаңағы көшеттер жер-көкті алып кеткен
соң, есебін білетін колхоз басқармасы төңірегіндегі ауылдарға шыбық

сатып пайда түсіргені де маған аян. Осы орайда акынның «Кемпірім» деген өлеңін келтіруді жөн көріп отырмын:

Деп ұрыспай: «бер тыныш»,
Жүр жұмысқа, кемпірім.
Елендейді көңілім
Естіп жастар ерке үнін.
Жылдар өтер жылыстап,
Кідірте алар кім ұстап,
Келер мезгіл, кемпірім,
Отырар күн тыныстап,
Жүр, жастарға ерейік,
Шаршадық-ау демейік.
Жадырасын, қуансын,
Жүзім егіп берейік.

Осы жолдарға мән беріңізші. Бұл жолдардың жүрегінді бірден бау-
рар қуаты неде деп білесіз? Ол қуаттың сыры – акынның кейінгілер-
ге: ананы істе, мынаны істе деп арзан ақыл айтпайтындығында. Айту
былай тұрсын, дегеніне көне бермейтін кемпірін жетектеп, кетпенін
алып, жастарға өзінің жол көрсетуінде. Оқырманын эсерлендіре
алатын өлең сөздің қуаты, міне, осындай болуға керек. Өмірге түк
талап қоймаған, менмендіктің, кеуде қағудың түк нышанын танытпай,
өмірден қиналыссыз өткен ақыныңыз ақылды қай жерде қалай айтуды
білген. Кемеңгерлік деп, міне, осыны ұғыңыз.

«Дегеніне көне бермейтін кемпірі» дегенді мен сөздің сірағысы
деп айтып отырмын. Әйтпесе Әбдікәрім акынның ең қызықты да қыз-
ғылықты жылдарында қосылып, дүние салғанына дейін қасында болған,
одан кейін Жалғасы мен Ләйласын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға
шоқыттырмай тәрбиелеп өсірген, ел қатарына қосқан, күні бүгінге дейін
жан жолдасы десе ішкен асын жерге қоятын, көңілінен шықпай қалсақ,
Әбекеннің дос-жарандары біздерді де «қуырып» алатын Жәмила ананың
жөні де, тегі де бөлек. Егер ол кісі болмаса, қанша қадірлегенмен, бұдан
отыз жыл бұрын өтіп кеткен адам жөнінде қайта шығып жатқан мына
кітабына¹ алғы сөз жаза қояр едім деп айта алмаған болар едім.

Қадірлі Әбеке! Егер Аруақтардың ішінде де бақытты, бақытсызы
болар болса, сол бақыттыларының ішіндегі ең бақыттысын мен Әбді-
кәрім Оңалбаев деп білемін. Өйткені артында жұртқа ұғынықты
жырларыңмен қатар, Жалғас, Ләйла секілді тұяқтарың мен көңілі
жетерлердің бәріне өзінді айтып тыным бермейтін жан жарың Жәми-
лаң бар. Солар аман болсын. Әумин.

1991 жс.

¹ Акынның 90 жылдық торқалы тойына арналып шығып жатқан «Туған жер» атты өлеңдер жинағы.

Мен, бір есепті, ойда жоқта үйіне олжалы оралған жолаушыға ұқсап қалғандаймын: осыдан біршама күн бұрын Бақыт Мерекенова деген қыз бала, Мақсұтбек Ниязбеков атты азамат барын білмейтін едім. Ал бүгін осы екі жас автордың аяқ алысынан қазақ әдебиетінің есігін айқара ашып, нық басып кіріп келе жатқан бір іні, бір қарындасымды көріп отырғандаймын. «Жалын» альманахында жарияланған екі әңгімені – Бақыттың «Кешірімін», Мақсұтбектің «Кірбеңін» оқып мен осындай пайымға келдім.

Бұл әңгімелер желілік түйін, сюжеттік оқиға өрбіту жағынан бірі біріне ұқсас болып келеді екен. «Кешірімде» Қамардың өз жары Сырымнан кетіп қалуына себепші болған Бәтила деген жасамыс әйел. Дәлірек айтсақ, Бәтила емес, Жәмила дейтін құрыққа сырық жалғап жүретін жеңіл ауыз келіншек. Ал «Кірбең» әңгімесінде Күләй мен оның күйеуі қойшы Серік арасындағы кикілжің-кірбіннің тамыры жоғалып кеткен үш ақсақ қойға барып тіреледі.

Екі әңгіменің де аяғы ұғынысу, табысумен аяқталады: ет қызуымен Сырымға айтпастан басқа қалаға кетіп қалған Қамар көп кешікпей-ақ жалғыздықтың қиындығын сезінеді. Ойлап қараса, Сырым мен өз арасындағы ыстық махаббатқа тосқауыл болар ештеңе де жоқ екен. Ашу алды, ақыл соңы деп, жалғыздықтың аз күн болса да дәмін татқан Қамар өз ісін ағаттыққа санап, от басына қайтып оралады. «Кірбендегі» Күләй да тап осындай бір халде. Өткен өміріне, Серікпен қалай танысып, қалай той жасап, отау құрғанына, балалы-шағалы болғандарына ой көзін жүгіртеді де, алдағы қуанышты жұбайлық өмірге үш ақсақ қойдың көлеңке түсіре алмайтынын түсінеді. Бірақ бұл айтқандардың бәрі де сыртқы ұқсастықтар. Күрделі жан дүниесін, көңілдің нәзік пернелерін басуда Мақсұтбекте де, Бақытта да шынайы суреткерге тән талпыныс бар. Сөйте тұра екеуінен де даралана бастаған өзіндік қолтаңбаны байқауға болады. Айталық, Бақыт жан дүниесінің қатпарларына тереңірек бойлап, психологиялық қазбаларға барса, Мақсұтбек лиризм мөлдірлігіне бой ұрады. Шынын айту керек, сәтті талпыныстар.

Жазушылықтың бірінші белгісі – тақырып таба білушілікте болса керек. Дарыны жоқ адам қызыл қырғынның ішінен де көңіл аударарлық оқиға көре алмақшы емес. Ал дарын иесі болмашы да елеусіз, күйбеңі көп күнделікті тірлік қарекетінің өзінен де түйін тауып, үлкен ойларды мезгеп, оқырманын тамсандыратын туынды бере алады. Мына екі әңгімеге қарағанда, жоқ жерден оқиға түйінін шығарып, оқырманына ғибрат боларлық жан пернелерін басып отырған Ниязбеков пен Мерекенованы қазақ әдебиетінің бүгін болмаса, күні ертеңгі көзқуанышы

деп танымақпын. Сөйте тұра екі талапкерге құлаққағыс етер біреу ескертпем де жоқ емес. Алғашқы айтарым: екі жас автордың екеуі де тілге мұқият болғаны жөн. Сөзді дөп басып өз мағынасында қолданбау, сөйлемдерді бос белбеулеу етіп долаңқұрушылық – екі автордың да міні. Жас талапкерлерге сабақ болсын деген мақсатпен мысалдар келтірейін.

«Кірбенде»: «...маңайдағы төбе-төбеге шығып, жаяу зыр жүгіріп қарағанымен, таба алмады». – Жүгірудің өзі-ақ жаяулықты танытпай ма? Аттылы адам шапқылайды ғой. «Ақыры, койшы, сол күзде екеуі үйленді». Дұрысы: қосылды. Қыз бала үйленбейді, тұрмысқа шығады. Жігіт үйленеді. Сөзді жөнсіз үстемелеп қолдануға бір мысал – «...қойлардың жоғалғанын ести сала атты аямай шапқылап іздегенімен, күзгі күн әп-сәтте ұясына қонып, қараңғылық түсіп кетті.» «...атты аямай шапқылап...» деудің реті жоқ. Жәй «шапқыладынын» өзі де жетіп жатыр. Бұл – бір. Екіншіден, «...күзгі күн әп-сәтте ұясына қонып...» деген де дәл емес. Күн жылдың төрт мезгілінің қай кезінде болсын қозғалу қимылынан айнымайды. Күзгі күн әп-сәтте батпайды, ерте батады. Сонда бұл сөйлемнің дұрысы: «...күзгі күн ұясына ерте қонып, әп-сәтте қараңғылық түсіп кетті» болып шығады.

«Кешірімде»: «Ол әйнектен сыртқа тесіліп, ұзақ-ұзақ тапжылмай тұрды. Ақыры дәл қазір өзін ешкімнің керек етпейтінін ұғып, тас-түйін болып қатуланып, төсегіне құлай кетті». Бұл Қамардың жалғыздықты алғаш сезінген сәті. Олай болса оның жан дүниесіне қатулық емес, өкінішке тән бір сезімдер орай келмек қой. Қатулықтың мағынасы басқа. «Құдай-ау, менің Сырымым басқаның шашбауын көтеріп жүр ме? ...Ал некелі сүйген жарым, тәңірідей табынып, сенген жаным опасыздық жасап, үйлі-баранды кексе әйелге айырбастап кетсе, демек, мені сол әйелден төмен санағаны ғой. Бүйткенше өлгенім артық...» Осындағы «шашбау» өз орнында тұрған жоқ. Бұл сөз әу баста мұсылман дінінен бұрынғы түрік қағанаттарындағы хан, ханзадалар мен бектердің өріп, тілерсегіне түсіріп жіберген шашын шашбаулап көтеріп жүретін құлдардың болғанын танытса, жүре бара «жарамсақ» деген мағынаға ие болып кеткен. Ал Сырым болса, Қамардың өз түсінігінде, арын сататын шенқұмар, жарамсақ жан емес. Қамар қиналысы – Сырымды Бәтиладан өлердей қызғануында ғана. Бұл жерде де автордың сөз мағынасын теріс түсініп, орынымен қолдана алмағанын байқаймыз. «Сонда ғана Қамар ошақтағы жанбай түгіндеген, бықсыған шаладай көкірегін кернеп арпалысқан бар күдігінің расқа шыққанын сезгендей». Бұл сөйлемдегі бірінші кемшілік: сөздерді орынсыз үстемелеп қолдану («жанбай түгіндеген, бықсыған шаладай...») – «түгіндеген», «бықсыған» – орысша айтқанда тавтология). Екінші кемшілік – «ошақ» сөзінің өз мағынасында қолданылмауы. Қазақта «от басы, ошақ қасы...» деген сөз тіркесі бар. Екеуі екі мағына беретін, бірі біріне синоним болмайтын

сөздер. Бақыт осы ерекшелікті ескермеген де, ошақты от мағынасында қолданып жіберген. Ал жөніне келер болсақ, бұл жерде оттың да, ошақтың да басы артық. «...бықсып жанған шаладай...» десе – жетіп жатыр. «Қандай масқара?! Қателігімді мойындаймын, кешір, – дейді мүләйімсіп, сүйгенін қорлап, көзіне шөп салып». Мұнда да сөзді жаңсақ қолданушылық бар: қазақ ұғымында ер адамның суық жүрісі болса, әйелінің үстінен жүргені. Әйел адамның суық жүрісі болса, онда ерінің көзіне шөп салғаны. Қазақ «әйелінің көзіне шөп салды» деп айтпайды. Тағы бір ескертпе: кара сөзде де сөйлемнің ішкі ұйқасы, үйлесімі болатындығы. Сол ішкі үйлесім, ұйқастар жымдасып, сөздер өзінің бірден-бір тура мағынасында дәл қолданылса, жәй қарапайым сөйлемдердің өздері де құлпырып сала бермекші. Мәселен, жоғарыда мен мысалға келтірген сөйлемді бір сөзін өзгертпей, бірақ ішкі үйлесім-гармония дегендерді ескере отырып: «Сүйгенінің көзіне шөп салып, қорлағанына қарамастан, «қателігімді мойындаймын, кешіре көр», – дейді мүләйімсіп. Қандай масқара?!» – деп құрса, меніңше, әлдеқайда әдемі, сындарлы шыққан болар еді.

Мұндай жаңсақтықтар екі әңгіменің де кез келген жерінен табылады. Жас авторлардың меселі қайтып қалмас па екен деп қорықпай, қазымырланып жатқан себебім – көркем әдебиеттің негізгі құрылыс материалы көркем тіл болғандығынан. Кірпіш пен бетонсыз үй тұрғыза алмайтының секілді, көркем тілі жоқ көркем шығарма болмақшы емес. Тіл шеберлігіне жас авторлар осы бастан мұқият болғаны жөн.

Шеберлік демекші, шеберліктің бір қыры жазушы мәдениетіне саймақ. Өмірде «сыпайы кісі», «ибалы бала», «әдепті қыз» дегеніміз секілді, жазушының да жазу мәнеріндегі сыпайылықтың басты белгісі автор пікірінің мейлінше тереңде жатуында деп қараған жөн. Оқырман шығарма кейіпкерлерімен кәдімгі өмірдің өзіндегідей бетпе-бет келіп жатса, эне, жазушы табысының сыры сонда деп біліңіз. Ал оқырман мен шығарма кейіпкерінің арасына автордың өзі килігіп, ана кейіпкер анадай, мына кейіпкер мынадай деп түсіндірме беріп жатса, – бұл шығарманың міні. Мақсұтбек әңгімесінде ондай кемшілікті байқай алмадым десем де болады. Ал Бақыт болса, жағымды кейіпкерлері Қамар мен Сырымды сомдауда осы қағиданы қатты сақтап отырғанымен, араға шөп жүгірткіш, құрыққа сырық жалғап, сүйреңдеп жүретін Жәмилаға келгенде жаңағы принциптен айнып, шыдамсыздық танытып, оны өзінің жек көретінін айтып қалып отырады. Дайындығы жоқ оқырманға Жәмиланы автор былай таныстырыпты: Оның сүйікті кәсібі – әлі ешкім ести қоймаған тың жаңалықтар, өсектер. Әсіресе басқа жұрттың бақытсыздығын көрсе, айызы қанатын секілді. Өзгеше шабыттанып, аруақтанып кететіні бар».

Аз күнге болса да Сырым мен Қамар арасына іріткі салып, тіке-

нек болып кадалған Жәмилаға Бакыт тұтқиылдан, міне, осындай мінездеме беріп салады. Әрине, осы секілді мінездеме беретін де авторлар бар. Мұндай мінездемелерге тұнып тұрған туындылар да кездесіп қалмақ. Бірақ ондай шығармалардың көбінесе сипаты бөлек: айталық, публицистикалық немесе сатиралық шығармаларға бұл әдістің жарасып кетуі де ықтимал. Осы орайда Чеховтың «Жылқы тектес фамилия» дейтін әйгілі әңгімесі еріксіз есіне түседі. Онда қан қақсап тісі ауырған генерал Булдеевтің әркімнің кеңесімен әр қилы ем-дом жасаса да, айыға алмаған мүшкіл халі баяндалады ғой. Жаны мұрнының ұшына келіп, сондай дағдарған шағында оның өз приказчигі Иван Евсеич келіп көрші деревняда бір керемет балгердің барын, ол үшкіріп дем салса-ақ болды, тісі ауырғандардың құлан-таза жазылып жүре беретінін айтады. Істемеген емі, жасамаған айла-шарғысы қалмай, есі шыққан генерал елендеп қалады. Бірақ Евсеич әлгі балгері түскірдің фамилиясын ұмытып қалған. Адам айтқысыз күлкілі оқиға осыдан кейін басталады. Сондай қызық, шек-сілеңді қатырар осы оқиғаның түйіні болған Иван Евсеичті сөз зергері Чехов оқырманына қалай таныстырады дейсіз ғой? – Айтайын. – Байқатпай, оқушы құлағын елендетпей, жымба жолдап таныстырады: «Между прочим и приказчик Булдеева Иван Евсеич пришел к нему и посоветовал полечиться заговором», – дейді Антон Павлович. Жазушы Евсеичті ұмытшақ, алаңғасар еді деп оқырманына көлденең тартып жатпайды. Керісінше, сары майдан қыл суырғандай етіп, сахнаға «между прочим» алып шығады. Ұлы жазушы Чеховтың бұл тәсілі жас жазушыны ғана емес, шеберлік шыңына шықтым деп түсінетін жасамыс жазушыға да ой салса керек-ті.

Әңгіме соңындағы Бәтила туралы баяндаулар да, меніңше, артық. Жанағы Чехов тәсілін қолданып Бәтиланың Сырымға туыс екенін жымба жолдап сөз арасында айтып жіберсе, Қамар бейнесі ашылып, оның өкініш-ағаттығы қалындап, қоюлана түседі. Және бір ескерер жәй: Қамардың кетіп қалу себебін өзімнің арақ ішіп, үйге үнемі кеш оралып жүруімнен деп түсінетін Сырым Бәтиланы осы күнге дейін күндесім деп санап келген Қамар сырын білмегені жөн. Сонда әңгіме шоқтығы биіктей түсетін болады. Өйткені дүниежүзілік әдебиеттің не бір ұлы туындылары осындай оқиға жаңсақтығына құрылған ғой. Мысалы, Дездемонаның орамалы немесе Хлестаковтың шын ревизор болмай шығуы т. т.

Мен бұл ескертпелерді жас авторларға ой салу үшін айтып отырмын. Әйтпесе Бақытта да, Максұтбекте де дарын барына кәміл сенетінімді жасыра алмаймын.

Көркем әдебиеттің киелі кемесіне баспалдағын сеніммен басып, міне, екі жас талапкер көтеріліп келеді.

Сапарларың оң болсын, қарақтарың!

1984 ж.

ТАУ ЖОЛЫ ҚАЙДА АПАРАДЫ?

Сәбит Досанов – біздегі ұшқыр журналистердің бірі. Оның бүгінгі өміріміздің әр қилы салаларына арналған очерктері газет бетінде жиі жарияланып жүр. Бұл очерктерінде Сәбит әманда пікір пайымдылығын байқатады. Ұрымтал жерден проблемалар көтереді. Қалай болса солай көтермейді. Шын интеллигент журналист-жазушыға тән сыпайылық, мәдениеттілікпен көтереді. Соған қоса оның әр жылдарда жарық көріп, оқушысының дұрыс бағасына ие болған әңгіме, повестері де бар. Сол себепті Сәбит Досанов әдеби қауымның тұрақты бір бағасына ие болған, ал былайғы қалың оқушы жұртшылыққа кәдімгідей танылып қалған әдебиетші. Содан болса керек, мен мына «Тау жолының» бүгінгі жұртшылыққа тым ерсі көрінетін көлемінен шошынған жоқпын.

Роман үш бөлімнен тұрады екен:

Бірінші бөлім. «Махаббат алақанында»

Екінші бөлім. «Армансыз адам жоқ».

Үшінші бөлім. «Өмір сүру оңай ма?»

Бір тәуірі – автордың байқауы көп. Байламы дәл. Күні бүгінгі қала, дала өмірінде көбіміз аңғара бермейтін көп құбылыстар Сәбит көзіне ілінбей қалмайды. Ерінбейді, жалықпайды. Тұрақты бір сары желіске салып алады да, баяндай береді. Рас, көркем шығармада не болса соны тықпалай беруге болмайды. Іріктеп, екшеп, артығын алып, кемін толықтыру керек. Сәбит ол жағына онша көп мән бермейді. Бұл жайында кейін кеңірек тоқталмақпын. Ал бұл жерде әңгіме жалпы байқағыштық қасиет туралы болып отыр. Қалай десек де, байқағыштық жазушыға ғана тән жақсы қасиет.

Кім болсын жарияланған, жарияланбаған шығарманы қолға алғанда екі түрлі сұрақпен алады: не мәселені көтерді екен? Қалай көтерді екен?

Бірінші сұрақ автордың идеялық позициясын, тереңдік, көрегендік ерекшеліктерін айқындаса, екінші сұрақ жазушылық шеберлігін безбенге салмақ.

Осы сұрақ салмағы ауыр (көлемі жағынан) кітапты қолға аларда менің алдыма көлеңдеп тұра қалды.

Шынын айту керек, 626 беттік қалың романды ерінбей-жалықпай оқып шыққаннан кейін мен бұл сұрақтарға жөні бүтін жауап таба алмадым. Неге таба алмағанымды мен автормен ауызекі ұзақ әңгімеде айттым да. Сәбит айтқан ескертпелердің бәрін қабылдады да. Сол себепті мына шағын мақала-зерттеуімде негізгі-негізгі байлам-тұжырымдарға ғана тоқталмақпын.

1. Роман-эпопеяның басты кемшілігі – көтерген мәселесінің жоқ-

тығында. Бірінші, екінші бөлімдегі оқиғалар Алматы қаласында өтеді. Көркемөнер төңірегіндегі адамдар туралы сөз болады. Содан болар, басында бүгінгі қазақ өнерінің өзекті мәселелері көтерілетін шығар деп дәмеленіп қаласың. Бірақ бұл үмітің ақталмайды. Екі бөлімнің өн бойында Құпия деген әйелге үздігіп жүрген Құмарбек деген жас суретшіні ғана көресің. Баяғы «мен сені жақсы көрем, мен сені сүйемін, мен адалмын» деген сарында қайталанып келетін он шақты бетке созылып кете берер құлаш-құлаш монологтар.

Рас, мұнда Шекер Исабековна Жапарова деген де бір әнші бар. Ол жас әнші Құпияны көре алмайды. Оған әманда кедергі жасаумен жүреді. (Өрине, сөз жүзінде. Автордың айтуы бойынша ғана) Неге көре алмайды? Бұл сұраққа жауап таба алмайсың. Өйткені Құпия – Шекер – Сары жеңге арасындағы қарым-қатынаста әлеуметтік, дүниетанымдық, эстетикалық негіз жоқ. Бар болғаны, кемшіліктің бәрі – олардың мінез-құлықтарында ғана.

Екі тараудың өн бойында күйеуге шыққан әйелді «сүйдім, күйдім» деп өліп-өшу мен ұсақ күйкі адамдардың арасындағы негізі жоқ ұрыс-керіс жанжалдарды тәптіштеп баяндай беру – тым көп болмас па екен?

Романды оқып шыққаннан кейін келген бір ой: автор «мен осы үлкен бір роман жазайын» деп ұзақ зерттеулер жасап, шығармаға қатысатын кейіпкерлердің картотекасын жасап, оларды даралап, атқаратын орнын, көтеретін жүгін анықтап бас қатырып жатпағанға ұқсайды. Сәбит негізі болған оқиғаға тірелетін бір жай туралы өз білгенін тарсылдатып машинкаға баса берген. Сол себепті сөз қайталаулары мен ой қайталауларынан аяқ алып жүре алмайсың. Сол себепті романда негізгі оқиғаның ойланып тартылған желісі, сюжеті жоқ! Бір қарағанда роман авторы Мұхтар Әуезовке қатты еліктейтін секілді. «Абай» романының ізін басып жүргісі келетін секілді. Ал мұның өзі үлкен қателікке, сәтсіздікке жетелеп кеткенін Сәбит аңғармайды. «Абай» романындай шығарма жазу үшін ең алдымен Абайы болуға керек, бұл – бір. Екіншіден, Мұхтар Әуезов секілді ұлы суреткер болуы керек. Ал мына романдағы Құмарбектің бойы шарқы, ойы саяз. Романның басында қандай бұйығы балаң болса, аяғында да қанша жұрт оны қолпаштап, ақ «Волгамен» қарсы алып, шығарып салып жүргенімен, сондай балаң.

3. Белгілі бір оқиға алынып, оған жүйелі желі тартылмағандықтан, роман кейіпкерлері өспейді, өзгермейді. Шекер әу баста ит, қызғаншақ болса, кітаптың аяғында да сондай. Құмарбек пен Құпия да солай, басындағы таза, пәк, ұяң калпында қала береді. Төңіректе болып жатқан қиан-қилы оқиғалар, жақсы-жаман өмір құбылыстарының ыстығы мен салқыны түк әсер етпейді.

4. Роман кейіпкерлерінің іс-әрекет, қарым-қатынастарында байланыс жоқ. Адам тағдырлары тоқайласпайды. Айтылған сөз айтылған жерінде, болған оқиға болған жерінде қала береді. Осыдан барып роман кейіпкерлері авторға керек жерінде көрінеді де, содан кейін жоғалып кете береді. Мәселен, романның бірінші бөлімінде Шекермен таластыру үшін автор Сары жеңге деген біреуді алып шығады. Бұл таластың базардағы қатын ұрыстан түк айырмашылығы жоқ екенін айтпаған күннің өзінде, автор ұзақ шегініс жасап (60–70 бетке) Сары жеңгейдің ұрым-бұтақ зәузатын, бірінші, екінші күйеулерінен, алғашқы күйеуден неге айрылды, соңғы күйеуімен қалай тұрады, тәптіштеп баяндайды-ай кеп. Неге? Мүмкін, Сары жеңгей романның кейінгі тарауларында үлкен қазық болып қағылатын болар? Тіпті де олай емес. Сары жеңгей тағдыры жатқан-тұрғаны тәптіштей баяндалған осы 60–70 бетпен тамам болады. Екінші бір мысал: романның басты геройы Құмарбек суретші, басты героинасы – Құпия әнші. Екеуі бір-біріне ғашық. Осы екеуінің бойында адамға тән жақсы үш қасиет бар: суретшілік, әншілік, таза сезім... Ал осы үш қасиет-құбылыстың өзара қандай байланысы бар? Түк байланысы жоқ. Құмарбек суретші болмай, айталық геолог болса, Құпия әнші болмай, физик болса, олардың осылай бір-біріне ынтық болуы мүмкін бе? Әбден мүмкін. Немесе суретші Құмарбек Құпияға ғашық болмай-ақ сурет сала беруіне болмай ма? Әбден болады. Құпия да дәл солай. Бұл жерде автордың мүлде ойламағаны – мына асыл махаббатсыз Құмарбекте суретшілік өнер өспейді, Құпияда әншілік дарын қанаттанбақ емес қой. Сәбит бұл үш қасиетті осы аспектіде алып шешкен болса, романда ең алдымен «сүйдім-күйдім» азайып, оқиға қалындар еді. Сол қалың оқиғадан бұл екеуі сүрінбей шығып қосылса, «олар бірін-бірі шын сүйеді» екен дегенді оқушы айтқан болар еді. Шынын айту керек. Сәбиттің мұндай шеберлікке өресі жетпей қалған.

5. Романның төрттен үші су. Автор аттың басын тартпайды. Тізгінді бос қоя беріп, тепеңдеумен болған. (Сәбит далада ат үстінде өскен жігіт қой, бұл жолдардың мағынасын түсінер деп ойлаймын.) Романда елу-алпыс бетке дейін баратын кәдімгі сұрқай газет репортажы жиі кездеседі. Ақылжанов деген бір чиновниктің Көкшетауға барғаны, Торғайда болғаны т. т.

6. Романның тағы бір міні – басынан аяғына дейін түгел баяндауға құрылғаны. Шығарма көлемінің сондай өсіп, бос сөздің сондай көбейіп кетуінің негізі де осында. Автор не болса соны езігілеп, тоқпақтай береді. Өзін де, өзгені де аямайды. Бір есікке қара құлып салып қойып, мына бөлмеде пәлен бар, түген бар деп жүз бет бойына зарланғаннан көрі, сол есікті ашып жіберіп, оқушының өзіне көрсетсең (ал оны жарты бетте де суреттеп беруге болады) әлдеқайда тартымды,

әлдеқайда әсерлі болмақ. Сәбиттің суреткерлік қасиеті бар екен, бірекі жерде байқалып та қалады. Сөйтсе де сол қасиетін пайдаланбайды, дамытпайды. Мысалы, Жаңа жыл қарсанындағы Құпия сезімі, Кенжеғұлдың курортта бір көлденең әйелмен кездесуі. – Бары осы! Сәбит одан артыққа бармайды. Ал бармағаны – тым өкінішті-ақ.

7. Романның аяғындағы Құпия өлімі иландырмайды. Себебі бұл өлім роман ішіндегі оқиға дамуының заңды жалғасы емес. Кездейсоқ жай. Мен Құпияны «өлтір», «өлтірме» деп авторға рецепт бере алмаймын. Бар айтатыным: өлтіреді екенсін, кездейсоқ өлім болмасын.

8. Романның бірінші, екінші тарауларында Құмарбек пен Құпия қайтсе де бір оқиғаларға араласып, біріне бірі тікелей тиек болып жүруші еді, ал үшінші бөлімде жай тамашалаушылар ғана. Бұл екеуін бұл бөлімнен алып тастаса, түк нұқсан келмек емес.

9. Шығарманың соңғы бөліміндегі «Өмір сүру оңай ма?» деген сұраққа жауап іздеу философиясы сондай арзан, талай заман бойы талайлар шиырлап тастаған философия.

Шығарма тілі бірсыдырғы. Рас, шұқылай берсе, талай-талай ерсі, оғаш сөйлемдер, орынсыз қолданылған сөздер, орысша сөйлем тіркестері кездесіп қалады. Бірақ роман бойындағы жақсы қасиеті осы тілі болғандықтан, мен ол жағын қазбалағым келмеді.

Қорыта айтқанда, бұл шығарма көтерген жүгі жоқ, көркемдігі төмен, роман деп ауыз толтырып айтуға келмейтін дүние.

Осындай арзанқол қарабайыр дүниелердің оп-оңай басылып, оп-оңай оқушы жұртшылыққа ұсына салынуы әрі өкінішті, әрі кімді болса да ойлантатын-ақ жай.

1976 ж.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О КНИГЕ «КАЗАХСКОЕ ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ»

Коллектив авторов рецензируемого нами объемистого труда ставил перед собой благородную задачу – исследовать и систематизировать, на основе собранных годами Академией наук Казахской ССР богатых материалов, народно-поэтическое творчество казахского народа после Октября, определить специфику и закономерность его развития.

Справедливо будет указать на то, что отдельные товарищи из авторского коллектива с поставленной задачей справились. Особо выделяются, например, такие главы, как «В. И. Ленин о советском народном творчестве», «Горький и советская народная поэзия», «Казахская народная поэзия в годы Великой Отечественной войны», «Эпическое творчество акынов» и ряд других. В первых двух вышеназванных главах кратко и ясно излагаются, – чего, к сожалению, недостает в ряде других статей, – положения принципы марксистской эстетики и высказывания – Ленина по поводу литературы и искусства.

Настоящая книга объемом около 30 печатных листов преподносится, как говорится в предисловии к ней, нашим вузам в качестве учебного пособия. Это первая, но и благородная попытка. Поэтому можно и нужно со всей искренностью приветствовать такую попытку – попытку создать фундаментальное учебное пособие в области еще неизведанной, неосвещенной в нашей национальной культуре, хотя она, на мой взгляд, в целом не увенчалась успехом.

В книге имеется ряд серьезных недостатков и ошибок, умолчать о них было бы медвежьей услугой авторам данной книги.

1. Учебное пособие требует краткости изложения, конкретности и ясности мысли. Однако коллектив авторов данного труда не особенно утруждал себя в пути осуществления этого требования.

Книга очень растянута и скучна, ибо в ней много ненужных повторов. Нет цельности и единства глав. В 3–4-й главах очень туманно да и абстрактно излагается то, что изложено на конкретных фактах в остальных. Мы здесь не против глубокой философской мысли. Такая книга, как данная, именно нуждается в теоретической мысли. Однако теоретическая мысль не должна стать самоцелью, она должна быть органически сплетена с любой главой, с каждой страницей и должна пройти красной нитью по содержанию книги. А здесь она, загромождая дорогу в книгу, оторвалась от организма и безжизненно повисла в воздухе.

2. В книге нет четкого, строгого подбора материалов. Многие авторы стремились во что бы то ни стало включить в книгу все, что

хранится в фонде института языка и литературы с надписью «Народное творчество», но они не потрудились задуматься над тем, что не все в нем народное. Читая книгу, временами невольно приходишь к мнению, что у некоторых авторов отсутствует элементарное уважение к изучаемому предмету, ощущается непочтительность к фольклорному материалу. Например, на с. 316–317 встречаем такие сами по себе правильные фразы: «Правдиво отображая современность, творцы народного поэтического слова преодолевают былую политическую и культурную отсталость, освобождаются от пережитков прошлого. В произведениях о социалистической технике, создаваемых самими трактористами, комбайнерами, машинистами, шахтерами вместо устаревших уподоблений силы тракторов, комбайнов, подъемных кранов мощи батыров или их коней, – от которых еще не могут освободиться акыны, появляется конкретное, реалистическое изображение техники». И в качестве примера приводится отрывок из так называемого стихотворения «Комбайн».

Жүргізіп моторына жем береміз,
Айнала зубчаткаға сеп ілеміз.
Барабан мың оборот беріп тұрар.

Перевод:

Пускаем в ход мотор, давая ему пищу,
На зубчатку надеваем цепь,
И барабан дает тысячу оборотов.

Вот вам правдивое отображение современности и пример к преодолению акынами былой политической и культурной отсталости! Вот вам конкретное реалистическое изображение техники!

Такая безвкусица доказывает одно: автор данного раздела либо к своей святой обязанности – обязанности ученого, – относится безответственно, либо не понимает того, что кроется в сокровенном слове «народное творчество».

Это не единичный факт. Такие чудеса в решетке встречаются в книге сплошь и рядом.

Говорить под флагом фольклора о чем угодно, протаскивать под флагом фольклора что угодно, мягко говоря, кощунственно.

3. В виду того, что в книге нет точного определения советского фольклора, который является предметом исследования данного труда, не ясно по каким признакам относятся те или другие произведения к советскому фольклору. Преодолев столь объемистую книгу, остешься в недоумении: якобы народному поэтическому творчеству принадлежат такие произведения, которые по своему художественному достоинству ниже произведений профессиональной литературы. Логика книги приводит к выводу, что главный признак советского фольклора будто бы

малохудожественность. В виду этого серенькие произведения некоторых профессиональных литераторов отнесены к фольклору.

Правда, в предисловии к книге мастерски изложены высказывания В.И. Ленина о характере народного творчества, однако, они, эти высказывания, остались только в предисловии, от того и бездейственны, как бы сами по себе, и книга не пронизана ими. Чтобы не быть голословным, приведу пример.

Главный признак народного творчества – это авторская коллективность того или иного произведения, о чем совершенно верно сказано в предисловии. Но в дальнейшем в книге не приводится в качестве примера хотя бы одно стихотворение из казахского народного творчества, которое написано или сложено коллективно. Надо полагать, что некоторые авторы, приводя в пример те или иные стихи, напечатанные в свое время в областных и районных газетах, предпочли обойти молчанием об их авторах, тем самым дав понять, что, мол, это написано коллективно. Но в большинстве случаев под такими «коллективно» сложенными стихами не трудно угадать начинающих или молодых авторов, а то просто местных акынов.

Далее. В предисловии к книге также правильно говорится относительно шлифовки. Но, к сожалению, в книге нет конкретных примеров, подтверждающих шлифовку, которой подвергалось бы то или иное произведение народного творчества. Зато здесь встречается шлифовка другого характера, шлифовка в виде правки, шлифовка в виде подделки. Такая «шлифовка» встречается даже в переводе того или иного стихотворения.

Например, с. 226:

Дүниенің тұтқасы білім болса,
Сол білімнің тұнығын ішіп алды.

Эти строки при переводе на русский язык так шлифуются:

Если рычаг мира – Ленина знание
Чистое знание он пил.

Или же:

Мырзалар еді шіренген,
Жамандық болса тіленген.
Көшпек болды. Хош бол тұр
Жаңалық жоқ өмірде.

Эти строки в переводе так выглядят:

Господа спесивые
Только плохого желающие.
Решили откочевать, так прощайте,
Новое в жизни не для вас.

В оригинале четвертая строка не понятна. Зато она понятна в переводе. Ведь это же «шлифовка».

Количество таких примеров можно было бы увеличить до бесконечности, но думаю в этом нет надобности.

4. В предисловии к книге мы встречаем такие правильные суждения: «Образы содержат (имеются в виду фольклорные) не только идеи, но и определенный, связанный с народным отношением к действительности, строй чувств. Средствами создания фольклорного образа являются язык, ритм, мелодия – они «первозлементы». К сожалению, в книге есть места, посвященные чему угодно, но только не этим, очень нужным строкам. О языке, ритме и мелодии, – по выражению Горького о «первозлементах», – которые безусловно являются главным средством в создании фольклорных образов, многие авторы не обмолвились ни словом. Ни одно произведение из народного творчества не подвергается анализу с эстетико-художественной стороны. Превосходным образцом художественного анализа фольклорных произведений является анализ так называемого «стихотворения» «Комбайн», о котором уже было сказано.

Почему обходится молчанием в книге такая важная сторона казахского советского фольклора, как его художественная форма? Что не под силу ли такая работа коллективу авторов данного труда? Нет. Художественная сторона многих фольклорных произведений обходится молчанием потому, что эти произведения, кроме тех, которые сложены общеизвестными народными акынами, не представляют какую-либо художественную ценность. Вот в чем секрет.

На с. 304 Сабиту Муканову, давшему как поэт ряд блестящих высоко-идейных, новаторско-художественных произведений, занимающему по праву свое достойное место в казахской профессиональной поэзии, противопоставляется Джамбул Джабаев. При этом народного акына как бы выдают за поэта-новатора, потерявшего всякую связь с фольклорной традицией, а Муканова – за жалкого стихоплета, будто бы влачащего свое творческое существование в дебрях фольклорной традиции.

Прочитав эти, столь наивные строки, уместно было бы улыбнуться и обойти молчанием, если бы эдакий эксцесс был единичным случаем. К великому сожалению, от начала до конца в книге ощутима неправильная тенденция – тенденция того, что якобы казахский советский фольклор стоит выше современной казахской профессиональной литературы, якобы равной фигуры в письменной литературе нет акыну.

Здесь я хочу ограничиться только напоминанием многоуважаемому авторскому коллективу выступления А. А. Фадеева на XII пленуме правления Союза советских писателей СССР. Он говорит: «...будто

особенность советской литературы в том, что она развивается на сближении профессиональной литературы с фольклорным... Получается, что Марфа Крюкова и Константин Федин идут навстречу друг другу.

В применении к такой литературе, как казахская, это значит – недооценивать тот скачок, который совершила эта литература, теперь ставшая большой, профессиональной всесоюзного и благодаря этому – мирового значения литературой. А о ней все время говорят, что она – почти то же самое, что фольклор. И получается, что разницы между Ауэзовым и акыном нет никакой, что они сближаются, – Ауэзов идет навстречу акынам».

6. Во многих местах в книге встречается суждение относительно большой перспективности казахского советского фольклора. При этом, с ссылкой на известные марксистские положения о стирании различий между умственным и физическим трудом, между городом и деревней, фольклор уподобляется физическому труду, а профессиональная литература умственному.

В книге часто повторяется о невиданном расцвете казахского фольклора, о его большой перспективе вроде с вдохновением, а по существу слишком туманно, отвлеченно, без фактов, порою высокопарно. И не указываются конкретные пути к такому невиданному расцвету.

Вывод: книга, на мой взгляд, еще нуждается в коренной переработке. Она должна быть объемом 300–400 с. Авторский коллектив должен раз – навсегда запомнить, что глубина книги определяется не объемом, а содержанием.

1953 г.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ОЙЛАР, ТОЛҒАНЫСТАР

В ГЛАЗА ГОВОРЮ ПРАВДУ

(Речь, произнесенная на пленуме Союза писателей Казахстана, где принимал участие первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Г. В. Колбин)

Друзья!

По своей натуре я человек не очень активный. Моя пассивность особенно проявляется в моем пренебрежении, точнее в моей неприязни к выступлениям вот с такой высокой трибуны. Я имею в виду свои выступления. Честно говоря, мое сегодняшнее появление на трибуне пятое или шестое за последнее 35–38 лет. На этот раз решил высказаться. Потому что невозможно не высказаться, ибо мы стоим на краю гибели как нация. Потому, что накопилось столько проблем, столько острых вопросов, умалчивание их, на мой взгляд, было бы преступлением. Но я готовился на родном языке, на языке, на котором думаю, пишу и разговариваю, т. е. на казахском. Однако когда я узнал, что на нашем пленуме будет присутствовать товарищ Колбин, я на ходу перестроился (*оживление в зале*), и решил перейти на русский язык, хотя не очень-то уверенно, не очень-то свободно чувствую себя в нем. Поскольку во всякой перестройке обнаруживаются изъяны и издержки, как мы сейчас наблюдаем, моя «перестройка» тоже не гарантирована от всяких издержек и изъянов. Поэтому заранее прошу вас простить меня, если вы находите в моем выступлении какие-либо промахи или же переборы.

Ровно двадцать девять лет тому назад, в шестьдесят восьмом году, я извиняюсь, в пятьдесят восьмом, когда я работал в редакции только что вновь организованного журнала «Мәдениет және тұрмыс» («Культура и жизнь»), однажды, до сих пор хорошо помню, позвонили мне, вы знаете откуда, из мечети. Интересуются мною. Просят прийти в мечеть. Я ошеломлен: «Я человек неверующий. В чем дело? Зачем приглашаете в мечеть меня?» А там у телефона отвечают: «Это не наша прихоть, а воля самого Сакена халфе. Сакен халфе желает познакомиться с вами, познакомиться. Я сильно заинтересовался его приглашением, и я принял его, и пошел в мечеть. Вошел во двор, здесь мне указывают на маленький домик: мол Сакен халфе вас ждет там. Захожу. Маленькая комнатуха. Низенький круглый стол – дастархан.

За столом – глубокий старик с длинной белой бородой, но с очень интеллектуально тонким, одухотворенным лицом. На столе раскрыто лежит свежий номер «Мәдениет және тұрмыс», где напечатана моя статья «О несуразности похоронных обрядов». Мое сердце из-за уважения этого святого старца екнуло – я же критиковал мусульманскую религию относительно бессмысленности обрядов провода в последний путь усопшего. Я виновато поклонился ему и пожал руку двумя руками, как подобает младшему, произнося: «Ассалаумагалейкум» и ждал приговора. А он мне говорит: «Я прочитал вашу статью с удовольствием. Почему с удовольствием? Потому, что вы писали о той несуразности похоронных обрядов, с которой мы сами неустанно боремся. Ваша критика относительно похоронных обрядов – наша проповедь. Человек умер, проводить его в последний путь без шума и конфликтов – долг каждого живущего. При том подчеркиваю, без всяких условий и претензий. Если в семье покойного грудной ребенок, то в очаге этого дома в течение трех дней огонь разжечь, чтобы готовить трапезу, запрещено по шариату. А конфликты, возникающие вокруг дележа личных вещей покойного – это сущий, вздор. Спасибо вам, что здорово помогли нам. Мы рекомендовали всем религиозным представителям на местах ознакомиться с вашей статьей». Халфе остановился, вдруг на его лице появились гримасы и, повернувшись в сторону, он достал с полки какие-то брошюрки. Потом, на мой взгляд, несвойственным ему резким, полного пренебрежения движением, кинул их в мою сторону: «Вот посмотрите, все это о религии. Пишут вроде бы ученые люди. Критикуют нас. Нет, какая же тут критика? Сплошное шельмование. Мы далеки от мысли, что в религии нет изъянов. Есть недостатки в ней. Но укажи на эти недостатки со знанием, тем самым помоги нам избавляться от них. Но нет... Одно дилетантство тут. Не только тошно, но и печально.

Не ради бахвальства рассказываю я об этой истории. Такую статейку любой начинающий журналист может написать. Почему вспомнил эту давнюю историю сегодня, сейчас? Да потому, что, на мой взгляд, идеологическая работа в нашей республике на данном этапе напоминает мне те брошюрки ученых-дилетантов, о которых с негодованием говорил Сакен халфе. Наша идеологическая работа, возглавляемая тов. Камалиденовым, суетливо мечется, как угорелая. Ищет врага, хочет повергнуть его во чтобы то ни стало. Но не может. Почему не может? Да потому, что нет врага. Враг по имени «национализм» только в ваших воображениях, товарищ Камалиденов. Но вы же не хотите или же подаете вид, с расчетом, с далеко идущей целью, что не хотите мириться с этим фактом. Отсюда и перехлестывание и проявление излишнего усердия. Налет нажима. Вы придумываете разные нелепые мероприя-

тия, несуразные решения ЦК о мононациональной среде в литературе. Призываете к смешанным бракам. Выкапываете давно забытые книги, безжалостно их критикуете, тем самым стараетесь поставить крест на целой науке в Казахстане – этнографии. Что за замашки, которые даже во время разгула реакции у нас так не действовали?! Я вновь прочитал книгу Марата Муканова «Этнический состав расселения казахов Среднего жуза», которую вы в одном из своих выступлений подвергли уничтожающей критике. Мне потом, как тогда Сакену халфе, и тошно, и печально стало от ваших умозаключений. Книга Марата Муканова вышла в 1974 году, тиражом всего-навсего... 3300 экземпляров. Марат Муканов дотошно, пытливо, любознательно, сведуще и во все вникающе собирал богатый материал, оставленный крупными русскими ориенталистами – учеными и на основе фактов написал прекрасную книгу. Что тут зазорного? Если бы он извращал факты, то дело другое. Если он не извращал факты, тогда что? Дело тут не в Муканове, а в науке, которая называется испокон веков – этнография. По указке Камалиденова отныне у нас в Казахстане запрещено заниматься этой наукой. Вот в чем суть критики Камалиденова!

Теперь о смешанных браках, за которые товарищ Камалиденов так рьяно ратует. По его мнению, смешанный брак – источник исцеления от всяких недугов в межнациональных отношениях. Какое простофильство! В связи с такой глупостью мне вспоминается приезд в Алма-Ату Никиты Сергеевича Хрущева в 1961 году. Он выступал на площади Коминтерна, где сейчас ТЮЗ, перед многочисленными тружениками столицы с заявлением: вот казахи любят конину, а русские – свинину. Давайте смешивайте то и другое мясо и сделайте колбасу – будет дружба (*оживление в зале*). Да, теперь это смешно. А тогда ведь это было трагедией: кто не покупал и не ел колбасу «Дружба», просто автоматически стал врагом интернационализма, врагом дружбы народов. Вот какие времена были у нас. Страшно подумать, как банально, как тривиально пошло представлял дружбу народов и интернационализм в такой великой, а именно, со своей разношерстностью, разноразличностью и по вере многоликой стране первый руководитель такой великой державы. Смешно ли, грустно ли, все-таки это для нас пройденный этап. Но мне вдвойне страшно, когда эта авторитарная пошлость, основанная на слепом подчинении дилетантской идеологической власти в нашей республике, на таком же уровне повторяется двадцать шесть лет спустя. Ну, хорошо, для сближения наций, скажем, русской и казахской, тем самым, чтобы снять остроту межнациональных отношений, сто мужчин казахов соединим законным браком со ста женщинами русского происхождения, или же наоборот. Но где же гарантия, что половина, если не больше таких семей назавтра не

распадается? Тогда что!?! Не трудно высчитать, сколько человек будет враждовать – около пятисот-шестисот. Если казахи между собою расходятся – очень плохо. Если русские между собою расходятся – тоже очень плохо. Но когда казахи с русскими расходятся или же наоборот и будут враждовать – это настоящая трагедия. Такова перспектива начинаний, пропагандируемых товарищем Камалиденовым. Грош цена таким начинаниям. Создание семьи сугубо личное дело каждого, очень деликатное, очень хрупкое. Вмешиваться в него ни в коем случае никому не позволительно, даже товарищу Камалиденову. Ибо это скорее всего приводит к отрицательным результатам. В русском народе есть прекрасная поговорка: насильно мил не будешь. Кто пытается быть милым насильно, не исключая главного идеолога нашей республики, тот обязательно станет всенародным посмешищем. «Сколько ни говори: «Халва, халва, халва во рту слаще не станет», – гласит восточная мудрость. Так что, если не будет настоящей основы межнациональных отношений, сколько ни говори: «Дружба, дружба, дружба!» – Нам сладко не будет. Сколько вероятных, невероятных предложений ни выдумывай – результат плачевный. Любовь приходит незаметно. Почему она пришла? – Порою сам не можешь объяснить. В межнациональных отношениях тем более. Вот, например, всем вам известно, что в прошлом веке два друга, один казах, другой русский, а именно: великий Чокан Валиханов и великий Федор Достоевский, который старше его на четырнадцать лет, переписывались. Вот письмо Достоевского к Валиханову. Я зачитываю только начало: «Вы пишете мне, что меня любите. А я вам объявляю без церемоний, что я в вас влюбился. Я никогда и никому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к вам, и бог знает, как это сделалось». (*Аплодисменты.*) Мне хочется тут подчеркнуть фразу, вернее, словосочетание: бог знает, как это сделалось. Вот так, когда между людьми – казахами, русскими, корейцами, немцами и уйгурами, живущими в Казахстане, не создадутся добрые, дружелюбные отношения «бог знает» как это сделалось», а не силой или же дилетантскими уговорами – никогда дружбы не будет (*аплодисменты*).

Теперь о постановлении Бюро ЦК Компартии Казахстана о литературе. Между прочим, особо хочу отметить, что никакими постановлениями или строжайшими мерами и решениями, кроме организационных, дела литературные не поправишь. Это доказано исторически. Хотя бы возьмите нашумевшее Постановление ЦК ВКП(б) 1946 года. Этим постановлением были уничтожены такие великие писатели, как Анна Ахматова и Михаил Зощенко. Уничтожены тысячи талантов на местах. После этого постановления наплодилась серость, халтура. Бесконфликтность, видеть жизнь в розовом цвете, лакировка. Не-

смотря на это, мы сегодня знаем и ценим Анну Ахматову и Михаила Зощенко. Но где же ажаевы, бубенновы, бабаевские – классики-однодневки, которые расплодились после этого постановления? Мы же их не знаем, живы они или нет. Вот вам результат знаменитого постановления 1946 года! Или же возьмите, к примеру, постановления о литературе нашей республики тех лет. По этим постановлениям мы отказались, как манкурты, от своей истории, отказались от фольклора и народных эпосов, видя в них «антинаучные», антимарксистские тенденции. Мы, обвиняя самого Ауэзова в любовании феодальным прошлым, пренебрежении к советской «счастливой» жизни, и еще, что греха таить, во всех грехах, старались уничтожить его. Мы его загнали в угол. Беспощадной критикой мы его заставили писать на современную тему. По нашим глупым требованиям, он стал перестраиваться. Однако современная тема у него не получалась. Потому что он лучше знал жизнь казахов прошлого века, чем современных колхозников, рабочих. Определение В.И. Ленина: литература нивелировке не подлежит – мы начисто отвергли. Тем самым стремились стереть с лица земли талант М.О. Ауэзова. Если бы он вовремя не уехал в Москву, мы, вооруженные положениями всех тех постановлений, непременно отправили бы его за решетку. Вот вам последствия всяких постановлений, принятых вышестоящими органами.

Новое постановление Бюро ЦК Казахстана о мононациональной среде в литературе ничего хорошего не сулит нам. Прежде всего, что такая мононациональная среда в литературе, которая так осуждается этим постановлением? Это та среда, о которой я пишу. Это та среда, о которой, скажем, Иван Щеголихин пишет, т. е. я пишу о казахах, а Иван Щеголихин – только о русских. Решение Бюро ЦК требует, чтобы мы смешали эти среды, как в одно время требовал Никита Сергеевич Хрущев смешивания компонентов колбасы «Дружба», для того, чтобы мы воспевали дружбу народов, т. е. я должен написать не только о казахах, но и о русских, а Иван Щеголихин в своей книге наряду с русскими героями должен воссоздать образы казахов. После такой постановки вопросов я уверен в том, что в литературе расплодится халтура, серость, конъюнктура. Ряды графоманов пополнятся вульгарными социологами-марксистами, развязными пошляками-писателями, претендующими на безоговорочные издания своих «высокоиндейных» произведений. О высокохудожественности произведений тут и речи не должно быть. Натискам таких настырных, умеющих, где что сказать, какими лозунговыми принципами апеллировать людей, вряд ли сумеют устоять редакторы. Потому что доводы у них веские: вот это по решению Бюро ЦК Компартии Казахстана в своем романе не вывел столько-то казахов, столько-то русских, столько-то уйгуров,

немцев, тем самым я воспеваю дружбу народов и интернационализм. «Будь добр, печатай!» – скажут они. Если редакторы, ориентируясь на художественную ценность произведений, откажут им, они пойдут с жалобой на них в ЦК, товарищу Камалиденову, по меньшей мере Смаилову. А вы, товарищи Камалиденов и Смаилов, дадите команду в издательство, чтобы они опубликовали эти «произведения», ибо эти писатели-графоманы так безукоризненно, так превосходно выполняли требования ЦК. Теперь представьте другую картину: вот к этому напуганному редактору приду я, знаете, с чем приду я к нему? С книгой, где описана мне близкая жизненная правда, скажем, довоенный казахский аул, а там ни одного русского персонажа. А как меня будет принимать этот сломленный редактор? Если примет, то непременно потребует с меня, чтобы я некоторые казахские имена обязательно заменил русскими именами, скажем, Сарсенбая Иваном, Бейсенбая Сидором... Естественно, я буду возражать против такого произвола и пойду в ЦК, а товарищ Смаилов, выслушав меня, скажет: требование редактора правильное, давай переделай книгу свою. Мы же не можем идти против воли партии (*оживление*). Да, да: против воли партии! Мы всегда именем партии апеллируем. Дай бог, демагогии у нас предостаточно. Будь добр, выполняй требования ЦК. Вот, что я вижу впоследствии такого необдуманного решения Бюро ЦК. О возможных последствиях этого постановления мы недавно обстоятельно поговорили у товарища Смаилова. Дело тут не в моно- или полинациональной среде, а в художественном качестве произведений. Меня целиком и полностью поддержал Иван Щеголихин и доказал на примере Ч. Айтматова, который вошел в мировую литературу без единого русского персонажа, только с киргизской мононациональной средой и никто ни в чем – ни в жизненной, ни в литературной позиции не обвиняет его. От того ли, что мы не послушали ответработника ЦК, тем самым задели его амбицию, или же от того, что мы его упрекали в том, что в таких серьезных делах надо было посоветоваться с компетентными людьми, одним словом, он оскорбился и бросил в мой огород камешек, сказав: каждый смотрит со своей колокольни. Здесь я представляю вам возможность судить, у кого какая колокольня... У кого какой уровень (*оживление в зале*). Вам смешно, товарищи, а мне смехотворно все это. Если хотите, нелепо. Потому что нежизненные, из пальца высосанные мероприятия они. Я уверяю вас, дорогие руководители нашей республики, во главе с тов. Колбиным врагов-то нет у нас, т. е. враги есть, но они живут только в ваших воображениях, ваших умозаключениях. Еще до нашей эры великий Конфуций сказал: «Трудно найти в темной комнате черную кошку, особенно тогда, когда ее там нет». Так что вы напрасно ищете национализм у казах-

ского народа. Нет национализма у нас, никогда не было его, и не будет впредь.

Могу доказать двумя, тремя фактами: слово «басмач» — это слово тюркского происхождения. Однако в лексиконе казахского языка нет этого слова. Правильно ли я говорю? (*голоса: правильно*). Почему нет? Да потому, что в бескрайних, великих просторах казахской земли не было ни одного басмача (*аплодисменты*)! Да потому, что казахский народ с первых дней Октября без колебания, шел за знаменем Советской власти. Вот поэтому нет басмачей. Это первое доказательство.

На моей родине до войны был маленький колхоз — Суаткуль. Дворов-то всего-навсего сорок-сорок пять. Жители этого аула, который сейчас является отделением вновь организованного совхоза, решили поставить обелиск погибшим в Великой Отечественной войне своим аульчанам. И на открытие пригласили меня. Когда спадало с обелиска покрывало, я остоленел: на камне высечено восемьдесят три фамилии. С каждого двора по два человека погибло за Отечество! Вот вам второе мое доказательство! Суаткуль — не исключение, друзья. В каждом районе есть свой Суаткуль в Казахстане. В истории Великой Отечественной войны казахский народ занимает свое достойное место. Это факты известны всем. Алия Молдагулова! Маншук Маметова! Они — обе казашки и обе Герои Советского Союза. Мы гордимся ими. Где есть, кроме Казахстана, такие героини-женщины? В каких союзных республиках?! Они не были военнообязанными, но когда час настал, добровольно поехали на фронт, героически сражались и сложили головы на поле брани. Вот вам третье мое доказательство. На такой народ только отщепенец может наклеветать. Я имею в виду журналиста Есильбаева (*оживление*). В городе Алма-Ате — столице Казахской ССР — открылся казахский детский сад «Ертөстік». Для меня естественно ликование казахского населения, живущего в столице, потому что это всего-навсего третий или четвертый казахский детский сад в таком миллионном городе. Есильбаев в своей статье, опубликованной в газете «Правда», издевается над чувствами народа, саркастически заявляя: «Поистине исторические события это». Расчет у него точный. Цена ему красная: через двадцать дней после этой статьи, он был назначен секретарем Союза журналистов Казахстана. Если он в таком же духе напишет еще две-три статьи, я уверен, что через полгода он обязательно станет в какой-либо области секретарем обкома партии. Заранее поздравляю я его — этого интернационалиста-карьериста без рода.

Теперь несколько слов о декабрьских событиях.

В тот день, т. е. 17 декабря, вечером, не скрою, я был очевидцем демонстрации на Новой площади. Я живу недалеко от площади и каж-

дый день совершать вечерний моцион на ней вошло в мою привычку. Ну, вот в тот злосчастный день по своей привычке, ничего не подозревая подхожу к площади. А там огромная толпа. Сперва я подумал, поскольку 16 декабря состоялся пленум ЦК, сегодня, стало быть, новый первый секретарь на митинге выступает (*оживление в зале*). Подошел к одному милиционеру и спрашиваю, что это такое? – Он молчит. Второй вовсе отвернулся от меня. А третий пожал плечами, вроде, мол, мы сами толком ничего не знаем. В этот момент услышал голос Камалиденова. Он говорил по-казахски: «Тоқтандар! Жатаққа кетіндер! Әйтпеген күнде қару қолданамыз! Расходитесь по общежитиям (здесь он не правильно выражался. Общежитие – не жатақ, а жатақхана. Жатақ – абсолютно другой смысл имеет). Если не разойдетесь, то непременно силу применим!» И применили силу при мне. Солдат около ста со щитами, вооруженные дубинками и саперными лопатками, и еще с собаками с правого крыла трибуны, двинулись. Толпа, так мирно, так тихо стоявшая, в этот момент стала отходить. Когда людская волна пришла в движение, меня, честно говоря, обуял страх: если я соскользну, то, непременно, останусь под ногами толпы. Старость не радость, как говорится. Вдоль стены, прижимаясь к зданию, я спустился вниз. В этот момент слышу грозный голос: «Мен Елемисовпін. Мен республиканың прокурорымын! Тарқандар! Ұят болады. Жатаққа кетіндер! (опять «жатақ»). Мен күш қолданам! Сендерді алаңнан қуындар деп жарлық беремін! Мен республиканың прокуроры – Елемисовпын!» – Кто будет слушать его? Во-первых, страх наводит он всем. Во-вторых, он свою фамилию по-казахски неправильно произносит. Не Елемис, а Елемес. Правда, еще и Назарбаев, говорят выступал на площади, я лично его выступления не слышал. Возможно, мы с ним разминулись.

Я шел вниз, пересек проспект Абая. По мере удаления эти бессодержательные, безграмотные призывы доносились мне приглушенно попеременно. Честно говоря, они, эти бессмысленные голоса, до сих пор звенят в моих ушах. Глубоко сожалею, что не нашелся человек, который мог бы подняться на трибуну и с трезвой головой сказать без угрозы что-нибудь вразумительное. Если бы такой человек нашелся и, поднявшись на трибуну, разъяснил толком решения ЦК КПСС и нашего пленума, я десятикратно уверен, толпа разошлась бы, ибо демонстрация имела абсолютно мирный характер. Мы сами усугубили положение. Мы сами провоцировали их на выступление. Свободно, без помех со стороны представителей правоохранительных органов, заезжали на машинах, груженных ящиками водки и предлагали всем, притом «забывали» зафиксировать хотя бы номера этих машин. Откуда эти машины? Кто раздавал водку? – «Да они сами, подстрекатели!» – хором от-

вечали мы потом. Если они сами, то почему не задержали их? — Очень темные дела, товарищи! Всю ночь по улицам города сновали военные машины и ловили демонстрантов поодиночке. Притом, судя по душе-раздирающим крикам, солдаты с ними особо не церемонились. Знаете что, нам модно критиковать президента Рейгана, Белый дом, вообще американскую систему правления, ихнюю, как говорят, буржуазную демократию. Ну вот, в этой буржуазной стране, прямо перед Белым домом, однажды объявился один хитрый старичок по фамилии Хайдер и лег в прямом смысле этого слова, на лужайку. Он 220 дней лежал там и «голодал». Самое главное, никто ему не помешал вот так перед Белым домом лежать и голодать. Репортаж наших корреспондентов в течение этих семи месяцев, как правило, начинался так: «Белый дом как прежде глух». Нам страшно хотелось, чтобы президент Рейган вышел из Белого дома, подошел к Хайдеру и пожал ему руку, а он этого не сделал. Он мог бы сделать другое: распорядиться убрать старика и отправить его — этого чудака или в психбольницу, или же посадить в тюрьму, как у нас принято. Но он и этого не сделал. Вот вам пример самой гнилой, самой затхлой, разлагающейся демократии буржуазного общества. Я думаю, кое-что перенять от этой затхлой демократии нам бы не помешало. Вместо этого, мы на них, на этих мирно стоящих парней и девушек пошли с дубинками и саперными лопатками, на-травливали на них собак, направляли на них водометы из пожарной машины, а мороз-то около двадцати градусов. Самое страшное, мы потом их отправляли на свалку, потому что все тюрьмы столицы были уже заполнены. Затем устраивали над ними поголовное судилище за то, что они несли на площадь транспаранты и портрет Ленина. Где же наша терпимость? Выдержанность? Спокойствие? Где же величие Духа? Где же дух Величия такой великой державы? — Если действительно являемся таковой? Ведь они же просто стояли, эти демонстранты. Молча, без шума. Значит, надо было оцепить их солдатами, окружить и выжидать, чем это кончится.

Председательствующий: Ваше время истекает.

Шаймерденов С.: Прошу еще четыре-пять минут (*голоса из зала: дать, дать!*).

Теперь, вот, о чем хотелось бы мне говорить. Вернее о ком... О Кунаеве. Многие склонны приписать ему национализм, потому что он якобы является источником всех семи бед, которые раньше лежали под спудом и только сейчас всплывают на поверхность. Какой же он националист? Для того, чтобы быть националистом — нужен талант и небывалое упорство к проявлению и осуществлению своего жизненного кредо. А у него того и другого нет. Он свыше сорока лет находился на руководящей работе в республике. За эти долгие, длинные годы, хотя

бы одно мудрое слово, сказанное им, осталось ли в памяти народной? Нет, не осталось. Зато, сказанная в адрес Кунаева крылатая фраза Сабита Муканова в 1959 году на пленуме ЦК Компартии Казахстана: «Кунаев – это мешок обещаний» – вот эта фраза осталась в нашей памяти. Он – сплошная серость. А от серости не ждите большого размаха. Он не националист. Он всего-навсего родофил, притом родофил очень плохого пошива. Он окружил себя весьма посредственными и не слишком-то чистоплотными людьми и жил только их интересами. Между прочим, у него были и талантливые сородичи, например, Бауржан Момыш-улы – он же гордость нации, Курманбек Джандарбеков, Канабек Байсеитов – очень одаренные, неординарно мыслящие личности, их он не подпускал к себе. Почему? Да потому, что они смогут ему сказать: «Дорогой Димаш, здесь ты прав, а здесь нет!» Серые люди никогда не терпят талантливых. Поэтому они не вписывались в мышление этого партийного деятеля. По существу, Кунаев – это плод настоящего протекционизма, классический образец кумовства. Мы все прекрасно знаем, что он не по таланту достиг такой высоты в своей карьере. И этому, когда-то всемогущему, теперь жалкому, сиротливо одинокому и глубоко несчастному человеку, приписываем национализм. Он никогда не поднимался на высоту общенациональных интересов. Он всегда на все смотрел с колокольни узко родовых обывательских требований. И в последние 22 года действовал по принципу: откуда ты родом? – который губил и разлагал казахский народ. Вы все хорошо знаете великих сыновей казахского народа – Ибрая Алтынсарина, первым создавшего учебник на кириллице для казахской школы, Чокана Валиханова – промелькнувшего метеора на ниве востоковедения, как определил академик Веселовский, открывшего первым для русской державы Кашгарию, композитора Биржансала – этого неистового певца свободы и любви – они гордость казахского народа. Ну вот парадокс: нет в городе Алма-Ате достойных улиц, названных именами этих деятелей культуры и науки XIX века. Почему нет? Да потому, что все они из Центрального Казахстана. А вот именем Туркебаева, «деятеля» районного масштаба 30-х годов, пожалуйста, с удовольствием называли одну из великолепных улиц столицы. Причем же тут масштаб?! Он же родной зять товарища Кунаева. Заслуга перед народом никакого значения тут не имеет.

Уважаемый Геннадий Васильевич! Теперь я лично к Вам обращаюсь. Честно говоря, Вы мне импонируете. Ваша простота, непосредственность и естественность в обращении с людьми покоряют меня. В моем уважении к Вам не последнее место занимает Ваш ораторский талант. Я изо дня в день убеждаюсь, «что Вы по натуре своей человек добрый. Я уверен в том, что вы приехали в Казахстан с добрыми на-

мерениями – этот обширный, огромный край сделать еще лучше, еще краше, еще богаче. Я убежден в этом. Это я говорю не ради лести к Вам. Я у вас ничего не прошу, тем более требовать от вас чего-либо и в мыслях нет. У меня в сердце есть два сомнения. Не сказать об этом, промолчать о них было бы с моей стороны мучением перед совестью. Потому что эти сомнения гложут мою душу. На съезде комсомола Казахстана Вам задавали много вопросов и Вы отвечали на них. Мы это по телевизору видели. Итак, первый вопрос: в докладе ЦК ЛКСМ Казахстана много было сказано о проявлениях национализма, о проявлениях шовинизма – ни слова. Означает ли это, что в Казахстане нет шовинизма? Вы ответили: нет, не означает. Шовинизм есть в Казахстане. Мы просто забыли о нем в докладе. Спасибо за правдивый, честный ответ. Но нет ли тут в вашей забывчивости какой-нибудь закономерности? Что значит, что вы просто забыли о шовинизме? Это значит, что у вас в ЦК Компартии Казахстана есть четкий план борьбы с проявлениями национализма, но нет конкретного, глубоко продуманного плана борьбы с проявлениями шовинизма. Вот к такому невеселому, горестному выводу пришел я после вашего ответа. Второй вопрос: Вы по приезде в Казахстан сразу заявили, что будете изучать казахский язык. И Вы действительно ли сейчас изучаете казахский язык? – Вы ответили утвердительно: да, изучаю. Большое спасибо за интерес, проявленный Вами к изучению казахского языка. Вы тем самым подаете добрый пример неказахским партийно-советским работникам нашей республики, которые в мыслях даже не пытаются изучать казахский язык. Однако вы перед тем, как ответить аудитории и зрителям, прочитав записку, тут же громоподобно хохотали. В этот момент у меня, сидящего дома у телевизора, по телу мурашки бегали. Потому что это не смешной вопрос. Расул Гамзатов однажды заметил: «Кого-то исцеляет от болезни родной язык, но мне на нем петь. Если завтра мой язык исчезнет, то я готов сегодня умереть. – Думаю, Расул Гамзатов прав. Я могу повторить его слова: если казахский язык умрет завтра, то я должен умереть сегодня. Иначе как? Какой смысл пережить родной язык. Без языка любой человек, кем бы он ни был – царь или крестьянин, ученый-гений или же простой лавочник – ничто. А вы хохотали. Мне не понятен ваш хохот... (Оживление).

Теперь у меня конкретные предложения. Их четыре.

Первое. Улицу Комсомольскую переименовать в проспект Чокана Валиханова и Федора Достоевского и поставить им там, на удобном месте, двуединый памятник. На памятнике высечь выше приведенные мною слова Достоевского: «Вы пишете мне, что меня любите, а я вам объявляю без церемоний, что я в вас влюбился. Я никогда и никому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к

вам. И бог знает как это сделалось». (*Голоса из зала: правильно.*) Думаю, что такой памятник во сто крат больше способствовал бы дружбе народов, нежели сотни лозунгов.

Второе. Соорудить памятник Сакену Сейфуллину – основоположнику казахской советской литературы. Для такого памятника есть место богом подаренное – место, где стыкуются проспект Абая с проспектом Сейфуллина. Сакен Сейфуллин заслуживает такое внимание.

Третье. В Северо-Казахстанской области в начале 30-х годов был район Тонкерес (Тонкерейский). Сейчас этого района нет, распался на пять районов – Пресновский, Джамбулский, Сергеевский, Тимирязевский и Аксуатский. Бывший Тонкерейский район уникален тем, что в этом районе родились три виднейших писателя – Иван Шухов, Сабит Муканов и Габит Мусрепов. Предлагаю переименовать Пресновский, Джамбулский и Сергеевский районы их именами соответственно.

Наконец, мое последнее предложение обращено к вам, товарищ Колбин. Я вам предлагаю выйти со мной на улицу, только вдвоем, только без охраны, пройдемся по улицам города, притом денно и нощно, и если кто-нибудь из казахов тронет вас пальцем, – я уверен никто не тронет, а если тронет, то в знак протеста своему народу, я тут же предам себя самосожжению! (*Оживление в зале. Хохот товарища Колбина.*) Вот тут ваш хохот мне понятен, Геннадий Васильевич! (*Аплодисменты.*)

Геннадий Васильевич! Я вас призываю остановить Вавилонское столпотворение в нашей идеологической работе! А то скоро понимать перестанем друг друга.

Благодарю за внимание.

23 мая 1987 г.

ҚАДІРЛІ ПРЕЗИДЕНТ!

«Отан» орденін алғанда айтылған сөз

Мына қиямет заманда көңіл бөліп, уақыт тауып, мәдениет пен әдебиет саласындағы азды-көпті іс-әрекет, еңбегімізді бағалап, құрмет көрсетіп жатқаныңызға үй іші – отбасым, бала-шаға, немерелерімнің атынан шын жүректен алғыс-рақметімді айтамын.

Ұлы мейрамымыз – Республика күні құтты болсын!

Өтпелі кезең дейміз. Осы өтпелі кезең дегеннің қай уақытта өтетінін қарашаңыз мына біз түгіл, керек десеңіз, өзіңіз де нақ басып, дәл айта алмайсыз ба деп ойлаймын. Олай болса, ӨТПЕЛІ кезең дегеніміз – еліміз үшін катерлі кезең. Соны СІЗ жақсы түсінесіз. Сол себепті де жарғақ құлағыңыз жастыққа тимей, туған өлкемізді аралайсыз. Алыс-жақын елдерді шарлайсыз. Бөтен жұрт қайраткерлерінің түсіне де енбейтін оқыс ұсыныстар жасайсыз. Сол ұсыныстарыңыздың жүзеге асуы үшін жатпай-тұрмай қарекеттенесіз. Шынын айтар болсам, кейде СІЗ бүкіл халқыңызды соңыңыздан ертіп, жар жағалап келе жатқан адамға ұқсап кетесіз. Сөйтсе де біз Сізге сенеміз. Республика азаттығын еш мансапка айырбастамайды деп, тәуелсіздігіміз үшін қасықтай қанын пидә етеді деп ұғынамыз. Өйткені Сіз ана сүтін емшектен қазақша емдіңіз. Тіліңіз басқаша емес, қазақша шықты. Олай болса, Сіздің жаныңыз қазақ. Түрі қазақ болса да, қазақша екі-үш сөздің басын құрап сөйлей алмайтын, бір қызығы, сол сорақылығын мықтылығым деп танып, республика тізгініне жармасқысы келетін дүбәралардан артықшылығыңыз да сонда. Бір қуанарлығы – Сіз жүріп өткен жерлерде пәтуәлі іс қалады. Тыныштық орнайды. Лап етіп тұтанып, ушығып кетейін деп тұрған аймақтардың Сіз барғаннан кейін қалыпты тірлік қалпына келетініне талай жерде куә болдық. Жүрген жеріңізге Сіз әманда тыныштық егіп жүресіз. Мен мұндай қасиетті ел басқарған адамның кеменгерлігі деп білемін. Бірақ **ТЫНЫШТЫҚ** бар да, **ТӘУЕЛСІЗДІК** бөлек. Бұл екі құбылыстың бір-біріне қайшы келетін кездері көп. «Тыныштық, тыныштық» деп жүріп тәуелсіздігімізден, дербестігімізден айырылып қалсақ, онда кім болғанымыз? Менің ұғымымда, жеме-жемге келгенде **АЗАТТЫҒЫМЫЗ** үшін тыныштығымызды құрбан етуге болады. Дүниелік тарихтың пайым-үлгісі солай. Ал **ТЫНЫШТЫҒЫМЫЗДЫҢ** қамы үшін **ТӘУЕЛСІЗДІГІМІЗДІ** құрбан етуге әсте болмайды. Біз жастарымыздың жүрегіне осы сезімді ұялатуға тиіспіз. **ТЫНЫШТЫҚ** – біз үшін түп мақсат емес. Былайша айтқанда, самоцель емес. Біздің түп мақсатымыз – әлі тұсауы кесілмеген, үрлеп қалса ұшып кеткелі тұрған **ДЕРБЕСТІГІМІЗДІҢ** ірге тасын бекітіп, нығайту, қалыптастырып, орнықтыру болып табылады. **ТЫ-**

НЫШТЫҚ – осы мақсатқа жеткізетін жолдың бір саласы ғана. Біз Сізді, қай жерде қандай бір оқыс ұсыныс жасамаңыз, халқымыздың сол ДЕРБЕСТІК жолындағы қайратты күрескері деп танимыз әрі бағалаймыз. Осы орайда Джавахарлал Нерудың «Өзімнің ғұмырнамам» («Автобиография») атты кітабындағы Маһатма ГАНДИ туралы айтқаны ойға оралады: Ганди ой-пікір, іс-әрекетке келгенде өз серіктестері – біздерден оқ бойы алда жүретін еді. Кейде кейбір ұсыныстарының оқыс-оғаш болатындығы соншалық, тіпті біз ол ұсыныстарды ақылға сыймайтындай көретінбіз. Таң қаларлығы – арада бір шама уақыт өткенде жаңағы «ақылға сыймайды» деген ұсыныстардың дұрыстығына, дұрыстығы емес-ау, өміршендігіне куә болатын едік, – дейді Неру. Осы пікіріне мысал ретінде Неру әлемге әйгілі «тұз соғысын», Англияда тігілген киім-кешекке қарсы жарияланған бойкотты атайды. Гандидің үніне құлақ түрген бүкіл үнді жұрты ағылшын елінде дайындалған тұздардан безіп, өздеріндегі атам заманғы тұз қайнату кәсібіне ауысады. Ағылшын киім-кешектерін отқа өртеп, миллиондаған үнділіктер бұрынғы кенеп тоқу өнерін қайта бастайды. Бір жолы колонизаторлар елді тыныштандыру мақсатында беделі жұрттан асқан Гандиге парламентте сөз сөйлеуді өтінеді. Ганди көнген. Бірақ ағылшын тілінде емес, хинду тілінде сөйлеймін деп шарт қояды. Парламентте ағылшын тілінен басқа тілде сөйлеуді қылмыс деп танитын отаршылдар абыржып қалған. Сөйтсе де, басқа амалы болмағандықтан, көнулеріне тура келген.

Басқаларымыздың үш ұйықтасақ та түсімізге енбейтін, Гандидің осы әрекеттері ұйықтап жатқан елдің санасын оятты. Ағылшындарды үнді жұртынан тайып тұруға мәжбүр етті, – дейді Неру ақсақал.

Құрметті Нұрсұлтан Әбішұлы! XX ғасырдың пайғамбары атанған Маһатма Гандидің осы бір жеңімпаздық қасиеті Сізге де дарыса екен деп тілеймін.

Азаттық мұхитында неғайбыл болашаққа жол тартқан «ҚАЗАҚ-СТАН РЕСПУБЛИКАСЫ» атты алып кеменің тізгінін бекем ұстаған қолыңыз қалтырамасын! Хақ тағала жар болғай СІЗГЕ.

Оң сапар, НҰРЕКЕ!

23 қазан 1994

НҰРСҰЛТАННЫҢ НҰРЛЫ ЖОЛЫ ДЕГЕНГЕ ЖЕТКІЗГЕЙ

*Республикалық референдум алдында Абзал Бөкенмен өткізген
сұхбат*

Абзал Бөкен: Құрметті Сафуан Шаймерденұлы, Елбасы туралы әңгіме қашанда ел туралы әңгімеге ұласпақ керек. Өйткені хан мен қараша халқы бір шапанның астары мен тысындай, бөле-жара қарауға болмайтын бүтін құбылыс. Содан да болар, қазіргідей қиын кезеңде ел тірлігінің тізгіні қолында тұрған Президентіміз Назарбаев жөнінде сөз бола қалса, санамызға ең алдымен бұқара халық жағдайы салмақ салады. Ал халық тірлігін тілге тиек ете бастасақ, ой сорабы Нұрсұлтан Назарбаевқа соқпай кетпейді. Бірі сүйініп айтса, бірі күйініп айтады. Көпке жағу, әсіресе жаңа нәрсенің басында тұрған кісінің жағуы оңай емес. Осындай ойлы-қырлы пікірлерге карамастан, көпшілік қауым өзін Елбасымен бір тұтас жағдайда сезінетіні байқалады. Бірін-бірі көзден таса еткісі келмейтіні аңғарылады. Осының сырын суыртпақтай кетсеңіз.

Сафуан Шаймерденов: Мұның сырын бір-екі қайырым сөзге сыйғызу қиын. Сыймайтыны – Президент тұлғасының күрделілігінде. Өмірде халықтан асқан сыншы жоқ. Сол сыншыңыз Президентінің сәтті қадамына сүйсініп, сәтсіз қадамына күйініп жатса, оның басшылығымен жүріп жатқан реформаның «мынасын қолдаймын, ал мынасына күмәнім бар» деп пікірін ашық білдіріп жатса, бұл да бір ғанибет нәрсе. Өйткені бұдан халық пен басшының арасында тығыз байланыстың барын, самарқаулық пен бойкүйездіктің жоғын байқаймыз. Қуанышымызды да, ренішімізді де тек соған қарата айтып жатсақ, арызымызды арнар одан басқа дәл сондай бір адамның жоктығын аңғарамыз. Халықтың жанарына бүгін таңда ілініп тұрған биік те сол екенін пайымдаймыз. Ал Нұрсұлтан Әбішұлы болса, мақталуға да, сыналуға да үйренген жан. Дүниежүзілік деңгейдегі дуалы ауыздардан жоғары бағасын алған адамның кейде өз елінде сынға ұшырап жатуы кереғар құбылыс болып көрінуі мүмкін. Әйтсе де Президентіміз «Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды» дегенді жақсы біледі. Халыққа өзінің, өзіне халықтың керек екенін бар болысымен сезінеді. Президентінің өзіне деген ықыласын түйсінген жұртшылықтың онымен ішкі байланысын үзгісі келмейтіні осы себептен болса керек.

Абзал Бөкен: Аса дарынды қазақ ақындарының бірі соғыс жылдарындағы ауыл тұрмысын жырлаған бір өлеңінде сол ауыл басқармасының «ел басқару қиын жұмыс екен» деген сөзін келтіреді. Ал жетпіс жылдан аса социализмді «құрып», коммунизмге «қол созым

қалғанда» жалт бұрылып, қоғамдық құбылыс пен экономикалық тұғырды түбірімен өзгертуге мәжбүр болған, жетпіс жыл бойы «ортақ мақсат, ортақ қазан» деген жалаумен теспей сорылып, тепкілеспей тоналып келген елді басқару, оған тәуелсіздіктің тынысын түйсіндіріп, демократияның дәмін сезіндіру тіпті де оңай емес. Өйткені Президент те, халық та бұдан бұрын айналысып көрмеген шаруалармен шұғылданып жатыр. Біздің қиындығымыздың негізі – нарықтық қатынастың дайындықпен емес, төбеден түскендей тосын келуінде секілді. Президент ет пен сүйектен жаралған жан. Бірде алғырлық танытса, бірде абдырап қалуы заңды. Алғырлық көрсеткенде алақанымызды соғамыз, абдыраған сәтінде кейбіреуіміз «мен болсам ғой...» деуден де тайынбаймыз. Қымбатшылық қысып, тұрмыстық жағдай қиындап барады. Содан Елбасына өкпеміз қара қазандай болатыны да бар. Бейне бір ол бізден қолда барын аяп жүрген секілді... Осы төңіректе не дер едіңіз?

Сафуан Шаймерденов: Президент жуырда айтқан бір сөзінде «дәл бүгінгі таңда ел басқарудан гөрі қызуы бірнеше мың градус болатын мартен пешінің алдында ақ тер, көк тер болып жұмыс істеу әлдеқайда жеңіл» деген еді. Егер бейнелей айтар болсақ, бүгінгі басшымыз сол мартеннен шыңдалып шыққан болат қой. Соның өзі әлгіндей деп жатқанда біздің қайсыбір «темір» ағайындарымыздың сүйегі өзінен әлдеқайда берік жаратылыстың бодауына татимыз деп текіректеуін тіпті де ұғына алмаймын.

Жалпы алғанда, тарихтың даму заңдылығы деп түсіндіргенімізбен бізге көп нәрсенің тосыннан келгені рас. КСРО-ның күйреуі, одақтас республикалардың тәуелсіздік алуы, нарықтың басталуы, демократиялық-құқықтық қоғам құру қажеттігі – алыс келешектен күтілсе де, кешелі-бүгін күте қоймаған құбылыстар. Жолбарыстың баласы жеміне алғаш секіргенде асып кетіп, не жетпей қалып, бара-бара дәл қармайды екен. Біздің нарыққа ұмтылысымыз да сондай. Білмеген жердің ой-шұқыры көп деген осындайдан шығады.

Қазақ – жылқы мінездес халық. Жеті күн арқандалған жылқыны сегізінші күні босатып көріңіз, сауырынан бір салсаң да желе-жортып кете алмайды. Қазығынан ұзамай, қарайлай береді. Ендеше, жеті күн емес, жетпіс жыл арқандалған қазаққа не сорым?! Қанша тәуелсіздік алдым дегенмен, ол да қазығынан ұзай алмай, айналсоқтап жүр. Бойымызға сіңіп қалған осындай жабылық, жасқаншақ мінезімізден арылу парыз. Бірақ тәуелсіздікті – асау тарпаңдай жер тарпып, алдына келгенді тістеп, артына келгенді тебу деп, ал демократияны – ойыма не келсе, соны істеу деп ұғатындар да бар. Бұл тегіне тартқан тұлпардың емес, қыстан көтерем шығып, аузы көкке тиген соң одырая қарайтын көбеңнің мінезі. Көп ұлтты еліміздің Президенті бізді осындай ұшқа-

ры түсінік, ұрыншақ мінезден ұдайы сақтандырып келеді. Ұлтаралық жарасым – біздің ортақ үйіміздің тыныштығының басты кепілі. «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген халық даналығын ұстанатын кез – осы кез дейді ол. Тәуелсіздік дегеніміз – еліміз таныған заңдар шеңберінде тіршілік ету, демократия дегеніміз – сол нормалар негізінде өзін қандай құқыққа ие болсаң, өзіңнен басқаның да сондай құқыққа ие екенін мойындау дейді ол. Осыны біріміз ұқсақ та, біріміз ұға алмай жататынымыз қынжылтады. Үш жүз жылға созылған арқандаудан, жетпіс жылға созылған ноктадан босай сала қағанағымыз қарқ, сағанамыз сарқ болмады дейміз. Құқық тұрғысында тәуелсіздік алғанымызбен, экономика жағынан біреулерге әлі де байлаулы екенімізді, Одақ кезіндегі байланыстардың бірден үзілуі бізді осындай күрделі жағдайға душар еткенін, оны жөндеуге кететін күш-қуат бір күннің шаруасы емес екенін ұмыта береміз.

«Сынау оңай, одан шығу жолын көрсету қиын, сындыру оңай, қайта жасау қиын», – дейді Нұрсұлтан. Тақ таласына талпынып жүрген кейбір ағайындарға да біздің өз тарапымыздан айтарымыз: «Президенттіктен дәмелену оңай, бірақ нағыз президенттік жүкті көтеріп кету қиын». Өйткені біз нөлден бастап жатырмыз, жарқын! Нөлден бастап жатқан елдің Президенті күндіз – күлкі, түнде ұйқыдан кемшілік көруі, жарғақ құлағы жастыққа тимеуі керек. Қазіргі Президентіміз солай етіп жүр. Әлем алдындағы абыройының арқасында шығысың мен теріскейіндегі ұлан-ғайыр іргенді бекемдеп тастауға тырмысып жатыр. Енді сіздің жеріңізге ешкім де көз аларта қоймаса керек. Дүние жүзінің азуын айға білеген төрт мемлекеті Қазақстан территориясының тұтастығына кепілдеме беріп, шартқа қол қойды. Баяғыда Абылай атаңыз да осы іспетті саясат жүргізген... Бұл мыңның емес, миллионның ішінде біреудің ғана қолынан келер шаруа. «Сол біреуің ол емес, мен боламын!» деуге тәуекелің жете ме?

Абзал Бөкен: Сәке, халық қалауымен Нұрекеңнің президенттік өкілеттігін 2000-ыншы жылға дейін созу жөнінде референдум өткізгелі жатқанымыз белгілі. Осы туралы қандай пікірлесің?

Сафуан Шаймерденов: Халық бұл жерде көрегендік танытып отыр. Неге? Себебі Нұрсұлтан Әбішұлы ел басқаруға кеше ғана келген адам емес. Оның ел басқарғанына бақандай жиырма жыл! Қазақстан экономикасының, қоғамдық-саяси ақуалының, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының, ұлттық-ұлыстық тіршілігінің күре тамыры қалай соғатынын одан артық білетін ешкім жоқ. Арғыны былай қойғанда, нарықтық қатынасты қалыптастыру басшылығының да төбе биі – өзі. Ендеше одан бір нәрсені сұрауға, талап етуге әбден болады. Ал жаңа адамнан не сұрарсың. Елбасының басталған реформаны бір белеске шығару үшін жанталасып жүргені де содан. Халық алдындағы

жауапкершілігін жіті сезінуінен. Бүгінгі қиындықтың салдарын кешегі «көсемге» итере салу әдеті күні кешеге дейін шеру тартып келді емес пе! Анау Ресей, Украина, Беларусьтан Қазақстанның жөні бөлек. Бірінші басшы жиі ауысқан жерде береке болмайды. Аталған елдер басшыларының ісі оңға баспай жатса, бар кінәні, бұрынғы үрдіс бойынша, өзінің алдында болған адамға итере салу мүмкіндігі бар. Ал Нұрекенде ондай «мүмкіндік» жоқ. Оған зәру де емес. Олай болса, қашан бір межелі жерімізге жеткенше ел тізгінін бір қолдан шығармауды референдумға қатысатын халық ескерер деген үміттемін. Абай жарықтық айтқан ғой: «Көп шуылдақ не табар, билемесе бір кемел» деп. Мен референдум сұрағына оң дауыс беруді – Абай айтқан кемелдік үшін дауыс беру деп түсінемін.

Абзал Бөкен: Әйтсе де Президентіміздің екі ұдай сезімде қалдыратын тұстары да бар деп қаласың ғой. Жасыратыны жоқ, кейде ол кісіні дара билікке бейімдеу емес пе екен деп те түйткілденесін. Егер менің осы жеке пікірімде аз да болса шындық жатса, ол – компартия кезінен қалған әдет деп ойлаймын. Ал кадр іріктеу мәселесіне келер болсақ, негізінен сол бір министрлер, сол бір әкімдер. Анда-санда бірінің орнын бірі ауыстырып жататыны бар. Бірақ одан күрделі өзгерістердің болмайтыны өзінен-өзі түсінікті емес пе. Әрине, бұл Президент төңірегіндегілер мүлде қабілетсіз деген сөз емес. Бұл нарық кезінде оның шешуші буындарына нағыз маманды тауып қосу – есік-терезесі көптен жабық тұрған үйдің желдеткішін ашып жіберумен бірдей нәрсе ғой.

Сафуан Шаймерденов: Жалпы қолында билігі, көңілінде шешімі жоқ Елбасыны Елбасы деуге бола ма өзі? Әрине, жоқ. Ендеше, билік Президентке бастаған реформасын баянды етуі үшін қажет. Әсіресе осындай өтпелі кезеңде қажет. Екіншіден, елді ел басқарған тәжірибелі адам ғана басқара алады. Бұл жөнінен Назарбаевқа кінә тағу қиын. Онда құдай берген талант та, еңбек берген білім де, өмір берген тәжірибе де жетерлік. Ал кадр мәселесіне келер болсақ, бұл, шынында да, ел басшысының ойланар мәселесі.

Абзал Бөкен: Сіз Нұрсұлтан Назарбаевтың ішкі саясаттағы ілкімділігі мен сыртқы саясаттағы икемділік-көрегенділігін бабамыз Абылай ханның сара қасиеттерімен салыстырған бірінші адамсыз. Және мұны бүгін емес, бұдан бірнеше жыл бұрын айттыңыз. Кезінде бұл пікірге көбіміз үдірейе қарағанымыз рас. Кейін әлгі пікірді қолдаушылар көбейді. Әрине, тарихи тұлғаларды замана жүктеген міндеттерінің ұқсас екендігіне қарамастан, дәлме-дәл салыстыруға болмас. Бірақ Елбасына берген әлгі бағаны нендей қасиеттеріне сүйеніп айтқан едіңіз?

Сафуан Шаймерденов: Президентіміздің бүкіл қасиетін тізіп бере алмаспын. Қысқаша тұжырсам, ақылға тереңдігі мен білімге кенендігі,

ойлау жүйесінің айқындығы мен кеңдігі, оқиғалардың алдын орайтын көрегендігі мен икемді дипломатиясы – осының бәрі жаратылыс ием берген негізбен құнарланып жатуы оны Абылай хан атасының мұрагері секілді деуге тірек болды. Мен сол пікірімнен әлі де айныған жоқпын. Елді қатерлі өткелден өткізсе, сол өткізер деген сенімдемін.

Абзал Бөкен: Сіз өткен жылдың аяқ шенінде биік мәртебелі «Отан» ордені кеудеңізге тағылуына байланысты «Халық кеңесі» газеті арқылы Президентке арнаған сөзіңізде оны қазақ жұртының тәуелсіздігін «тар жол, тайғақ кешумен» арқалап, жар жағалап келе жатқан адамға теңеген едіңіз. Сәтімен табылған теңеу. Аңызда Толағай батыр да кенезесі кеуіп, шөлден тұралаған жеріне жаңбыр жауғызу үшін үлкен тауды арқалап кетеді емес пе?! Бұл ретте Нұрекен де сол іспеттес алып. Алайда сіздің бейнелеуіңізде еңістегі халқын өрге сүйреуде оның жалғыз екені сезіліп қалатындай, Дербестік деген Толағай таудан да алып та ауыр жүк. Ондай ауыр жүкті тек Нұрекен ғана арқалай алатын болар. Әлде тағы басқа біреулерден де үміт етуге бола ма?

Сафуан Шаймерденов: Жұрт не десе о десін, бүгін таңда онын орнын басатын тұлғаны көріп тұрған жоқпын. Бүгінге дейін бәріміз жабылып Елбасын сыннан өткізіп келдік. Енді референдум деген тәуекел арқылы Елбасы елін сыннан өткізгелі отыр. Дәлірек айтқанда, елдің Президентке деген сенімін сыннан өткізгелі отыр. Соңғы кездері баспасөз беттерінде жұрттың Президент жөніндегі жедел пікірі жиі жарияланып жатыр. Бәрінің айтатыны – ел тұрмысының ауырлығы, нарық арбасының әрең жылжып келе жатқандығы. Бәрінің айтатыны – осы қиын жол, қысталаң жағдайдан бүгінгі Елбасының ғана алып шыға алатыны. Көпшілігі-ақ оның орнын айырбастай қоятын адамның әзірге жоқ екенін анық мәлімдеуде.

Абзал Бөкен: Рас, қазіргі Президентіміздің бейнесі – нағыз Президенттің бейнесі. Басқаша сөзбен айту қиын. Керек жерінде хандай биік, қарадай қарапайым. Еуропа мен Шығыс зиялысының озық қасиеттерін бойына қатар сіңірген, саясатқа жүйрік, ақылға кемел осы адамға қойылар өткір сауал – экономикамыз неге еңбектеп қалды, ол неге аяғынан каз тұрып кетпейді деген сауал. Бұл жөнінде өзіңіз қандай ойдасыз?

Сафуан Шаймерденов: Шынында да, қазіргі ел тірлігінің ең ауыр жері экономикада болып тұр. Оның неге ауыр болатынын бүгінде бәріміз де бес саусағымыздай біліп болдық. Алып империяның аяқ астынан күйреуі бізді осындай ордалы қиындықпен бетпе-бет қалдырып кетті. Бұған тек Президентті кінәлі деу әбестік болар еді. Нарық үшін күрестіп жатқан әріптестері ренжи қоймас, ол көп жағдайда жалғыз. Әлгінде өзіңіз айтқан «еңістегі халқын өрге сүйреуде оның жалғыз екені

сезіліп қалатын» жағдайлары жасырын емес. Ендеше ел тұрмысын жөндеуге ел болып ат салысуымыз керек. Президент нені қалай істеу жөнінде жол көрсетеді. Нұсқау береді. Ел ішіндегі сондай шаруаны өзіміз атқаруымыз керек емес пе!? Ал ол бұдан да гөрі кең ауқымдағы шаруалармен айналыссын. Таза қанды арғымақты қойға да, тойға да, таза текті асылды майлыққа да, сулыққа да жөнді-жөнсіз араластыра беру – білгеннің шаруасы емес. Меніңше, экономикалық реформаны асығыс жүргізуге болмайды. Ол кем дегенде он бес-жиырма жылда пісетін процесс. Ал біз болсақ, айналасы үш-төрт жылда нарықтың жемісін жегіміз келеді. Шыбықтай еккен алмаңыздың өзі бес жылсыз түйін салмайды ғой. Мына Кеген ауданына май айыратын зауыт пен ұн тартатын қондырғы апарып берген іскер азаматты білемін. Сол шағын зауыт құралдарын ел игілігіне жарататын құлықты басшы болса, кәнеки? Жоқ. Әлгі асыл дүниелер ашық аспан астында тот басып, шіруге айналғанына екінші жыл. Егер апарып берген құралдармен егінді егіп, ұныңды тартып, күрпілдетіп сүт сауып, майыңды ала алмай жатсаң, оған да Назарбаев кінәлі ме?

Әр нәрсенің сәтін салар сағаты болады. Жауқазын гүлінің ерте шыққанымен, қалыбынан аса алмайтынын Абай айтқан ғой. Ендеше экономика реформасын өз даму заңдылығымен жүргізуіміз керек. Көп жағдайда Президентті асықтыратын, асығыс шешім қабылдауға мәжбүр ететін – өзіміз. Өйткені мына жақта қалың халқы күңіреніп жатқанда оның да қыпылдамасқа шарасы жоқ. Әр нәрсе өз мезгілімен. Мәселен, егінге мезгілсіз жаңбыр жауса, не өсіп тұрғаны астық болып жарытпайды, не жаңадан өскен көк алсыны егін болып жетілмейді. Нарық та сол сияқты. Қолдан тездетіп, қолдан жеделдетуге болмас.

Нұрсұлтан Әбішұлының қызметінде наурыз айынан бастап жаңа сапалы қасиеттер көріне бастады. Мысалы қоғамдық тәртіпті қолға алуы. Қазақстан халықтарының тең құқықты жағдайда өсіп-өнуіне, өркендеуіне әсер ететін ұйым құруы – осының айғағы. Ел үміті ертенде. Ертеннің көп кепілдігі Нүрекенде болып тұр. Баяғы заманнан бері айтылып келе жатқан Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, Абылай ханның ақ жолы бар еді ғой. Енді Нұрсұлтанның НҰРЛЫ ЖОЛЫ дегенге де жеткізгей бізді!..

Абзал Бөкен: Сәке, айтқаныңыз келсін. Біз де осы тілектеміз.

Сәуір, 1995 ж.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВКЕ ХАТ

*...говорите, всегда так, как чувствуете,
выйдет грубо – ничего! Добрые люди
поймут.*

Л. Н. Толстой – М. Горькому.

Ғабе!

Мен шынымды айтайыншы: Сіздің алдыңызда әдебиет мәселесі түгіл, былайғы дүнияуи шаруалар жайында да мардымтып ештеңе айта алмай жүрмін. Алдында отырған үлкен адам өзінің батпандаған білімімен, жиырма-отыз жылдық әдеби бай тәжірибесімен басып, тұншықтырып тастардай ма, қалай!? Әрине, жақсы ой, тың пікір болса, қуана қол соғып қуаттайтыныңызды да жақсы білемін. Бірақ әлгі бір ұяндық, жай ұялушылық емес-ау, қаймығушылық бәрін де жеңіп кете беретін секілді. «Көңілдегі көрікті ойдың ауыздан шыққанда өңі кашады», – деп кемеңгер Абай бекер айтпаған екен ғой, көңілімде – мезгілсіз дүние салған сүйікті қызыңыз Мара туралы Сізге жұбаныш әкелер ме деген құлпырма сөздерім бар еді, соны ауызымнан шығарсам, әлденені сындырып алатындай көріндім. Енді, міне, Сізден әлдеқайда алыста – Қарағандыда өз үйімде оңаша отырмын. Ал оңашада су қорқақтың өзінің де батыр болып кетері белгілі емес пе. Сондай бір еркіндік биледі ме, білмеймін, өзіммен өзім сырласқандай болып, кейбір пікірлерімді ортаға салуды жөн көрдім.

...Кейінгі буын – біздердің алдыңғы буын – сіздерден артық бір мүмкіншілігіміз бар секілді, Ғабе. Себебі алғы буын – сіздерде әдеби ата жолы, дәстүр деген болған жоқ. Сіздер бірден жоқтықтың өзінен шығып, соныдан жол салдыңыздар. Біз «Ботагөзді», «Абайды», «Амангелді» мен «Қазақ солдатын» мақтан етеміз¹. Ал осылардың ар жағында тамыры әртінге кетер тарих жоқ қой. Орыс совет әдебиетін біз жақсы көреміз. Шолоховы мен Федині, Толстойы мен Леоновы бар жан-жақты әдебиет дейміз. Ал сол әдебиетіңіздің өзі, менің түсінігім бойынша, әлі күнге өзінің бабалары шыққан биікке көтеріле алған жоқ. М. Горький айтқандай, қилы-қилы дауысты үлкен оркестрге ұқсайтын Л. Толстойды былай қойғанда, Тургеневке, Чеховқа не болмаса Гончаровқа тендесер бұл күнгі орыс совет жазушысы бар ма? Дәл осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ, қазіргі орыс совет әдебиетінің деңгейіне жетіп қалған қазақ совет әдебиетінің профессионализмі жөнінде қанша көтеріп айтсақ та артық емес. Асылында, орыс әдебиетінің алтын ғасыры деп аталатын XIX ғасырдағы А. Пушкин, Л. Толстой секілді данышпандары болғандықтан ғана бүгінгі Фединіңіз, Фадеевтеріңіз айтулы биікке көтеріле алды деуіміз керек.

«Гений для народов не чужд», – депті Гете. Асығып келіп қол қоя-

¹ Бұл тізімге Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуін», Бейімбеттің «Раушан коммунисті» мен «Шұғаның белгісі», Лиястың «Құлагерін» тағы басқа шығармаларды енгізуге болады. – С. Ш.

тын даналық сөз. Өйткені сол Гете мен Бальзак та, жә болмаса Толстой мен Лермонтов та өз ұлттарының ғана емес, біздің де рухани азығымыз ғой. Таланты бар қай әдебиетші болмасын, соларға соқпай өте алмайды. Бірақ Гете тек неміс үшін, ал Толстой болса орыс қауымы үшін ғана жазған жоқ па?! Талантта жаттық жоқ деп қанша айтқанымызбен, шындап келгенде, біз үшін әлгі алыптардың бәрінен де ұлы Абайымыз етене жакын. Осы күнгі қазақ ақындары Абай дәстүріне онша көп мән бермейтін секілді. Сондай өкінішті жай деп ойлаймын. Себебі бүгінгі поэзиямыз Абай шыққан биікке көтеріле алды ма? Ол – ол ма, ақындарымыздың орыс поэзиясынан алған үлгісі де мардымды емес пе деп шамалаймын. Басқа тілде сөйлейтін ақыннан үлгі алу үшін де талант керек пе, қалай өзі?! Оны мынадан байқауға болатын секілді: Хамит Ерғалиев сынды ақынымыз Александр Твардовскийдің жазу мәнерін құп алып, өз кейіпкерінің жан дүниесіне, тұрмыс хал-ахуалына батылырақ еніп кетіп еді, соның артынан қазақ поэзиясында өз қадарынша Василий Теркинше шылым тартатын, кисет ұстайтын, күнделікті күйкі тірлікте халықтың жалпақ тілімен сөйлейтін қарапайым геройлар пайда бола бастады. Неліктен бұлай? Тайыр Жароков «Василий Теркинді» одан бұрын оқымап па? Өзі майданда қан кешіп келген Жұмағали Саин осы поэманың барын Хамиттен бұрын білмеп пе? Ойландыратын сұрақ. Бұдан туатын қорытынды мынадай: төл шығарма, төл жазушы-ақындар басқа тілде сөйлейтін ақын-жазушылардан, басқа тілде дүниеге келген шығармалардан әлдеқайда жакын, етене. Шынында да, Байроннан үйрене білу үшін Пушкин не Лермонтов бола білу керек. Ал Пушкин мен Лермонтовтан тағылым алу үшін ұлы Абайдың дәрежесіне көтеріле білу жөн. Ал ондай таланттардың өмірге сирек келетіні айтпаса да түсінікті емес пе!

Орталық баспаларда біздің прозамызды фольклордан жаралды деген пікір айтылып жүр. (Мәселен, Зоя Кедринаның мақалаларын алсақ та болады.) Өз басым мұндай ұшқары пікірге қосыла алмаймын. Қазақ совет әдебиетін жоқтықтан бірден туды дегенде, мен бұл жерде бұдан бұрын профессионалды төл прозамыздың, төл драматургиямыздың болмағанын ғана айтып отырмын. Әйтпесе сізге Шекспир мен драматург Островскийдің, жә болмаса Максим Горькийдің, ал Мұхтар Әуезовке Лев Толстойдың әсері болған емес деп кім айта алмақшы?! Біздің бүгінгі марқайған прозамыздың тамыры фольклорда емес, кемелді классикалық орыс әдебиетінде, сол арқылы бүкіл дүниежүзілік әдебиетінде жатыр. Ал бұл тамырдың мәні – қазақ совет әдебиетінде Мұхтар Әуезов сынды, Сәбит Мұқанов сынды және өзіңіз сынды соқталы өкілдерінің барлығында деп білемін. Міне, кейінгі буын біздердің артық мүмкіншілігіміз де осында болса керек. Өйткені өзіміздің ана тілінде жазылған төл әдебиетімізде бізге үлгі боларлық, үйренерлік шығармаларымыз бар.

Біз сіздерге әрі шын мағынасындағы ұстаздарымыз деп, әрі жанашыр қамқоршыларымыз деп қараймыз.

Бұл пікір маған сіздің Қарағанды қаласына келуіңізге орайласа туған еді. Шынымды айтсам, мен бұрын ешкімнен көмек сұрап көрген адам емес едім. Көмек сұрайын деп дәмеленген кезім де болған жоқ. Себебі терістігіне көзім енді жетіп отырған бұрынғы ұғымым бойынша әдебиетімізде қол ұшын берер азаматтар аз, некен-саяқ ғана болып көрінетін. Горький қамқорлығы деген біздің арамызда жоқ секілденетін. Сіз жасаған қамқорлық жайында өзіміздің Әбдіжәміл өзге дүниені ұмыта айтқанымен, көңілімде әлдебір күдік қала беруші еді. Әбдіжәмілді әлдеқалай бір жолы болғыш жалғыздың өзі ғана шығар деп ойлайтынмын. Бұл пікірімнің ұшқарылығын енді ғана аңғарып отырмын. Сіз маған құлағын күйге келтіріп, бұрап қойған домбыра ішегіндей болып көріндіңіз. Өз бетіңізбен үн шығармайсыз. Ал сол ішекке бір саусақ барып тиетін болса, әдемі де жәйлі бір күй төгіліп жүре беретіндей. Бұл жерде айта кететін бір мәселе: ол қолдың ақсаусақ немесе күс болуы шарт емес. Әйтеуір, қозғала білсе болғаны. Әдемі де жәйлі үн дегенім, әрине, жас жазушыларға деген қамқорлығыңыз ғой. Өзіңіздің әдебиеттегі үлкен орыныңызды барынша сезініп, сол әдебиет үшін беліңіздің қайысатындығы, жаныңыздың ауыратындығы. Бұл, міне, Горький қамқорлығы. Мен сіздің тарапыңыздан осындай бір қамқорлықты сезіндім. Жас адамның бойында өз күшіне сенбеу деген бір кесел болады ғой. «Болашаққа жол» романының алғашқы тарауларын оқып, пікір айтқаныңыздан кейін, мен сол бір кеселден арыла бастаған секілдімін. Өз күшіме сене бастағандаймын. Осы сенім маған шабыт әкелді. Кітапқа біржола, алаңсыз кірісіп кеткен жәйім бар. «Ғабен мені мақтады» деп мақтанып, дандайсып кету жоқ, әрине. Дандайсу – санасыздықтан, бос жайдақтық пен саяздықтан туатынын мен жақсы білемін.

Ендігі айтарым: осы бір-екі айда романды бітіріп қалам ба деп шамалаймын. Содан кейін осындағы жігіттердің тезіне салу ойымда бар. Сөйтіп, солардың да пікірлерін тыңдап, жөндейтін жері болса жөндеп, Алматыға кітабымды дайын күйінде апарсам ба деймін. Қолжазбаның ұзын ырғасы екі жүз елу беттей. Бұл машинкада төрт жүз бет шамасы. Ал осындай қалың дүниені бастыруға менде қаумет жоқ. Мұндағы жігіттер сізбен ақылдасуды жөн көреді. Шынында да Жазушылар одағының тарапынан көмек болмас па екен?

Хатымды Максим Горький сөзімен аяқтауға рұқсат етіңіз. Ол кісі Лев Толстой туралы: «Не сирота я на земле, пока этот человек есть на ней», – депті ғой бір кезде. Сіздер барда мен де жетімдік көре қоймаспын. Бұл бірақ саясат тілі емес, өз тілім, өз жүрегімнің тілі.

Сәлеммен, Сафуан.

Қарағанды қаласы.
26 сәуір 1951 ж.

СЫНСЫЗ СЫН ДА ӨРКЕНДЕЙ АЛМАЙДЫ

Ғабит Мүсіреповке екінші хат

Жуырда «Қазақ әдебиеті» газетінің тілшісі үш сұрақ көлемінде, – атап айтқанда, соңғы бес жылдағы әдеби сынның хал-күйі, көңілден шыққан жаңа есімдер, өзіне деген сын шарапаты туралы өтініп еді. Ойлана, іздене келе қазіргі әдеби сынның хал-күйі кең отырып, өз алдына сөз етуді қалайтын толғақты, салмақты мәселелері бар тақырып екеніне көзім жетті. Мұның өзі бір интервью-сұхбатқа сыймауы да мүмкін. Сол себепті осы бір ашық хат арқылы Сізді пікірге шақыруды мақұл көріп отырмын.

Көркем әдебиеттегідей әдеби сында да алғы буын, орта буын, өсіп, танылып келе жатқан соңғы – жас буын бар. Бес жыл дегенің ел тарихында зырлап өткен бір қабақ қағыстай ғана болғанымен, бір буынды сын тұғырына әкеп орнықтырса, енді бір буынды толыстырып, биікке алып бара жатыр. Әдебиетке менімен қатарлас келген әдеби сын өкілдері бұдан бес жыл бұрын балаңдау көрінуші еді, енді олар сын жанрының көшбасшыларына айналды.

Мен бұл бес жыл ішінде Серік Қирабаевтың даусы нығыздалып, таланты ашыла бастағанын байқаймын. Оның көп ізденетіндігі, нақтылы материалдарды жете білетіндігі, жауапкершілікті сезінетіндігі соңғы жылдарда шыққан кітаптарынан айқын танылады. Маған Рахманқұл Бердібаев пен Хасен Әдібаевтың шығарма талдау тәсілдері, байқағыштықтары да жақсы әсер қалдырады. Ал Шерияздан Елеу-кенов кітаптарынан тың ойларды, тереңдік пен талдау шеберлігін көргендеймін. Оның осыдан екі-үш жыл бұрын «Простор» журналында жарияланған «Пора зрелости и национальная самобытность» деген мақаласы атап айтуға тұрарлық дүние. Мен сіздің «Жиырма төрт сағатта» атты әңгіменізді соның алдында ғана рахаттана отырып оқыған едім. Шерияздан мақаласынан кейін, шынымды айтар болсам, – апырау, сыншы байқағанды мен қайтіп байқамағанмын? – деген таңырқау пайда болды. Әңгімені қайтара оқып түсіндім: бар кілтипан сыншының сіздің айтқаныңызды ғана емес, айтпақ болғаныңызды да тереңдей ашып, талдау жасай білгендігінде екен. Шериязданның Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы туралы, менің «Жыл құсы» повесім туралы пікірлері де маған жаңағыдай әсер салды. Қай жазушы болса да, өз туындысын басқалардан гөрі тереңірек біледі. Өйткені ол өз қиялының, өз идеясының жемісі ғой. Атақты Генрих Ибсен өзі жазған пьесалардың бірде-бір қойылымына бармаған екен. Сондағы дәлелі: «Кейіпкерлерімнің үстіндегі киімнің қай түймесі қандай жіппен қадалғанына дейін білем ғой. Ал сахнада ол мен ойлаған жерден шықпаса, көңілім қалып қоймай ма?!» – дейді екен. Мен де өз қиялымнан туған, өзім жасаған Битабарымның образын өзімнен ар-

тық кім біледі деп ойлаушы едім. Оным қате болып шықты. Шерияздан мақаласынан Битабарымның өзім білмейтін қырларын таныдым. Ерен күштің иесі болғанымен, аңқау да аңғал, адал да таза, әрі батыр, әрі сужүрек Битабар мен ойлағаннан әлдеқайда терең, әлдеқайда биік екен. Шерияздан көзімді осыған жеткізді.

Мен Шерияздан мақаласын Сіз туралы немесе өзім туралы мақтау пікір айтылғандықтан ғана атап отырғаным жоқ. Жалалы сын жазушыны бір жасқа қартайтып, шашынның ағын көбейтсе, өтірік мақтау да есі барға оңайға түседі деп ойлай алмаймын. Оны қазақ совет әдебиетінің алғашқы жылдарынан бастап ыстығына күйіп, суығына тоңып, қатар жасап келе жатқан Сіз түгіл, мен де жақсы түсінемін. Бұл жердегі әңгіме сыншы Елеукеновтің адалдық, тазалық принципін ту етіп көтеріп, жазушы творчествосына тереңдей үңіліп, авторлық идеяны аша білгендігінде болып отыр. Творчествондағы жетістікті әртіннен көріп, ал кемшілігің болса, білгірлікпен талдай алатын сыншыға мың да бір рақмет демессің бе!

Осы орайда мынадай бір оқиға есіме түседі: Югославияның астанасы Белград қаласын Дунайдың бір үлкен тармағы – Сава өзені екіге бөліп жатады екен. Сол өзеннің әдемі бір қойнауындағы көлеңкелі саябаққа қазіргі заманғы Көркемөнер музейі орналасыпты. Кубизм стилінде салынған осы ғимараттың іші де, төнірегі де толған экспонат. Көңіл аударарлығы да, көңіл аударуға тұрмайтыны да толып жатыр. Бір жерде «Гармония», енді бір жерде «Хаос» деген мүсіндерге көзім түсті. Мүсін дегенде гранит тұғырға қондырылған кәдімгі... никель шеңберлер. Әсерсіздігі, күйкілігі сондай, пісіріп, қосқан жерлері қарынның құрышындай едірейе тартып, тіпті дөрекі көрінеді. Мен көз қиығын ғана салып өте беріп едім, көгалда бір жамбастап, қисайып жатқан сақалды біреу:

– Аялдап қарамадыңыз ғой? – деп дауыстады орысшалап.

– Қарайтындай не тұр мұнда? Шеңберлер қоспасы да өнер болып па?!

Өнер ме, жоқ па – ол талас тудырар басқа мәселе. Сізге бір кеңес берейін: мына жерде жамбастап жатыңыз да, мүсіндерге ұзағырақ қараңызшы. Мен, міне, екі сағат бойы қарап жатырмын. Құдай ақы, осында келерде ой дегеніннен жұрдай едім, енді философқа айналып барамын.

Мен сақалдыға басымды изеп, ізет білдірдім де, әрі өттім. Бірақ жаңағы сөздің әсері ме, кім білсін, әйтеуір, әлгі жерге қалай оралып, қайтып келгенімді өзім де байқамай қалыппын. Енді мүсіндерге ұзактау тұрып, қадағалай зер салып едім, дүниенің үйлесім, үйлесімсіздігі жайлы әр қилы ойлар туып, баурай бастады. Осы сапарға аттанар алдында шетелдік паспорт алу әрекетінде көп мейхан көргенім есіме оралды. Осындай ойлардың жетегінде сол күннің қалған жартысымен кешті өткердім.

Шынымды айтар болсам, Белградтағы күндерімді еске алсам-ақ болды, неге екенін қайдам, жаңағы никель шеңберлер басқа көргендерімнен, басқа алған әсерлерімнен оза шауып, бұрынырақ келіп, көз алдыма орнай қалады. Мен өнердегі абстракционизм ағымын уағыздайын деп отырғаным жоқ. Олай деп түсінбеуіңізді сұраймын. Бұл жердегі бар мәселе – өнер мен көркем әдебиеттің қай туындысын болса да оқи білу, танып, көре білуде ғана болып отыр. Мүмкін, «Гармония» мен «Хаос» **авторының алға қойған бар мақсаты мен идеясы – күнделікті тірлік** толқынының қарбаласында қызыл танау болып жататын адамдарға ой салу ғана шығар?! Автордың осы идеясын аша білмесе немесе көрінеу аша білгісі келмесе, онда ол сыншының бейшаралығы, ол сыншының арамзалығы емес пе! Бұл туындыларды мансұқ еткіміз келген күннің өзінде де біз сол авторлық идея тұрғысынан қарауымыз керек қой.

Менің байқауымша, біздің қазаки әдеби сынымызда, жоғарыда атап өткен жақсы нышандарға қарамастан, осы бір үстірттік, шығарма табиғатына салмақты ойшылдықпен терең бойлап ене алмаушылық сипаты басым ба деп қаламын. Шынымды айтсам, бұл тұрғыда соңғы бес жылдағы әдеби сын оның алдындағы бес жылдағы сыннан қарауіп кете алған жоқ. Пәлендей өзгеріс, жаңалығы бар деуге де ауыз бармайды. Рас, газет-журнал бетінде сын-рецензиялар бұрынғыдан гөрі жиірек жарияланып, қалың-қалың сын кітаптары баспалардан көбірек шыққан шығар. Бірақ көркемдік салмақ санында, қалыңдығында емес, сапасында болатындығы көпке аян ғой. Сондағы саяздық пен жүз жыртпастық, сондағы қикым есеп пен тұрпайы марксизм, анайы социалогия бүгінгі күннің де әдеби сынын шырмап жатыр. Оған дәлел: «Съезден кейін туған ойлар», «Өмір және әдебиет» деген сияқты, аттарының дабыралы болып келеріне қарамастан, жаңағы том-том кітаптардың, том-том таңдамалылардың көпшілік көңілін аударып, жұрт талқысына түскен, пікірталасын тудырған бірде-бірі жоқ. Бар дүрлігісу: «...Оу, пәленшекеңнің кітабы шығыпты дейді ғой, түгеншекеңнің қалың-қалың томдары магазиндерде толып тұр деседі ғой» деген хабармен шектеледі де, ай өтпей бәрі де ұмыт болады.

Бұл не? Әдеби сын кітабы белгілі бір кезеңдегі көркем әдебиет қозғалысының айнасы болмаушы ма еді?! Онда оқырман жұртшылықты, әсіресе студент қауымын қанаттандыратын жаңа леп, ойлар болмаушы ма еді?! Себеп неде? Себеп, меніңше, сапа төмендігінде. Күнделікті газет-журнал бетінде жарияланып жататын рецензиялардың бәрі бірдей кітап болып жарытпайтыны көпке мәлім. Сөйтсе де, біздегі шығып жататын сын кітаптары дегендердің дені осы рецензиялар жинағы болып келеді. Бір таңқаларлық жай – сол құба төбел рецензия-мақалалардың ішінде аты-жөні, алдыңғы, соңғы сөйлемдері өзгеріп, ыңғайға, жағдайға қарай кісі аттарының тізіміне біреулер кіріп, біреулер шығып қалып, мода қуғыш әйелдерше, шаш прическасы

басқаша таралып, «жаңа» мақала болып, бір кітаптан екінші кітапқа көшіп жүретіндері де кездесе береді. Бір сөзбен айтқанда, кей кітаптардың кітап болып шығуына ондағы терең ойлар, жұрт дегенінен шығар әділ пікірлер, шебер талдаулар емес, дабырайған аты, авторларының атқа мінерлік пысықтығы себеп болып жатады. «Социалистік реализм және социалистік шындық» деп кітап жаз да, баспаға алып баршы, баспай көрсін!

Жалпы алғанда, әдеби сын дәрежесінің төмендігіне себеп неде? Белгілі сыншымыз Мұхаметжан Қаратаев бұл себепті қазіргі көркем әдебиет дәрежесінің «төмендігінен» іздеп әуреге түсіп жүр. «Қазақ әдебиетінде Белинскийдің болмайтыны Пушкині жоқ», – дейді ол. Мұхтары мен Сәбиті, Ғабиті мен Ғабидені бар, қазір де аты әйгілі орта буын өкілдері бар, қаулап өсіп келе жатқан талантты жастары бар әдебиетті М. Қаратаев бұдан жиырма жыл бұрын да жоққа шығармақ болған. Дер шағында, әйтеуір, өзіңіз араласып, тойтарыс бергеніңіз де есімізде. Сыншы пікірі ол кезде қандай жаңсақ, үстірт болса, бүгін де сондай жаңсақ, үстірт. Шындыққа жанаспайды. Олай болса, себепті біз әдеби сынның өз бойынан іздеуге тиіспіз. Менің ұғымымша, бізде дарынды сыншы, үздік ойшылдар жоқ. Қазақ әдебиетінің жоғарыда аталған классиктерін сөз етпеген күннің өзінде, бүгінгі орта буын Қалижан мен Хамиттың, Әбдіжәміл мен Бердібектің, Төкен мен Тахауидың талант жағынан шеніне ілесетін сыншыны таба алмайсың. Өйткені сыншы қолынан шыққан дүниелерден жазушы жазған сын салмағы көп ретте басым түсіп жататынын байқаймыз. «Өзіңе ұнаған әдеби сын шығармаларын ата» дегенде, өзіңіздің «Асқындырып алмайық, жолдастарыңыз» бен «Авгейдің ат қорасынан бастайығыңыз», Ә. Нұрпейісовтің Мұхтар туралы, Жамбыл туралы жазған мақалалары алдымен көңілге орала беретіні де содан болса керек.

Дарынсыздық қашанда ой жалаңдығын туғызады. Кей-кейде газет бетінен көрініп қалатын «Пәлен оқиғадан кейін туған ойлар» деген секілді аты шулы мақалаларды оқи қалсаң, ішінде арзан есепке құрылған жылтыр сөздің бәрі бар, бірақ ойы болмай шығады. Біз кейбір сыншыларға «мақалаң қаптаған тізім екен» деп өкпелеп жатамыз. Өкпелейтін реті жоқ тіпті. Көсіліп айтар, толғана тербер, арғы жағынан лықып шығып жатқан ойы болмаса, етектей-етектей мақалаларын тізіммен толтырмағанда, енді немен толтырады?! Қалай айтсаң, олай айт, дарынсыздық кеулеп алған жерде, қайтсе де, тізімнен құтыла алмайсың. Өкініштісі – тізімге құрылған қауқарсыз мақалалардың жариялана беретінінде емес, сондай қауқарсыз мақала авторларының қызметі өтпесе де, дабыра-атаққа ие болып жүретінінде. Өткен жылы Жазушылар одағында болған жас жазушылар мәжілісінде тағы да сол М. Қаратаев: «Тізімге іліккендеріңе шүкіршілік етіндер. Ілікпейтіндерің де толып жатыр», – деп жұбатпақ болғаны есімде.

Мұны қалай түсінуге болады? Мұны біз әдеби сындағы ойсыздықты, талант дәрменсіздігін заңдастыру, сол дәрменсіздікке қаулап өсіп келе жатқан жас талант иелерін, қайтсе де, күштеп мойынсұндыру деп түсінбеске амалымыз жоқ.

Мен қазір бойы көрініп, қалыптаса бастаған Рымғали Нұрғалиев пен Зейнолла Серікқалиевтарды сөз етпегеннің өзінде, көркем әдебиет пен өнердің бір топ білімді, пікірлі жас сыншылары қаулап өсіп келе жатқанын байқаймын. Олар – Сағат Әшімбаев пен Марал Сқақбаев, Ұзақбай Доспанбетов пен Әшірбек Сығаев, Қадірбек Уәлиевтер. Бұл сыншыларда шын сыншылдыққа тән қасиет – білгірлік, адалдық пен тазалық, анатикалық ақыл, байсалды да шебер талдау жасай білушілік бар. Олар кейбір аға сыншыларына ұқсап, оқымаған дүниелеріне бағаны төтелеп соғып жібермейді. Қайта сөз етіп отырған шығармаларын барынша жақсы білетіндіктерін, ал шығарма авторларына ілтипатпен қарайтындықтарын танытып жүрген жастар. Бірақ осы жігіттердің қалам сілтесінде әлдебір жасқаншақтық бары сезіледі. Ал мен бұл жасқаншақтықты әлгі бір ой сырландығын уағыздап, заңдастырып жатқан аға сыншылардың әсері емес пе екен деп қаламын. Егер том-томдап шығып жатқан сын кітаптары туралы терең талданған сын мақалаларының кездеспейтінін ескерсек, күдік растала түседі. Рас, ондай кітаптар туралы мақтау мақалалар жиі жарияланады. Бірақ сол мақтау мақалалардың авторларын тексере келсең, іс басында отырған әлгі дабыралы, лауазымды сыншыларға тәуелді біреулер болып шығады. Сөйтіп, біз әлде аңқаулығымыз, әлде немқұрайды салақтығымыз, әйтеуір, әдеби сынымызды «мәпелеп», сынсыз өсіріп келеміз. Жазушы кітап жазса, артық-кемді сынға ілегіп жатады. Ал сыншы кітабы – шаппай бер. Ол туралы мақтаудан басқа сөз жоқ. Осының салдарынан біз әдеби сындағы дәрменсіздікке, жалаңдық пен жылтырлыққа, ойсыздыққа, тізім қуалаушылыққа табынуға айналдық. Талантты жас сыншылардағы жаңағы кібірттік төркіні, міне, осында жатыр. Бір ғана мысал келтірейін: соңғы жиырма жыл ішінде М. Қаратаев жиырма шақты кітап жазды. Сол жиырма жыл ішінде осы бір белсенді сыншымыздың тым құрығанда бір кітабына ғылыми талдау жасалды ма? Жасалған жоқ. Сын пікір айтылды ма? Айтылған жоқ. «Авгейдің ат қорасынан бастайық» атты мақаланың қазақ әдебиетінің өркендеу процесінде игілікті шарапаты тиіп жатқанында дау болмаса керек. Қолына қалам ұстаған үлкенді-кішілі қаламгердің ендігі жерде жазу үстеліне келіп отыра бергенде, ең алдымен, осы мақаланы есіне аларына өз басым кәміл сенемін. Сонымен бірге Сізге: «Қазақ әдебиетіндегі әдеби сынның хал-күйі туралы неге жазбайсыз?» – дегіміз келеді. Өйткені көркем әдебиеттегі дарынсыздықтан гөрі, әдеби сындағы дарынсыздық әлдеқайда зиянды, әлдеқайда қатерлі. Көркем әдебиеттегі дарынсыздық әдебиеттің құнын түсіреді. Ал әдеби сындағы дарынсыздық әдебиетті құртады.

Әпербакандыққа жол ашады. Тұрпайы марксизм атымен тұрпайы социологизм жалауын көтеретін болады.

Бір кезде: «Күннің бетін бұлт жапты» немесе «Аспанды қара бұлт торлады» деген секілді өлең жолдарын теріп алып, «мұнда жат пығыл бар, әйтпесе, советтік заманда күннің бетін неліктен бұлт торламақ?» – деп жалаулатқандар болған. Бұл жалаулатулардың сұмдығы – талай-талай дарын иелері нақақтан құрбан болып кетті емес пе! Оны қалай айтпай тұра аламыз? «Өткен феодалдық өмірдің әдет-ғұрпын дәріптейтін кітаптар» немесе «Батырлар нені көксеп жылайды?» деген секілді әдебиет тарихының бұл күнде ұмыт бола бастаған қоймасынан алынған айдарлы сөз тізбектері баспа бетінде, сирек болса да, кездесіп қалып жатса, жақсылық нышаны дей алмайсың.

КОКП Орталық Комитетінің «Әдеби-көркем сын туралы» қаулысын біздегі кейбір сыншы жолдастар «сынға, сыншыға ғана жасалған қамқорлық» деп сыңаржак түсінетінге ұқсайды. Ондайлардың ұғымынша, осы қаулыға дейін әдеби сын өнердің өгейі болған секілді. Ал сыншы біткен өгейсіреп, жапа шегіп келгендей. Шығып жатқан сын кітаптарына әділ сыни пікір айтылмауының бір себебін мен осы жаңсақ ұғымда жатыр деп білемін. Партия қаулысы – әдеби сынға ғана емес, жалпы көркем әдебиетке жасалған қамқорлық. Бұл қаулы – бізге көркем әдебиеттегі қарабайырлыққа, халтураға қарсы күресте қандай қару болса, әдеби сындағы жайдақтық пен жаландыққа, жалған социология туын жалаулататын халтурщиктерге қарсы күресте де сондай сенімді қару болып табылады. «Мата даңқымен бөз өтпеуге» тиісті бұдан былай. Өйткені бөз бен жібекті айыра алатындай жағдайға жеттік қой деп ойлаймын.

«Литературная газетаның» 26 қаңтардағы санында белгілі сыншы А. Метченко: «Жан сұлулығымен баурап әкетер қызықты бейнелер жасаған бірсыпыра жазушылар «жағымды бейне» десе, неліктен тіксіне қалады? Бұған осы ұғымды сүмірейтінкіреп жіберіп жүрген мына біздер – сыншылар кінәлі емес пе екенбіз? – деген. Ойланатын жай – ...Жазушылар іздену үстінде. Осы ретте сыншылар тарапынан қолдау таба бере алмайтынын да жасырмауға тиіспіз. Сол себепті де жазушылар сыншы да, қисыншы да болып кетіп жүр. Іскерлік пен қапысыз байқағыштықты, болжам жасай білушілікті біз қару етіп осындай жазушылардан алуға тиіспіз», – деп жазды. Дөп басып, дәл айтқан. Бетке ұстарымыз деп жүрген қазақы сыншыларымыз жалау көтергіш шолақ белсенділіктен, ой жайдақтығынан әлі күнге арыла алмай жүрсе, әдеби сынға белді жазушыларымыздың өздерінің араласқаны жөн болатын шығар деп ойлаймын.

Құрметпен Сафуан Шаймерденов.

Алматы қаласы. 30.1.1977 ж.

ҚАНЖЫҒАСЫ ҚАТТЫ АДАМ, ЖӘ БОЛМАСА ӨМІРДЕН ЖОЛЫ БОЛМАЙ ӨТКЕН ЖАН*

Қазақ сөз өнерінің айтулы шебері, Социалистік Еңбек Ері Ғабит Мүсірепов алдағы жылы 90 жасқа толады. Ақырет сапар шеккеніне алты жыл өткен аяулы ағанын нұрлы бейнесі көзден кетсе де, көңілден кетер емес. Онсыз да күрделі тағдыры уақыт өткен сайын жұмбақтанып, тылсымданып бара жатқандай.

Бүгін біз жазушы, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Сафуан Шаймерденов пен ақын Абзал Бөкеннің сұхбатын жариялай отырып, Ғабен өмірінің кейбір қырларын оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік.

Абзал Бөкен: Сафуан аға, алыптардың алыстаған сайын анық көрінетінін айтып жүрміз ғой. Меніңше, ірілердің ірілігі өзі тектес тегеуірінділермен қатар қойғанда тіпті тұлғалана түсетін секілді. Бұлай дейтініміз, Ғабен тізбесін жасаған «алыптар тобынан» кейін де талай кемеңгер ойдың кермиығын тірілтіп (Ахмет, Міржәкып, Шәкәрім, Мағжан, Жүсіпбек т. б.), тұғырына қондырдық. Қапы кеткен қыранның орнын басқан қайсыбір жапалақтар жалтандап-ақ қалды. Әдебиет айдынында ондаған жыл бойы «еркін жүзген» қайықшылар кемешілерге орын босата бастады.

Бірақ мұның Мүсіреповке қатысы болған жоқ. Тәңір жазған орнынан тапжылмаған ол алыс сапардан арып-ашып оралған рухани ағаларын ата жұртта иықтас іні, үзеңгілес жолдас қалпында қарсы алып, мәңгілік ғұмыр керуеніне бұйдасын берік ұстатқан тәрізді. Алайда арамыздан кеткеніне алты жыл толғалы отырған асыл аға жөнінде айтылар аталы сөз алғы күндердің еншісінде қалғандай. Өйткені Ғабен тағдыры ерекше күрделі құбылыс. Бір қарағанда арманы жоқтай көрінетін ақылманның «Арызым айтсам өтер ме?» деп (Махамбет) дағдарған кезі де жоқ емес. Қалай болғанда да, қалам ұстаған қазақтың жұлдыз таққан әзірше жалғыз жампозын жолы болғыштардың қатарына қоса алмас едік.

Сафуан Шаймерденов: Ғабен ұзақ та мағыналы тірлік кешкен жан. Ұзақ дегенде сексеннен асқан жасын ғана емес, уақыт өкіміне бағынбас өмірлі шығармаларын да меңзейміз. Оның есімі көзі тірісінде-ақ жел жағынан жүруге болмайтын есімге айналды. Құдай берген кірпияз мінезіне болмысы бекзат шығармалары қосылған соң пайғамбар болмай қайтсін? Туған жұртының тағдыры тығырыққа

* Ғабит Мүсіреповтің 90 жасқа толуы қарсаңында «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған сұхбат.

тірелген тағдырлы тұста «еркек тоқты құрмалдық» деп басын бәйгеге тіккен тәуекел жүрегі және бар.

Біреулер атан түйе беріп тіркей алмай жүрген айшықты анықтауыштарға оның фамилиясы дәркер емес-ті. Ұлы Толстойға академик дегенді жалғағаннан келіп-кетер ештеңе жоғы секілді, Ғабен есімі де артық ештеңені қажет етпейтін. Зейнолла Қабдоловтың: «Ғабит Мүсіреповті мақтамайық, Ғабит Мүсіреповпен мақтануымыз керек», – деп тауып айтуы да содан. Суреткер үшін бұдан өткен бақыт бар ма?

Абзал Бөкен: Оныңыз рас. Бірақ бақыт дегеніңіз де кейде шартты ұғым емес пе?

Сафуан Шаймерденов: Әрине, Ғабендей бірегей бітім иесін жалғыз сөздің қауызына сыйғызу қиын. «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда» деп әулие Абай айтқандай, Мүсіреповті мұңсыз десек, мүлт кеткен болар едік. Мықтылардың қай-қайсысы секілді, бұл кісінің де мұң мен музасы қонсы қонып отырған ғой. Анда-санда емес, ат жалын тартып мінгеннен солай, Асылы, алысты көздегендер мұнартқан мақсат тауына жетер жолда кезіккен пенделік кедергілер мен от басының күбір-сыбырын ұсақ-түйекке балағыш келеді емес пе? Ғабен де нар жүрегіне осындай жүктер артып, өмірдің майда майдандарынан мұзарт-мұраттардың майып болатынын аңғармаған алып. Тұжыра айтқанда, бертінге аман іліккен ірілер арасында Әуезовтен кейінгі тағдыры күрделісі Мүсірепов дер едім.

Абзал Бөкен: Мұндайды тарата айтқан жөн болар еді.

Сафуан Шаймерденов: Бұл үшін жазушының өмір сорабын түгел қамтымасақ та, негізгі тұстарын көктей өтуге тура келеді. Оның әдебиетке келуі де қызық. Енді болмағанда, басқа кәсіптің жалына бекем жармасайын деп тұрғанда тағдыр тізгінін күрт бұрады. Күрт бұрғанымен, күрп ете қалса, қане. Өз айтуынша, алғашында: «Осы кім, қайдан келген өзі?» дегенді де естіпті. Бірақ Мүсіреповтің сиқырлы қаламынан туындаған бірегей дүниелер көп ұзамай-ақ қазақ көркем сөз сарайының кем-кетігімен ілезде киюласып кетті.

Кейде ұлтымыздың уыздай ұйыған зиялыларының опыр-топырын шығарған «отыз жетіден» аман өткен Сәбит пен Ғабитте арман жоқ деп жатамыз. Ұшқары тұжырым. Халқымыз бастан кешкен сүргін атаулы Ғабитті айналып өтті десек, қатты қателесеміз. Керек десеңіз, ол «тұзының жеңілдігімен» өмір бойы қуғында өткен жан ғой. Ақыр аяғы о дүниелік қонысы да аманат еткен жерінен бұйырмады...

Абзал Бөкен: Мәселен?

Сафуан Шаймерденов: Мәселен, әйгілі ашаршылықты-ақ алайық. Сталиннің мақсатты түрде жүргізген сүзеген саясатының мүйізіне «өзеркімен» ілігетіндей, дәл сол сәтте Ғабит дастарқаны тарыға қойған жоқ-ты. Бірақ қынадай қырылған қандастарының шашылып қалған

сүйегі сауысқанның сақтығын ұстануға мұрша бермеді. Голощекиннің сұрқиялығын, Сталиннің жауыздық, зұлымдығын біле тұра, бес миллион қазақтан шыққан бесеудің бірі болып белгілі хатты жазды. Бұлайша ақ мылтықтың аузына келу – сәтті келешекке кепілдік берер тірлік емес-ті. Жұрт көлеңкесінен қорқып жүргенде 28 жасар жалын жас осындай қарекетке барды.

Әрине, «арымнан жаным, халқымнан қара басым садаға» деген Ғабиттің Голощекин маңдайынан сипаған жоқ. Оны «айыбын ісімен ақтауы үшін» Қостанай облысына алты айға «жер аударды». Санылауы бар адамға мұның актық ескерту екені белгілі. Бірақ Голощекиннің «ісімен түзелуге» жіберген адамы барған өңірін күйедей жалап, өлшеусіз қасірет әкелген аштық ахуалын ашына суреттейтін «Шұғыла» атты повесть жазып, «түзелу» орнына «кисая» түскен ғой. Орда бұзар отызға онды әсер етті дей аламыз ба? «Құйрығына қоңырау байлаған» қаламгердің құмайы талай рет қырын жүгіріп, қымыраны талай рет іріді де. Ғабен қиын тағдырдың табалдырығынан осылай аттаған...

Сөйтсе де, «аузы күйген үрлеп ішедінің» кебін киген ол емес. Күйсе де, не үшін күйетінін өзі білетін. Содан да болар, Қасым ақын айтқандай, үрейлі «отыз жетіде» тағы да «от шайнады». Онда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде Мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі болып істейтін. Бұл – кезінде ренжісіп жүрген Сәкеннің өзі арнайы келіп: «Мынау саған аласапыраннан аман шығуыңа қорған болатын орын, мен қарауылға іліккен адаммын, бірақ сен қара басыңның амандығын күйттемей, қатары селдіреп қалған қаламдас бауырларыңа қорған бол. Әдебиетіміздің кендірі кесіліп кетіп жүрмесін», – деп аманат ететін тұсы. Бұл жалғанда дұшпаны жоқ пәнде бар ма? Бақай есептің адамына таптырмайтын-ақ қызмет.

Бірақ мансаптың буына балқып, өңін өзгерту Ғабиттің қолынан келмеді. Оны айтасыз, көз алдында жасалып жатқан қиянаттан күйіп кеткен тумысы тұнық тұлға: «Майлин халық жауы болса, мен де жаумын», – деп жолбарыс жүрегінің түгін тағы да тікірейтті. Және бұл анау-мынау емес, бөле-жаласы түтеп тұрған отыз жетінші жылы айтылған сөз ғой. Пендешілікті, пендешілік емес-ау, пасықтықты қойсайшы, осыдан кейін де Ғабенмен ерлік жарыстырғысы, кісілік салыстырғысы келген біреулер табылыпты-ау. Сонда Мүсіреповтің әлгіндей мәрт мінезін республиканың белді газеті былай «бағалаған»:

«...Писатель, коммунист Ғабит Мусрепов бывший в то время заведующим Культпросвет отделом ЦК КП(б)К, бия себя в грудь, заверял тогда партийную группу Правления союза советских писателей Казахстана в том, что он несет полную ответственность и ручается за политическую благонадежность своего соавтора Беймбета Майлина.

Б. Майлин разоблачен как подлый предатель Родины, как один из

соучастников национал-фашисткой банды» («Каз. правда», 11. X. 1937 год.).

Ғабит Сәкен аманатына адалдығын танытты, бірақ оны аяғына дейін жеткізе алмады. Ол үшін халқын сүйген мәрт жүрек иесі ғана емес, мысықтабан саясатшы да болуы керек еді. Алғашқысы қолынан келгенімен, соңғысы қолынан келмеді. Орталық Комитеттегі жылы орнын босатып, партиядан қуылып, соңынан қора-қора сөз ертіп, сол сөздер арқылы қара басының амандығына үрей бұлтын үйіріп, енді не болар екен деген үркек сезіммен өмір сүріп жатты. Біреулерге мұнысы алтын табақтан шоршып түскеніндей көрінді. Бірақ халқын қан жылап жатқанда араша сұрай алмаған басыңның алтын астауда жатқанынан не қайыр?. Ғабит алтын деп емес, халқым деп туған ер еді. Ел басына күн туған сағатта хан сарайын қалқаламай, жатақ жұрттың жанынан табылғаны да содан.

Мүсіреповтей «екі дүниеде арманы жоқ» жанның қыркыншы жылдарға дейінгі арпалысқа толы жеңген, жеңілген аласапыран ғұмырының желісі осындай болса, бұдан кейін де жағасы жайлау, жаны жаз бола қойған жоқ. Ұлтының шын мәнінде ұлт, халқының халық болуын көксеген, жоғалғанын іздеп, барынан айырылып қалмауға тырысқан қайсар қаламгердің әр қадамынан Кеңес үкіметіне жаулық іздеген иісшілдер аз болмады. Соның бірі – 1944 жылы қазақ киіз үйінің жалпы этнографиялық игілігінің ит мініп, ирек қамшылаған халін жария ету мақсатында жазылған «Желкелер неге қышиды» атты көкейкесті очеркі үшін қуғынға түсуі.

Абзал Бөкен: Киіз үйімізден безіп, салт-дәстүрімізден жеріп, домбырамызға дөңайбат мінез көрсетіп, тілімізді талақ етуге талпына бастаған сормандай кезеңіміздің бастауы ғой ол. Жалпы біздей бейімделгіш халық жер бетінде болды ма екен. Бейімделе-бейімделе кім болып шыққанымызды енді ғана біліп жатырмыз. Осының бір ұшығы қазақтың баққұмар, таққұмарлығында жатыр ма деп ойлаймын. Не жасыратыны бар, мансап үшін қандай жаулыққа да барғанымыз, баратынымыз рас қой. Орыстың жез түймелі қатырма кителі үшін ғана бүтін жұртының мүддесін сатып жіберген қандас тілмәштар, кіші шенді әскерилер мен кеңсе шенеуніктері аз болды деймісіз. Қазақ осы мінезінен бүгін арылды дей аламыз ба? Халқының арындай ардагерлерін сату арқылы «ұшпаққа шыққандар» жетерлік. Ендеше, сүріндірсең Мүсіреповтей марқасқаны, Сейфуллиндей сұңқарды, Майлиндей маңғазды, Жансүгіровтей жүйрікті сүріндір. Майда-шүйдемен мансап биігіне көтеріле алмайсың. Саясаты жылым, оқпаны кең жарылқаушың өз жампозынды өзіңе жайратқызбай ықыласы түсе қоймайды. Алтын иық, жез мұрттың ұсынар азын-аулақ мансабы тұрғанда, Мағжан мен Міржақып кім, Ахмет кім? Әйда, айда.

Билікқұмар бауырыңыздың көбі осыны кәсіп еткен ғой.

Сафуан Шаймерденов: Иә, бұл – керуен соңына ерген бұралқы иттей қалмай келе жатқан ғадетіміз. Қарақан басының қамы үшін халқын сатқан «білімді» мәңгүрттерді күні кеше де көрдік емес пе? Бұл – империялық жүйе санамызға әбден сіңірген құлдық мінезіміздің мысалы болса, сондай сатқындықты кезіндегі Ғабитше әшкерелей алатын ерлердің де бар екенін байқадық. Ақын Жұбанның ат басындай жүрегі қай батырдыкінен кем?

Халқының қалпы мен салтын жоқтағаны үшін сын найзасына іліккен Ғабексеңе қайта оралайық. Аясында өзі дүниеге келген киіз үйдің шаңырағын ортасын түсірсе, тас үйде туғандардың көңілінен шығатынын жатқа білетін «сұңғылалар» «қазақтығын көксеген» пақырынды тұс-тұстан сүзгілеп берді дейсін. Әсіресе көп сүңгінің ішіндегі көк сүңгі Қ. Есенбаев деген біреудің «Социалистік Қазақстанда» жарияланған «Жазушы Мүсіреповтің зиянды пікірі туралы» атты мақаласы болды. Мұның айтқанына илансақ, социалистік қоғамға жат пиғылы үшін ұлтшыл Мүсіреповтің көзін жоюға да болады екен.

Немесе елуінші жылдардың бір оқиғасын еске алайық. 1952 жылы Ғабит елу жасқа толды. Қисын бойынша, болашақ Социалистік Еңбек Ерінің мерейтойы қауым боп қаумалап өткізер мереке болуы керек қой. Осыны дәметуге сол кезге дейін есімі елге мәшһүр болған жазушының да, оның қаламынан туған дүниелерді қағып алып окитын оқырманның да толық құқы бар-тын. Амал қанша, қазақ драма театры (қазіргі ұйғыр театры) үйінде өткен қоңырқай жиналыс жетім қыздың тойындай тым жүдеу болды. Баяндамашы Сәбит Мұқанов мұның аз жазатын, саз жазатын кірпияз мәнерін жалқаулыққа балап, шығармаларының сапасын айтпай, санын бетке салық етті. Тіпті қайсыбір сөз орамынан роман-повестерден мая салған қаламдастарыңнан үлгі неге алмайсың деген дүдәмал ойлар да қылаңытқандай болды. Дөңгелек тойда ат мініп, сөлкебай тағу салт еді ғой онда. Ғабитке мұндай «батпанқұйрықты» кім беріпті. Оны қойыңыз. Үлкенді-кішілі газет, журналдар аузын да ашпады ғой. Оны айтасын, керек десең елу жасқа толғаны туралы ҚазТАГ-тың бес жол хабары да бұйырмады. Дүниеде жақсының жүрегіне жара, жүзіне әжім түсіруден оңай нәрсе бар ма? Сырттан Ғабектің сағын осылай сындырып, тойына жайған дастарқанын осылай топалаңға айналдырған күндер де болған...

Абзал Бөкен: Сәке, атақты жазушының бұлтарысы көп заманда бұдырлы өмір сүргенін білсек те, мынадай сұмдықты естімеген едік. Ұлы Мұханның жөні бір басқа дейік, дәл осы кісінің сүргінге түсетін жөні жоқ еді ғой.

Сафуан Шаймерденов: Ғабит – кесек дарын, кемел мінез иесі. Нар

камыстың ішінде ыңыранған шерінің майда-шүйдеге мойын бұру тұрсын, көз қиығын да салмайтын тәкаппарлығы әдебиетті саудаға салып, сәйгүлігін сар желдіріп жүргендердің шабына шок түсірмей ме? Содан жолына қақпан құрып, жымына тор жаюдан басқа не қалады.

Абзал Бөкен: Апыр-ай, ә?

Сафуан Шаймерденов: 1966 жылы Қазақстан Жазушылар одағын басқарып отырған Ғабен айдың аманында аттан ауып, омакасты да қалды. Қызметінде тамшыдай да күнәсі жоқ адамның тартпасын тіліп, таралғысын кескендер мансаптың мөрқасқасын қазіргі ақсақалымыз Әди Шәріповке тезірек мінгізуді мақұл көрген екен. Мұндай секірісті өзі де күтпеген Әдекен: «Жазушы емеспін, жазушыларды қалай басқарам?» – дегенде, билік басындағы кереметіңіз: «Сенің әлгі партизан өмірінен жазған дүниең бар еді ғой, соның еш кемдігі жоқ», – деп қайрат берсе керек. Бұл – қиянат емей немене?

1974 жылы Ғабен Социалистік Еңбек Ері атағын алғанда бөркін аспанға атпаған қазақ қалмаған шығар. «Жұлдызды көтеруге омырау керек», – деп Ғафу ақын жырлағандай, ағамыздың алыптығына, алыптығының анықтығына алақайладық. Бұл үшін тілектес қауымды кінәлауға болмас. Бірақ бір сәт желпінген көңілдің желкенін түсіріп: Ғабенді батырлыққа ел болып өзіміз ұсынып, жұлдызды өзіміз қадап жатсақ – үйірімен үш тоғыз болар еді ғой. Өкінішке орай, қазақ қара сөзі Құлагерінің қамау терін алып, бәйгеге қосқан Ақан – біз емес, КСРО Жазушылар одағындағы орыс ағайындар десек, шындықтан алыс кетпейміз. Бірақ ол тұста жұмған аузымызды ашпадық. Ашсақ, әлдекімдердің айыбы әшкере болатындай көрдік. Қара шалдың «қак тұрмайтын жүрегіне» бұл оқиға жара салмады деп ойлайсыз ба?

Жөні келген соң айта кетейін, мен бұл қуанышты хабарды қазіргі Бішкек атанған қаладан қайтып келе жатып, жолда радиодан естідім. Үйге келе салып, телефон шалып Ғабенді құттықтадым. «Кеше ғана өзіңізбен кездесіп едім ғой, сонда неге бұл қуанышты хабардан белгі бермедіңіз?» – деген өкпені де басып қалдым. Сонда телефондағы маңғаз дауыстан Ғабеннің жүзіне күлкі жүгіргенін ойша сезінген едім: «Сен түгілі, үкімет басшыларының өздері де білмей қалыпты. Ниязбековіңіз осы әлгінде ғана келіп құттықтап кетті. Кешіге қойған жоқсың», – деді.

Сексенінші жылдардың иек артпасында депутат Ғабен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып сайланды да, көп кешікпей тағы да мұрттай ұшты. Алты айдан асса, аты мертігетін әдет бұл жолы да жаңылған жоқ. Жан түкпірінен жарып шыққан жалғыз ауыз сөз түбіне жетті. Мәселенің байыбы мынадай: Сол тұста Академиядағы бір жиында әулие бабан әл-Фарабидің ескерткішін орнатар лайықты орын таппай, әркім әр қиырға тартады ғой. Сонда дүниеден мүлде бейхабар,

ойында түк есеп-кекесіні жоқ Ғабит өз үйінің алдындағы келісті аланды (Киров көшесі мен Мұқан Төлебаев көшесінің қиылысы) ұсыныпты. Жұрт үндемей қалған. Мәжіліс тарап, жиналғандар залдан шыға бергенде бір ғалым келіп: «Ғабе, білмейтін бе едіңіз, ол аланды ана мықтыңыздың өзі иемденіп жүрген жоқ па?» – дегенде, Ғабең санын бір-ақ соққан. Қалай соқсаң, олай соқ, әкімдікті әулие тұтып тұрған заманда қарауылдың ұшында жүргенінді сезбесең, мұрттай ұшатыныңның бір айғағы осы. Қызмет, лауазым үшін ештеңе күйе кетпейтін адамдар санатынан болсаң да, оңған тірлік пе бұл?!

Ғабиттің ғұмыр соқпағын шұғыл шолғанда ойға оралатын қадау-қадау мысалдар осындай. Ардагер ағаның көрген құкайы мұнымен де тынбайды. Дүниеден озған жанның «алды пейіш, арты кеніш болсын» деуші еді. Алды пейіш болды ма, жоқ па, бірақ көсіліп жатар мәңгілік мекенін көңілдегідей ете алмағанымыз өкінішті-ақ. Сонау Ғабиден, Бауыржан ақсақалдар жатқан биік төбеге апарып қоюға «басына барып тұруым қиын болады» деп Ғазиза көнбеді. Етектегі «тәуірлер» жайғасқан таңдаулы орынды сол кездегі идеологиялық хатшымыз З. Камалиденов қимады. Жоқ, алғашқы күні қиған еді. Келесі күні әлдекімнен жарлық болды ма, айнып кетті. Ғабиттің қазіргі жатқан жерінің қолайсыздығы сондай, белгілі қаламгеріміз шығарып, көпке тарап кеткен уытты өлең шумағы қазір ел аузында жүр. Сөйтіп, 2 миллион 725 мың шаршы шақырым қазақ жерінен енді айналып келмейтін біртуар асыл перзенті Ғабитіне дені дұрыс екі қадам жер бұйырмады. Осыдан кейін өмір бойы сүргін тірлік кешкен Ғабитті репрессиядан аман қалды деп көріңіз.

Абзал Бөкен: Сафеке, бұдан біраз уақыт бұрын Ғабеңнің туған інісі Әшімнің қызы Жанатпен әңгімелескенімде, былай деген еді: 1981 жылы оқуымды бітіргеннен кейін Пушкин атындағы көпшілік кітапханасына қызметке орналасқан едім. Ағаның жасы ұлғайып қалған кезі. «Мені күтіп, бағасың, қасымда бол» деген соң, үйінде тұрып жаттым. Бірде ауылға демалысқа барып келсем, Ғазиза апа кіргізбейді. Жатақханаға шығып, аға жағдайын телефон арқылы ғана біліп тұруға тура келді. Ондайда: «Мені сендерге тақатқысы келмейді» – деп шешемізге ол жоқ жерде кейітін. Соңғы рет ауруханадан үйге әкеліп, әлсіреп жатқанында үстіне ағайын-туғандарын кіргізбей қойғаны есімде. Аға жан тәсілімін қылар сәтте ғана байқатпай бөлмесіне еніп кеттім. Кірпігі ғана қимылдап жатыр екен.

«Кімсің? – деді. «Жанатпын», – дедім.

– Әкенді шақыр, – деді иегі кемсендеп. Әкем Әшімді ертіп кірдім.

– Мені мыналардың қолына қалдырма, елге – ата-анамның қасына жерле, – деді сөзін үзіп-үзіп.

Жанаттан осы әңгімені естігеннен кейін «өмір бойы бір ұлды арман

еткен Ғабен қартайған шағында жалғыздық зарын шеккен екен-ау» деген ойға келдім. Төңірегіндегілерге оның өзінен гөрі, жиған-тергені қымбат болып, алақөздік туғызғанын аңғардым. Мұны Ғабеннің ер-теректе Мәскеуден Алматыға жолдаған мына хаты бекіте түсетіндей. Араб қарпімен жазылған хаттың (кириллицаға көшірген Әлжаппар ақсақалдың өзі) қажет жерлерін сөзін өзгертпей келтірейік:

«Ғабиден, Әлжаппар екеуіңе.

Жетпіс бесті артқа салып алғаннан кейін кейбір жайларыңды ойлау да керек сияқты көрініп, осы хатты екеуіңе «өсиетнама» ретінде жазып отырмын... Менің Раядан туған екі қыз балам бар. Осы балаларымды Ғазиза үйге жуытқысы келмейді. Мен ең көп болса, айына екі рет (жесексенбі күні) бірнеше сағатқа барып қайтамын. Балаларым көп келмейсің, көп отырмайсың деп өкпелеп қалады. Осы жайларымыз қазір драмалық күйде...

...Мұндайға бас себеп болатын нәрсе – артыңда не қалды, соны бөлісуден басталады ғой... Соны былай бөліп берсеңдер. (Бұдан әрі оны қалай бөлудің жобасын айтады. – А. Б.) Мына бір үйшілік мәселе барған сайын шиеленісіп бара жатқан соң, сол мұңымды амалсыз жазып отырмын.

Қош, көріскенше күн жақсы. Ғабит.

22.05.77. Москва. 630.

Р. С. Менде сақтық кітапшасы үшеу: академияда, екеуі Калинин, Фурманов бұрышында. Мұның біреуі «срочный», біреуі жалты. Ғ. М.»

Қаламгер қазасынан сегіз жыл бұрын жазылған бұл хатты жай-баракат оқу мүмкін емес. Мәселе құжаттың ескі-жаңалығында емес, оның факт ретіндегі айғақтығында ғой. Бұдан қандай ой түюге болады?

Сафуан Шаймерденов: Мұнда жазушы өз тағдырының шындығын асырмай да жасырмай жазған. Орайы келген соң айта кететін бір жай: Ғабен өзінен кейінгі жай-күйін, артым не боладыны қатты ойлап мазаланғаны байқалады. Содан болса керек, осындай бір өсиет хатты академик Манаш Қозыбаев інісіне де арнайы бағыштаған. Өйткені, қартайып, тұғырдан түсе бастаған соңғы жылдары оның дәулетіне мұрагерлік мәселесі ушыққаны анық. Не керек, Ғабен өсиеті орындалмады ғой. Соның салдарынан жиған-тергенінің бәрі де өз нәсіліне бұйырмады, көлденеңнен киліккен көк аттыға жем болып кетті. Ақсақалдың басын торлаған тұрмыс бұлты жетпісінші жылдары-ақ қоюлана түскенін жұмыс үстеліндегі күнпарағына өз қолымен жазылған мына сөйлемдер де дәлелдей түседі: «14.11.77 г. 02 ч. ночи. Поднялась температура. (термометра нет). Пульс 92. головокружения. В 01 ч. Газиза подняла скандал, она со скандалом ушла от Жуманиязовых. Причина скандала со мной: она не была приглашена

в Чиликск. р-н, куда я был приглашен А-Ат. ОК КПК. Глотаю валидол. Газиза становится нетерпимой».

Бұл жерде өзі де о дүниелік болып кеткен жеңгеміздің аруағын маза-лау мақсат емес. Ондай ой болса, мұсылмандығымыз қайсы. Тірші-лікте айтысасың, тартысасың, сүйекке таласқан иттей ырылдасасың. Бірақ қу дүние кімге опа берген. Уақытында Ғабеннің шаруасын бас-қарған кемпірі де қазір алаңсыз барып Кеңсайға орныққан. Ұрыс та, керіс те жоқ, мәңгілік тыным тылсымында.

Абзал Бөкен: Иә, адам ғұмыры деген не? Жалқы сәтке жарқ еткен шырпы-мезет қой. Тек артына өшпес із қалдырған жақсының басын-да белгі, жамифат жұрты тәуап етіп тұрар берекелі босағасы болсын деңіз.

Сафуан Шаймерденов: Моласының басына орнатылар мүсіні мен музейін меңзеп отырсың ғой. Көптеп-көмектеп жүріп музейінің бе-тін бері қараттық-ау. Бұл істе белгілі кітапхана маманы Нәзира Дәу-летованың біліктілігі мен тынымсыздығын атап айтқан жөн. Енді сыртқы кіреберіс есіктің маңдайшасын көрнекті етуіміз керек. Бас-пасөзде де, басқосуларда да қозғап жүргеніміздей, қаламгер үйінің керегесін көрші пәтерлер есебінен кеңейту шаруасы – келешектің ісі. Өйткені Ғабит мұрасы төрт қанат қараша үйге сыйып, көшкенде қоңыр інгеннің қомында кете беретін кедей-кепшіктің кеспірінен емес. Дөңгеленген дәулеті, дүбірлеген әулеті бар. Келімді-кетімді кісісіне алты қанат ақ боз үй лайық. Осыдан бірер жыл бұрын қазіргі Пре-зидентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа барғанымда Ғабеннің артында қалған жай-күйі жайында тәптіштей айтып, музей үйін кеңей-ту туралы тілек білдірген едім. Ол кісі барынша түсініп, ыңғай-ілтипат танытқан-ды. Ерте ме, кеш пе, сол тілек орындалады деп ойлаймын. Өйткені мен Нұрсұлтан Әбішұлын бағымызға қарай 229 жылдан кейін өмірге келген, қазақ халқының екінші Абылайы деп білемін. Дүниенің төрт бұрышына даңқы жетіп, бар әлемді табындырып жатқаны да сол даналығы мен әртіннен ойлап, ой толғайтындығынан, сөзі мен ісінің қабысып келетіндігінен, іскерлігінен. Кемеңгер де көреген басшы үшін мәселенің кезегімен шешілері, кезексіз шешілері болады, бірақ үлкені мен кішісі, уағы мен ірісі болмайды. Әсіресе әдебиет пен өнер саласында мұны айнымас қағида деп қарауымыз керек.

Мүсіреповтің қашанға дейін жолы бола бермеуге тиісті? 90 жыл-дық торқалы тойына жеті-ақ ай қалса да мерекелік комиссиясы құры-лар да, жұмыс істер, музейі ашылар, басы да қарайтылар...

Осындай дәтке қуат үмітпен сөзімді аяқтағым келеді.

Абзал Бөкен: Лайым осылай болғай.

1991 ж.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ – АР МЕН ҰЯТТЫҢ ӨЛШЕМІНДЕЙ

Жазушының ескерткіші ашылғанда сөйленген сөз

Мен Ғабит Мүсіреповпен ауылдас, туыстас болсам да, етене жақын танысуым елуінші жылдардың бас кезі. Екіншісі елпектеп қасына бара бере алмайтын сырбаз Ғабенің бой үйретіп, әр айтқан сөзін ілтипатпен зейін қоя тындап, жүріс-тұрысын бағып, құрмалдығы болғым келіп жүрген сол бір тұста Антон Чеховтың күнделігі қолыма түссін. Сол күнделіктің бір жерінде талғампаз да кірпияз жазушы: «в человеке все должно быть красиво – и лицо, и одежда...» – деп бастап, адамға тән боларлық не бір асыл қасиеттерді санай бастапты. Мен осы жолдарды оқып отырып, Ғабит Мүсіреповті көз алдыма келтірдім. Таңқаларлық бір жай – Антон Павлович бұл сапарнаманы – міне, адам деген осындай болуы керек деп тап Ғабит Мүсіреповтің өзіне қарап отырып айтқан секілді болып көрінді маған. Рас, мен қазақтың ұлы перзенті Ғабит Мүсірепов дүниеге келіп, енді-енді тәй-тәй басып жүре бастаған кезде Чеховтың дүниеден өтіп кеткенін сол кездің өзінде-ақ білетінмін. Біле тұра, дәп осылай ойлайтынмын. Бұл оғаш ұғымның себебі неде? Оның себебі – Азамат Ғабиттың, жазушы Ғабиттың, ойшыл, ғұлама Ғабиттың, қайраткер Ғабиттың сырбаздығында, жан сұлулығында. Ғабит Мүсіреповтің бар болмысы сұлулықтан жаралған. Құдай тағала бұл перзентін дүниеге келтірер алдында былайғы көп тобырларды жасап жатқан материалдарының бәрін сырып тастап, әлемде аз кездесетін айрықша бір заттардың қоспасынан жаңа да асыл материал құрап, Ғабенді сол қорытпадан түзген бе деп қаласын. Өнерді мал табудың көзіне айналдырған орта қол мүсіншімен жеті жыл алысып жүріп дүниеге келтірген мына орта қолды қола мүсін – шын мүсіннің, асыл мүсіннің, бір туар Ғабит мүсінінің көлеңкесінің көлеңкесі ғана. Бұған да шүкіршілік демекпіз. Алдынан ақ күн туып, әманда көсегесі көгеріп жүрсін деп тілер Президентіміз Нұрсұлтан-ның ашына айтқан өтінішімізді түсініп, «тындырсандаршы енді!» – деп қала әкіміне қадай айтқан ренішті сөзі болмаса, бүгін бұл жерде тұру-тұрмасымыз да неғайбыл еді.

Ғабит Мүсіреповтің жаны сұлу еді. Жүріс-тұрысы сұлу еді. Көмекейінен айрықша бір саз-үнмен шығатын дауысы сұлу еді. Телефон көтергендегі «ау...» деген мақамды үні сұлу еді. Қара су теріс ағып бара жатса да өзгермейтін құбаша өңі сұлу еді. Сұлу мінез, сылаң сезім иесі болғандығынан ба екен, Ғабенің үстіне не ілсе де, соның бәрі жарасып тұратын. Бір жолы ол билыардқа құбаша өңіне реңк-тес бір жаздық кәстөм киіп келді. Жұрт көңілін аударғандығы соншалық, «материалы не, қайда тіктірдіңіз?» деген сұрақтар жауды. Жымия қараған Ғабенің жауабы қысқа: «материалы Парижден, тігушісі

өзіміздікі...» Бір кезде бильярд ойыны үстінде бусана бастаған Ғабен жұртты ынтықтырған әлгі пенжәгін орындық арқасына ілді. Білмекке құмартып ынтыққан мен жақындап келіп үңіле қарасам, Парижден алдырған кәстөм материалы кенеп екен. Кәдімгі қапшық тігетін кенеп бар ғой, тап соның өзі. Жұрт жапырласып келіп көріп жатыр. Рас екен. Содан кейінгі күлкіде шек болған жоқ. – Сылқылдап өзі де күлді, біз де күлдік.

Жан сұлулығы – ар тазалығын, адалдықты туындатады. Жаны сұлу Ғабеннің «сен әрі кет!» деп алысты кеудесінен итерген, «сен бері кел!» деп жақынын өзіне икемдеген кезі болған емес. Ол алдындағы Мұхтар мен Сәбит секілді, өз құрдасы Ғабиден секілді еді. Жүзге бөлу, руға бөлу деген аурудан ауылын алыс тіккен жан болатын. Жаны таза, ары таза екендігінен шығар, руға бөлген, жүзге бөлгендерді бет-жүзін демей, керек десең, республиканың бірінші басшысынан бастап қатты сынға алған кезі біздің есімізде. Бір кереметі – ондайларды қанша қатты сын астына алса да, «жүзге бөлгеннің жүзі күйсін!» деп ұрандатпайтын. Бұл ұран жүзге бөлетіндердің өздері шығарған ұран, өздеріне салған өз қарғашалары, – дейтін жарықтық.

Сырт карағанға Махмұттың Ғабиті сондай паң, өр адам болып көрінер еді. Шындығында, бұл кісіңіз өте қарапайым адам болатын. Әлгі паң дегеннің де жаны бар. Ғабен сөзі жараспаған, ісі келіспеген адамға, шынында да, паң, өр еді. Ондайларды маңайына жолатпайтын. Ал кілтін тапқан адамдардың Ғабен алдында мәртебесі жоғары тұратын. Ғабенмен мінезі жарасқан, сөзі жарасқан ондай азаматтардың кейбіреулері отыз жас кіші болса да оған «сен» деп сөйлесер еді. Оның осы әлсіздігін білетін кейбір жұлынқұрттар, бақай есептің адамдары Ғабеннің сезімге бой алдырған көңілді кезең-сәттерін пайдаланып, өз дегеніне көндіріп, уәдесін алатын, сөйтіп, жазушының табиғатына жат бір арамы істерге жұмсағысы келетін де кездерін біз білеміз. Бірақ табиғаты таза Ғабен уәде беріп қалғанымен, ондай абырой әпермес істерден тез айныйтын. Сондай ретте әлгі арамзалар ашынып: «Ғабит уәдесінде тұрмайды» деп лақап таратуға дейін баратын.

Ақыл, білім, парасат, ойшылдық пен ізденімпаздық, өзгеге ұқсамайтын жазушылық айырықша талант – осындай асыл қасиеттердің бәрі бір басында бола тұрса да, Ғабеннің тағы бір ерекшелігі – көсемсінбейтіндігінде. Абайша айтқанда «өзінде бармен көзге ұрып», өзгеден артылам дегенен, жұртты жайпап алға ұмтыла бермейтіндігінде. Көп қаумалап алға шығарып жатса қарсы болмас, бірақ өз бетінше өзеуреп, қатарындағылармен таласып алға ұмтылған кезін байқаған емен. Өзі Қазақстан Жазушылар одағының бірінші хатшысы болып тұрған кезінде 1961 жылы Түрікменияда Қазақ әдебиетінің он күндігі өтетін болды. Сонда Жазушылар одағының өзі басқарып отырған

хатшылар мәжілісінде: «Делегацияны Сәбит Мұқанов басқарып баратын болсын», – деп ұсыныс жасады. «Делегацияны бірінші хатшы басқарып барғаны дұрыс» деген ұсынысты қабылдамай тастады. Сол топтың қатардағы мүшесі ғана болып барды. Мұның өзі қазіргі заманда жасы үлкен ағалары тұрса да, хатшымын деп делегация бастайтын басшыларға сабақ болса керек.

Екінші мысал: ертерек жылдардың бірінде мен Ғабен: – Біздің бала кезімізде қазақ әдебиетінің оқулығында Сіз 1900 жылғы туған перзент едіңіз. Қалайша 1902 жылға ауысып кеттіңіз? – деп оқыс бір сауал қойдым. Ғабен жымыя күлді де: – Сәбиттен гөрі Ғабиденмен құрдас болып, қажасқанды дұрыс көрдім, – деп жауап берді. Ғабит Мүсіреповтің Мұхтар Әуезовті сыйлап өткенін біз жақсы білеміз. Ал мына жерде арақатынастары әр қилы болса да, Сәбит Мұқановты да сыйлап, аға тұтып өткенін айыру қиын емес қой. Сонау қырық бесінші жылдардан бастап, Сәбен дүние салған жетпіс үшінші жылға дейінгі аралықта Сәбен, Ғабендермен талай-талай жерлерде дастарқандас болдым. Соның бірінде де Ғабиттың Сәбеннен озып төрге ұмтылғанын, бас ұстағанын көрген емен. Кейінгілерге бұл да бір ғибрат деп ойлаймын.

Ғабит Мүсірепов әдебиетті саудаға салмаған жазушы. Ол СССР-дің тірі тұрған кезінде қырық жыл шамасында Лениндік сыйлық, Мемлекеттік сыйлық жөніндегі комитеттің белді де белсенді мүшесі болды. Комитет мүшелерінің ішінде достары мен сыйластары көп еді. Соған қарамастан, сыйлыққа ұсынылған «Ұлпан» романы бірінші турдың өзінде-ақ өтпей қалды. Бұл не? Романның түкке алғысыздығынан ба? Жоқ, ағайындар, осы шығарманың тырнағына тұрмайтын, саудалы тақырыпқа жазылған дүниелер өтіп жатқанда, «Ұлпанның» мәреге жетпей қалуы – авторының белсенсіздігінде, белсенсіздігі емес-ау, адалдығында. Ар тазалығында. Күнде жиналыс-мәжілістерде бірге жүрген сыйластарға емеурін білдіре салса, «Ұлпанның» бәйгенің алдында келеріне кім күдік келтіре алмақ бұл күнде?! Егер өлермендікпен бәйге алған кейбір пысықайларға ұқсап, бір досын бір досына жұмсап, ол досының досын тағы да бір оның досына жұмсап, шым-шытырық тамырды қуалап кетер болса, Мүсірепов Мемлекеттік сыйлық емес, Лениндік сыйлықтың өзіне де әлдеқашан ие болған болар еді ғой. Сырбаз тұлғаның ұлылығы да, артында қалған біздердің мақтан тұтарымыз да оның осы қасиеті.

Ғабит Мүсіреповтің бұл ерекшелігі де кейінгіге үлгі деп білемін.

Енді бір отыз жеті күннен кейін Ғабеннің дүниеден өткеніне жеті жыл толады. Өлген адам қанша асыл болса да, алтын емес. Уақытында жерленбесе, уақытында басына белгі орнатылмаса, өлексеге айналады. Өлексені құрт-құмырсқа, микробтар, жиенқұлдар жайлай-

ды. Құрт-құмырсқа, жиенқұлдар ұят-аятты білмейді. Аруақтан да қорықпайды. Ел ішінде гулеген сөзді де ұрғаны бар. Оның мақсаты жей беру. Өлген аруақтың есебінен машина сатып алу, екіқабат саяжай салу. Мұнымен жиенқұлдар қайда барар дейсің! Өз алдынан, өзі болмаса ұрпақтарының алдынан аруақ жәбірі бір кесапат болып кездесуі ғажап емес қой.

Тағы да қайталап айтамын, шүкіршілік. Мүсіреповтің жоқшылары бар екен. Сөзімізді далаға тастамаған, көсегең көгергір Президентімізге рахмет. Үкіметіміздің мәдениет, әдебиет жөніндегі басшысы Мырзатай Жолдасбековке рахмет. Мына қиын заманда қаржы тауып, іскерлік танытқан Жазушылар одағына, оның бірінші басшысы Қалдарбек мырзаға, қысылтаянда қол ұшын берген Мәдениет министрі Еркеғали Рахмадиев мырзаға Мүсіреповтің жүз мыңдаған оқырмандарының атынан, сонау Солтүстік Қазақстандағы қалың елі – туыстарының атынан алғыс-рахметімді айтамын.

23 қараша 1992 ж.

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ БЕЙМӘЛІМ ҚЫРЛАРЫ

Мүсілім Базарбаев жас жағынан менен бір шама кіші болса да, университетте бірге оқығандықтан ба, әлде мінез-құлқымызда, дүние танымымызда ұқсастықтар болғандығынан ба, әйтеуір тетелес өскен немесе құрдас жандар секілдіміз. Күні бүгінге дейін солай. Сол Мүсілім Базарбаев 1970 жылдың 13 тамызында Қазақ ССР Мәдениет министрі болып тағайындалды. Көп кешікпей ол мені министрліктегі ең қабырғалы бөлім Репертуарлық коллегияның бастығы бол деп қызметке шақырды. Онымен бірге қызмет жасасуға өзімнің де құмар екенімді байқамады ма, кім білсін, мен тынысымды алғанша шарттарын да айтып салды: «Сағат тоғызда жұмысқа кел деп талап қоймаймын. Жұмасындағы бір жұмыс күнің творчестволық күнін болады. Егер түске дейін жұмысыңды бітіріп тастар болсаң, түстен кейін жұмыста неге жоқ деп тергемендер деп қарамағымдағыларға тапсырып қоямын. Ең бастысы – Репертуар коллегиясын Искусство басқармасынан бөліп алып, тікелей министрдің қол астында ететін жарлық шығарамын».

Шарт осы. Ал бұл ұсынысқа қалай көнбессің!

Сөйтіп, мен 1970 жылдың аяқ шенінде Қазақ ССР Мәдениет министрлігінің қолақпандай қызметкері болып шыға келдім... Министрден кейін сұраймын ғой: – Осы бір асығыстықтың себебі неде? – деп. Сөйтсем оның себебі – сол тұста Искусство басқармасын басқаратын кеудесі зор, бірақ қолынан іс келе бермейтін азаматтың ерсі қылықтарына байланысты екен.

Министрліктің Репертуар коллегиясының ауқымы зор. Ол республика қарамағындағы барлық театрларға, атап айтқанда – қазақ, ұйғыр, корей, орыс театрларына репертуар дайындайды. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Жылдық қоры 200 000 мың сом.

Әлі есімде, бас редактордың креслосына келіп отырғаннан кейін бірінші етіп шешер мәселем мынадай болды: министрліктің бас бухгалтері Ларин (аты-жөнін ұмыттым) маған бір құжат әкеп көрсетті: Ғабит Мүсіреповке үш мың сом қаламақы. «Кездеспей кеткен бір бейне» пьесасы үшін.

– Ғабит Махмұтұлына әлденеше рет телефон шалдым, қаламақыңыз дайын, келіп алып кетіңіз деймін. Жарайды дейді де қояды. Бірақ келмейді. Содан бір күні кассирді үйіне жібердім. Ғабит Махмұтұлы құжатты олай қарап, бұлай қарап, «мен мұндай пьеса жазған емеспін» деп ақшаны алмай, кассирді қайтарып жіберген. Мұны енді не істейміз? Мүмкін, өзің сөйлесіп көрерсің. Ақшадан безген адамды бірінші рет көріп отырмын, – дейді пұшайман болған Ларин. Құжатқа қарасам, бәрі дұрыс. Репертуар коллегиясының бас редакторы Мұхамеджан Дүзенов дайындаған.

Министр Омаровтың өзі бекіткен. Ордердің Лариннің жәшігінде жатқанына екі жылға айналған.

Мен осы фактіні кейін Ғабен айттым, қаламақыны неге алмағанын сұрадым.

Мен ондай атты пьеса жазған емеспін, – деді Ғабен, – бәрі де Мұхамеджанның істеп жүргені.

Мұхамеджан көп болса инсценировка жасаған шығар, «Қездеспей кеткен бір бейне» повесі сіздікі емес пе?! – дедім мен.

Ғабен жауабы келте болды:

Инсценировка қай уақытта пьеса болып еді?..

Үш мың сомдық сол ордер күні бүгінге дейін Ларин есепшінің архивында жатқан болуға керек, іздеген адам тауып ала алады.

* * *

Бір жолы Әуезов атындағы Академтеатрдан министрлікке сұраным түсті: Шекспирдің «Антонио мен Клеопатра» пьесасын сахналағымыз келеді. Бір майталман жазушыға аударсаңыздар екен. Біз Мүсілім Базарбаев екеуіміз әрі ойланып, бері ойланып, Ғабит Мүсіреповке тоқтадық. Мақсатымыз – театр тарихында Мұхтар Әуезов аударған «Асауға тұсау» секілді классикалық дүниені өмірге келтіру. Мен осы жайды телефон арқылы Ғабенге түсіндірдім. Ғабен көнді. Аудармақ болды. Келесі күні өз карамағымда қызмет істейтін Нұрлан Оразалинді барлық керекті құжаттарымен Ғабенге жібердім. Көп кешікпеді, көсемсіп жұрт алдына түсе бермейтін бұйығы Нұрланым қайтып келді.

– Не болды, Нұрлан?

– Ғабен документке қол қоймады...

– Неге? Әлгінде ғана сенің баратыныңды айтып, келісіп едім ғой?

– «Қаламақыларыңның бары мың сом ба? Ондай ақшаға мен Шекспирді аудармаймын» деді, – дейді менің атшабарым.

Мен тағы телефон құлағына жармасайын. Ғабен ыңыранып сөйлескісі жоқ.

Ғабен-ау, біздегі аударманың потологі сол мың сом ғой. Одан артық ақшаны қайдан таппақпыз? Бұрынырақ та талай рет пьеса аудардыңыз. Ставка жайын білмейсіз бе?..

Ғабенде үн жоқ. Білем деп те, білмеймін деп те ештеңе демейді. Неге екені белгісіз, әйтеуір, өкпелі. Енді не істеу керек? Мендегі бар мақсат – қайткен күнде де «Асауға тұсау» секілді бір классикалық аударманы дүниеге келтіру. Осындай тығырыққа тірелген қиын кезде біз ақылдасар бір білімдар адам бар. Ол – автор правосын қорғайтын ұйымдағы Ида Борисовна Красильщикова. Сонымен ақылдасайын. Ғабит Махмұдұлы мың сомды қомсынып жатыр. Қаламақыны көтерудің қандай жолы бар?

Заңға майталман Ида Борисовна жолды оңай тапты:

Пьесалардың сахналық нұскасын жасау үшін тағы бір мың жарым сом төлеуге болады.

Сөйтіп, екі жарым мың сомдық қаламақының құжатын толтырып, Ғабен өзін алып барайын. Есікті Ғабеннің өзі ашты. Бір қызығы, екі қолтығында екі балдақ. Бұл жердегі айта кетерлік жай – Мүсірепов ішпей, жемей өте сақ жүрсе де, әркезде аяғын сындырып алатын әдеті болатын. Мына тұрысы да сондай әдетінің салдары. Таңқаларлығы – ақсақалым есікті ашқанымен, мені көрді де, көлденендеп тұрып қалды. Шамасы мені үйге кіргізгісі жоқ. Мен тік кеттім: «Ау, ақсақал, үйіңізге кіргізгіңіз жоқ па өзіңіздің?!» Ғабен ықылассыз бұрылып жол берді. Мен бөлек-бөлек екі құжатты көрсеттім.

– Мына мың сом – аударғаныңыз үшін. Ал мына мың жарым сом – «Антонио мен Клеопатра» пьесасының сахналық нұскасын жасайтыныңыз үшін...

Ғабен қағаздарға көз жүгіртті. Бір ауыз сөз айтпастан қолын қойып, бір данасын өзіне қалдырды да, бір данасын маған ұсынды.

– Пьеса шынында да қазіргі сахнаға икемсіздеу екен. Тым ұзақ. Кітаптың өзінде жүз елу бет. Машинкамен қанша боларын бір құдайым білсін. Төрт-бес сағаттық қойылымды қазіргі көрермен көтере бермейді ғой, бүгінгі көрермен талабына лайықтап аударып берермін, – деді.

Мен дегеніме жеттім деп қуанып қызметіме кеттім, ал Ғабен болса, риза болғанын қабағымен танытып үйінде қалды.

Арада бір жарым ай ма, екі ай ма уақыт өткенде Ғабен аудармасы біздің қолымызға тиді. Машинкамен есептегенде көлемі 80–85 бет шамасы. Біз «тағы да классикалық аударма дүниеге келді» деп қатты қуандық. Машинкаға қайта-қайта бастырып көбейттіріп, әдемілеп түптеттіріп, театрларға жар салдық. Дүниеге «Антонио мен Клеопатраның» сахналық нұскасы келді. Танысындар, оқындар, көрерменге көрсетіндер!

Обалы нешік, елпілдеп келіп алып кеткен режиссерлер көп болды. Бірақ осы шығарманың қазақша дүниеге келуіне тікелей себепкер болған академтеатрдан бастап, республиканың бірде-бір театры мен көрсетем деп құлшына қоймады. Ғабен аудармасы өзінің көп томдық шығармалар жинағына ғана кіргені болмаса, Мәдениет министрлігінің архивына кеткенін амалсыздан айтуға тура келеді.

«Антонио мен Клеопатра» секілді үздік дүниенің қазақ сахнасына шықпау себебі неде? Ғабит аудармасының сапасыздығынан ба? Мүлде олай емес. Мүсірепов аудармасы – өзіміз күткен классикалық деңгейдегі аударма. Жалғыз-ақ кемшілігі – шұңтиып, мүлде қысқарып қалғандығы. Қай режиссермен сөйлессең де айтары – пьеса түгел

аударылуы керек еді, қай жерін аламыз, қай жерін қалдырамыз, ол әр режиссердің өз шаруасы...

Сөйгіп, адамзат тірі тұрса заманадан заманаға өте берер Клеопатра ханым қазақ тілінде сөйлей алмай қалды.

Дегенмен үмітімізді үзбейік, мүмкін, тағдырдың жазуымен сөйлесе сөйлеп те кетер, кім білсін оны.

* * *

Қазақ мәдениетіне еңбегі сіңіп жүрген, ана-мына, қак-соқта шаруасы жоқ Пұсырманов Виктор Балалар театрында істеп жүрген кезінде бір күні маған келді.

– «Қазақ солдаты» тамаша дүние ғой, сахнаға шығарғым келеді. Сондай қызығамын, – деді ол аузының суы құрып.

Мен қарсы болмадым. Жалғыз ғана ескертпем – бұл мәселені ең алдымен авторымен келісіп алу керектігін айттым. Шамасы, Виктор кірпияз автормен араға мені жұмсағысы келген болуы керек, кабинеттен көңілсіздеу шықты да, арада бір-ер сағат өтпей қайтып келді. Жүзінде қуаныш: – Ғабең жоспарыммен танысып, қабылдады. Енді іске кірісемін.

– Іске сәт, Виктор!

Сөйтіп, «Қазақ солдатының» Пұсырманов жасаған орысша инсценировкасы дүниеге келді. Бәріміз де оқыдық. Ұнаттық. Автордың өзі де дән риза. Ғабеңнің өз қалауымен Зейнолла Қабдолов инсценировканы қазақшаға аударды. «Қазақ солдаты» жасөспірімдер театрының сахнасына шығатын болды. Қоятын режиссер Пұсырманов Виктордың өзі. Ендігі мәселе қаламақысын қалай төлеуде. Біз Репертуарлық коллегияда ақылдаса отырып, бірауыздан «Қазақ солдатын» инсценировка деп емес, өз алдына көркем туынды – пьеса деп қабылдайтын болдық. Себебі бұл нұсқаға Мүсіреповтің өз қолының тиюі еді. Ғабең шығарманы мұқият оқып, алатын жерін алып, қосатын жерін қосқан. Түзеген, жөндеген. Бір сөзбен айтқанда сіңірген еңбегі мол. Мен осы шешімді дереу романның ақы иесіне хабарладым. Ол кісі ризашылығын білдіріп, белгілі күні өзіне тиесілі қаламақысын келіп алып кетті. Сол күннің ертеңіне Виктор телефон шылдыратады. Даусы сондай саңқылдап естіледі. Аса қуанышты екені айқын.

– Мына Ғабең шал нағыз адам екен ғой...

– Е, ол кісінің нағыз адам екенін жаңа ғана білдің бе?

– Рас, бұрын да білетінмін. Сөйтсе де тап осындай екеніне бүгін ғана көзім жетті.

– Иә, не болды?

Сөйтсе, Мүсірепов Викторды шақырып алған да, кешегі өз қалам-

ақысын бұған берген. Виктор ибалық сақтап алғысы келмеген екен, Ғабен жауабы дәлелді:

– Сен менен гөрі қаламақыны аздау табатын жігітсің ғой, балашаған бар шығар, бір керегіңе жаратарсың.

Пұсырманов қуанышы, міне, осы.

* * *

Мүсірепов дүние саларынан бір жыл бұрын жазушылардың таудағы өнер үйінде біраз жатып демалғаны бар. Бір күні ақсақал мені өз бөлмесіне шақырды.

– Менде бір тамаша костюм бар. Қазіргі жігіттер киетін нағыз сәнді қаракөк веллор костюм. Маған үлкендеу соқты. Ұнатсаң, сен киес ғой.

Кәстөм шынында да жақсы екен. Бірақ тым қолапайсыз үлкен. 56 размердің 6 тұрқы. Киіп көріп едім, жеңі салақтап жатыр. Бір жеңнен тағы бір сондай жең шығарлықтай.

– Ұзын нәрсені қысқарту қиын емес қой. Ине сабақтай білетін әйелдердің кез келгені жөндей алады. Ең жақсысы – беліңе белдігі дәл келеді екен, – деді Ғабен. Сөз саптасынан байқаймын, қайтсе де кәстөмді маған өткізгісі келеді. Биркасына көз салсам, 200 сом.

– Алсам, алайын, – дедім мен. – Жалғыз-ақ ақшасын кейін беремін, шыдай тұрасыз

– Қай шама? – деп нақтылады ақсақал.

Мен пұлын қайтаратын күнді айтып, кәстөмді алып бөлмеге келдім.

Айтылмышты күні таңғы шайға барғанымда орта жолда кездескен Ғабен:

– Әнеугі уәдені ұмытқан жоқсың ба? Ақшаны әкелген шығарсың? – деп сұрады.

– Ғабен, таң жаңа ғана атқан жоқ па?! Қалаға түскі дәмнен кейін барам.

Ғабен ыждаһатты. Кешке таман қарызымды тағы есіме салды. Ол күні қаламақымды ала алмасам да, кеш қаранғысында үйге келіп, бәйбішеміздің кебежесіндегі шай-сулығын жиып-теріп кештетіп апарып, ақсақалға қол тапсырдым.

Ғабен кәдімгідей қуанып қалды.

Ғабит Мүсіреповтің үлкен қызы Энгелинаның (бізше Галя) бір сөзінен: Бір жолы бір жерден бельгия пальтосын алмақ болдым. Бірақ ақшам жоқ. Біреулердің айтуымен (менің жорамалым бойынша өзінің жұбайы Арыстан болса керек) папама бардым.

– Папа, маған бес жүз сом керек болып тұр?..

– Ондай көп ақша неге керек болып қалды?

– Бельгиялық пальто түскен екен, соны алайын деп едім...

Ғабен біраз үнсіз отырған. Содан кейін айтқаны:

– Ондай көп ақша менде қайдан болсын... Басқа біреулерден сұрастырып көрсейші.

Арада бірнеше күн өтіпті. Әкесі баласынан «пальтонды алдың ба?» – деп сұрапты.

– Ақша таба алмай жүрмін...

– Ақша берсем, қашан қайтарып бере аласың?

– Пәлен уақытта...

Сөйтіп, Галя әкесінен 500 сом ақша алып, атақты Бельгия пальтосын қуана-қуана киген ғой. Қарызды қайтаратын мерзімді уақыты жеткенде қызы қалтасына қарыз ақшаны салып әкесіне барған. Жазу үстелінде отырған Ғабен сәл ғана жымыып, Галя ұсынған ақшаны алыпты да, үстел тартпасына салып қойған.

– Енді ғана жинақ кассасына барсам ба деп отыр едім, дұрыс болды. – Бар айтқан сөзі осы.

Туған қызы айтқан осындай оқиғадан кейін велюр кәстөмнің ақшасын ертемен сұрады, кештетіп сұрады деп ренжудің түк жөні жоқ екені өзінен-өзі түсінікті болса керек.

* * *

Бір күні Мүсіреповтің үйіне бардым. Раядан ажырасып кеткен, Ғазизаға үйленгеніне біраз болып қалған кез. Ғабен ренішті екен:

– Гүлжиһан уақытылы жұмысқа шықпадың деп Раяны қызметтен босатып жіберіпті...

Ғабен ренішін мен де қостай бастадым.

– Артистерді жұмысқа келмедің деп қызметтен қуу сорақылық қой. Телефон шалмадыңыз ба Әбуовнаға.

– Өтінішке директоры бар, бас режиссері бар, құлақ аспайды.

Өзім жақсы білетін, әрі жақсы көретін, театр өнеріне соншалықты еңбек сіңіріп келе жатқан сүйкімді қарындасымыз Гүлжиһан Әбуқызы Жанысбаева Ғабенді қайтіп сыйламаған?.. Адамға жақсылық жасағаннан басқа бөтен мінезі жоқ еді ғой деп күйзелінкіреп отыр едім, Ғабеннің келесі сөзі бірден айықтырып жіберді:

– Театр басшылары сөйтіп, Раяны қызметтен шығарды да, ана екі баланың бар салмағын маған артып қойды.

Адамның өз баласында қандай салмақ болуға керек? Балалардың ішіп-жемі, киім киісі, жүріс-тұрысы, тәрбиесінің бар қырлары мен сырлары әке мойнында болмағанда енді кімнің мойнында болуға керек еді?.. – деген ауыр ойға шомдым.

Бір күні жазушылардың өнер үйінде жатқан Ғабит Мүсіреповке Раядан туған екі қызы, әрі Райханнан туған, бірақ өз фамилиясындағы Бекет Мүсірепов келді. Әкесінің, атасының қасында олар әжептәуір уақыт болды. Содан кейін Ғабен балаларын есік көзіне дейін шығарып салды. Мен сол есік көзінде, кім екені жадымда жоқ, әйтеуір біреумен шахмат ойнап отыр едім, Ғабен тіл қатты:

– Егер қалаға түсер болсан, мені ала кетсең қайтеді?

Ғабен мынадай тілек білдіріп тұрғанда түсер болмасам да, неге түспеймін деп айтамын.

– Машина дайын, жүріңіз онда.

Көп кешікпей Ғабен менің машинамың алдына келіп отырды. Артында кенже қызым Индира. Басқа балаларымды танығанымен, мына кенжемді біле бермейді екен. Мен таныстырып әлек.

– Бұл менің кенжем Индира. Тойында болғансыз. Есімін Индира деп қойдық дегенімізде дастарқан басындағы біреулер дау айта бастағанда оларды тоқтатқан да өзіңіз болатынсыз.

– Сонғы жылдары Сафуан Үнді елінің мәдениетіне үлкен еңбек сіңіріп жүр. Рабиндранат Тагордың бір емес, үш кітабын қазақшалады. Сондықтан Индира деген әдемі атты бұл нәрестеге қиятын болайық, – дегеніңіз біздің күні бүгінгідей есімізде. Сол тілеуіңіздің шарапаты болар, қазір тұрмыста. Шыңғыс деген нәрестесі бар. Жеке отау тікті. Жолдасы Берік политехникалық институтта сабақ береді. Сондай тату тұрады.

– Сенің басқа балаларың да бөлек-бөлек үй болып кетті ғой деймін? – деп сұрады Ғабен.

– Иә, Ғабен, дұрыс айтып отырсыз.

Ғабен біраз үнсіздіктен кейін былай деді:

– Әлгі келген үш баланың екеуі менің қыздарым да, үшіншісі Райханнан туған жиенім Бекет. Тұрмыс құрамыз, үйленем деген әлі ойларында жоқ. Әлі күнге маған қарайды. Бекет осыдан екі күн бұрын келіп жүз сом алып кетіп еді, сол ақшасы бітіп қалыпты. Енді неге келгені белгілі ғой. Кеше ғана қалтамда бес жүз сомым бар еді. Бүгін көк тиыным жоқ. Мені, ең алдымен, академияның жанындағы сберкассаға апар. Содан кейін Әлжаппар үйінің қасына түсіріп кетесің.

Мен осы жерде көп ретте көлеңдеп алдына түсе бермейтін, шамамнан келгенше барынша сыйлап жүретін қадірлі ағама былай дедім:

– Ғабен, мен әдебиетке келген кезде сіздің жұқалау жүретініңізді білетінмін. Қазір сізді ең бай жазушы деп таниды. Бұл менің емес, жұрттың аузында жүрген сөз. Мен сізге бір шындықты айтайын – мына машинаға деген бензинге ақшаны бірде тауып, бірде таппай

жүретін адаммын. Оның себебі – төрт балама төрт отау тігіп бердім. Оның үстіне ұлым Саяныма машина алып бердім. Сол себепті тақыр кедейдің өзімін. Ал сіз болсаңыз, анада жүз сом бердім, мынада жүз сом бердім деп тиынды есептеп, өз балаларыңызға шот ашып отырсыз. Мұныңыз қалай?

Әрине, мен қатты кеткенімді, ол кісінің жанына тиетін сөз айтқанымды білемін. Сөйтсе де бұл жерде басқаша сөйлеу мен үшін мүмкін емес еді. Ғабен үндемеді. Ойында не бар? – Менің сөзімді құптады ма, әлде құптамады ма? – Ол арасы маған қараңғы. Мен ол кісіні Құрманғазы мен Қарл Маркс көшесінің қиылысындағы жинақ кассасына алып келдім. Ғабен қазір шығам деп кіріп кетті де, көп кешікті. Артынан не боп қалды деп барсам, кезекте тұрғандардың қарасы әжептәуір екен. Мен алысырақтағы бос тұрған бір көзгілікке барып, арғы жағында жайбарақат отырған қызға:

– Анау көзгілікте жұрт соңында тұрған әдемі шляпалы, үстінде ине-жіптен жаңа ғана шыққандай қымбат кәстөмі бар, орта бойлы, толықша келген сұлу кісіні көресіз бе? – дедім.

Көзгіліктің арғы жағындағы қыз көзін салып жіберді де, мен айтқан кісіні бірден таныды.

– Ендеше, ол кісіңіз Ғабит Мүсірепов, керек тиынын алып бере көріңізші! Тұрғанына бір сағаттай болып қалды.

Көзгіліктің арғы жағындағы қыз таң қалғанын білдіріп, жүгіре жөнелді. Осыдан кейінгі жиырма минөт ішінде мен Ғабит Мүсіреповті Әлжекең үйінің алдына әкеп түсіріп, өнер жайына қайтып оралдым.

* * *

Ғабит Мүсірепов жазушылардың ішіндегі ең жанашылығын бірі болатын. Керітартпа деген ұғыммен Ғабит Мүсірепов деген ұлы мағынаның үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын ол кісімен араласқандардың қайсысы болсын біледі. Сөйтсе де оның өз нәсілі, өз ұрпағы жөніндегі көзқарасын айырып, талдау екінің бірінің қолынан келе бермейді. Сөзге сараң Мүсірепов кез келген жерде жариялай бермесе де, ұл балаға зар болғанын біз жақсы білеміз. Рая Мұхамедияроваға үйленерде Жазушылар одағы баскармасының секретариатынан рұқсат сұраған еді. Сондағы айтқаны:

– Жас қызға айдарымнан жел ескендіктен үйленейін деп отырғаным жоқ. Менде ұл бала жоқ қой, қазан аузы жоғары деген, кім біледі, дүниеге мұрагерім келуі де ғажап емес қой.

Әрине, бұл сөзде қырық бес-елу шақты жыл қызу өткен салдық-серілік ғұмырдың салқыны да болуы мүмкін. Сөйтсе де айтылып отырған ақтық сөзді шындық емес деп кім таласа алады?!

Сонымен мұрагер күткен Ғабеннің өз кіндігінен жаралған қыз балаларына балам деп қарай бермегенін де айта кеткен жөн. Ол кісінің қазақы керітартпа ұғымының да көрініс бергені осы мәселеде. Ғабеннің артында үш қызы қалды. Аманат кассасында 192 мың сом қалды. Осы бір орасан көп ақшаның үш қызына үш тиыны да тиген жоқ. Алты аласы, бес бересі жоқ Жиенқұл дей ме, Жиенбек дей ме, бір арамза қарасұр пысықтың қолында кетті. Бұдан артық трагедия болар ма өмірде.

Ғабен осы трагедияны ерте сезгенге ұқсайды. Оған мына құжаттар дәлел бола алады:

1-құжат – «14.3.77 г. 02 ч. ночи. Поднялась температура. (термометра нет). Пульс 92, головокружения. В 01 ч. Газиза подняла подняла (осылай екі рет жазылған. – *Ескертпе менікі, Сафуан*) скандал, она со скандалом ушла от Жуманиязовых. Причина скандала со мной: она не была приглашена в Чилик. р-н, куда я был приглашен А–АТ ОК КПК. Глотаю валидол. Газиза становится нетерпимой». – Бұл жоғарыда көрсетілген жайма күнтізбенің сол күнгі парағына жазылған сөздер. Ыстығы өсіп, басы айналып отырған адамнан не сұрайсыз, со сәттегі Ғабен халін түсіну үшін қолтаңбаны сол күйінде ұсынуды жөн көрдім.

2-құжат – «Ғабиден, Әлжаппар екеуіңе!

Жетпіс бесті артқа салып алғаннан кейін кейбір жайларыңды ойлау да керек сияқты көрініп, осы хатты екеуіңе «өсиет нама» ретінде жазып отырмын. Орысшасы «завещание» болу керек.

Дегенмен бұл соңғы айтардың соңғы тарауы ғана. Жазушының негізгі аманаты шығармалары жайында болу керек қой, бұл ол емес: «семьялық – жабайы мұрагерлік жайлары. Мұхтар айта беретін – кәрі арқардың өрісі қысқара бересінен туған ойлардың ұшқыны. Артымда семьялық жанжал-дау болмаса екен деген қауіпім барлығы.

Менің қазіргі заңды әйелім Ғазиза. Бұл кісіге кездейсоқ емес, ойланyp барып үйлендім. Наразылығым жоқ, жақсы күтеді, ұрыс-керісіміз жоқ, үй ұстай біледі, ризамын.

Бұл кісінің бір-ақ міні бар – айыбы емес, міні. Бұл пұшпағы қанамаған әйел. Балаға деген аналық сезімі де жоқ, жылылық деп аталатын мейірімі де жоқ.

Менің Раядан туған екі қыз балам бар, бірі – он үште, екіншісі он екіге шықты. Мен сол екі қызымды жақсы көремін, әкелік жауапкершілігімді де естен шығара алмаймын. Қыз балалар үшін 12–13 жас деген ата-анасына үлкен жауапкершілік артатын кезең. Оқулары жақсы, спортқа да жақсы, талантты дерлік балалар. Осы балаларымды Ғазиза үйге жуытқысы келмейді. (Жоғарыда айтылған наразылығының жоғы, риза екендігі қайда? – *Жақша ішіндегі ес-*

кертпе менікі. Сафуан.) Мен ең көп болса, айында екі рет (жексенбі күні) бірнеше сағатқа барып қайтамын. Балаларым көп келмейсің, көп отырмайсың деп өкпелеп қалады. Осы жайларымыз қазір драмалық күйде. Мен олай-бұлай болып кетсем, трагедияға ауысып кете ме деп қауіптенемін.

Мұндайға бас себеп болатын нәрсе артында не қалды, соны бөлісуден басталады ғой. Осы жөнінде сендерге мынадай бір аманатты ертерек тапсырып қойғым келеді. Менен не қалса да, соны былай бөліп берсеңдер деймін:

Ғазизаға – 30 процент.

Гауһар мен Гүлнарға – 40 процент.

Галя, Роза, Райхан, Әшім төртеуіне – 30 процент.

(Ғазиза Еңбек Ерінің әйелі – заң бойынша персональный пенсия алатын болады. Үлкен қыздарым өз алдына үй болды. Ең кіші балаларым әлі жас, аяқтанып кеткенше жоқшылыққа ұшыраспаса екен деймін. Олар менің фамилиямда – Мүсіреповалар).

Мүмкін, екеуің күлерсіңдер маған, күле беріңдер. Мен өлім тілеп отырған адам емеспін, өле қоярмын деп қауіптеніп жүрген де адам емеспін. Ондай халге жетсем, алдымен еңбектерім жайын жазар едім. Мына бір үй ішілік мәселе барған сайын шиеленісіп бара жатқан соң, сол мұнымды амалсыз жазып отырмын. Оның өзі жіпке тізе берсең таусылмайтын, күнде бір тық етіп қалып, болашағың белгісін беріп келе жатқаны амалсыз жаздырып отыр.

Қош, көріскенше күн жақсы.

Ғабит
22.5.77.

«Москва». 630-бөлме.

Р. С. Менде сақтық кітапшасы үшеу: академияда, екеуі Калинин – Фурманов бұрышында. Мұның біреуі «срочный», біреуі жалпы.

Ғ. М.»

Драмаға толы бұл өсиет хатты саналы адамға тебіренбей, бейжай оқу мүмкін емес.

Осы құжаттарға қарағанда қасірет бұлты Мүсірепов басына дүние саларынан сегіз жыл бұрын үйіріле бастаған. Ал өлерінен бірер жыл бұрын сүйенері жоқ жалғыз қалған Ғабен тағдыры шын мағынасындағы трагедияға айналғанын көреміз.

Ғазез Оспановтың естелігі

Ғазез өліп бара жатса да өтірік айтпайтын, аса момын, Ғабеннің адал досы еді. Сол кісі бірде маған былай деді:

– Бір күні көңілін сұрайын деп Ғабенә телефон шалдым. – Кіріп шығайын деп едім. – Ғабенәнің өзімізге үйреншікті сабырлы да мақамды даусы шықты: – Үйдемін, келуіңе болады.

Арада көп болса бір сағаттай ғана уақыт өткенде мен Виноградов пен Мұқан Төлебаев көшесінің қиылысындағы үйдің үшінші қабатына көтеріліп, 25-пәтердің есігін қаға берейін дегенімше болмады, үй ішінен «әй, әкенің аузын...» деген боктық айғай естілді. Сөйткенше болмады, есікті жұлқып ашып Жиенбек жүгіре шықты. – Не болды? – дегеніме құлақ та қойған жоқ, менің үйге кіргелі тұрғаныма қарамастан, есікті сарт еткізді де, төмен қарай жүгіре жөнелді. Мен үйге кірдім. Ғабенә болса, өз кабинетінде, Ғазиза болса, ас ішетін бөлмеде. Екеуі де үнсіз. Үй іші тым-тырыс. – Не болды? – деп үрейлене сұрап едім, бірде-бірі үн қатпады. Мен Мүсірепов үйіне тірі барып, өліп шықтым. Бұл не сұмдық?! Ғабит Мүсіреповке тіл тигізетін бұл неткен хайуандық?!

Ғазездің маған айтқан екінші әңгімесі:

– Тағы бір күні Ғабенә тағы да телефон шалдым. Ғабенә даусы дұрыс. – Үйдемін. Келуіңе болады, – деді. Арада канша уақыт өтті, есімде жоқ, көп болса, сол бір сағаттың ол жақ, бұл жағы. Келсем, дәлізде Жиенбек, Ғазиза, Ғабенә тұр. Бәрі де киініп алған. Сыртқа бет қойыпты.

– Әу, Ғабенә, жаңа ғана кел демеп пе едіңіз, енді қайда кетіп бара жатырсыз?

Ғабенә қиналыңқырай сөйледі:

– Мыналар қояр емес, завещаниеге қол қоясың деп болмаған соң нотариуска бара жатырмын. Құтылмасам болмайтын секілді.

Мен тағы да салым суға кетіп үйге оралдым.

Міне, жаны таза, ары таза, жансақ сөйлеуді білмейтін, қой аузынан шөп алмас еңбекқор торы Ғазез Оспановтың екі естелігі осындай. Бір жақсысы бұл әңгімені Ғазез ақсақал маған ғана емес, басқа кісілерге де айтыпты. Солардың ішінен қазақ әдебиетінің бұл күнгі ақсақалы Әлжаппар Әбішевті куәлікке тартсам да жетіп жатыр.

Әр Мұсаға бір Перғауын демекші, өнер адамдарының сорына қарай дүниеге келетін, ұят-аят дегенді білмейтін Жиенқұл-Жиенбектерді аласұртып, құтыртып жүрген 192 мың сомның тарихы, міне, осындай. Дүние өлшемі басқа қырынан көрініп, жарк-жүрк етіп жатқан бүгінгі нарық заманында, әрине, екі жүз мың дегенің түк те емес. Ал бұл ақшаны кешегі заманның түзу кезіндегі 1984 жылдың өресімен қарасаң, телегей-теңіз байлық. Ол кездегі екі жүз мың сомның не екенін бүгінгі еті өліп кеткен оқырманға нақтылап жеткізу үшін мынадай салыстырманы пайдалансам да жетіп жатыр: ол кездегі маңдай алды «Жигули» машинасы 8000 сом тұратын. Бұл сонда Жиенқұлдардың әл үстінде жатқан адамды қорқыту, үркітумен алып қалған 192

сомы 24 «Жигули» машинасы деген сөз. 24 «Жигулидің» бүгін неше миллион теңге тұратынын сауатты оқырманның өздері-ақ шығарып ала алады.

Әйтеуір дәтке қуат деріміз – Ғабит Мүсіреповтің өзі тұрған үйде музейінің ашылуы, үй қабырғасына мемориалдық тақтаның қағылуы. Арада жеті жыл өтіп кетсе де Республика Президенті Назарбаевқа қайта-қайта барғыштап жүріп, басына ескерткіш орнатқанмыз. Бұған да шүкіршілік. Қазақтың сөз зергері Ғабиттың аруағына ақ селеу басымды идім...

Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтің өміріндегі мен білетін, бірақ адам баласы түсініп болмайтын қырлары осындай.

1994 жс.

ГАУҢАР МА? ӘЛДЕ СУСАР МА?

«Алматы ақшамының» 1989 жылғы 2 қаңтар күнгі бірінші санында «Көкейде жүрген ой еді» айдарымен Құрал Тоқмырзиннің «Ұшына орамалдың түйдім гауһар» атты мақаласы жарияланды. Маған өзім жақсы көретін жазушы інімнің әр нәрсені ойлап, ізденіп, толғанып жүретіні ұнады. Туған халқының өткені мен бүгінгі күнін, келешек тағдырын ойламаса, мәдениетіміз бен әдебиетіміздің бізге жеткен мұраларын қастерлеп, барымызды түгендеп, жоғымызды іздемесе, онда оның несі жазушы?! Мен мына мақаладан сондай толғаныстың, тынымсыздықтың нышанын таныдым. «Айнамкөз» әнінің:

Есіме сен түскенде, беу, карағым,
Қайнайды зығырданым қай-қайдағы, –

деген жолдарында сезім қайшылықтары көрініп тұрған жоқ па! Соны Құрал дөп басып түзеткен. «Қазақ зығырданым қайнады» деп терісіне сыймай қатты ашуланған сәтті айтар еді. Сағынышты сазы сананды сарқар бұл әнде ондай ашудың жұқанасы да жоқ. Қайта сезім қылын шертіп, адамның тұла бойын шымырлатар бір тылсым құдірет бар. Сондықтан да өлең:

Есіме сен түскенде, беу, карағым,
Шымырлап қан қайнайды өн бойдағы, –

деп адам ойын дөп баса, үздіге аяқталатын деген пікірмен келіспеу мүмкін емес. Бір жақсысы, Құрал бұл жолды өз ойынан шығарып алып айтып отырған жоқ. Құлағы түрік жазушы ел ішінде естігенін айтып отыр. Құрал көрсеткеніндей, Ақан серінің атақты «Маңмаңгер» әніндегі «кекілің келтенің» – «кекілің КҮЛТЕ» екеніне де сенесің. Өйткені күлте – сұлулық нышаны. Ал Маңмаңгер болса – сұлу жылқы. Олай десек, оның кекілі – келте емес, күлте. Бұл созып айтылар әндегі дыбыстардың қағыс естілуінен кеткен жаңсақтық. «Осындағы «келте» теңеуі жылқының кекілі емес, біздің ойымыздың келтелігі-ау деп қынжыламын», – деген автор шенеуіне де бүйрегім бұрады. Сөздің орайы келген соң айта кетейін, тап осындай жаңсақтық Балуан Шолақтың «Сұрша қыз» әнінде де жүр:

Әндір, әндір, әндір-ай,
Ішімді оттай жандырды-ай.

Осындағы «әндірді» не деп түсінуге болады? «Әндірдің» әу баста «өндір» екені бесенеден белгілі емес пе? Өндір – балғын-балаусалықтың, сындарлы сұлулықтың баламасы ғой. Қазақ – өндірдей жас, – деп осы күнге дейін айтпай ма?! «Нак-нақ» әнінде де осы қателік:

Айта бар, қайта бар!
Қыздарға сәлем айта бар!
Өндіріс акку есіңе ал,
Ескеріп қал!

«Өндіріс акку» емес, өндіріс акку.

Санай берсе, ән текстерінде кеткен мұндай қателіктер көп. Сол қателіктерді жөндеуде редакцияның да, Токмырзиннің да ат салысып жатуы құптарлық қарекет.

Бірақ ізденудің де ізденуі, толғанудың да толғануы бар. Ізденген адам өзі көтергелі отырған мәселеге әр қырынан көз салып, шеберлікпен талдау жасауы, салыстыра зерттеуі керек. Әділдікке сонда ғана жете аламыз. Әйтпеген күнде жай сезімге берілеміз де, шындықтың бетін ғана қарпитын боламыз.

Мәселен, Құрал, Мұхиттың әлгі «Айнамакөзіндегі»: «Кимесем, екі бешпент сән болмайды» деген жолға қатты шұқшияды. «Екі бешпент емес, дұрысы – оқа бешпент», – деп түзету енгізеді де, сол ұғымын дәлелдеу ретінде «мұның өзі сөзге, ақиқатқа қиянат жасамайтын баба дәстүрді аяққа басушылық» деп әлдекімге айып тағуға дейін барады. Ол – ол ма, мұны келеңсіздік тауып, бір ұшын кешегі тоқырау заманына апарып тірейді. «Оқаның» «екі» болып өзгеріп кетуіне осыншалықты айып тағудың, жоқ жерде «зығырданды қайнатудың» жөні қайсы? Меніңше, «екі бешпент» дегеннің де терістігі жоқ. Рас, Құрал інім: «Бір адамның қанша сәнқой болса да, бір бешпенттің үстіне екіншісін киюі қисынсыз-ақ!» – деп дәлелін бұлтартпайтындай етіп «шегендеп» тастайды. Ал менің бұл тұжырымға күлкім келеді. Өйткені сылқым Мұхиттың екі бешпентті қабаттастырып кимей, кезектестіріп киюі де ғажап емес қой. Сылқым Мұхит түгіл, домбыра тартып, ән салмайтын Құрал екеуміздің де ауыстырып киетін екі-үштен костюмдеріміз бар емес пе! Олай болса, Мұхитқа екі бешпентті неліктен көпсінбекпіз? Оның үстіне, «оқа бешпент» – үйлесіп тұрған сөз тіркесі емес. Бірақ бұл жердегі әңгіме – екіде, оқада тұрған жоқ. Бұл жердегі әңгіме талдау жасаудағы орашолалығымызда тұр.

Құрал талдауындағы тағы бір күлкінді келтірер жәйт – оның «Сұр желгенше» мен «Сұр жегенше» туралы айтқан пікірі.

«Әннің қайырмасы сұр желгенше емес, сұр жегенше болуы керек», деп бір түйіп тастайды да, ол сол болжамын былай дәлелдейді: «Шын мәнінде сол ғашықтардың сұр жегенше деген сертті мерзімі қай кез? Әрине... көк көзден келіп, жас төл аяқтанып, өткен күзде күнкөріс ыңғайына қарай әр сайдың бойын сағалап, аңғарын паналап, бытырай көшкен малшы қауым қан жайлауда табысып, аман қауышқандарын қуанышпен атап өту үшін бірін-бірі қыстан қалған дәмге шақыратын дәстүрлі көктем айы. Ендеше, жас жігіт қалқатайына «сұр желгенше»

демеген, «сұр жегенше» деген». – Қысқасы, автордың ойынша, ғашықтардың кездеспек болған уәделі айы – сұр жейтін көктем айы. Ау, ол ғашықтар дені сау, жібі түзу жандар болса, көкек айында кездесейік деп турасын неге айтпайды? Ойнақы да қулыққа құрылған әзіл-қайым өлең болса, бір сәрі, ал, мынадай әзілден нысыраты да жоқ шын ғашықтық өлеңде ғашықтардың сұрді айтып не жыны бар?! Мұның да төркіні ой доландығында, анализ жасаудағы қырсыздықта жатыр ма деп шамалаймын. Өйткені «сұр желгеншедегі» – желгенше, Құрал ойлағандай, тура мағынасындағы ат желісі болмай, «Құлагер», «Тайбурыл», «Байшұбар» секілді лақамы болуы да ғажап емес қой. Шыңғыс ханның «Жеке бөрі» деген аты болған. Рашид-ад-Дин жазуынша – «Джика борэ». Ал осындағы борэ – бөрі деген не? Бөрі – көне түрік-монғол тілінде – көк, дәлірек айтсақ, сұр деген мағынаны береді. Қасқырдың бөрі, ал бөрінің көкшулан, көкжал делінуі тегін емес. Бараңның да арғы төркіні осы бөріде.

«Алдыңғы ат бараң болмай, қылаң болды,
Жығылмаса, Құлагер қайда деймін?!» –

деп Ақан сорлы тегін зарланбаған. Өйткені алыстан қара түсті мал қыландап, ал Құлагер секілді ашық түсті мал бараңданып көрінеді. Әрі-беріден соң, ақ бура туралы қаншама аңызға елтісек те, Бурабайды қазақшаға аударсақ, тұп-тура Көкшетау болып шыға келеді. Бура – борэ – бөрі көне түрік тілінде – көк, бай – байын – тау. Монғолиядағы Байын өлгей – Таулы өлке. Өзіміздің Баянаула – Үлкен тау. Жеке бөріні қазақшаласақ, Сұр жеке ғой. Ал оны әнге қосқанда созылымды етіп «Сұржекей» деп кеткенбіз. Сұржекей деген ат болса, жылқының «Сұржелгенше» деген лақамы неге болмасқа?! Осылардың бәріне ой көзін жүгіртсек, Құрал ініміздің «сұр жегеншесі» күлкілі әжуаға тиік болады да шығады. Құрал «сұрды» «сұр» деп дәлелдеу үшін «күрең өгіз» деген бірдеңені алып шығады: «Мысалы, сол өлеңдегі сұр дегенді (бұл жерде ол ат мағынасында) күрең өгізге айналдырып айтып көрейікші! Қайырманьң мағынасыз екеніне сонда көз жетеді», – дейді ол. Несі бар, айналдырсақ, айналдырып көрейік:

Дегенге күрең өгіз, күрең өгіз,
Сақтаған саған арнап сүрім семіз.

Міне, көрмейсің бе, жок жерде күлкілі қара өлең болып шыға келді! Және кереметі, Құралдың күрең өгізі де, уәделі ғашығына сақтаған сүрі де өз орнына келіп тұра қалғанын көрмейсің бе?!

Шынын айтар болсам, жазушының халықтың «Ақбақай» әні туралы айтқаны да көңілге ұяламайды. Ғажайып әннің: «Ат қайда Ақбақайдай шаппай желген?!» деген аса сұлу, аса көркем жолына Құрал

күдік келтіріп: «шаппай желу» деген сөз «жүгірмей жүру» сияқты жаңылтпаш қой» деп қиып салады. Жүгірмей жүр десе, несі бар? Жүгірмей жүр. Аптықпай, асықпай жүр. Түк те жаңылтпаштық жоқ. Себебі жүгіру мен жүру қимылдың екі түрі. Жүгіру – жүру емес те, жүру – жүгіру емес. Сөз қадірін білем деген жазушы болса, оны неге айырмасақ? Сол секілді шабыс бар да, желіс бөлек. Екеуі – ат қимылының екі түрі.

Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей, –

деп ұлы Абай бекер күйініп отырған жоқ. Егер бұл күнде ипподромға бара қалсаң, желісімен шапқан атқа жеткізбейтін рысактарды неге айырмасақ?! Әрине, кең өлкеміздің салт жүруді машық еткен аймақтарында жылқының шабысы бағалы. Ал фазтон, арба, жеңіл кашауа шана кірген жақта желісті-желгір рысактардың құны артық. Соған қарағанда «Ақбақай» әні шана мен тарантас ерте кірген солтүстік жақта туған ән болса керек. Сол себепті шаппай желген Ақбақайға күдіктенудің де, танданудың да реті жоқ. «Ат қайда Ақбақайдай ақсай желген», – деп Құрал қанша түзетіп, қанша дәлелдемек болса да, түк нәтиже шығара алмайды. Өйткені ақсақ атты қай қазақ дәріптеп әнге қоспақ?!

Ал, енді осы мақалаға тиек болып тұрған Біржан сал әндеріне келейік:

«Дегенде біз қартайдық, біз қартайдық» деп бірінші жақтан басталар «Жамбас сипар» әнінің –

«Кешегі ел қыдырған есер шақта,
Әні екен Біржан салған «Жамбас сипар», –

болып үшінші жақпен аяқталуына да Құрал күдік келтіріп: «Біздіңше, бұл да бұрмалаушылық салдары сияқты», – деп түйіндейді. Меніңше, негізі жоқ күдік. Біріншіден, осындай аса көркем сөз орамын Біржан салдан басқа ол тұста кім тауып айта алмақшы? Екіншіден, Біржан салдың екі өлеңінің бірі бірінші жақтан басталып, аяғында, басқа біреудің айтып отырғаны секілді, үшінші жақпен аяқталатынын неге ескермеске?! Мәселен, 1986 жылы «Қайнар» баспасынан шыққан «Ауыл кеші көңілді» атты кітапқа алапат әншінің 24 әні кірген екен. Соның жетеуінде Біржан салдың өз аты жүр. Мұны тегін дей алмайсың.

Жанбота

Басы:

Жанбота, осы ма еді өлген жерім,
Көкшетау боқтығына көмген жерін.

Соңы:

Айтады Біржан өлең ентелетіп,
Біржанды халкым қойды еркелетіп.
Есерге поштабайдай көз алдында,
Біржанды қойғаның ба желкелетіп?

Жаймашуак

Басы:

Көл жағалай бітеді көкше құрақ,
Ән салмағың қайда еді-ау, Ләйлім шырақ?

Соңы:

Қозыбайдың үйінде мәжіліс боп,
Әні екен Біржан салған «Жаймашуак».

Адасқақ

Бірінші жолы:

Созады Біржан даусын қоңыр қаздай...

Екінші жолы:

Басқаға бір өзіннен жүрмін жазбай

Алтын қызға

Соңғы шумағы:

Алтынжан, домбыранды берсең маған,
Риза боп жүрер едім мен де саған.
Дәм жазып бір жат елге бара қалсаң,
Еске алып, барып жүрер Біржан аған.

Осылай болып кете береді. Өкініштісі, ойына күдік кірген інімнің Біржан сал әндерін, көз жүгіртіп болса да, қарап шыққаны жөн еді. Сонда мына секілді ұшқары пікір айтылмайды емес пе. Асылы, айтып алып ойланғаннан гөрі, ойланып алып айтқан адам пәле-жаладан қағыс жүретінін түсінген абзал.

Ал, енді сөз құдіретін тамыршыдай дөп баса білетін Біржан сал «мен», «сен», «ол» секілді есімдіктерді неліктен «шатастыра» берген? Жок, шатастырмаған. Шатастырды дер болсаң, онда әдейі шатастырған. Меніңше, әртінен ойлайтын сұңғыла ақын ел ішіне таралып кетер әндер хат-нотаға түспегеннен кейін, оны шығарған ақы иелерінің тез ұмыт боларын жақсы білген. Өйткені халықтікі болып айтылар небір иесіз әндер Біржан сал заманында да болған ғой. Сол себепті ақын ән текстерінде өз атын тасқа қашағандай етіп мүсіндеп, келер ұрпаққа сәлемдеме етіп жолдап отырған. Біржан сал өлендеріндегі бұл «оғаштықты» осылай саралаған жөн.

Соңғы әңгіме – ғауһар мен сусар туралы болсын. Сөзді мақала авторына берелік: «Кезінде атақты өнерпаз «Ұшына орамалдың түйдім ғауһар»... деп шырқаған шығар. Дәуренінде «сұлулардың қасында көп жантайған» сабаз ән салып маңдайы тершігенде, ғауһар көзді асыл

жүзігін түйген орамалмен «қызыл сусар бөрік басқан маңдайын» жас аруға желпіттіруі әбден мүмкін ғой деп ойлау ақылға сыйымдырақ. Біржан сал жүзігін неге орамалдың ұшына түйді? – деген сұраққа: домбыра тартқанда саусақтарының бос тұрғаны икемді әрі ыңғайлы ғой деймін. Өйткені «сусар», қанша астарына үңілсек те, терісі бағалы су аны ғана». Мұндағы күлкінді келтірер «дәлелдердің» бірінші қызығы – «ШЕТІНЕ орамалдың түйдім сусар» деген жолды Құралдың «ҰШЫНА орамалдың түйдім сусар» деп қате алғандығы. Әңгіме ән тексті болып отырған соң, ең алдымен ол текске өзін мұқият болуын керек қой. Бұл қателікті ұшқалақтық демеске лажыңның жоқтығы. Екінші қызығы – мақала авторының осы өлеңнің екінші жолын алып тастағандығында. Неге алып тастаған? – Неге екені, ГАУҺАР мен ЖУСАРдың онша көп үйлесе бермейтінін Құрал біледі.

Шетіне орамалдың түйдім сусар,
Көп жылқы көкалалы көлде жусар.

Осындағы келісім қандай десеңші! Үйлесім мен ұйқас ше? Мөлдірей түсіп тұрған жоқ па бәрі де?! Ал, енді мақала авторының «өзгерісін» келтіріп көрелік:

Шетіне орамалдың түйдім гауһар,
Көп жылқы көкалалы көлде жусар.

Ал, енді не болып шықты? Құлпырып тұрған дүние солып қалды ғой. Үшінші қызығы – дәлелдің баланың былдырына ұқсап тұрғандығы. Біржан сал көзі гауһар жүзігін неліктен орамалдың шетіне түйеді? Түйетін себебі – домбыра тартқанда ол жүзік саусақтарына кедергі жасайды екен... Ал жақсы, жүзік домбыра тартуға кедергі жасады делік. Сонда ол жүзікті ақын саусағынан алып қалтасына неге салып қоймайды?!. Орамалының шетіне түюінің себебі неде? Жүзік түйілген орамалмен жас ару әншінің бетін сүртемін деп отырып, жүзік көзін ұстатқан алтын қаламмен байқаусызда маңдайын жыртып алса, не болғаны?!

Күлмегенде қайтерсің?!

Гауһар емес, сусар, қаламдасым.

Көпке белгілі, әр аңның өз иісі бар: біреуінде жақсы, енді біреуінде жаман иіс. Мәселен, күзеннің толық аты – сасық күзен. Сасық күзеннің маңайынан жүріп болмайды. Сасық иісі қолқанды атады. Ал су алыбы кашалоттың асқазанында қара май секілді амбра деген қош иісті зат болады. Арабша – анбар. Осы анбардың қосындысынан небір керемет әтірлер жасалынады. Реті келген соң айтайық, әтірдің қазақ тілінде синонимдері көп: қошиіс, иісмай, жұпар... Ал жұпар деген не? Жұпар – құндыздың екінші аты. Жұпар жұпар иісін аңқытып жүрмесе, оны неге әтірге балаған?!

Сусар да – сондай қош иісін аңқытып жүретін иісі бұрқырағыш аң. Бұрынғы қазақтар осы аңның қош иіс шығаратын безін бөліп алып, кептіріп, орамалының шетіне түйіп, әтір орнына қалтасына салып жүретін болған. «Жамбас сипардағы» сусар – сол без. Сусар безін бала кезімде менің де көргенім бар: біздің жақта жиырмасыншы жылдардың болысы Бекі деген кісі қуғындалып, ішке кетті де, отызыншы жылдардың аяғында қайтып оралды. Мен оны сол тұста кездестірдім. Сабырлы да сындарлы сұлу кісі екен. Аштықтан енді-енді ес жинап келе жатқан елде алтын сақина салу дегенінді еркек түгіл, әйелдердің өзі ұмытқан кез ғой. Ал мына кісінің қолында алтын жүзік. Төңірегі бұрқыраған бір әдемі иіс. Соны сезген әкем: «Иісін жақсы екен, баяғыдай орамалыңның шетіне сусар түйіп жүрудің қай жағындасың? – деп сұрады. Сонда Бекі жымия күліп: «Ондай орамалдан айырылып не көрініпті!» – деп жауап қатқаны әлі күнге есімде.

Құралдың сусарды «су аңы» дегені де дұрыс емес. «Қазақ Совет энциклопедиясында» сусар туралы былай делінген: «Сусар – өзі аттас тұқымдасқа жататын жыртқыш сүт қоректі. Дене тұрқы 40–80 см, құйрығы ұзын, 20–50 см шамасы. Жүні жұмсақ, мамықты, қызыл қоңыр. Европа, Азия және Солтүстік Америкада 6 түрі, кейбір деректерде сегіз түрі бар. КСРО-да соның 4 түрі, атап айтқанда – орман сусары, тау сусары – мұны кейде актөс сусар деп те атайды, – бұлғын, харза тараған. Осы төрт түрдің харзадан басқа үш түрі Қазақстанда. Сусар көбіне орманды аймақты мекендейді. Ал тау сусары, былайша айтқанда, актөс сусар ормансыз таулы өлкеде жайылған... Сусар – кәсіптік бағалы аң».

Мен ендігі сөзімді Біржансалшылап үшінші жақтан ауысып, тура екінші жаққа, атап айтқанда, Тоқмырзин жолдастың өзіне арнайын деп отырмын: «Қадірлі қаламдас інім Құрал! Мына мақалаң көптен бері көкейінде жүрген толғақты ой екен. Олай болса, осы тақырыптың ұңғып ішіне еніп, егжей-тегжейіне дейін зерттеп алып, материалдарыңды бір қалыпқа түсіргеннен кейін барып жазуға отырмайсың ба? Бұл не? Шалағайлық па? Әлде жауапсыздық? Сусарды «су аңы» деп кешіп-пішіп тастамай, ең болмаса, энциклопедияға үңіліп, анықтап алуың керек еді ғой. Асылы, жазушылық өнер асығыстықты, жүрдім-бардым үстірттікті қаламайды. Бұлай туған дүниелердің бәрі де қайнап пісуі жоқ, күлді-көмеш дүниелер болмақ. Ғабит Мүсірепов «Жат қолында» романын дүние саларының алдында ғана аяқтағаны көпке мәлім. Жалпы алғанда, «Оянған өлке» мен осы «Жат қолында» романдарына қырық жылға жуық уақытын сарп етті. Сол ұзақ жылдардың көбі материал жинауға кеткенін мен жақсы білемін. Бір барғанымда екі кітаптан тұратын эпопеяны салмақтап отырып: «Жинаған материалымның жартысынан көбі мына кітаптарға

енбей қалды. Олардың өзі енді екі кітапқа жетерліктей. Бірақ ондай кітаптарды жазуға менде енді күш те, уақыт та жоқ қой», – деп қинала айтқаны әлі есімде. Не болмаса, өзіміздің Сәкен Жүнісовті алайықшы. Өткен жылғы қараша айының басында Қазақстан Жазушылар одағының пленумы өткенін өзің білесің. Күн тәртібі: Қайта құру және публицистика. Мен, шынымды айтсам, сол пленумға «әй, публицистика жөнінде не айтыла қояр дейсің» деген күдікті оймен келдім. Бірақ мұным күпірлік болып шықты. Өйткені Сәкен Жүнісов Жазушылар одағының конференц-залында лықа толған бес-алты жүз адамды сілтідей тындырып бір сағат бойы сондай ойлы, сондай пікірлі де мағыналы баяндама жасап берді. Қайда жүріп, қалай дайындалғанын, асып-төгіліп жатқан материалдарды қайдан тапқанын бір құдайым білсін! Осы ретте бір штрихты келтіре кетейін: «Неміс әдебиеті баяндамада қамтылмай қалды», – деп өкпе айтқан Г. Бельгерге Сәкен жауапты былай қайтарды: «Неміс әдебиеті жөніндегі консультантқа анықтама жаздыртып алып, сүйкей салды бірдеме айтуыма болар да еді. Одан бірақ не пайда түседі? Мен неміс тілін білмеймін. Сол себепті өзім білмейтін тақырыпқа барғаным жоқ. Неміс әдебиеті жайында өздерің айтып, толықтырғандарың жөн болмақ». – Жауапкершілікті түсіну деген, міне, осы, шырағым. Жүнісовтің күнделікті тірлікте артық-кемді мінезі сезіліп қалып жүретінін жасыра алмаймын. Сөйтсе де әдебиеттегі міндетін қандай ұқыптылықпен түсіне білген десенші! Өйткені былайғы тірлік бар да, творчество жайы бір баска.

Асылы, шын талант иесінің халтура жасау қолынан келмейтінін ол осы жерде артығымен дәлелдеп шықты.

Көбірек мысалдар келтіріп, ақылды ұзағырақ айтып кеткенімді кешірерсің деп ойлаймын. Қазақ ауылының соңғы отыз-отыз бес жылдық өмірін қамтитын роман жазып, баспаға ұсынған жас жазушының болашақтағы творчестволық жолы біз секілді ағаларын бейтарап қалдырмақшы емес. Бұл мақаланың жазылу себебін осылай түсінгейсің.

Ескерту: менің бұл мақалам «Мұрамызға мұқият қарайық» деген айдармен «Алматы ақшамы» газетінің 1989 жылғы 9 қаңтар күнгі санында жарияланған болатын. Ал сол газеттің 2 ақпанында «Пікірталас» деген айдармен «Гауһар да, сусар да емес, жұпар шығар» деген тағы бір мақала шықты. Авторы – зоология ғылымының маманы Рысбай Сәтімбеков. Бұл маманның айтуында, сусарда жұпар иісін шығаратын без болмайды. Жұпар иісін шығаратын жұп без құндызда ғана болады екен. Сол себепті Біржан салдың «Жамбас сипарындағы» орамалдың шетіне түйілген без сусар безі емес, құндыз безі болуы керек. Әрине, мен зоология маманы емеспін. Жазсам, естігенімді,

көргенімді ғана жаздым. Сайып келгенде, сусар да, құндыз да – аса бағалы аң ғой. Осы ретте Біржан сал «жұпарды» алмай, жусарға балама ұйқас іздеп отырып, сусарды ала салуы да ғажап емес қой. Ал кейінгі мен білетін Бекілер Біржан сал ізімен «жұпарды» «сусар» деп кетуі де мүмкін. Осы орайда Сәтімбеков пікірінде жан бар ма деп шамалаймын. Оның үстіне «жұпар» «жусардан» сәл алыстау тұрғанымен, ән шумағының соңғы жолындағы «сипармен» үндесе қалып тұрғанын да байқау қиын емес. Қалай десең де, ән төресі «Жамбас сипарда» сусардың да, жұпардың да жүруі ықтимал. Ал ғауһардың жүруі мүмкін емес. Өйткені ақылға сыймайды.

1989 ж.

ЖОҒАЛТҚАНЫМЫЗҒА ЖОҚШЫ БОЛА БІЛЕЙІК

Өткен сексен сегізінші жылдың үлесінде, атап айтқанда, екі үлкен қуаныш болды деп бағалаймын: біріншісі – Одақ көлеміндегі әдебиет қуанышы. Ол – ВКП(б) Орталық Комитетінің 1946 жылғы бүкіл әдеби, мәдени дүниемізді дүрліктіріп, әуре-сарсаңға салған «Ленинград» және «Звезда» журналдары туралы қаулысының күшінің жойылуы. Оның себебі – бұл қаулы дарынсыздар мен халтурщиктерге, жалаң ұран салып, жалаулатып жүретін жасасыншыларға далитып жол ашып, шын дарын иелерін өгейсітіп, қуғынға салған қаулы еді. Соның салдарынан ол тұста «жұлдыздарын» жалтыратып бір күндік классиктер шықты. Кезінде бүкіл дүниені данышпандығымен тандандырып, табындыра білген Гоголь мен Толстойдың, Достоевский мен Чеховтың әдеби дәстүрлерін «жалғастырушы» ғана емес, сонымен қатар «алға апарушы» советтік Бабаевскийлер шықты. Ал бүкіл қауым болса, тайлы-таяғымыз қалмай түрегеп тұрып соларға қол соқтық. Шын классик ақын-жазушыларымыз Ахматова мен Зошенко, Пастернактар майдан даласында ұмыт қалған жаралы жауынгерлер секілденіп, тағдырдың тауқыметін тартты. Олардың қатарында қазақ әдебиетінің жазықсыз жапа шеккен арыстары – Сәкен мен Бейімбет, Ілиястар да бар. Бұлар – шындықтың жоқшылары. Адалдық пен тазалықтың, ар мен әділеттіліктің құрбандары. Бір есепті мен бұл құрбандарды «жер айналады» деп табиғат заңын ашқаны үшін күнәһар болып, жазаланып отқа өртеніп бара жатса да: «бәрібір жер айналады» деп кеткен Коперникке ұқсатамын. Біз мына қайта құру заманында қайта түлеп келіп қатарымызға қосылған сол боздақтар үшін шүкіршілік деуге тиіспіз. Екінші қуаныш – қазақ халқының қуанышы: өшкеніміз жанды, өлгеніміз тірілді. Халқымыздың үш аяулы перзенті – Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов арамызға қайтып оралды. «Қазақ әдебиеті» газетінің өткен № 51 санында біздің ізденімпаз жас жазушымыз Бейбіт Қойшыбаевтың Қазақ КСР жоғарғы сотының председателімен аса мағыналы сұхбаты жарияланды. Сол сұхбаттан Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовпен бірге қазақтың тағы да оң бір азамат-қайраткері ұсталғанын оқып, білдік. Олар да ақталды. Сол көрнекті өкілдердің ішінен айырықша бөліп айтар тағы бір қайраткер бар. Ол – Міржақып Дулатов. Біз бүгін бұл кісінің де ақталғанын қуанышпен хабарлауға тиіспіз. Осыдан бес-алты ай бұрын Міржақып мұрасымен де танысқан едім. Сол танысудан туған түйін: Міржақып Дулатовтың да XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ ойшылдарының ішіндегі көрнектісі болғандығы. Міржақып Дулатов «ОЯН, ҚАЗАҚ!» деп ұран салып, өзінің бар саналы өмірін осы ағартушылық жолға сарп етсе, Лениннің сөзімен айтқанда, «халықтардың түрмесі» болған патшалық Россияның отаршылдық саясатына қарсы күрессе, санасы ерте оянған санаулылардың бірі

болғанын дәлелдейді. Өкініштісі – өз елін білім-ғылымға, еңбек пен мәдениетке шақырған осы ағартушылық ұранды күні бүгінге дейін бар даусымызбен айта алмай келеміз. Айтар болсақ, біреу-міреу естіп қалмас па екен деп жалтақтап, сыбырлап айтамыз. «Оян, қазақ!» дегеннен гөрі «Оянба, қазақ!» дегеннің құлағымызға әлдеқайда жағымды естілетінін аңғарамыз. Қазақтың ақ шашты әжелері мен ақ жарқын аналарының «Оян, балапаным! Ояна ғой, құлыншағым!» деуден қалғаны қай заман!

Міне, біз осындай күн кешіп келдік. Ал сол кешкен күндерімізге үнілер болсақ, басымыздан не сұмдықты өткермедік. Бала кезімдегі бір оқиға әлі күнгі есімде. Біздің елде Майбалық ауыл кеңесінің ағасы Шеру деген кісі болды. Жұрт оны еркелетіп «біздің ауылнай» дейтін еді. Біздің ауылнай қияпатты келген, енгезердей қара кісі болатын. Сонысымен менің жадымда сақталған. Ауылнайдың тағы бір ерекшелігі – домбыра тартып, сызылтып тұрып ән салатын. Жұрт сол әніне құмартатын. Біздің елге атақты Мұхиттың кәдімгі «Зәуреш» әнінің жаңа ғана тарай бастаған кезі. Бір отырыста Шеруге жұрт қолқалап осы әнді айтқызды. Топ ішінде жасырынып отырған салпаңқұлақ бұл оқиғаны жетер жеріне түнде жеткізген болса керек, қалпақтылар ертеңінде Шеруді төсегінен басты да, қолын кісендеп алып кетті. Сондағы айып: ел ішінде жоқтау өлең айтып, жұртты Кеңес үкіметіне қарсы үгіттеп жүр деген жала. Балуан Шеру, әнші, ауылнай Шеру сол кеткеннен елге қайтып оралған жоқ. Бұл – отыз жетінші жылдың оқиғасы. Ал енді елу екінші жылға келейік. Көпке мәлім, Тайыр Жароков өмірден «Совет үкіметі жасасын!» – деп жалаулатып өткен ақын.

Солқылдата соғылсын
Бес жылдықтың балғасы.
Арқырасын асаудай,
Өндірістің арнасы, –

деп бала кезімізде әндетпеген адам бар ма қазақта?! Ал сол кезде қылышын жалаңдатып шығып, кейін заман түзелген кезде әдебиет әлемінен зытып отырған бір әпербақан сыншысымақ осы ақынның кітабындағы – бұлт түнеріп келеді... аспанды қара бұлт қаптады... қара нөсер жаңбыр жауды... деген секілді өлең жолдарын теріп алып: «Советтік заманда күн неге түнереді? Қара нөсер неліктен жаууға тиісті? Мұның арғы жағында ақын пиғылында жаттық бар» деп айып таққаны әлі есімізде. Өкініштісі: «Жоқ, Совет заманында да жаңбыр жауады. Совет заманында да бұлт түнереді. Өйткені бұл табиғат заңы» деп, әлгі найсапқа тойтарыс берер бір пенденің болмағандығы. Батырлығымызды жау кеткен соң енді танытып жатырмыз. Біз өтірік күлдік. Бір-бірімізге өтірікті айттық. Ақты ақ демей, қара деуге, көкті көк демей, қызыл деуге дағдыландық. Бұл кереметтің сұмдығы –

сол өтірігімізге өзіміздің құдайдай сенгендігімізде. Шындықты айтар біреу табылса, оны социалистік өмірімізге жала жапты деп атой салуымызда. Осы ретте Шекспирдің «Асауға тұсау» пьесасындағы басты кейіпкер Катарина еріксіз есіңе түседі: Катарина жалына қол апартпайтын шу асаудың өзі ғой. Соны ақылды да епті, тапқыр Петручио ақырында қой аузынан шөп алмас, нағыз момынның өзі етіп алады емес пе. Петручио не айтса да ырқынан шықпайтын Катаринаға есекті көрсетеді: – Мынау не? – Есек, – деп жауап береді Катарина. – Жоқ, есек емес, ат қой бұл, – деп түзейді оны Петручио. – Ия, ия, бұл ат, – деп түзетеді Катарина өз қатесін.

Біз бәріміз де сол Катарина болып кеткен жандармыз. Халықты ақымактандырудың бұдан артық амалы табыла қояр ма екен? Әй, табыла қоймайтын-ақ шығар.

Қайғы мен қуаныш адам жан дүниесінің қос қанаты болса керек-ті. Қайғысыз жерде қуанышыңда не қасиет болмақшы? Адам бет алды күле берсе, одан өткен дарақылық қайда?! Адам түгіл, мал да қайғырады. Адам түгіл, мал да, жан-жәндік, хайуан атаулының бәрі де жақынын жоқтайды. Үйірін, серігін сағынады. Баласын жоқтап еңірейді. Өз табиғатына лайық жоқтау зарын, жоқтау әнін шығарады. Боздау мен маңырау, мөңіреу мен кісінеу, керек десең, қорсылдау да жан дүниесіне жетіспеген бірдемені іздеуден туған құбылыстар емес пе?! Ал, біз болсақ, бойымыздағы сол табиғи сезімдерді тұншықтырумен келіппіз. Шеріміздің тарқамай жатқаны да содан болса керек. 1917 жылдан бастап 1953 жылға дейін Совет композиторларының бірдебірі қаралы күй шығармапты. Біз оны «халықтардың көсемі» Сталин өлгенде табытының басында тұрып, не болмаса, ескерткіштері мен суреттеріне табынып, жылап тұрып аңғардық. Сталин өлгенде қаралы күй апта бойы ойналған. Бірақ сол қаралы күйлердің бәрі де Моцарт пен Шопендікі, батыстың басқа да классик композиторларынікі болатын. Байқап отырсыз ба, өмірден күлмей өткен, сол себепті жарлық беріп, жылауды да тоқтатқан, жылаған адам болса, жазаға тарттырған «құдайыңа» да қайғылы күй керек болады екен.

Социалистік реализм деп ат қойылып, айдар тағылған совет әдебиетінің кілең жасасынмен кеткенінің бір себебі – осы бір адам ойлап таба алмайтын құбылыста жатқан болса керек. Реализм дегеніміз – біздіңше, шындық қой. Ал шындық деген біреу-ақ болмаушы ма еді? Ана шындық, мына шындық деген не бұл? «Правда». Бұл – газеттің аты. Ленин қойған әрі әдемі табылып қойылған ат. Шындық пен әділдік айнымай ақиқат жазылады деген ұлы программадан туған ат. Ал осы шындықтың балалап, ана правда, мына правда болып кетуі қалай? «Көкшетау правдасы». Сонда Көкшетау облысының шындығы жалпы шындығымыздан бөлек тұрғаны ма? Осындай сауалды «Казахстанская

правда» газеті туралы да қоюға әбден болады. Етіміздің өліп кеткені сондай, осы бір ерсілік бір пенденің есіне келмеген.

Мына жариялылық, қайта құру заманында қол жеткен табысымыздан қолымыздың жетпегені әлдеқайда көп. Тіпті ұшан-теңіз десек те болғандай. Бірақ қол жеткен табысымыздың көкесі жан дүниеміздің өзгергенінде, психологиямыздың, пікір, дүниетанымымыздың өзгергенінде жатыр. Ең жақсысы, акты ақ деп айтуды үйрене бастадық. Ал мұның өзі қатардағы үйреншікті құбылыс болып бара жатқанын айыру қиын емес. Акты ақ деу үшін енді батырлықтың керегі жоқ. Тек адал болсаң, болғаны. Өрге салған адам өзінің қаншалықты биіктегенін тоқтап, артына көз салса ғана аңғара алады. Мен 1987 жылы жаз айында теледидардан батыл-батыл пікір айтқан едім. Көрген жұрт та, өзім де разы болғанбыз. Арада алты-жеті ай өткенде сол пікірлерімді мақала етіп жазайын деп қайта қарасам, ескіріп қалғанын байқадым. Қоғамымыздағы өзгерістердің қаншалықты шапшандықпен жүріп жатқанына осы фактінің өзі-ақ дәлел бола алса керек. Дегенмен М. Горбачев жолдас уағыздап отырған демократияның бар жемісін толық пайдалана алып отырмыз деп айта алмаймын. Біз өзіміздің ана тіліміз – қазақ тілінің қазіргі мүшкіл халі туралы мәселе көтерсек, кейбір жолдастардың мұны орыс тіліне жасалған шабуыл деп танып, зәресі ұшып кете жаздайтыны соның айғағы. Мұның өзі бір кезде Лениннің өзі аянбай күрес ашқан шовинизм салқыны емес пе екен? Біздің ел көп ұлтты мемлекет. Бұл мемлекеттің мықтылығы да, осалдығы да осында. Боз тарихтың қалың қабаттарына ой жүгіртер болсақ, мемлекеттердің де жеке адамдар секілді екенін көреміз: туады. Ер жетеді. Кемел шағына барады. Содан кейін қартайып, қирайды. Егерде біз өзіміз өмір сүріп отырған Ұлы Отанымыз – Советтер Одағының ғұмыр жасының ұзақ болуын тілер болсақ, ел басқарып жүрген жауапты азаматтар ұлт пен ұлт арасындағы қарым-қатынастарға аса мұқият қараулары керек. Ұлт пен ұлт арасында ауыз бірлігі, ұғым бірлігі болмаса, эне, әлсіздігіміз сол жерден барып шығады. Ұлт арақатынасы, кейбіреулердің ойлайтынындай, мылтықтың дүмімен шешілмейді. Ұлтаралық қатынас жалаң үгітпен де шешілмейді. Бұл мәселе қиынның қиыны. Оны ұлт республикаларында жүріп жатқан процестер артығымен дәлелдеп беріп отыр. Бұл процестерді орнықтыру үшін даналықтың даналығы керек. «Бізде ұлт мәселесі шешілген» деген пайымдау партияның жауапты документтерінде жүр. Ал бұл пікірдің соншалықты үстірт те ұшқары айтылған тұжырым екенін өмірдің өзі дәлелдеп беріп отыр.

КОКП Орталық Комитетінің алдағы Пленумы ұлт мәселесіне арналады екен. Біз бұл пленумнан семья татулығының, ел татулығының, ұлт пен ұлт татулығының кеменгер шешімдерін ағар танымыздай асыға күтеміз.

1989 ж.

КІНДІК ҚАНЫ ТАМҒАН ЖЕР*

Тіліші: Сәке, қазақтың белгілі қаламгерлері, ойы жүйрік арлы азаматтары қатарында ел тағдыры, ұлт тағдыры, ұрпақ тағдыры байрақтай көтерілген мәртебелі талай-талай жиындарда сөз алып, ой толғадыңыз. Әрине, көкірек көзі ашық ел ағалары ащы да болса татымды, елдік сипаттағы пікір қалыптасуына бас-көз болуда. Бұл – бүгінгі күннің, жариялылықтың жемісі. Ал ауыздан шыққан асау сөздің, пайымдардың жүзеге асуы, пәрменділігі – ол өз алдына бір әңгіме. Өзіңіз жақсы білесіз, осы күні елді, жерді, табиғатты қорғау, қору бейбітшілікті қорғаумен парапар емес пе?

Сафуан Шаймерденов: Жалпы, ойда жүрген, осыны айтсам-ау, жазсам-ау деген нәрселер өте көп. Емгеніміз жер, қам жегеніміз ел ғой.

Көпке белгілі – қазақ халқы бұрын көшпенді болған. Көктем шыға оты бар, суы мол жерлерді сағалап 500–600 шақырымға кетіп қалады. Күзде қыстауына қайтып оралады. Барлық тіршілігін малдың тұяғына бағындырған. Негізінен мал шаруашылығымен айналысқан. Сол көшпелі елде бір парадокс бар. Ол – өзінің туған жерін қатты бағалау, қатты ардақтау, кие тұту. Туған жердің, кіндік қанның мәні осында жатыр. «Туған жердің топырағы бұйырса», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» немесе «Пәлен жерде бақыр бар, барсаң, бақыр түгіл саптыаяқ та жоқ» деген сахаралық пәлсапа содан барып шыққан. Болмаса мен мынадай мысал айтайын. Орыс ақыны Аполлон Майковтың «Емшан» деген балладасы бар, ал оның оқиғасын Майковке біздің Шоқан айтып берген. Ел мен жерін ұмытып, талай жыл жат жұртта сауық-сайран құрып жүрген бекзаданың есін туған жерінен жеткізген бір уыс жусан кіргізіп, еліне қайтармай ма? Абай да: «Өлген мола, туған жер жібермейді», – деп бекер қамықпаса керек. Сонан соң, қазақтың қай өлкесіне барсаң да Қарамола деген жер аты көп. Ал осы қара моланың сырын біздің көп қазақ, әсіресе кейінгі жастар біле бермейді. Мен соны әр жерлерде байқап жүрмін. Қарамоланың сыры мынада: үдере жайлауға не басқа жаққа көшкен елдің жол-жөнекей ер-азаматы, үлкен кісісі дүние салатын болса, сол жерге белгі қойылады, бірақ ол кісіні ол жерге қалдырмайды, ата-бабасының жатқан зиратына апарып, арулап қояды. Ал әлгі белгі Қарамола деп аталады.

Абайдың баласы Әбдірахман қайтыс болғанда, оны осы Алматы төңірегіне уақытша қойған да кейін түйемен еліне алып кеткен. Сол жерге белгі қалдырған. Қара мола деген осы. Ал қара мола басқа қай халықта, отырықшы халықтың қайсысында бар? Жоқ. Мен білмеймін.

Өзіме байланысты мына бір қызық жайды айтайын. Менің әкем Шаймерден 1983 жылы 87 жасында қайтыс болды. Жас кезімде, жағ-

* «Мәдениет және тұрмыс» (қазіргі «Парасат») журналының тілшісімен сұхбат.

дайым, мүмкіндігім бар кезінде ол кісіні осы Алматының төңірегіне Солтүстік Қазақстаннан көшіріп әкелуге қатты әрекет жасадым. Соған әкем көнбеді, туған топырақты қимады, ата-бабаларым осында жатыр, өлсем – сол жер маған жетеді деп.

Ал, енді осы тұрғыда мынадай сұрақ туады. Қазақ деген халық Қазақстанда 6 миллионнан асты, Түркменстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Ресейде екі миллионнан астам қазақ бар. Бұлар неге кеткен, кіндік қаны тамған жерден неге ауа көшкен? Қытай мен Монғолияда, Ауғанстан, Түркия, Франция, Германия, Канада, АҚШ-та қазақ эмиграциясы бар екенін осы күні ешкім жоққа шығармайды. Бұлар неге елден, жерден безді? Меніңше, ол мына 20-жылдардағы дүрбелен, 31–32-жылдардағы ашаршылық, сонан соң 37-жылдың нәубетінен болса керек. Әйтпесе олар өз бетімен туған жер, туған елінен қайдан қол үзсін. Әрі-беріден кейін Жерұйықты іздеген Асанқайғының аралаған жерінің бәрі қазақтың өзінің даласы. Жиделі-Байсын деген қазақтың өз топырағы. Ол басқа жерге бармаған, басқа жерге көз алартпаған, басқа жерде жақсылық бар деп ойламаған.

Дәл қазір бұрынғы көшпелі ел – қазақтардан артық орнықты, отырықшы ел жоқ. Ал бұрынғы отырықшы ел – орыстардан бетер көшпенді ел жоқ. Белгілі академик Д. Лихачев «Советская культура» газетінде жарияланған «Заметки о русском» деген мақаласында былай дейді: «Человек – существо нравственно оседлое, даже и тот, кто был кочевником, – для него тоже существовала «оседлость» в просторах его привольных кочевий. Только безнравственный человек не обладает оседлостью и способен убивать оседлость в других». («Советская культура». 27 августа 1988 г.)

Академик Д. Лихачев бұл жерде сөзін орыстарға арнап айтып отыр. Бет алды көшіп, қона беру кісілікке, адамгершілікке жатпайды деп қынжыла, өкіне айтып отыр. Лихачев қынжылысының себебі неде? Оның себебі – туған жер, кіндік қаны тамған жер деген ұғымның ардақталынбауында. Смоленск губерниясында дүниеге келген саяхатшы Пржевальский өлім жақындағанда «туған жеріме апарып жерлендер» демеген. «Похороните меня на берегу Иссык-куля» деп өсиет еткен. Ал көшпенді елдің тумасы Шоқан Уәлиханов болса, «мы русские офицеры» деп, өзінің орысшылдығын мақтан тұтқан кәдімгі Шокан Уәлиханов Петербургта, жә болмаса, Мәскеуде қалмаған, өлім таянғанын білген, сезген кезінде қазақ даласына келіп дүние салған.

Соңғы 4–5 жылдың ішінде өз астанамыз, Қазақстанның астанасы Алматыда тұрып дүние салған жазушыларымыз Тәкен Әлімқұлов, Шона Смаханұлы, Тоқаш Бердияров, Кеңшілік Мырзабековтерге өз өсиеттері бойынша кіндік қаны тамған жерлерінің топырағы бұйырды. Бір рет әбден жаны қиналған кезде Ғабит Мүсіреповтің өзі де туған жерге жеткізсеңдер қайтеді деген тілек айтып қалып еді. Ал, мәселен, Орталық Ресейден,

Сібірден Қазақстанға келгендердің қайсысы мені туған жерге апарып көміндер деген екен? Ондай өсиетті өз басым естіген де, көрген де емеспін.

Мен мынадай фактіні айтайын. Мен осы Алматыға армиядан кейін, 1945 жылы келдім. ҚазМУ-гетүстім. Сонда қаланың тұрғыны 100 мыңдай ғана болатын. Ал 60-шы жылдары Алматы халқының саны шығандап 600 мыңға шығып кетті. Бұл не? Бұл – табиғи өсім емес, механикалық өсім. Себебі жылы жер, жақсы жер, жеміс-жидегі көп жерге Сібірден халық қопарыла көшіп келе бастады. Сонау аэропорттан мына Ташкент көшесіне дейін үй салып тастады. Көк базардан Медеуге шейін де үйлер жыпырлап кетті. Сосын Алматы режимді қалаға айналды.

Қазақ халқы кеңпейіл халық, сонау қиын-қыстау заманда біздің ішімізге талай ел сыйып кеткен жоқ па еді. Енді олар өз жөнін тапты. Қазір қазақ жұмысшы табын көбейтеміз деп ұран тастадық. Толық мақұлдаймын. Ал Алматы қаласында жұмысшы кадрын сырттан келген қазақ жастары арқылы көбейту керек деген басқалардың уәжіне Алматы қалалық партия комитетінің секретары А. М. Хмызов бет бақтырмайды? Алматы режимді қала дейді. Сонда Алматы кім үшін режимді, бұны қалай түсінуге болады?

Мен жуырда Қарағанды облысының Саран қаласында тұратын жұмысшы Жұмаш Айтбаев деген жігіттен хат алдым. Үлкен заводта бар болғаны 60–70 қазақ жұмыс істейді екен. Олардың өзі тұрақтамайды, өйткені баспанасы жоқ. Басқа ұлт өкілдеріне үй де беріледі, басқа да жағдай жасалады екен. Ал қазақ жастарына көзқарас мүлде басқа. Өне, әңгіме қайда.

Мына Кеген ауданында «Қарқара» деген совхоз бар. Өзің сияқты, осы «Мәдениет және тұрмыста» істеп жүрген кезім. Редакциямыздың көшпелі жұмысын сол ауданда өткізгеніміз бар. Айнала тау, керемет жер, арқырап жатқан өзен, құлпырған дала. Баяғы, Мұхтар Әуезов «Қилы заманында» жазған жәрмеңке болатын жер ғой. Сол уақыттағы «Қарқара» совхозының тұрғындары түгел дерлік орыс, бар болғаны парторгы ғана қазақ еді. Бірнеше жылдан кейін әлгі ізіме қайта айналып соқсам, «Қарқара» совхозы түгелдей қазақыланып кетіпті. Басқа халық қайда кетті десем – Қытаймен екі арада кикілжің туған кезде бәрін тастап, безіп отырған. Күнкөрістік, келімсектік психология деген, міне, осы...

Бұл айтқандардан туатын қорытынды: КСРО-да күні бүгінге дейін жүріп келген миграцияны – бет алды ауа жайылып, көшіп-қона берушілікті тоқтату керек. Біле білген адамға біздегі бар ұлтаралық қақтығыстар мен жанжал, төбелестердің, кикілжіңдердің негізгі себеп-тамызығы осы миграцияда жатыр.

Тілімі: Сәке, Орталық Ресей, Сібір деревняларының қаңырап, бос қалып жатқаны дәйекті дабыл қағып келеді. Мәселен, Рязань облысында

1970 жылдан бері село халқы 278 мыңға кеміген екен. Миграциялық процесс бір регионға құт әкелсе, бір регионға жұт әкелген. Осыған байланысты, Сәке, тың көтеру жылдарын еске түсірейікші. Оған «Арбат балаларымен» қоса Арбаттың бикештері де келді ғой.

Сафуан Шаймерденов: Өзің Мұхтар Әуезовтің «Өскен өркенін» зер сала оқыған болсаң, сонан осы миграциялық толқындарды көргендей боласың. Мен енді Мұханның өз аузынан естігенімді айтайын. 1960 жылы шілде айында Ыстықкөлде демалып жатқанбыз. Мұхтар Әуезов: «Шет жұрттағы қазақтарды шақырып алайық деп, П. К. Пономаренкоға да бардым. Л. И. Брежневке де кірдім, бәрі дұрыс-дұрыс деп қарсы алады, бірақ сол ықыластарын жүзеге асырғылары келмейді» деп ренжіген еді.

Тың көтеруге сонда кім келмеді: көпшілік арасында бұзақылар да, басбұзарлар да, кісі өлтірушілер де болды. Тыңгерлерге жаппай жағдай жасалып жатты. Ал М. Әуезов шет жердегі қазақтарды шақыртайық десе, ат-тондарын ала қашқан. Баскасын былай қойғанда, қазақ даласына миграциямен қоса алкоголизм, есірткішілдік ілесе келді. КСРО Денсаулық министрлігінің дерегіне сенсек, қазір бүкіл елімізде 5 миллион алкоголь, 53 мың наркоман бар. Соның қаншасы Қазақстанда екен? Мен айтар едім: қазіргі Гурьев облысы Теңіз кеніші де баяғы тың кезіндегідей жағдайды басынан кешіп отыр. Онда келіп-кетіп 12 мың жұмысшы істейді, ал жергілікті халықты квалификациян жоқ деп жұмысқа алмайтын көрінеді. Және бір айта кететін жәйт – орталық министрліктер республикамыздың қазба байлықтарын жыртқыштықпен, обырлана жұтуда. Кейінгі ұрпаққа сонда біз қандай сыбаға қалдырамыз? Осыны ойлап көрейікші.

Өткен нәрсенің бәрін біз жоққа шығара беруге тиісті емеспіз. Оның нәрлі, пайдалы жерлері болса, алуға міндеттіміз. 1936 жылы КСРО Конституциясы қабылданды ғой. Сталиндік Конституция дейтін ол кезде. Бұл Конституция бойынша одақтас республика болу үшін тіл тұтастығы, территория тұтастығы болу керек, шет елмен шекаралас болуың қажет, жергілікті халық басым көпшілігі болу қажет еді. Осы принциптер Брежневтік конституцияда жоқ, менінше, бұл принциптерді өзінің заңды орнына қоятын күн туды.

Тың мәселесіне келетін болсақ, ол 30-жылдары көтерілген нәрсе. ВКП(б) Орталық Комитетінде бірнеше рет сөз болған. Сосын басылып қалған. Содан кейін атақты XIX съезд бар ғой, сонда Ж. Шаяхметов жолдас Сталинмен бірге президиумда отырып та, оның қабылдауында 20 минуттай болып та осы мәселені көтерген. Сталин: «Бұл жұмыс сендердің қолдарыңнан келмейді, күштерің жетпейді, сондықтан мал шаруашылығына мән беріндер» деген. Сонда ол кездегі басшылық біздің республикаға басқа жақтан ағылтып кісі жіберуді білді дейсіз бе? Білді, бірақ Конституцияның талаптарына қарайлады.

Тілімі: Сәке, тың көтеру мәселесін сөз қылғанда бастапқыда Н.С. Хрущевті, ол саяси аренадан кеткеннен кейін Л. И. Брежневті дәріптей бастадық. Жаңа өзіңіз айтып отырсыз, тың көтеру идеясы бұлардан көп бұрын дүниеге келген екен. Өзіңіз де оқып жүрген боларсыз, қазір орталық басылымдарда Н.С. Хрущевтің қызметіне оң баға берілуде...

Сафуан Шаймерденов: Н.С. Хрущев жеке басқа табынудың зардаптарын жоюға қыруар еңбек сіңірді, оны жоққа шығара алмаймыз. Бірақ артынша Хрущевтің өзінің жеке басына табынушылық басталды десем, артық айтпаспын. Творчестволық интеллигенция, әскери адамдарды қудалау тағы басталды. Белгілі публицист Ф. Бурлацкий айтпақшы, ол айналасына таланттарды емес, жағымпаздарды жинады. Тіпті ол ешкіммен санасуды қойды. Шындығын айтсам, біздің республикамыздың республика болып қалуына қауіп төнді. Басшылыққа кімді отырғызам десе, соны отырғызды, жеріміздің бір бөлігін Өзбекстанға тартып әперді. Мұның өзі КСРО Конституциясы мен Қазақ КСР Конституциясын белден басу еді. Голощекин заманындағыдай, жеке меншіктің малы қазынаға түсті, колхозшылардың бау-бақшалары тарылды. Партиялық құрылымға да жөн-жосықсыз өзгертулер енгізілді. Мемлекет наградалары ешкіммен келісілместен шетел басшыларына үлестірілді. Менің ойымша, Қазақстан үшін валюттаризмнің зардаптары тоқырау заманынан да терең болды. Біздің есіміз енді-енді жиналып келеді. Маған өз басыма М.С. Горбачев қатты ұнайды. Мінезі дұрыс адам. Кендігі, «ал кеттім» жоқтығы ұнайды. Осы бетбұрысымыздың, демократиялық өзгерістердің басында ол кісі ең болмаса он жылдай тұра тұрса, ісіміз көп ілгері басар еді деп ойлаймын.

Дегенмен орталықтан басқарудың бюрократиялық-әкімшілік әдістері өз позицияларынан оңайшылықпен айырылғысы келмейді. Олар әлі де болса экономикалық шаруашылық байланысты ұлттық, халықтық мүддеден жоғары қояды. Мысалы, біздің республика территориясында орналасқан кәсіпорындардың жартысынан астамы орталық ведомстволардың қарамағында, ал республика бюджетіне олар бар пайдасының 0,7 процентін ғана береді, ақшаға шаққанда 30-ақ миллион сом. Бұл түк емес, әділет те емес. Енді жаңа заңға сәйкес республика суверенитеттігі, правосы артқаннан кейін сол табыстың 40 процентке дейінгісі республика қорына құйылатын болады.

Тілімі: Сәке, ел мен жер тағдыры барлығымыздың жүрек түкпірімізде ғой. Тарихтың қазіргідей шұғыл бұрылыстарында бұл проблема қатты алаңдаушылық туғызатыны түсінікті де. Қайта құруға шын ниеттестермен қатар, демократиялық ұрандарды бетке ұстап экстремистер де бас көтере бастағандай. Осыған орай желтоқсан оқиғаларына қалай қарайсыз?

Сафуан Шаймерденов: Әңгімені әріден бастайық. Қазақстанды кім басқармасын, олар ұлттық саналылық биігіне жете алмады. Ру-

шылдықтан аса алмады. Алтын басты азаматты қойсақ та сөйтті. Бұл бір деп қойыңыз. Екіншіден, ол кезде жоғары звеноның өзі демократияға, жариялылыққа жаңа-жаңа бой үйретіп келе жатқан. Сондықтан саяси мәдениет екі жақта да тапшы болды деп ойлаймын. Бір айта кететін жай, сол ел басына күн туған қиын күнде Жазушылар одағындағы республика басшыларымен кездесуде жастардың жоғын жоқтаған жалғыз-ақ адам болды. Ол абзал жанды азамат – марқұм Жұбан Молдағалиев еді. Жұбанның ол ерлігін біз естен шығармауымыз керек. Ал түптеп келгенде ұлт мәселесінің шешілуден әлі аулақ жатқанын, қиын мәселелері көп екенін басқа региондағы оқиғалар айқын көрсетіп берген жок па?

«Қазақ ұлтшылдығы» деген тұжырымға келетін болсақ, бұл 1937 жылдың арсеналынан алынған сұмдық жала, мен оған үзілді-кесілді қарсымын. Бұл қарсылығымды Колбин жолдаспен келесі бір кездесуде бүкпестен айтқан да болатынымын. Сол оқиғаларға талдау жасаған Саяси Бюроның мәжілісіне қатысқан Қазақ КСР Министрлер Советінің Председателі Н.Ә. Назарбаев жолдастың айтуынша, партиямыздың Бас секретары М.С. Горбачев қазақ халқының интернационалдық дәстүріне, ежелгі достық пиғылына сенемін деген екен. Мұндайда екі халықтың ортасына от жаққандай болған орталық баспасөз органдарының, олардың тілшілерінің позициясына емес, М. С. Горбачевтың бағасына сүйенген жөн.

Тілші: Сәке, ойды ой қозғайды. Біздің мемлекетіміз – көп ұлтты федерациялық мемлекет. Осы сипат басшылықтың жоғары эшелонынан да көрінуге тиісті емес пе?

Сафуан Шаймерденов: Дұрыс айтасын, мемлекетіміздің федерациялық құрамына қарай жоғары басқару органдары құрылу керек. Мысалы, Одақ президенті, Премьер-министрі, олардың орынбасарлары әр республика өкілінен болғаны әбден орынды. Одақтық министрлер де сондай талап бойынша, іскерлігіне қарай іріктелуге тиіс. Сонда ғана Одақтық өкіметке республикалар тарапынан сенім артады, интернационализмнің нақты көрінісі жүзеге асады. Бұны енді, Югославиядағыдай, негізгі Заңмен бекіту қажет.

Тілші: Енді өзімізге етене жақын өріске қайта оралсақ қайтеді. Мына Үндінің ұлы ойшылы Махатма Ганди: «Менің есік пен терезем бар халықтың озық ойына, мәдениет самалына айқара ашық, ал егер ол самал дауылға айналып, менің өз үлгілерімді ұшырып әкеткісі келсе, мен оған жан-тәніммен қарсы болам» деген екен.

Сафуан Шаймерденов: Мына эстондықтар тіл, қала мен дала аты үшін емес, бір әріп үшін күрес жүргізді. Бұрын «Таллин» деп келсек, енді «Таллинн» деп жазатын болдық. Мәселе әріптің санында емес, санада. Өзге өлкелерде өзгертіліп жатқан мезгілде біздің сары даламызда Павлодар, Петропавл, Гурьев, Никольский, конкистадор Ермактың

аты сары майдай сақталып отыр. Бұл сталинизмнің, валюттаризмнің, тоқыраудың да қалдықтары емес, сонау отаршылдық – столыпиндік дәуірден келе жатқан «ескерткіштер». Ал осылардың атын өзгертсе, халықтар достығына мысқалдай да зиян болмас еді. Тек алдын ала түсінік, насихат шараларын жүргізсе болғаны.

Тіліші: Сәке, сөзіңіз аузыңызда. Рас, столыпиндік заманның «тарихи ескерткіштерін» көзіміздің қарашығындай сақтауда алдымызға жан салмай келеміз. Мәселенің ауқымын кеңейте түссек, «ескі күнәларымызды» айтпағанның өзінде, әлі де болса халықтың өз пікірін еркін айтуына, еркін жеткізуіне қырын қарау байқалмай ма?

Сафуан Шаймерденов: Сұрау мәнін түсіндім. Бұған мен жауапты біздің сыртқы саясат үшін жауапты министрдің Тбилисиде: «Халықпен танқтың тасасында тұрып сөйлесуге болмайды», – деген сөзімен жауап берейін. Ақыр әңгіме сыртқы дүниеге ауысып кеткен екен, мен мынадай бір нәрсе айтайын. Дүниедегінің бәрі өзара байланыста ғой. Вильнюс қаласындағылар Пушкиннің ескерткішін алып тастау керек, ол бұл қалада болмаған деп жатыр. Ал Делиде Александр Сергеевичке ескерткіш қойылмақ. Пушкин онда да болмаған ғой. Осыны қалай түсінуге болады? Козьма Прутков айтпақшы: «Арғы жағына үңіл». Әңгіме, меніңше, ұлы ақынның жеке басында емес, шет жақтан ағылып келіп жатқан әлгі миграцияда, тілдің, ділдің болашағына қауіп төнуінде. Жалпы, қазақ атам алыстан сыйласқан жақсы деген ғой. Менің нық сенімім, нанымым бойынша, осы миграциялық процесс тоқтамайынша ұлттаралық қатынас та ретке келмейді, тату-тәтті тыныштықтың да шырқы бұзылады. Бұл сұмдық проблеманы ұлт мәселесі жөніндегі Пленумда бірінші кезекке қойған жөн.

Тіліші: Творчестволық интеллигенция, зиялылар қауымы халқымыздың ақыл-ойы, ашылған санасы емес пе? Халықты топтастыратын да, алға сүйрейтін де өзіміз. Ендеше, өзіміздің арамыздағы ахуал қалай?

Сафуан Шаймерденов: Мен тағы да әріден бастайын. Өз заманынан ұлттық санадан озық туған Абайға, Біржанға, Ақанға, Ахметке, Жүсіпбекке, Мағжанға не көрсетпеді бұл қазақ. «Халқым надан болған соң, қайда барып оңайын», – деп Абай зарлап өткен жоқ па? Бұл зиялылардың да, халықтың да трагедиясы. Халқымыз екі жақты езгіде болды. Россияның екі басты самұрығы шеңгелімен бір жағынан сығымдаса, екінші жағынан ұлт-азаттық көтерілісімізді өз ішіміздегі «бесінші колонна» тұншықтырды. Ал 37-жылғы зобалаңда басқаны былай қойғанда, рушылдықтың, мансапқорлықтың ізі сайрап жатыр. Мен, мәселен, Сәкеннің жолдасы Гүлбаһрам, Бейімбеттің жолдасы Күлжамал, Ілиястың жолдасы Фатима апалармен әңгімелескен адаммын. Үшеуін де күйеулері ұсталғаннан кейін үйлерінен қуып шыққан бір-ақ адам – қазіргі академик. 1961 жылы Жазушылар одағында болған

жиналыста Гүлбаһрам да, Фатима да осыны дүйім жұрттың көзінше айтқан. Шындықтан ешқайда қашып құтыла алмайсың, одан жасырына да алмайсың. Ең абзалы – арын таза болсын.

Халыққа қай заманда болмасын формалды лидер емес, рухани көшбасшы керек болған. Онсыз халықтың да күні қараң. Меніңше, ол данколық сипаттағы адам болу керек. Ал ондай азаматымыз бар. Мен Олжас Сүлейменовті айтып отырмын. Ол – маңдайымызға біткен мақтаныш, ел қамын жеген Едіге де сол қазір. «Жастық шақ ақ алмастын жүзі емес пе, қайрап ап қалың жауға сермегендей», – деп Мәди айтпақшы, оның қазір дер шағы, толысқан кезі. Бетке ұстар қоғамдық қайраткеріміз де сол. Жақында ғана ол М. С. Горбачевтің қасындағы топ құрамында Англияға барып қайтты. Совет Одағында жүріп жатқан революциялық қайта құруға белсене ат салысушы ретінде шақырылды бұл сапарға. Ағылшын жұртшылығына «Невада» қозғалысы туралы айтып берді, оларды ядролық қарусыздандыруға шақырды. Сондықтан біреудің сүрініп кетуін аңдымай, бәріміз де қайта құруға өз үлесімізді барынша қосуымыз керек.

Тілші: Осыған байланысты Шоқанның А.Н. Майковке: «Менің туысқандарым ұлттық та, таптық та ескіліктің шырмауында. Әсіресе бірбет, даңққұмарлығы бірден көзге шалынады... Көппен жалғыз алысуға шама келмесін түсіндім, шындық қанша қасиетті болғанымен, адасқанның алды жөн бола береді екен, әсіресе уақыт солай етіп тұрса, амал жоқ», – деп жазған хаты еске түседі.

Сафуан Шаймерденов: Шоқанды есіме жақсы салдың. «Біз орыс офицеріміз», – деп жүрген Шоқанның жайы қызық қой. Шоқан орыстың зиялыларымен жақсы болғанымен, былайғылары қазақ-киргиз деп қабылдамаған, қазақтар бұл шоқынған, кәпір деп іш тартпаған. Меніңше, ол құрт ауруынан емес, құсалықтан, өз халқы ұғынбағандықтан ошат болды. Ащы шындық осы.

Тілші: Сәке, сол Шоқанның зиратының басында ақ құлпытас болған екен. Қазір де бар. Осы патша офицерінің басына қойылған ақ тастан ертеректе біреу диірмен тасын оймақшы болып, қашай бастапты. Содан тарыдай тас көзіне тиіп, жарасы ушығып өліпті әлгі неме.

Сафуан Шаймерденов: Киесі бар ғой жарықтықтың. Жамбасы кіндік қаны тамған жерге тимесе де өз жерінде, қазақтың жерінде жатыр ғой. Шүкір, әйтеуір... Айтпақшы, орыс тілінде осы тектес бір мақала жазбақ болып «кіндік қаны тамған жер» деген тіркесті аударайын деп көп әурелендім. Болатын емес.

Тілші: Жазсаңыз жақсы болар еді...

Сафуан Шаймерденов: Әрине, жазуға да, аударуға да болады, бәрін де аударуға болады, бірақ қасиетті ұғымды қатардағы сөзге айырбастап қайтеміз.

ӨЗІҢНЕН БАСТАУ ОҢАЙ МА?*

Еліміздегі қайта құру, барлық жерде де әлеуметтік әділеттілікті орнықтыру кім-кімнен де қоғамымыз мүдделі болып отырған құбылыстарды сергек сезініп, қимыл жасауды, іскерлік танытуды талап етеді. Сондықтан қайраткер ісіне, қаламгер сөзіне қалың жұртшылықтың, оқырманның ықыласпен назар салып, зейін қойып отыратыны түсінікті де.

Осыған орай журналымыздың тілшісі Төлен Қауынбаев белгілі жазушы Сафуан Шаймерденовке жолығып, қаламгердің уақыт, қоғам, ел алдындағы өз жауапкершілігін сезінуі, өз әріптестерінің келеңсіз құбылыстарды жоюға тікелей үлесі хақында әңгімелескен еді. Назарларыңызға осы сұхбатты ұсынып отырмыз.

Жазушының жайласып отырып сөйлесуге ықыласты екенін білгеннен кейін шаруаның салмағы бізге ауғандай болған. Келісім бар да, енді соның тиянақ-нәтижесі бар. Бұған қалай жетуге болады? Жазушының уақыт, қоғам, ел, өмірдегі өзгерістер жайындағы ойларын білуге себеі тиер-ау деп алдын ала сұрақтар әзірлеген едім. Енді, міне, соның бірі – артық, бірі – кем көрініп, қаламгер ағамыздың шығармаларына үңілу көбейді. Солай болса-дағы «көкейіндегі көрікті ойды базардың нарқы бұзады» дегендейін, көп нәрсе нақтылы әңгіменің ауанына қарай өрбіп жүре беретіні де бар.

Сәкең өзінің кең жарық жұмыс бөлмесінде отыр. Дәл қазір жазудан гөрі, кітап оқуға көбірек ойысқан тәрізді. Ыңғайы солай. Қарсы алдында беті орталанған, үш-төрт жерге қарындашпен белгі қойылған кітаптар жатыр. «Неден бастасам екен?» деп ойлағанымша болған жоқ:

– Сен мына дүниемен таныс шығарсың? – деп әңгімені Сәкеңнің өзі бастады. – «Жазушы» баспасынан 1987 жылы жарық көрген кітабым.

Тілші: «Ағалардың алақанын» айтып тұрсыз ғой. Бұл кітаппен қолжазба кезінде танысып, пікір айтқан болатынымын...

Жазушы: Бұл көптен бері жазып жүрген шағын әңгімелер, эсселер жинағы. Көңілге түйіп, көкіректе сақтап жүрген нәрселерді қалың оқырманға жеткізудің, сол аса қажетті, жақсы, татымды деп тапқандарыңды шашып-төкпей әсерлі қалпымен айтудың қилы-қилы жолдары іздестіріледі емес пе? Бұл жинақ мен үшін сондай мол мүмкіндіктің бірі болса керек. Мәселе әңгіменің шағындығында емес, айтайын деген ойыңның бояу-реңін жоғалтпай, оқырманға әсерлі қалпында жеткізілуінде. Әлбетте, бұл оңтайына оңай келетін шаруа емес.

* Бұл сұхбат-мақала «Жұлдыз» журналының 1988 жылғы 12 санында жарияланған.

Тілімі: Бірде Ғабит ағаның – Ғабит Мүсіреповтің үйінде болғанымда, жазушының өз шығармасын, қалың оқырманға танымал болған туындысын зейін қоя оқып отырғанын, тіпті батыра белгі салғанын көргенім бар еді. Мұндай белгілердің әсіресе 1980 жылы жарық көрген үш томдықтың бірінші томына енген әңгімелерге көбірек түскенін байқадым.

Жазушы: Әр қаламгердің әр түрлі қалпы, әр түрлі жағдайларда жазу, оқу машығы болады. Қалай десек те ең әуелі өз дүниені өзін сыншысын. Бұл жазушыға, өнер адамына көбірек қатысты. Әйтеуір жазған нәрсең өзімен кетті, енді оқырман қолына барып жетті деп тоқмейілсу қаламгерге қол емес, оны айтасыз, мұның өзі әрі-беріден соң тоғышарлық болар еді. Шығармашылық өнері ұдайы ұстартып, ұдайы мүсіндеп, сұлулап отыруды қалайды, қаламгердің сондай тынышсыздық пейілін сүйеді. Сөйтіп, өзінді оқушы көзімен оқу көп нәрсені аңғартады. Өйткені шығарма жазушының төл туындысы болғанымен, оқушы қауымға кітап жеткенге дейін көп қолдан өтетіні белгілі, оған редактордың сұнғылалығы, сары майдан қылшық суырған жанның тірлігін еске салатын қағылездігі, корректордың қияндағыны шалып қалатын көргіш, қырағы көзі қажет. Кітап процесі жанды процесс. Оның технологиясын қозғамағанның өзінде, бізге, қаламгерге, қатысты қыры мен сыры жетіп артылады. Оқисың – ой қуалайсың, өмір шындығына, басқалардың талғамына ұсынылып отырған көркемдік әлеміне кір түспесе екен, барынша мінсіз болса екен дейсің. Осы ой үстем болған сайын өзіңнің де әдебиет алдындағы жауапкершілігің арта береді.

«Ағалардың алақаны» 1987 жылдың қаңтарында жарық көрді. Алғаш қолға тиген бетте-ақ ыстық қалпында оқып шығып, шалағайлықтарға, «әттегенайларға» опынып, қаламымның ұшын қайрай түскенім бар еді. Міне, соған қайырыла соғып отырмын. Қатенің үлкен-кішісі жоқ. Ол кімнен кетсе де, кім көрсе де түзетіп, мәселенің бетін күдіксіз ашып отыру ләзім. Бұл және біздің бәрімізге сабақ болуға тиісті.

Тілімі: Сәке, әңгімемізді негізгі арнаға қарай бұрсaq қайтер еді.

Жазушы: Анығырақ айтқанда?

Тілімі: Кадрлардың көпшілігі жауапкершіліктен қашып, ділгер нәрселерді айналып өтіп, қара басының қамын ойлап, ұсақ-ұланды күйттеп кеткендіктен де, көптеген халықтық, елдік, оны айтамыз, бүтіндей бір кезеңдік мәні бар мәселелер шешілмей, жабулы қазан жабуымен қалып келгені ашық айтылып отыр. Демек, бүкіл қоғамымыз қозғалыс үстінде. Жариялылық, демократияландыру жеке адамның, бүкіл коллективтің өмірінде соны сілкіністер туғызып, творчестволық инициативаларға өріс ашқанына куә болып отырмыз.

Жазушы: Мұны мен тікелей революциялық жаңарудың жемісі деп

қабылдаймын. Бұл – халықтың революцияшыл рухының жеңісі. «Жеңіс» деген сөз белгілі бір істің, күрестің тиянағы, нәтижесі ретінде, мәреге жетудің белгісі ретінде айтылатынын мен жақсы білемін. Ұлы ақынымыз Абай өзінің ғақлиясында сәттілікті, істің қалай аяқталатынынан емес, оның қалай басталғанынан аңғаруды еске салған-ды.

Біздің бүкіл еліміз, барша жұртшылығымыз күрделі кезеңді бастан кешіп отырғандықтан да, Мұрат тұтатын қайырлы іс тиянақты басталғандықтан да, бұл сөзді батылырақ қолданып отырмын. Біз қайта құрудың екінші кезеңіндеміз. Әлеуметтік өмірдің барлық саласында елеулі өзгерістер, нақтылы нәтижелер болуға тиісті. Әрине, бұл кезеңнің өзіне тән қиындықтар, күрделі құбылыстар ұшыраспайды, бәрі тақтайдай тегіс жолмен өтеді дей алмаймын. Әлгінде айтқанымдай, мұның өзі де жанды құбылыс. Қоғамдық қатынасты жетілдіру, шаруашылық механизмін мейлінше икемді етіп құру, рухани тіршілігіміздің сұранымдарына дер кезінде тиянақты жауап іздеу тіпті де оңай болмаса керек.

Меніңше, назар аударатын нәрсе мынау; былайынша айтқанда, әркім-ақ қайта құру қадамдарын жақтап, қуаттайтын тәрізді. Демек, ешкім де үлкен жолдың екпініне қарсы тұрмайтын, ондай ой ешкімнің қаперіне келмейтін секілді. Олай болса, кінә кімде, кінәрат неде? Бұрындары тізгін ұстап, «ел басқарып» қалған әкімдер мен әупірім бастықтар ма? Жариялылық, кең демократия кезінде олардың жыпсыма харам ойларын тойтаратын күштер мен тәсілдер табылар да. Әрине, мұны да жену, ауыздықтау керек. Сонымен бірге адамның ақыл-ойы, дағдылы істері, үйреншікті кәсібі бір ортамен байланысы, өзгерместей болып қатып қалған тірліктегі көндікпелігі, шиырдан шықса адасып кететіндей көрінетін жасқаншақтығы, бойкүйезділігі бар емес пе?! Әркімнің кежегесін кейін тартатын нәрсе – өз бойында, батылырақ айтсам, өз жауың өз жүрегінде дер едім. Бұл жаттандылықтар мен беттен жасқаулар бір күннің, ия болмаса бір жылдың еншісі емес, сол үшін онымен күресу де оңайға түспейді. Ендеше, өзіңнен бастаудың қиындығы да осында. Осы бірөңкейлік, бірізділік не нәрсеге кесірін тигізбеді десеңізші! Тіпті сойқаны сол – алда-жалда әлдебіреулер талант қабілетімен ілгерілеп бара жатқандай болса, оны еркіне жібермей, қол жеткен нәрсесін әдіптеп қайырып кеп қатарға қосу – тоқыраудың маңдайына жазылған нәрсе, міне, осы болды емес пе?

Материалдық игілік өндіру жөнінде де теңгермешіліктің безбенін берік ұстаған кез болды. Бұл социализмнің «әркімнің қабілетіне қарай, әркімнің еңбегіне қарай» деген принципіне мүлде жат нәрсе еді. Әркім еңбек етеді десек те, сол еңбектің өндіргіштік қасиеті, қоғамның прогресін айқындайтын құндылығы бар емес пе? Ендеше,

сыртқы сипатында ұқсастықтар болғанымен, ішкі мәні даралығымен ерекшеленеді. Ал мұның өзі еңбек мәдениетіне жеткен, неғұрлым сапалы өнім өндірген, түпкі нәтижеде неғұрлым мол табыс келтірген жұмысшының, колхозшының мойны озық тұру керек деген сөз. Нақты еңбегі – тұрмысының көрсеткіші болу керек. Бұл кім-кімге де түсінікті, әрі кім-кімнің де көкірегіне қона кететін сөз! Олай болмаған күнде әлеуметтік теңсіздікке есік ашылмақ. Кейде «Ерінбеген етікші болады» деп, осы мамандықтың иелерін кемсіте сөйлейтіндерді кездестіріп қалам. Сонда мынандай ой келеді: несі бар, қолынан келсе, тұтынушының сұранысын өтей алса, кім-кім де етікші болсын, оны айтамыз, әріптесінен өнері асып жатса, қатардағы әріптесінен бесон сомды артық та ала қойсын. Өйткені біз еңбек мәдениетін, өнім сапасын алғы кезекке қойып отырған жоқпыз ба?! Міндет, өлшем айқын екен – оның нәтижесі де көмескіленбей, қолмен қойғандай айқын болу керек.

Тіліші: Сіздің бір әңгімеңіз еске түсіп отыр. Қазақстан Жазушылар одағының проза советі мен Ағалар алқасының бірлескен мәжілісінде жазушы Тұрсын Жұртбаевтың Мұхтар Әуезовтің творчествосы, жазушылық жолы соны леппен әңгімеленетін кітабы талқыланғанда қилы-қилы тағдыр иелерін әділетсіз, жетесіз қоғамда қалай туғызуға болатыны жайында әншейінде ойға келе бермейтін бір пікір айтқан едіңіз.

Жазушы: Ол менің өз жанымнан шығарып айтқан әңгімем емес. Абайдың «Масғұт» поэмасын оқыған шығарсың. Аңызға құрылған дастанда менің айтайын деген ойыма қатысты бір оқиға бар. Масғұт елден ерек ақылды жан болса керек. Сол Масғұт бір бейшара шалды ұрының тонауынан құтқарып қалмай ма?! Бұл шал бөтен шал емес, Қыдыр болатын. Ақылды Масғұт «бү дүниенің күні» атанған, халифаға уәзір болған шақта Қыдыр шал бұған түсінде аян беріп, пәлен күні жауын жауатынын айтады. Жауын суында кесапат барлығы, оны ішкен адам жынды болатынын ескертеді... Сөйтіп жынданған жұрт шулап ордаға келеді. Хан мен уәзір оларға «үйіңе бар, ұйықтандар» деп ақыл салғанмен, бұларды тыңдағысы келмейді. Жынданған жұрт енді хан мен уәзір жынданған, ақылдан айырылған деп санайды. Ақырында әлгі топтың қылығынан құтылу үшін хан мен уәзір де жынды су ішіп, жынданады, көпшілік сонда ғана сабасына түседі. Сөйтіп есті екеуді көп тентектің қалай есер еткені сыналатын еді. Бұл кім болса да қатардан озбау керек деген мешеу ойды әшкерелейді... Біздің қоғамда да соған ұқсас жайттар болды, әрине. Диктатура, үстемдік, қараулық пен қатыгездік өз дегенін істетпей қоятын ба еді?! Кімде-кім талантты, дарынды бола қалса, оның соңына шырақ алып түсіп, қайткенде де бетін қайтаруға, тырнақ астынан кір іздеуге, табысының өзін мін етіп

көрсетуге тырысушылық – міне, әлгі әкімшілікке құрылған ортаның, көсемдік заманының қас-қабағы.

Дүние жүзі әдебиетінің асыл жауһарынан саналатын «Абай жолы» эпопеясының авторы Мұхтар Әуезовке кезінде қандай кінәлар тағылмады? Шындығында бар ма, ұлттық әдебиетіміздің мерейін көтерген кесек шығарма, қазақ халқының энциклопедиясы деп бағалануы да әбден орынды әрі әділ айтылған. Француз әдебиетінің көрнекті өкілі Луи Арагон оны дәуірлер тоғысында туған испан жазушысы Сервантестің (1547–1616) «Дон Кихотымен», ағылшын жазушысы Джонатон Свифттің (1667–1745) «Гуливердің саяхатымен» қатар қойды. Осы шедевр туындыны жасқап, жабырқатқандар қандай кінә тақты? Автор өмір шындығын бұрмалап көрсетті-мыс, ескілікті көкседі-мыс, кедейлердің тіршілігін солғын көрсетеді-мыс... Орыс халқы мен қазақ халқының достығы қайда? Россия зиялыларының өмірі суреттеледі, олар шын мәнісінде кімдер? Мешеу ойды меншіктенген диктат, міне, осылай килікті. Мұхтар Әуезовті мұқату үшін тіпті саяси айыптау мақсатымен біздің мүдденің адамы емес деген айдар жала тағылды. Ақты қара етіп көрсетуге тырысты. «Өтірікті шындай, ақсақты тындай» қып дәріптеу кең етек алып жүре берді.

«Абай жолының» шәкірт бала Абайдың Семей медресесінен Көл-қайнардағы ауылына келгені, ел тіршілігі суреттелетін «Қайтқанда» бөлімі Дулат ақын мен Байкөкше жыршының әңгіме-жырымен, оған деген Абайдың ынта-ықыласымен аяқталатын еді. Бізге бұл сурет романның алғашқы басылымынан таныс еді. Дулатқа «марксизмді түсінбейтін, тап тартысының не екенін білмейтін керітартпа ақын» деген айып тағылған соң, Әуезов амалының жоқтығынан Дулатты ойдан шығарылған Барлас атты ақынмен өзгертуіне тура келді. Бұл, міне, авторға деген қиянат қамшысының суылы болатын.

Үшінші кітаптың «Қақтығыста» тарауында Иіс кемпірдің жетім қалған немерелері жеті жасар Асан мен бес жасар Үсеннің егіннен бидай масағын теруі әңгімеленеді. Бұлардың психологиясы басқа беттерде суреттелетін кейіпкерлер тірлігіне жанаспай, бөлек тұрған тәрізді.

Сондай-ақ ішкі жақтан жер ауып келе жатқан переселендерге назар салыңыз. Олардың күтпеген жерден қазақ елінде кедей-кепшіктердің намысын жыртып, қорғаныш болып жүргенін көресіз. Ел ішіндегі екі ру арасында туындап жатқан дау-дамайды іштен келе жатқан осы переселендер басып, бір рудың екінші руға кеткен есе-кегін алып беретінін көресіз. Осыны қалай ойлайсыз, шындық па бұл, нанымды ма? Меніңше, нанымды емес. Өйткені алыс жолдан арып-ашып келе жатқан переселендердің өздерінің халі тіпті мүшкіл. Шұрайлы қоныс іздеп, жер іздеп келе жатып екінші бір тосын халге ұшырасып,

бөтен елде әділдікті орнатуы қалай? Ал бүкіл ғұмыры даламен, дала тарихымен байланысты болып келген халықтың өз тіршілігі, өз ғұрпы бар, олардың өз билері мен шешендері де, кеңесшілері де жеткілікті. Туындаған мәселені солар шешіп, әділдік іздегенде соларға жүгініп келген. Мұхтардың бұған баруы, әлгінде айтқанымдай, орыс пен қазақтың достығын жете суреттемедің деген айдардың салқыны екені айтпаса да белгілі. Идея жақсы, әрине, автордың ойын да түсінуге әбден болады. Бірақ тарихи шындық даму диалектикасы дегенді қайда ысырып қоямыз? Қайсыбір халықты, қайсыбір өңірді алсаңыз да, маркстік философияның бұл категориясын – кеңістік пен уақытты, соның аясында болатын тарихи дамуды жоққа шығара алмайсың. Талантты жазушы әлгі оқиғаларды тартынбай көсіле отырып, келістіріп суреттейді. Бірақ біз бұл жерде тарихи дамуды, өмір шындығын айтып отырмыз. Халықтың өз әдет-ғұрпы, тіршілік ету әрекеті бар, соған орай адамдармен қарым-қатынасы, дәстүр салты, сырт көзге біліне бермейтін сезім иірімдері қалыптасады.

Осы пікірімді Ғабит Мүсірепов шығармаларына байланысты да айтар едім. Мен «Оянған өлке» романының 1953 жылғы басылымымен таныспын. Ғажайып образдар галереясын түзген жазушының бұл шығармасын әлемдік әдебиеттің үлгілерімен қатар қоюға болады. Бұл қазақ әдебиетінің оқшау тұрған өзіндік бір биік шоқысы. Игіліктің, Жұман байдың, Күреңкөз қожаның, сондай-ақ Бұланбай мен Байжанның, Рязанцев пен Ушаковтың образдары қаламгердің мол мүмкіндігі, тиянақтылығы танылатын тың да соны образдар. Кітаптың қайсы бетін ашып қалсаң да, келісті суреттерге, көркем бейнелі сөйлем айшықтарына, нақыл боп кететін сөз тіркестеріне тап боласың. Бұл – нағыз ұлылыққа тән қаламның қарымы!

Сөйте тұра Шило қартпен байланысты оқиғалардың көркемдік әдібі кем түсіп, қабыспай жататын сәттері де кездеседі. Ниет қаншалықты жақсы болғанымен, оның орындалуы көңіліңді қапысыз сендіре бермейді. Ал осының себебі не? Себебі, әлгінде айтылғандай, жазушыға орынсыз қойылған талаптардың, жөн-жосықсыз (несуразный) содыр сынның салдары. Өскен ортаның ұғымы қандай болса, сол ортаға күштеп, зорлап бағындырудың сойқанды үлгісі осы. Қысқасы, «Масфұт» поэмасындағы оқиғадан мына оқиғаны кем дей алмайсың.

Тілімі: Жеке адамға табыну, «жасасын!» деп жалаулатқан ұрандар көркем өнер мен әдебиетке салқын сызын мықтап-ақ тигізді демексіз бе?

Жазушы: Нақ солай. Сол тұстарда Бабаевский, Ажаев дегендердің есімдері өзгелерден ерек өкімдеп естіле бастады. Бір күндік, яғни бүгін бар да, ертең жоқ «классиктердің» аттары дүмпіп тұрды.

Өз басым белгілі бір қаулылардың дүмпуімен нағыз көркем шығарма жазылады дей алмаймын. Қарымды қаламгерлер, шынайы талант иелері М. Шолохов, А. Толстой, Л. Леонов, А. Фадеев, К. Федин ондай желікпенің жетегіне ерген жоқ. М. Әуезов пен Ғ. Мүсірепов туралы да осыны айтуға болады. Тегінде, әдебиеттің, сыншыл ойдың ұстазы В.Г. Белинский әдебиет пен өнер өмірдегі гүлдің өзін алмайды, соның аңқыған иісін алады да, өз гүлін жасайды деп өте дұрыс айтқан. Бұл, әрине, өмірдегі гүл емес, құлпырып, мың құбыла, түрлене өскен гүл. Оның басқаларды ынтық ететін, ынтызар қылатын қасиеті де осында! Біз елуінші, жетпісінші жылдары әдебиеттің осы бір қағидасынан айырылып қалдық деп батыл айта аламын. Прозалық шығармалардың баршасына тән қасиет: оқиға жағымды және жағымсыз кейіпкерлердің іс-әрекетіне қарай екшеледі. Осы өзара қақтығыста жағымды кейіпкерлер (ұдайы және де!) жеңіп кетіп жатады. Бұл тәсіл ауыз әдебиетінде, ертекертерде көбірек ұшырасатын еді. Мұның себебін мен диктаттың, қазір баспасөзде жиі жазылып жүргендей, чиновниктердің, бюрократтық ойдың әдебиетке араласып, жосықсыз төрелік жүргізуінің әсері деп білемін. Енді қалай? Әдебиетте бір-ақ күш бар, ол күштің аты – ар. Бұл халық өміріне, белгілі бір дәуір, кезең шындығына суарылған болу керек. Көркем шығарма кейіпкерлерінің қай мезгілде, қай жерде ғұмыр кешетінін, олардың халық өміріне қаншалықты жанасымды екенін білмей тұрып нағыз жазушы, көркем сөз шебері жазу столына отырмауға тиіс. Бұл бір сиқыры мол өзінше әлем.

Тілші: Редакция почтасынан қоғамымызда болып жатқан процестер мен өмірдегі өзгерістер әдебиетімізде өз ізін тастай ма, бұл үшін ұзақ уақыт керек пе деп сұраған хаттарды жиі оқуға болады.

Жазушы: Қоғамдағы процестерге өзінше зер салып отыратын зейінді оқырманның оптимистік ойларын мен де қабыл аламын. Жалпы, еліміздегі өзгерістердің мәні терең екенін әрбір совет адамы жақсы сезінуге тиісті. Бұл – қоғамды дамытудағы лениндік ойларды қалпына келтіру, әлеуметтік әділдікті, шынайы социализмді орнықтыру болса керек. Социализмнің негізгі нормаларынан ауытқушылық және мұның өзін заңдылық, табиғи нәрсе деп түсіну қаншалықты етек алған десенізіші! Бұл жөнінде 1988 жылдың мамырында СОКП Орталық Комитетінде болған бұқаралық информация құралдарының, идеологиялық мекемелер мен творчестволық одақтардың басшыларымен кездесуде, СОКП-тің Бүкілодақтық XIX конференциясында өте әділ әрі сенімді түрде айтылғаны мәлім. Көркем шығарма елге, қоғамға қызмет етеді. Көркемдік қуат, шынайылық тән оған. Бұған қаламгер сабырлы ізденістер арқылы жетсе керек. Сондықтан ондай шығарманың мерзімін межеллеу қажет бола қоймас. Дүниежүзілік әдебиеттің үздік үлгілері осындай ойларға жетелейді мені.

Тіліші: Өзіңіздің шығармашылық шаруашылығыңызда тоқыраудың әсері бар ма?

Жазушы: Мен ала бөтен өңірде өмір сүріп отырған жоқпын, қазіргі «барымыз қайсы, жоғымыз қайсы?» деп шындықты қаз-қалпында айтуды Мұрат тұтқан кезеңде ғұмыр кешіп келемін. Сондықтан оқшау тіршілікті еншілей алмаймын, олай ету қаперімде де жоқ. Енді нақтылы сұраққа нақтылы жауап қайтарып көрейін. 1960 жылы Алматы облысының Жамбыл ауданына командировкаға шығайын. Осындағы «Айдарлы» совхозының (қазірде Күрті ауданына қарасты) шопандарын аралап, олардың тіршілік-тынысымен егжей-тегжейлі танысуыма тура келген. Сөз көп, ұран көп. Нақтылы іс жоқ. Одан шопандардың тұрмысы жақсара ма? Күн болса қақап тұр, отыз-қырық градус суық, бет қаратпайды. Бәрінен де әлгі қоғам малын бағатын шопанның хал-күйі аянышты. Киіз үйде жатқан оттан да береке қашқан. Бұл күй Абай заманында, одан бұрын да болмап па еді? Еңбек адамының тұрмысын қалай жақсартуға болады? Көзбен көрген шындық осы. Әбден меңдеп алған қырсыздықты, келеңсіздікті көріп тұрып, айтпай кету – арға сын. «Қияндағы қыстау» деп аталатын проблемалық очерк солай туған еді. Ол ең әуелі «Мәдениет және тұрмыс» журналында жарияланды. Кейін кітапқа енгізу ойымда бар еді. Міне, ол осы жерде тосқауылға тап болды. «Жазушы» баспасының сол тұстағы директоры: «Жарық көрсе сөзге қаламыз ғой, тыныш жатқан жыланның құйрығын басып қайтеміз» деп дес берсе, қане?!

Ал қазір жағдай баскаша. Мәселе мейлінше айқын қойылып отыр: экономикада да, әлеуметтік өмірде де тың жолмен ілгері басуымыз керек. Еңбек адамына, инициативаға барынша еркіндік берілген кез. Осы арқылы қоғамның да, жеке адамның да беделі арта түспек. Сонда бұл кімге тиімді? Социализмге, біздің баршамызға тиімді. Инициативаға, творчествоға ендігі жерде тұсау салынып, шек қойылмақ емес. Біздің қазіргі дамуымыз, тоқырау зардаптарын жою жолындағы әрекеттеріміз осыны дәлелдеп отыр.

Тіліші: Сәке, Сіз Қазақстан жазушыларының соңғы съезінде сөз сөйлеп, қаламгерлердің оқта-текте болса да творчестволық күштерін негізгі, күрделі мәселелерге жұмсаудан гөрі, өнбейтін дауды қуалап кететінін ашына айтқан едіңіз. Сондай ортақ іске, өнімді іске жұмылдыру мақсатын көздеген пікірлерді, кейін де қаламгерлердің бас қосуларында ірікпей айтып жүрсіз.

Жазушы: Алдағы ағаларды өнеге, үлгі тұтар біздер де, кейінгі толқын қаламгерлер де мирас етер үрдістің бірі өздері аңғарған кінәрат, кемшілік атаулыны мәймөңкелемей, бетін бүркемей ашық, батыл айту болатын. Бұл қоғам, бүкіл ел алдындағы жауапкершілікті, ұрпақтар жалғастығындағы тазалықты сезіну, қала берді, творчество

адамын қадірлей білу парасаты шығар. Қалай десек те, олардан алатын тағылым аз емес дер едім.

Біздер, қаламгерлер, әдеби шығармалардан көркемдік шындықты іздеп, туындыны бұтарлап, безбенге сап жатамыз. Талдап, зейін қойып, көз жеткізіп оқу, әлбетте, керек нәрсе. Одан кем түспейтін және бір нәрсе бар. Ол – өмір шындығын саралай білу, ел тіршілігін өз бояуымен танып, көріп отыру.

Тоқырау дегенге менің қосып айтарым: басшы қызметтерге, көбінесе ел тағдыры шешілетін беделді орындарға инициативасы жоқ, жәркеленші, жағымпаз, арқа сүйеген адамы туралы ұялмай-қызармай қолпаштау сөзін будақтата жөнелетін, өресі тар, жанбағыстың қитұрқысын мүлтіксіз әбден меңгеріп алған, – қандай бейшаралық десеңізші – мейлінше қомағай, тұтынғыш адамдардың жоғарылатылуы. Және де мұның халықтың тегеуірінді тосқауылын көрмей, шығандап, мүлдем асқынып кетуі. Осы кезеңде өтірік айтудың, шімірікпрудің бейне бір жарыс-тайталасы өткізіліп тұрған тәрізді.

1986 жылғы желтоқсан күндері туралы әр түрлі пікір өрбітіп, оның қалың жұртшылық терістеген, қоғамға жат қылық деп санаған көрінісін ұлғайтып, дабырайта көрсетуге тырысқан ішкі есебі мол арамзалар болмай қалған жоқ. Жеке фактілерді тізімдеп жатудың қажеті бола қоймас. Дегенмен бұл – адамдар арасындағы тәрбиені, ұлтаралық қатынастар мәдениетін халық өміріне лайық деңгейде жүргізе алмаудың себеп-салдары екені анық. Осы кезде біз «тәрбие» дегенді негізінен жастарға арнап айтатын секілдіміз. Сонда қалай, басқа жұртшылық бәрін игерген, бәрін білген болып шыға ма? Мен ешқашан олай дей алмаймын. Жарық пен көлеңкені, күн мен түнді табиғаттан ешқашан бөліп алмайтынымыз секілді, тәрбие атаулыны, әрине, оның сыннан өткен түрін, жұрт кәдесіне асатын үлгісін халықтың барлық тобының арасында лайықты насихаттап отыру керек. Халық біртұтас құбылыс, оның кейбір тобын егде деп еңкейтуге де, жас деп жасқауға да болмайды.

Кемшілік атаулыны көру, тану бар да, сол көрген, таныған нәрсені алдағы уақытта болдырмау, оның тамырын кесу бар. Ал бұл бәрінен де күрделірек. Себебі оның астарында жұртшылық қабылдайтын, бірлесіп қолға алатын саналы, салдарлы жұмыс жатыр.

Осы жерде мынаны айта кетейін. Республика басшылығында кейбір адамдар өте ұзақ отырып келгені шындық. Күштеу, өктемдік қолында билігі бар адамға тән болса керек. Төменгі буын бағынушы болып табылғандықтан және мұның өзі дағдылы нәрсеге айналып, қанға сіңіп кеткендіктен де, бағындырушыларға құлдық ұру, оның алдында құрдай жорғалау етек алды. Бұған жоғарғы эшелон – сынаушы, төменгі эшелон, қалың көпшілік сыналушы болуы да зардабын тигізбей

қоймаған. Мұндайда «мінсіз адам, бәрін біліп, есіркеп, мүсіркеуші жан» деген пікір орныкпай, қалыптаспай қайтсін?! Осыдан барды да, осы жоғары эшелонда рулық, тамыр-таныстық, жергілікшілдік, жек-жаттық белгілерге қарай қызмет бөлісу, сый-сияпат жасасу [мұндайда әсіресе басқару аппаратында қауіпті, бұқараның, еңбекші халықтың иницитивасына, белсенділігіне тежеу салынады] мендеп кетті. Осы орайда, баспасөзде сол оқиғалар жөнінде жазылған материалдар көңіліме ұламағанын айтуым керек. Оның себебі – өзіміз айтып жүрген жариялылық пен әділдіктің тапшылығы. Шындық не бұрмаланып айтылады, не мүлде айтылмай қалады. Яки болмаса, соған көлденеңнен жатып ап төрелік жасайтындар бар.

Қазір томаға-тұйықтық жоқ. Радио, теледидар арқылы шетелден не килы хабар беріліп жатқандықтан, оны біздің жастарымыз да көреді. Көрген нәрсені әркім әрқалай қабылдайды десек те, оның жағымсыз әсерлерін ескермейміз, ұмыт қалдырамыз. Ойыннан өрт шыққанда барып бір-ақ опындырады.

Жанағы бір сәтте кейбір кемшіліктердің орын алғаны айтылғанмен, соның себептері көз жеткізе ашылмайтынын (кімнен жасырамыз?), ал мұның өзі көлеңкелі көріністерге тағы да себеп болатынын аз да болса сөз еткен едім. Расы солай. Демек, белгілі бір жағымсыз нәрселер қозғалған екен, оның себеп-салдарын, нәтижесін де індете ашып, басқаларды оның мерездерінен сактандырып отыру қоғамдық тәрбиенің аясына жатады.

Ендігі бір таңғаларлық жәйт мынадай: әлгінде айтқанымдай, белгілі бір оқиға болған екен делік. Ол жайында әркім өз ойын айтып, пікір қозғасын-ақ делік. Бұл еркіндіктің, сөз бостандығының белгісі. Бірақ, солай екен деп кез келген жерге орынсыз тұмсық сұғып, кимелеуге бола ма? Өз басым мұны ешқашан құптай алмаймын. Бұл таныс бола ма, бейтаныс бола ма – бәрібір. Бұл да өтіріктің, жартылай шындықтың бір түрі. Біздің тандаған жолымыз – толық шындық. Мәселе тек осылай қойылуы керек. Ендеше басқа жерде, өңір-аймақтарда тіршілік ететіндерге алыста жатып алып «сен олай, сен бұлай екенсің» деп, сыртынан тон пішу де жағымсыз, әбес қылық.

Ал бауырмалдық туралы сөз қозғап, ортақ кемшіліктерді түзету үшін ағынан жарылып пікір қозғау, басқа халықтың мұңын өз мұңы ретінде қабыл алу – бұл басқа нәрсе, басқа тағылым. Армян ақыны Сильва Капутикянның 1986 жылғы Алматыда болған желтоқсан оқиғасына байланысты біздің туған халқымыз атына айтқан ақжарма ойларын мен өз сөзім, өз ойым деп қабылдадым, адамгершіліктің, кісіліктің көрінісі дәйім осылай болар деп санадым.

Халқымыздың басына төнген қайғылы күндерде мұндай жылы сөздер басымызды ұстағандай әсер берді, мерейімізді кетерді. Сол

үшін де Сильваға мың да бір рақмет! Біздің армян халқына деген махаббатымыз арта түскендей әсерде болдық.

Ал беларусь жазушысы И. Шамякин, не болмаса өзбекстандық К. Икрамов орталық баспаларда жариялаған мақалаларында қазақ халқын ғайбаттауға дейін барды. Икрамов жолдас бір кезде Бетпақдалада ауыл әкімдерімен кездесіп, олардың ілтипат білдірмегеніне өкпелеген екен. Ал сол өкпесін көп жылдар бойы ұмытпай жүріп, қиын кезде қазақ халқының атына бұлдана айып тағуы, бері салғанда, әбестік деп білемін. Достар да, достық та қиындықта танылады.

Соңғы жылдарда өзбек халқының да басына талай-талай ауыртпалық түсті. Адам айтқысыз қиындықтар мен азаптарды кешіп келе жатқанына қиналамыз да, қайғысына ортақтасамыз. Қазақ халқы өзбек халқын ардақтайды. Досына дегенде жүрегін суырып беретін, астындағы жалғыз атын сыйлайтын мырза да кеңпейіл қазақ бауырмал өзбек халқы ойлаған жерінен шықпаса, «өзбек өз ағам» деген болар еді. Бұл шындап келгенде өзбек халқының мырзалығын, дарқандығын, бауырмалдығын танытатын анықтама. Ал біз осы бауыр халыққа әлгі өкпелі Икрамовқа ұксап әлдене деп, «шоқ-шоқ» деп жататын болсақ, кісілігіміз қайсы, адамгершілігіміз қайсы?! Жоқ, біз Икрамов сияқтыларға еліктей алмаймыз...

Ал Шамякин болса қазіргі қайта түлеу, өзгерту, жаңару дәуірінде ұмыт болып бара жатқан 30–40-шы жылдардағы догмаға, қатып қалған ұғымдарға бас шұлғып, «қазақтарға совет өкіметі ананы берді, мынаны берді, соны ақтамай отыр» дегенге дейін барды.

Ұлы Отан соғысында бауырмал беларусь халқы қызыл қырғынға ұшырағанын біз жақсы білеміз. Кинодан не теледидардан Хатынь ескерткішін көргенде жүрегіміз сыздап, көзімізге жас келеді. Осындай апатқа ұшыраған беларусь халқына шын көңілден көркейе берсе екен, өсіп-өне берсе екен деп тілейміз. Беларусь халқы – батыр халық. Сол секілді қазақ халқының ерліктері де әмбеге аян. Политрук В. Клочков «Отступать некуда, за нами Москва!» деп ұран тастап, Москваның түбінде жау танкілерін жайратқан 28 гвардияшыл-панфиловшылардың бірқатары қазақ екенін Шамякин жолдас неге ұмытады? Ия болмаса, біздің батыр екі қызымыз – Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова ше? Олар – екеуі де алапат соғысқа өздері тіленіп барды, ерлік көрсетіп, құрбан болды. Ал қыздардың мұндай ерліктері басқа республикаларда көп ұшыраса бермейді...

Менің туған жерімде, Солтүстік Қазақстанда, Суаткөл деген шағын ауыл бар. Осыдан біраз жыл бұрын сол Суаткөлде майданға аттанып, қайтпай қалған боздақтарына ескерткіш қойылды. Мен соның ашылуына қатыстым. Сонда тасқа қашалған 69 фамилияны оқыдым. Соғыстан бұрынғы Суаткөлде не бәрі 40-ақ үй болды. Сонда 40 үйден 69

жауынгер опат болған. Бұл не? Ерлік емес пе? Отан үшін өмірін киып жатса, бұл не – Совет үкіметінен алғанын ақтамағаны болып шыға ма? Осындай да жауапсыздық болады екен? Ал бір қызығы, Суаткөл жалғыз емес, Қазақстанның қай облысын араласаңыз да, Суаткөлдер табылады. Шамякиннің келіп, сол жерлерді аралауын, көріп, көз жеткізуін өтінемін. Егер Шамякин жолдас алған-берген есептерге жүйрік болса, мына сауалға жауап берсінші: 1894 жылғы санақ бойынша қазақтар 4.084 мың екен. Ал 1939 жылғы санақта қазақ халқының саны 2.300 мың болды. Сонда 47 жылдың ішінде кем дегенде екі есе көбеюдің орнына бұл халық не себепті екі есе кеміп кеткен? Осыны Шамякин жолдас біле ме екен? 1931–1932 жылдардағы аштықта Голошекин жүргізген «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» саясатының салдарынан 3 миллионға жуық қазақтың қырылып қалғанынан хабары бар ма екен? Халық тағдырын, ел тағдырын ойлаймын деген жазушы мұндай сауалдарға қайткен күнде де жауап іздеуге тиісті.

Мәжіліс-жиындарға қатысып жүріп те, баспасөз материалдарымен танысып жүріп те түсініп, сезгенім мынау: біздің халқымыздың қиындықта қасынан табылып, көмек, күш-қуат беретін достары көп екен. Олар барлық республикада көп екен, жеткілікті екен.

Осы жерде еске ұстайтын нәрсе: біз көп ұлтты мемлекетте, көп ұлтты республикада өмір сүріп отырмыз. Демек, ұдайы ортақтасу, игіліктерді молайту шектелмей, барынша кеңі бермек. Мұнын ой айтып, пікір саралауға да қатысы бар. Сондайда белгілі бір халық тарихында болған, яки ұшырасқан келеңсіз құбылыстардың мәнін басқа халықтың өкілінен гөрі, осы халықтың өз өкілдері, жөн білетін, білікті перзенттері айтса жарасады. Себебі оның астарында тарихи процесс, тарихи, табиғи байланыс, адамның сезім-пайымымен, түйсігімен біте қайнасып жатқан, осы арқылы саралауды қажет ететін салмақты тұжырымдар жатады. Демек, халық тағдырын байыптап, саралау жеңілтек ойға, бір жақты бағалауларға зәру болған емес.

Ал жақсылықтар, табыстар туралы айтудың жолы бұлай емес, бұдан гөрі жеңілдеу. Жақсы сөзді кінәратсыз-ақ қабылдай береміз.

Достық шынайылығымен, рухани қажеттілігімен күшті. Оның тағылымы ұдайы осыны еске салады. Тіпті, айтар едім, осы ұлы сөздің түп-төркінінде, ішкі мәнінде адамдардың мінез-құлқының жарастығы, жамандық пен жақсылық жөніндегі көзқарастарының үндесуі жатса керек. Бұл жерде мен халқымыздың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов пен орыстың ұлы жазушысы Федор Достоевскийдің арасынан қыл суыра алмайтын, тонның ішкі бауындай достық байланыстарын, қарап отырып, адам қызығатын қарым-қатынасын айтайын деп отырмын. Ұлтын алып қараңыз, бірі – орыс, бірі – қазақ. Жасы ше? Достоевскийден Шоқан 14 жас кіші. Тағдыр-талайларынан да ұқсастық

таба алмайсың. Сонда деймін-ау, бұлардың достығының күдіреті неде? Оған жауап іздеп әуре-сарсаңға түспейсін. Тәнті боласың. Міне, осындай өзіне тәнті ететін достықты іздеп, уағыздасақ керек, соған бас исек керек.

1987 жылы 23 майда Қазақстан Жазушылар одағының пленумы болып, сонда сөйлеген едім. Көптен көкіректе қордаланған ұсынысымды да білдірдім сонда. Астанамыз Алматыдағы Комсомол көшесінен Достоевский мен Шоқанға ортақ неге ескерткіш орнатпасқа? Және бұл көшенің атын өзгертіп, осы екі адамның атымен атаса қайтер еді? Егер күндердің күнінде сондай ескерткіш қойылар болса, Достоевскийдің сүйікті досы Шоқанға жолдаған хатынан мына жолдарды тасқа қашап жазу әбден лайық: «Вы пишете мне, что меня любите, а я вам объявляю, бесцеремонно, что я в вас влюбился. Я никогда никому, даже включая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к вам. И бог знает, как это случилось». Сонда осы ескерткішті көріп, осындай сөздерді оқыған адамдар, қай ұлт өкілі болса да, ойға қалмас па еді? Өзіне-өзі есеп беріп, ұлтаралық қарым-қатынасқа қандай үлес қостым деген оймен кетпес пе еді? Тек «достық, достық» дегенмен, мұратқа жетпекші емеспіз, – оны нақтылы әрекетпен жүзеге асыру көп артық. Ал достық мұратына жеткіміз келеді екен, шын сөйлейді екенбіз, онда адам санасына ой салатын, жүрек пернелерін басатын осы секілді әдістерін табуымыз керек.

Тілші: Әлгінде, адамның ішкі мәдениеті, қоғамдық тәртіптің үлгісі туралы сөз қозғаған мезетте бұған нақтылы мысал келтіре алар ма екен деп отыр едім.

Жазушы: Адам баласы табиғатында жақсылыққа құштар. Ал қазіргі кезеңде осы жақсы қасиетті материалдандыру – достық сезімдермен, ішкі мәдениетпен байыту аса маңызды. Өткен күннің сабақтары ретінде мен аса дарынды екі перзентіміздің есімдерін ғана атадым.

Тілші: Жариялылық пен демократия қанатын кең жая түскен сайын, өткен өмір шындықтарын тікелей көзі көрген, яки соның зардаптарын шеккен адамдар сол кезеңнің сойылын соққандарға лағынеттерін жаудырып, қиянаттардың бет-пердесін ашуда...

Жазушы: Солай болуға тиісті. Мұны мен де көріп-біліп жүрмін. Азамат ретінде бір уайым кешсең, қаламгер ретінде және толғанасың. 1931–1932 жылғы Қазақстан халқы бастан кешкен нәубетті ұмыту мүмкін бе? Ешқашан да ұмыта алмайсың оны. Бұл В. И. Ленин идеясын бұрмалағандардың, асыра сілтеген әкімсымақтардың жүгенсіздігі. Ұлы Абай елді билей алмай, керісінше, тоздырып жіберетін даукестерді «өңкей қықым» деп әділ сынаған-ды. Оны айтасыз, ашаршылық 1920 жылы да болған. Онда бай-кулактар еңбекші бұқараға кезекті бермей, адам естіп көрмеген сұмдыққа душар еткен-ді. Осы қиянат бірді-екілі

шығармаларда атүсті суреттелетіні болмаса, көркем бейнесін таппай келе жатқаны шындық. Қазіргі «Қазақ әдебиетінде» жарияланған Нұрқан Ахметбековтің «Күләндам», Жақан Сыздықовтың «Әлі қарттың әңгімесі» деген дастандарын ғана қанағат етіп отырмыз. Сол жылдардың оқиғаларын өзек етіп алған, өмір суреттері байсалды әңгімеленетін прозалық кітаптар жазылуға тиісті деп ойлаймын.

Тілші: Сәке, «Ағалардың алақанын» оқып отырып, «Ұры басынып ұрлайды, қонақ тандап түседі» деген мәтелді жазып алған едім.

Жазушы: Бұл мәтелді мен жас кезімде ауыл адамдарының аузынан естігем. «Бір таба нан» деген повесімде оны солай деп жаздым да. Осы повестің он бірінші бетіндегі мына жолдарды оқып берейін саған:

«Әкем сөз қайтармайды. Терезе қағылды дегенше киіне бастайды.

Қалай десең де, бұл өтініш жарлықтар қиян-қилы бұйрықтардың ішіндегі қиналмай, көңілді жүріп атқарылар түрі. Ал олардың жиі қайталанатын қиын, суық түрі де бар!

– Шәймерден, пәлен үйде пәленшекен өліп қалыпты. Алып шық.

Шәкең өзіне серік болар жанның жоғын жақсы біледі. Сол себепті: «Менен басқа кім барады» деп сұрап жатпайды. Інім Есмағи екеуімізге: «Мынаны ішіндер, мынаны жеңдер», – деп қатқан-құтқан бірдемелерді көрсетеді де, қар баспаса қақпадан; қар басып қалса, қора жапсарынан шығып, өлгендерді жерлеп, түннің бір уағында қайтады».

Тілші: Мынау аштықтың бейнесі ғой.

Жазушы: Рас айтасың, көз көрген, көңіл тереңінде сақталған көрініс бұл. Пәлен жылы бізде осындай болған еді деп түсінік беріп жатпадым. Өз көзіммен көрген қасіретті бүгінгі оқырманға айтып бергім келді. Әкем марқұм біреудің ала жібін аттамаған және де кісі көңілі қалсын демейтін адал, еңбеккер де бейнетқор адам еді. Қандай жағдайда да қараулық, қысастық жасауға, басқаның нәрсесін олжалағандарға жаны қас болатын. «Өлімнен ұят күшті» деп отырар еді. Бір Шәкен ғана емес, ар алдында басын иген жандарды көп көрдім. Халқымызда ынсап деген қастерлі сөз бар. Неге екенін қайдам, соңғы бір жиырма жылда оны қолданыстан шығарып, архаизмге айналдырып бара жатқан секілдіміз. Бас қосуларда, тәрбие жұмыстарында айтылмай барады.

Осы ынсаптың жоқтығынан да болар, бұған шақыру қоғамдық тәрбиенің негізгі нысанасы деп білсек қайтер еді? Басшылықта болған адамдар кеуделерін ордендерге, медальдарға толтыруға ұмтылады. Қандай қасірет десеңші!

Тілші: Қатты абыржып отырсыз ғой...

Жазушы: Ардан безгеннен, ынсапсыздықтан өткен қасірет бар ма?!

Тілші: Сәке, шығармашылық шаруаға қарай ойыссақ деймін. Сіз бірде «повесть жанрын жақсы көрем» деген едіңіз.

Жазушы: Ойыссақ – ойысайық. Қаламгердің бағын жанр ашпаса керек. Оның шығармашылық өнері, ойлаған тақырыбын игеру қабілеті, айтам деген идеясын дөп жеткізу жолындағы толғаныстары жанр жүгін арқалап жүре береді. Мен жазбақ болған тақырыбымды ұзақ уақыт ой елегінен өткізіп, іштей тексеріп алмай жазу столына отыра алмаймын. Көп уақытым ойланып-толғануға кетеді. Бұл процесс сәтті аяқталса, іркіліске, тартыншақтауға кезек қалмайды. Осындай ұзақ жылдар ой елегінен өткен шығарманың бірі – «Жыл құсы» бір жарым айда дөңгеленіп шыға келді. Таңдамалыға енген «Қарғаш», «Ит ашуы» повестерінің жазылуы да оншалықты ұзаққа созылған жоқ. Ойда піскен, көңілде жүріп көп тербелген дүние, қанша қиналыс туғызғанымен, қол байламайды. Өз еркіннен тыс күшпен ғұмыр кешуге талпыныс жасайды. Әлгінде өзің айтқандай, шығарманың көтерер жүгін, авторлық идеяны бір арнаға тоғыстыра алғандықтан ба, повесть жазуды қолайлы көрген секілдімін.

Тілші: Сіздің творчествоңызға зер салғанда бір нәрсе айқын көрінеді. Ол – бір-біріне ұқсамайтын әйелдер образы. «Мезгіл» повесіндегі 20-жылдардың өзгелер үшін өзегін суырып беретін Бибігүлі, 40-жылдардағы қазақ ауыл өмірінен жазылған «Қарғаш» повесіндегі паңдығы мен тағдырының қызықтылығымен тартатын Қарғаш, университет өмірінен жазылған «Инеш» романындағы қызықты да сұлулық пен еркіндіктің бейнелерін беретін өзгеге ұқсамайтын Инеш, 60-жылдардағы ауыл өмірін суреттейтін «Мәжнүн тал» повесіндегі алғыр да білгір, терең ойлы Әспет бейнелері көз алдымызда тұр. Олардың қай-қайсысы да оқырманын ынтықтыратын тартымды образдар. Қазақ өмірінің 20–70-жылдардағы, яғни жарты ғасырлық өмір тіршілігін, өзгеріп, көркейе қалыптасып келе жатқан біртұтас әйел типтерін көреміз. Осы ретте бір қызық сұрақ – әу баста, творчестволық жолға аттанғанда жарты ғасыр ішіндегі қазақ әйелдерінің образын жасауды мақсат етіп қойдыңыз ба, әлде жүре келе өзінен-өзі туындаған бейнелер ме бұлар?

Жазушы: Осы секілді сұрақтарды маған келетін хаттардан да кездестіретін жайларым бар. Шынын айтар болсақ, әу баста менде қазақ халқының өмірінің ұзақ жылдарын қамтимын, сол жылдардағы адам психологиясын суреттеймін деген ой болған емес. Олай десем, мақтангөйлік болып табылар еді. Меніңше, қай жазушы болсын, повесть түгілі, роман жазардың өзінде де елу, яғни жүз жылды қамтимын деп өзіне ауыр жүк артпайтын болар деп шамалаймын.

Біздің бәріміздің ұстазымыз, іріліктің де, сұлулықтың да үлгісі болып табылатын Мұхтар Әуезовтің өзі де «Абай жолы» эпопеясын бастағанда өзіне мұндай талап қойған жазушы емес. Оған дәлел – «Абай жолы» эпопеясының алғашқы екі кітабының соңғы тараулары

алдыңғы тарауларынан бұрын жазылғандығы. Ашығырақ айтсақ, бұл эпопеяның Татьянаның қырдағы әні басқалардан бұрын жарияланды. Мұхаң үш кітапты тындырып, төртінші кітапқа аяқ басқанда ғана қазақ халқының 1850–1950-жылдар шамасындағы бір ғасырлық өмірін қамтитын туындылар берем дегенді айтқан болатын. Алғашқы елу жылына – «Абай жолы» эпопеясы арналса, соңғы елу жылдық өмірді «Өскен өркен» эпопеясында көрсетпек болатын.

Тілші: Мұғалім өмірін, студент әлемін бастан кешпеген қаламгер бұл тақырыпқа аяғын баспайтын секілді.

Жазушы: Сенің пікіріңді әділ не жаңсақ айтылған дей алмаймын. Бағалы шығармалар жазған жазушымыз Ғабиден Мұстафин мұғалімдер бейнесін солғын суреттеді деуге аузым бармайды, ал бұл қаламгер мұғалім болған емес. Енді өзіме келейін. Мен қаламгерлікке өмірдің ортасынан келдім. Әскерде болдым, мектепте шәкірттерге сабақ бердім, аудандық комсомол комитетінің секретары, аудандық қамсыздандыру инспекторы болып та істедім. Содан кейін екі жыл облыстық «Ленин туы» газетінің тілшісі болғаным аз сабақ емес. Бұл жылдары өмір мектебінен өттім десем де артық емес. Ал Қазақтың С. М. Киров атындағы мемлекеттік университетінде оқыған жылдар бейнесін «Инештен» табуға болады. Айтпақшы, осы романның әуелгі аты «Болашаққа жол» болатын. Оған пікір айтқандар «тым жалпылама, өте айқайлап тұр» деп ақыл-кеңестерін ортаға салды. Несі бар, кеңесіп пішкен тон келте болатын ба еді?! Роман «Инеш» деген атпен жарияланып жүр...

Тілші: Не жазбақсыз, жаңа шығарма жазбақ ойыңызда бар ма дестен бұрын, қаламгер інілеріңіздің бір тобына ілтипат білдірген едіңіз, сол «болжамыңыз» келді ме, ендігі әңгіме осы жөнінде болса.

Жазушы: Мен кім-кімді де қадағалап, аяқ алысына зер салып оқып отырамын. Солардың көпшілігі – өзімнен кейінгі толқынның еншісіне тиеді. Иә, Қалиханды, Сайынды, Әкімді сонау алпысыншы жылдардың бас кезінде-ақ оқи бастадым. Олардың шығармаларын оқығанда сезім тазалығына, өмірді өзінше суреттеу нақышына, дүниеде болып жататын оқиғалардан тың ой іздеп, түйін түюге күштарлықты, өзгеше бір машықтықты байқамай, аңғармай қалмас едің. Жеке, даралай айтқанда, мысалы, Қалихан Ысқақовтың палитрасын ешкімге ұқсата алмайсың. Сурет жасауға келгенде, тілдің бояу, реңін ашып жіберетін Қалиханға тән шеберлікті басқа ешкімнен де кездестірген емеспін. Тілде сикыр күш, динамика болады дегенді осындай талант қырларын танығаннан кейін айтсақ керек. Ал Сайын Мұратбековке тән сезім тазалығын, таңғы шықтай мөлдірлікті бұрындары да айтқан едім. Оның әңгімелерін оқыған сәтте жүрдек аттың үстінде келе жатқандай бір әсем сезімде боласың. Өзіне таныс жандармен кездесіп,

мұң-шеріне, қуаныш-қызығына ортақтасып жүре бересің. Қарапайым түзіліс поэзияға айналып баурай береді, баурай береді. Оның табиғат құбылысын суреттеуінде де мін болмайды. Жаныңды нұрға бөлеген май айының жұмсақ мінезін елестетем де тұрам.

Әкім Тарази адам психологиясын бейнелеуге келгенде тіпті шебер-ақ. Оның қаламын ешкімге ұқсата алмайсың. Ішкі монолог, ішкі динамика, кейіпкерлердің өзін-өзі ашуы – төл прозамыздағы тың ізденістердің көрінісі. Бейнелеп айтқанда, Әкім белгілі құбылыстарды емес, оның белгісіз қырларын танып, күрделі жыкпылдар арқылы ізденуді қол көретін тәрізді. Осындай жақсы ізденістер мен сирек таланттарға тән оралымдылықты Әбіш Кекілбаев, Төлен Әбдіков, Марал Сқақбаев творчествосына байланысты да айта аламын. Олар – алды жеті-сегіз, арты төрт-бес кітап жазып, кеңінен танылған қаламгерлер. Бұдан кейінгі лектен Тұрсын Жұртбаевтың, Марат Қабанбаевтың, Серік Асылбековтің сәтті туындыларын тұшына оқимын. Бұлардың бірі күрделі тақырыпқа жасқанбай, тайсалмай барса, бірі қарапайым замандасының бойынан ізгілік сәулелерін таба білуге шеберленіп келеді.

Тілші: Жас жазушыларды неден сақтандырғыңыз келеді?

Жазушы: Жалаң ақыл айтудан аулақпын. «Олай болсын, былай болсын» деу табиғатымда жоқ. Алға тартар, үлгі тұтар сөзді жазушының кітабынан іздеген мақұл. Ол үшін кітап оқисың, сыншыл көзбен қарайсың. Көркем шығармалардағы көпсөзділікті ұнатпаймын, ал, меніңше, қызылсөзділік бейшаралықтың, салмақсыздықтың белгісі. Сыпайылап айтқанда, бұл – өзінді де, өзгені де аямау, көркем сөздің табиғатын түсінбеу.

Не қымбат? Кітап қалыңдығы ма, әлде айтар ойдың тереңдігі ме? Әрине, оқырман айтар ойдың тереңдігін қалайды. Олай болса, өз басым көлем қуушылыққа (чувство объемомании) қарсымын. Оқырманды да аяу керек. Бұл ойдың тереңдігінен, күрделі ойды білдіретін күрделі сөйлем құрудан тартыну керек деген сөз емес. Күрделілік Лев Толстойға, Федор Достоевскийге, Мұхтар Әуезовке тән емес пе? Тән болғанда қандай! Бірақ бұл жазушылардың қайсысы болса да күрделі тақырыптарға қалам тартқан кезде тек қана көлем қуа бермеген. Күрделі ойлар айтылып, идеяларды жеріне жеткізгенде эпикалық кең құлаштылық айқын танылып, дараланып отырады. Мұндай қасиет молынан дарыған шығарма жалықтырмайды.

Біздің заманымыздағы баз бір қаламгерлер көркемдік зерденің мұндай қасиетін терең түсінбейтін секілді. Ондай жағдайда көлем қуушылық етек алады...

Тілші: Сәке, Сіз сөз арасында Абай, Нұржан Наушабаев, Нұрқан Ахметбеков, Жақан Сыздықов, Мұқағали Мақатаев сынды ақындардың

кейбір өлеңдерін жатқа айтып отырдыңыз. Бұған прозашы ретінде өз ойыңызды білгім келіп отыр.

Жазушы: Көркем әдебиет эстетикалық категорияға жатады. Демек, одан кім-кім де тың сурет, сезім сергітетін, нәр беретін соны бояулар іздейді, сұлулықты жолықтырғысы келеді. Жақсы өлең – жан азығы. Ақындық өнерге осылай қараймын. Бірақ кім болса, соны оқи бермеймін. Талғап оқимын, таңдап оқимын. Бір қызығы, жас кезімде кітап оқысам не міні бар екен, кемшілігі қайда деп оқитын едім, жас ұлғайған сайын қай шығарма болса да табысы неде, жақсылығы, жетістігі қайсы деп зер саламын. Менің бұл принципім прозаға да, поэзияға да тән. Мұқағали Мақатаев осы биікте тұр. Мұқағалиды оқысаң, өз жүрегіңнің мұңын естігендей боласың, жүрегіңнің нәзік пернелері түгел шертілгендей әсерге бөленесің. Бұның өзін саф алтыннан сомдап құя салынған ба дерсің? Бұл ақынның өлеңдерін жаттап, еске сақтауға тіпті де әуре болмайсың, ықтияттап, зейін қойып оқыр болсаң, ерке еркін өлең зердеңе қона кетеді де, сенімен таныс, жайдары адамдар секілді сырласқысы кеп тұрады. Міне, бұл нағыз ақын әлемінің күші, сиқырлы күші!

Тілші: Осыны айтты да, жазушы ақын жырын жатқа айтып кетті.

Жазушы:

Алтын адам. Алтын адам...
Алтын қалған жарқыраған,
Білмейміз, саудагер ме, қолбасы ма,
Сараң ба алтын үшін қалтыраған?
Сары алтынның белгілі нарқы маған,
Қайда бірақ алтыннан артық адам?

Кім болды екен алтынмен аптайтындай,
Алтын жиған шонжар ма жатпай-тұрмай,
Кім де болсаң, Ей, пенде! Күй кештің ғой,
Ажал келсе алтынын сақтайтындай,
Алтын табыт ішінде жатпайтындай.

Шежіремді ұрлапты...
Зулапты күн

Ғасырлардан бір ызың тыңдап тұрмын,
Алтын адам шынымен қазақ болса,
Білген екен құнынын қымбаттығын!!!

Тілші: Адамның жүрегі шымырлап кетеді екен...

Жазушы: Сөз құдіреті дегеніміз осындай болар!

Тілші: Енді аяндап отырып творчестволық жоспарыңызды білуге таяп келген секілдіміз.

Жазушы: Әлгі бір сәтте мен ұзақ уақыт толғанамын, ойларым мен толғаныстарымды қайткенде де шашыратып алғым келмейді дедім

ғой. Мұның өзі бір азапты дүние. Шығарманың сәтті немесе сәтсіз болуы осыған байланысты. Сонда алдағы уақытта не жазбақ ойыңыз бар демексіз ғой. Ашып айту қиын. Пісуі, толғауы жетсе, Шоқан тақырыбын айналдырсам деймін. Шоқан жөнінде Сәбит Мұқановтың, Сапарғали Бегалиннің, Сәуірбек Бакбергеновтың жазған шығармалары бар. Орыс жазушыларының сәтті дүниелерін де оқырман жақсы біледі. Ал менің Шоқаным – басқа Шоқан, өз Шоқаным. «Мы русские офицеры» дегенді Шоқан мақтанышпен айтқан ғой. Ал Шоканның трагедиясы орыстардың оны қазақ деп, қазақтардың оны орыс офицері деп тануында, білуінде жатса керек. «Мен орыс офицерімін» деп мақтанған Шоқан, Петербургте болғанда орыс зиялыларын ойпікірінің тереңдігімен, орыс тіліне аса жетік, мүлтіксіз де тауып сөйлей алатындығына табындырған дарынды ғалым өлерінде бір қиырға, қазақ жеріне, Тезек төре ауылына кеп дүние салған. Мені осы жайт толғандырады. Осы құбылыс қалай болған? Мен жазар болсам – осыны жазам. Шоканның артында слежка, тыңшы да болған ғой. Оны неге ашық айтпасқа? Сосын... тоқырау жылдарында бір типтер пайда болды, ешбір пайдасы жоқ (қоғам, бүкіл ел, халық үшін), әрекетсіз («бездействующий») адамдар деуге келер... Жазатын нәрсенің сюжеті де әзір. Егер қағазға түсіп, жолы болып жатса, оны да көрерміз, оқырманның да көзі жетер...

1988 ж.

МАЗМҰНЫ

<i>Бірінші бөлім</i>	3
Пікірлер	3
Сырласу	20
Халықтық шығармалар қалай туады?	37
Талант көзі – өмір	57
Жаңалық тынысы	77
Жастар прозасы: қуаныш пен реніш	116
Ақан сері сахнаға қайтып оралды	120
Тереңдік көзі	126
Шеберлік кілті – ізденуде	131
Кісілік жыршысы	137
Біздің Зейнолла	142
Талант пен жауапкершілік үйлесімі	144
Сегіз қырлы жазушы	149
Өмірден өзін іздеумен өткен жан	153
Қорытпа	155
Студенттер туралы құнды шығарма	160
Зарыққандар неге қосылмайды?	165
Өлгендер шынымен қайтып келмей ме?	172
Көзқуаныш	177
Жалғыз үйде сән бар ма?	183
Талантқа лайық талап болса	191
Адам болығы	196
Тасжарған немесе екі туынды жайлы	200
Қас қағым сәт	207
Елім деп еніреп өткен азамат	212
Оң сапар	216
Тау жолы қайда апарады?	220
Несколько слов о книге «Казахское поэтическое творчество советской эпохи»	220
<i>Екінші бөлім</i>	225
Ойлар, толғаныстар	225
В глаза говорю правду	237
Қадірлі президент!	239
Нұрсұлтанның нұрлы жолы дегенге жеткізгей	245
Ғабит Мүсіреповке хат	248
Сынсыз сын да өркендей алмайды	248
Ғабит Мүсіреповке екінші хат	254
Қанжығасы қатты адам, жә болмаса өмірден жолы болмай өткен жан	263
Ғабит Мүсірепов – ар мен ұяттың өлшеміндей	267
Ғабит Мүсіреповтің беймәлім кырлары	279
Гауһар ма? Әлде сусар ма?	288
Жоғалтқанымызға жоқшы бола білейік	292
Кіндік қаны тамған жер	300
Өзіңнен бастау оңай ма?	300

Әдеби басылым

Шаймерденов Сафуан
ТАҢДАМАЛЫ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ
Үш томдық
3-том

Редакторы *Зәуреш Башбаева*
Техникалық редакторы *Гүлмаржан Сәбитова*
Көркемдеп, компьютерде беттеген *Әйгерім Молдахметова*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000082 мемлекеттік лицензиясы 2005 жылы 11 қаңтарда берілген

ИБ № 08

Басуға 30.06.11 ж. қол қойылды. Пішімі 60х90^{1/16}. Офсеттік басылым. Офсеттік қағаз.
Өріп түрі "Times New Roman". Шартты баспа табағы 20,0. Есептік баспа табағы 20,0.
Таралымы 2000 дана.

"Таймас" баспа үйі" ЖШС. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 153-үй, 27-офис.
Факс: 266-21-14, тел.: 250-09-95, 250-09-96, 250-09-97, 250-09-98.

ISBN 978-601-264-048-9

9 786012 640489

ЖШС "Құрсив"